

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

ANCIENT LAND

International online scientific journal

aem.az

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

İmpakt Faktor: 1.465

Cild: 6 Sayı: 3

ANCIENT LAND

International online scientific journal

Impact Factor: 1.465

Volume: 6 Issue: 3

Bakı – Baku

2024

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Bakı,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVƏ, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
nigar_veliyeva@yahoo.com

Editor

Prof. Dr. Nigar VALIYEVƏ, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
nigar_veliyeva@yahoo.com

Redaktor köməkçisi

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com

Assistant editor

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Gülçöhrə ALIYEVƏ, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Gulchora ALIYEVƏ, Azerbaijan State Marine Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fəzil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Təhminə ƏLİYEVƏ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVƏ, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Fəzil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Tahmina ALIYEVƏ, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HAJIYEVƏ, Nakhchivan State University / Azerbaijan

REDAKSIYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vaqif SOLTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Yaqub BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYILOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANOV, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, “İdrak” liseyi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aynel MƏŞƏDİYEVƏ, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Univetsiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Taleh XƏLİLOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərqanə ƏLİYEVƏ, DİN-nin Polis Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila CAVADOVA, İqtisadiyyat və Hüquq üzrə Pedaqoji Kollec / Rusiya, Dağıstan Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Şəhla ƏHMƏDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Rəşad SADIQOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HƏŞİMOV, Dağıstan Dövlət Universitetinin Dərbənd filialı / Rusiya, Dağıstan Respublikası

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Anar İSGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vagif SOLTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Aləmdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Yagub BABAYEV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. İntigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mubariz SULEYMANOV, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, The Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aynel MASHADIYEVƏ, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Taleh KHALILOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Fargana ALIYEVA, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila JAVADOVA, Pedagogical College on Economy and Law / Russia, The Dagestan Republic
Assoc. Prof. Dr. Shahla AHMADOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia
Assoc. Prof. Dr. Rashad SADIGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HASHIMOV, Derbend branch of Dagestan State University / Russia, the Dagestan Republic

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/6-11>

Həsənəğa Ramazanlı
AMEA, Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
ramazanli1946@mail.ru

ŞİMALI AZƏRBAYCANIN TARİXƏQƏDƏRKİ DÖVRLƏRİNDƏ MADDİ-MƏNƏVİ İSTEHSAL MƏDƏNİYYƏTİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Şimali Azərbaycana məxsus indiki ərazidə təbii relyefin yaranmasında daxildən ekzogen xaricdən-kənardan geocoğrafi təbəqəyə kainat enerjisinin-materyanın daxilolma qüvvəsini əhatə edən proseslərlə formalaşan-səciyyələnən kompleks amillərinin iştirakını ön plana çəkərək endogen prosesləri antoqonist ziddiyyətlərlə və eyni zamanda onlarla vəhdətdə olan ekzogen-dəyişən inkişaf amilləri böyük dağıdıcı və yaradıcı fəaliyyətlərini təzahür edərək olduqca müxtəlif, həm də qarışıq nisbi relyef formaları yarada bilirlər.

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, Qafqaz, endogen, ekzogen, Qırmakı, Paleolit, Bakı yarımadası, texnotexnoloji

Hasanagha Ramazanli
ANAS, Institute of Archeology and Anthropology
PhD in history
ramazanli1946@mail.ru

Some characteristics of the material and spiritual production culture of Northern Azerbaijan in the prehistoric periods

Abstract

In the formation of the natural relief in the current territory of North Azerbaijan, the involvement of complex factors formed and characterized by the processes involving the entry of cosmic energy and matter into the geo-geographical layer from the inside, the exogenous, and the exogenous-changing development factors that are at the same time in unity with them are very destructive and by manifesting their creative activity, they can create quite diverse and mixed relative relief forms.

Keywords: Northern Azerbaijan, Caucasus, endogenous, exogenous, Girmaki, Paleolithic, Baku Peninsula, techno-technological

Giriş

Böyük Qafqaz silsiləli orotektonik relyefli sıra dağlarının cənub ətəklərindən Mingəçevirədək, Bakı yarımada Qırməki (Balaxanıdakı dağ-dərə sahələr), həmçinin şimal-qərb hissəsində yerləşən (Quba-Qusar) Lənkəran-Astara düzənliklərində Paleolit tarixi-arxeoloji dövrləriniin müxtəlif mərhələlərində, Aşel, Müstye tipinəbənzər məmulat materialları aşkar edilməkdədir. Əlavəli mikroyollarla birlikdə uzunluğu 600 m., hündürlüyü 20-25 m., tavanlı, Ağcagil əsrinin altında döşənməsi isə Abşeron geocoğrafi-tarixəqədərki dövrlərdə mədəni təbəqələrin ardıcıl xronoloji diapazona görə dünyada hələlik vahid sayılan (175 milyon) **AZIX** (Azərbaycan) və digər çoxsaylı karstlı mağaralarında Paleolit mağaralarında fərdin gündəlik həyati fəaliyyətlərində artıq dövrünə görə güclü texnotexnoloji vərdişlər baş verir, yəni təbii olanları texnogenli relyeflər əvəz edir.

Tarixi-arxeoloji mədəniyyətlərin istehsal formalaşmalarında və inkişafında Kiçik Qafqazdakı filüvalli, prolüviallı, delüviallı, Şimali Azərbaycanın Şuşa astanasının, Quruçayın ətraf yolları Omo və Allı çaylarının yaxınlığındakı Azix-Tağlar sahəsinin, Quruçay hövzələrindəki Daşkəsən, Gədəbəydəki Qalakənd, Bakı yarımadasındakı Qırməki, dağ-dərə sahəsində, Çaldaş, Astara bölgə-

sinin Noğəsə, Haftnoğ, Hamuşəm; Lerikin Bləband kəndindəki Buzeyir, Zəngilandakı Oxçuçay, Qazax yaxınlığındakı Daşsalahlı kəndi, Ordubadın Kötəmçay; Böyük Qafqazın Ortatektonik relyefli silsilələrinin cənub-şərq hissəsindəki Laza, Söhüb, Xaşı, Çıraq, və başqa düşərgələrinin rolu danılmazdır.

İqlim sahələrində hərərələrin kəskin surətdə dəyişmələri, mineral suxurların mexaniki parçalanmaları (Ay, Günəş, hava, su, yağış, külək, şaxta və s.) fiziki-kimyəvi (mexaniki); suxurların vaxtaşırı dəyişmələri, hava, su üzvü aləmin aktiv birləşmələri sayəsində ortaya çıxan kimyəvi, geotarixi, kimyəvi, coğrafi birləşmələr; Yer qabığının strukturu, onun ümumi inkişaf tarixi haqqında baş verən dəyişiklikləri izah edən geotektonika; strukturu geologiya; «daşları yazıram» adlanan petrologiya; daş mineral çökmə (Moroz, 2008: 23) suxurların-mineralların kimyəvi tərkib strukturunun (Moroz, 2008: 135) takturası, yaranma şəraiti, həmçinin də onların yayılmalarının qanunauyğunluqlarında mühüm rol oynayan petroqrafiya bütünlüklə elmlərin forma və quruluşları haqqında birbaşa dəqiq məlumat verən təbii morfologiya; mövsumi, əbədi donuşluq sahələrinin-torpaqlarının, onların yayılma çərçivələrini, quruluşlarını, həm də eyni zamanda gedən ciddi fiziki-kimyəvi proseslərini təhlil olunmasına şərait yaradan geomorfologiya; relyeflər haqqında bəhs edən bütün ali amillərə şamiliiyi, hər zaman onların quruluşunun səmərəli surətdə izahını verə bilər. Əslində ictimai hümanitar sahələrdə formalaşan tarixi-arxeoloji problemləri təhlil edən geomorfologiya (Brunsden, 1981: 227), Yer səthində baş verən miasir relyeflərinin yaranmasının səbəblərini-xüsusiyyətlərini izah etmək olsa da sahə indiki mərhələdə təkcə geologiya, coğrafiya elmlərinin əldə etdiyi müvəffəqiyyətləri deyil, həmçinin də digər bölmələrdən də faydalana bilər.

Şimali Azərbaycana məxsus olan indiki ərazidə təbii relyefin yaranmasında daxildən endogen və xaricdən-kənardan coğrafi təbəqəyə kosmik enerjinin-materiyanın daxilolma qüvvəsini əhatə edən ekzogen proseslərlə formalaşan-səciyyətlənən kompleks amillərin iştirakını ön plana çəkərək endogen prosesləri antoqonist ziddiyyətlərdə və eyni zamanda onlarla vəhdətdə olan ekzogen-dəyişən (Azərbaycan, 1996: 262) inkişaf amili çöyük dağıdıcı və yaradıcı quraşdırmalar fəaliyyətlərini təzahür edərək olduqca müxtəlif və həm də qarışıq relyef formalar yarada bilərlər (Antonov, 1977: 288).

Həndəsi-coğrafi imkan xüsusiyyətlərinə görə mövcud relyeflər aşağıdakı imkanlara malikdirlər: a) astanalı təbii yonulmuşlar və yaxud da üst hissələr; b) qabırğalı və ya yonulmuş astanalı küncülər. Şimali Azərbaycanda sözü gedən əyilmələr xüsusiyyətlərinə görə də subtropik bölgəsi üst hissə və yamaclar (2^0 -küncülərin əyilməsi), relyeflər ölçülərinə, yerləşmə imkanlarına görə planetarlı, meqaformalı, makroformalı, mezoformalı, mikroformalı və monoformalıdırlar. Dünyanın «iqlim mətbəxi» hesab olunan Şimali Azərbaycan oken səviyyəsindən 1:4 nisbətə malik olmaqla ərazidə tarixi inkişaf prosesləri zamanı yaranmış kənd, qəsəbə, şəhərlərin yüksəlməsi aşağıdakı təbii və süni qurşaqlardan çox asılı olmuşdur: 1. Düzənlik və mailli düzənlik qurşağı: -28 m-500-1000 m-ə qədər; 2.. Alçaq (ovalıq) qurşaqları: -500-1000 m.; 3. Orta dağlıq qurşağı: 1000-2000 m.; 4. Yüksək-orta dağlıq qurşağı: 1500-2000 m.; 5. Hündür dağlıq qurşağı: 2000-6000-dən yuxarı. Düzənlik qurşağının təbii və süni şəraitdə yaranmasını coğrafiyaçı mütəxəssislər iki hipsometrik vəziyyətdən asılı olduqlarını qey edirlər: a) alçaq (ovalıq) qurşağı; b) ön dağlıq qurşağı. Elmi-nəzəri ədəbiyyatda birinciyə Xəzər dənizi sahilləri, Kür-Araz düzənlikləri daxil edilir. Ölkə ərazisinin şimal-şərqində: Şollar, Samur-Şabran ovalıqları, Bakı (Abşeron) yarımadasının düzənlik yerləri: Şirvan, cənub-şərq, Şirvan, Muğan, Mil, Salyan, Lənkəran-Astara ovalıq sahələri daxildir. Bu qurşaqlarda adi saxsı, fayans, şüşə, metal əşyaları, istehsalatda istifadə olunan, geniş yayılmış gil çeşidləri mövcuddur (Ramazanlı, 2010: 384). Yataq, subasar və axmazlardan ibarət olan (daş, qum və s.) çöküntülü aşınmalı allüviallı, çaqıllı, çınqıl və müxtəlif laylı qum çeşidlərindən ibarət olan buzlaq çöküntülü flüvial akumulyasiyası, allüviallı saxta karst prolüviallı, delüviallı və aşınma materialı olub yağış-qar suları vasitəsilə yuyulub aparılaraq dağ ətəklərində toplanması çöküntüləri hesab olunan delüviallılar kimi genetik çeşidlər tarix boyu mətməx, süfrə, Öhdəki dünya, aqrotəsərrüfat nümunələrinin istehsalında mühüm rol oynamışdır. Üst və orta Paleolit mərhələlərində Qobustan-Xəzər (Suraxanı) sahələrində kromanyonlar (30-35 min il əvvəl)

texnotexnoloji yeniliklər tətbiq edərək həyat üçün lazım olan çaxmaqdaşından ibarət alət-vasitələr hazırlamışlar.

Son sent-Aşel-Müstye tarixəqədərki (Khotiinsky, 1973: 29-30) mərhələlərində Ceyrançölün Qadüz mağara və düşərgələrində yaşayan paleantropolar-qədim insanlar (50-40 min il əvvəl) ovçuluq istehsal alətləri hazırlamaqla artıq ilk daimi məskən sayılan evlərin inşa olunmasını mənimsəməyə başlamışdılar.

Böyük Qafqaz silsiləli orotektonik relyefli sıra dağlarının cənub ətəklərindən (Şəki-Balakən bölgəsi) başlayaraq (Cəhri, Böyük Dəhnə, Çayqaraqoyunlu) Mingəçevir, Bakı yarımadası, İrməki dağ sahələri, həmçinin də şimal-qərb sahələrində yerləşən düzənliklərdə (Quba-Qusar, Lənkəran-Astara) Paleolit tarixi-arxeoloji dövrlərinin müxtəlif mərhələlərinə aid məlumat-materiallar aşkar edilməkdədir. S.M.Qaziyevin və M.M.Mənsurovun (Mənsurov, 1978: 27) yazdıqları kimi Qəbələ Bölgəsinin Çuxur Qəbələ, Sarısu, Böyük Əmili, Savalan kəndlərinin sahə və bağlarında çopper, çoprinqlər, bifas, levallüa itiucluqlar hazırlamaq üçün boz rəngli sent Aşel-Müstye dövrlərinə aid yanar şistlər (slans), Şabran-Taxtakörpü və Gilgilçay istiqamətində qəhvəyi rəngli çaxmaqdaşı nümunə-materiallar qeydə almışdır. Orotektonik relyefli Kiçik Qafqazın şimal-şərq hissəsində Qazax-Ağstafa sahələrinin dağətəyi qurşağında Aşel dövrünə aid Qayalı, Şişquzey düşərgələri, Müstye mərhələlərindəki dağətəyi və mailli düzənliklərdə Qədirdərə, Şıxlı, Çanaqlı, Marallı, Çınqıllıtəpə, Köçəskər (Gəncə-Qazax bölgəsi) daha aşağıdakı düzənliklərdə üst Paleolitə aid istehsal alət-vəsait nümunələri, Kür çayının sol sahilindəki Ceyrançöl sahəsi, Böyük Qafqazın cənub-şərq mailli düzənliklərində orta Sent-Aşelin (450 min il) Qaradüz, Karvandərə, Sarıburun yaşayış məskənləri, Müsttəy pilləsində Qrız (Quba-Qusar) və Qarabağın dağlıq-düzənlik düşərgələri mövcud olmuşdur.

Alçaq dağlıq qurşaqlarında yararsız belend relyef formalarının ən geniş yayıldığı sahələr aid iqlimin (isti-rütübətsiz) hakim rola malikliyi buradakı flüvial, qismən qravitasiyalı, təbi və saxta karst çeşidli gil ehtiyatlarının az da olsa yaranmasına nisbi şərait yarada bilmişdir. Ön dağlıq qurşağı hissəsinə daxil olan yararsız belend çeşidli torpaq sahələri Qarayazı, Gəncə-Qazax, Naftalan, Qarabağ, Arazyanı-Kəyan və orta Arazdakı Şərur, Sədərək, Böyükdüz, Naxçıvan düzənliyi, həmçinin də Mil, Muğan və Lənkəran-Astara topaqlarında yuxarıda adları sadalanan gilli çeşidlərdən başqa fayans əşyalarının istehsalı üçün son Neolit-Orta əsrlərdə çox mühüm rol oynayan kaolin, talk, çöl şpatı, montomirrollonitlər, bentonit, sideroitl və digər mineral birləşmələri daha keyfiyyətli hesab olunurlar. Orta dağlıq qurşağında maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin xüsusən də dulus əşyalarının insani məişətində və istehsalatında əvəzolunmaz texnotexnoloji imkanlarını özündə cəmləşdirən flüvial karst (Mənsurov, 1978: 27) sistemli və həçinin də yerüstü relyef formaları sayəsində karlar, qıflar, quyular, mağaralar yaratmaqla təbii inkişaf amillərinin bütövləşmələrinə münbit şərait yaratmışdır.

Şimali Azərbaycanın 3,5%-ni əhatə edən yüksək dağlıq (+2500 m) orotektonik relyefli qurşağındakı ərazilərdə buzlaqların təsirindən yaranan, fiziki xassələrinin genişlənmələri fəaliyyəti, Yer səthinin inkişafına təsirini təhlil edən qlasial, invaziya (daxil olma) gil və cücülərlə dolmuş inval, torpaq axını, bilavasitə su və rütübətlə ifrat dərəcədə pozulmuş torpağın, həmçinin nazik dispersli təbəqəsi plastik kütlə halında yüksək ağırlıqlarının təsiri sayəsində yamaclar boyunca aşağılara doğru hərəkət etmələrinə bilavasitə təsir edən solifilikasiyalılar-flüvioqlasialılar və başqa təbii inkişaf prosesləri təzahür olunur.

Dördüncü geocoğrafi-tarixəqədərki dövrlərinin ən ilkin mərhələlərindən biri sayılan Abşeron əsridə (1,8-0,8 mil.il) Bakı yarımadasının Qırməki dağ sahələrində Kür-Araz, Şabran-Qusar, Dərbənd, cənub-şərq Qobustan, Lənkəran-Astara sahil akkumlyativ istiqamətləri istisna-müstəsna olmaqla Qobustan sahələri Xəzər dənizinin şor sularından azad olur (Aliyev, Veliyev: 1999: 79-87). Ələt tirlərinin əsaslı bünövrələri qoyulur, həm də eyni zamanda Qıvrılı-Qanıx-Əyriçay akkumulyativ allüvial-prollüvial düzənliklərinin ən ilkini yaranır.

Böyük Palantökən, Xatınlı, Naftalan, Bozdağ, Dəyirmandaq, Duzdağ, Qaraçay, Lənkəran-Astara dəniz sahillərində gələcək antropogenin (fərd) (Alekseyev, 1985: 237) mədəni-məişət xarakterli dulus məmulatı və iri təsərrüfat sahələrində çox mühüm rol oynaya biləcək şam ağacları,

ağ şam, təbii söyüd, qırmızı söyüd, ağ qovaq, Hirkan qovağı, qara qızılağac, əsmə qovaq, cökə, görüş, qoz, yalanqoz, qara qovaq, ürək yarpaqlı qızılağac, azat, dəmirağac, Şərq çınarı, tut, ağ akasiya, şümşad, çöl ağcaqayın, tatar ağcaqayını, məxmər ağcaqayını, murdarça, at şahpalıdı, yabanı dəfnə, çiyən carçı, yemşan, yabanı gavalı, alça,zoğal, nar, göyəm, cır armud, itburnu, çiyələk, badam,innab, üzüm, qızıl sarmaşiq, çaytikanı və s. qamış çeşidləri sudan azad olunan torpaqlara yayılır. Bu zaman yanvar ayının ortalarında soyuqluq şiddəti 3-5⁰C-yə, müsbət hərarət isə 22-23⁰C çatırdı. Yollar, okean çalarları, dərələr, yarağanların məcmusu hesab olunanlar mənfi, materik, dağ silsilələri, vulkan konusları, tirlər, təpələr, qum fırtınaları və s. müsbət təbii landşaftları insanların ümumilikdə bədən quruluşlarında ardıcıl dəyişməliklər aparmağa şərait yaradaraq onu daima hərəkətdə olmağa, qorunmağa, çalışmağa və hər zaman rüşeym halında olan təbii texnotexnologiyadan səmərəli surətdə istifadə etməyə məcbur edirdi.

Abşerondan-Türkan geocoğrafi tarixəqədərki (0,8-0,7 min il) geoloji dövrlərdə iqlimin qlobal vəziyyətdə kəskin surətdə soyuqlaşması, buzlaqların səviyyə ölçülərinin aşağı ərazilərə yayılması (1300-1400 m.) Xəzər dənizinin sularının kəskin azalması (-300 m.) onu ciddi represiyalara vaxt aşırı məruz qoyurdu. Coğrafi ədəbiyyatda mənfi və ya müsbət (isti-soyuq) dərəcə xüsusiyyətlərinin təhlillərində göstərilir ki, soyuq şimali-mülayim iqlim sərhədləri 54⁰, mülayim soyuq-mülayim isti sahələrdə 64⁰, mülayim isti 74⁰ isti çox-isti arasındakı məsafə 78⁰ -ə bərabər səviyyəyə qalxmağa qadirdir.

Əvvəlki dövr və mərhələlərdə olduğu kimi qalxmalar, tektonik təkanlar, aşınmalar, paxırlaşmalar və çat xətlərində kəsilmə prosesləri sürətli xarakter ala bilirdi. Orta dağlıq qurşaqlarında, dəniz səviyyəsindən 1400 m. yüksəkliklərdə yerləşən Karst mağaraları indiyədək təcrübə olaraq insan tarixində-həyatında oynadığı rolunu bütövlükdə və tam olaraq işıqlandıran hələlik elə bir elmi-nəzəri tədqiqata rast gəlinməmişdir.

Təbii surətdə və müəyyən zaman çərçivəsində yaranmış karst mağaralarının donmuş minerallı damcıları-stalakitlərini paleolitlilər “ev” halına salaraq orada çox uzun zaman ərzində yaşaya bilmişlər. Xorvatiyanın Veterintse düşərgəsində Şimali Azərbaycanda olduğu kimi Azıx təbii karst stalakitində də “otaqları” bir-birindən ayıran dəqiq hörülmüş divar qalıqları qeydə alınmış, içində xüsusi bir guşə düzəldilərək taxça üzərində ayının cızılmış alın-baş hissəsi qoyulmuşdu. Bütün bunlar ayıya-qüvvəyə bir növ sitayişmidir?. Bizə görə söyləyənlərin hamısı son paleolitə rəsmi surətdə qəbul olunan ovçu ruhlarının ovsunlanması, hərəkətmə, cəzbətmə xüsusiyyətlərinə aiddir. Belə ki, Azıx, Tağlar, Şüşaqala, Daşsalahlı, Daşqala, Kilit, Damcılı, Buzeyir (Lerik), Noğasə, Haftnoğ (Astara) Qrız düzü (Quba) və s. meydana gəlir ki, bu da insanın gündəlik həyat tərzində mühüm rola malik olur. Əlavə qısa qollarla birlikdə uzunluğu 600 m., hündürlüyü 20-25 m., tavanlı, Ağcagil əsrinin altında döşəməsi isə Abşeron geocoğrafi-tarixəqədərki dövrlərdə arxeoloji mədəni təbəqələrin ardıcıl xronoloji diapazonuna görə dünyada hələlik vahid sayılan (1,75 mil. il) Azıx və digər çoxsaylı karst mağaralarında Paleolit insanın gündəlik həyat fəaliyyətində artıq dövrünə görə güclü texniki-texnoloji dəyişikliklər, vərdişlər baş verir, yəni təbii texnigenli relyeflər əvəz edir.

Ustalıq vərdişlər və qabiliyyət o dövrün demək olar ki, strategiyalı texniki-mexaniki (Gvozdetkiy, 1963: 252) üyünü sayılırdı. Bu kimi xaosik dövr-mərhələlərdə yanvar ayının soyuqluq şiddəti -2-3⁰C, iyulun istilik hərarəti isə + 18-23⁰C yüksəklərə qalxa bilirdi. Bakı geocoğrafi əsrlərdə (e.ə. 700-400 min il) təbii inkişafda ciddi oyanmalar mərhələsi başlanır. Təbii iqlimin istiləşməsi, buzlaqların deqradasiyaya uğraması, Xəzər dənizinin şor sularının Yer səthinə tərəf yuxarıya qalxması sayəsində şimal-qərb istiqamətlərdə Kuma-Manıç boğazını yaradaraq onu Qara dənizlə yenidən birləşdirməyə imkanlar yaratdı. Bu zaman orta Yanvar ayının soyuqluq şiddəti iki mərhələli pillədən 1,5-3,5⁰C qalxır. Lakin Bakı geocoğrafi-tarixəqədərki əsrlərin sonunda (Mindel buzlaşması) soyuqlaşma yenidən ön plana keçərək Xəzər dənizində geniş vüsətli reqressiya tipləri yaradaraq mezofil ağac bitkilərinin: fisdıq, vələs, cökə, qoz və şabalıdın geniş yayılmasına yeni-yeni imkanlar açmağa başlayır.

Bakı geocoğrafi əsrin sonlarında iqlimdə yenidən dünyəvi soyuqlaşmaların kəskin xarakter alması nəticəsində buzlaqlar geniş əraziləri “zəbt” etməyə başlayan zaman Şimali Azərbaycanın indiki ərazisi tamamilə Xəzər dənizinin sularından azad olur. Havaların kəskin surətdə sərtləşməsi

(230-120 min il) üzündən soyuğun şiddəti indiki zamandan $5-7^{\circ}\text{C}$ aşağı düşür. Bu tip dəyişkənliklər mövcud vəziyyəti bir qədər də mürəkkəbləşdirərək yerdaxili və xarici fiziki-kimyəvi tamamlamaları müəyyən zaman çərçivə hüdudunda nisbətən yubada bilir. Mezopleysttsenin erkən geocoğrafi-tarixəqədərki əsrlərində dünyada yenidən global istiləşmələr geniş yayılmağa başlayır. Xəzər dənizinin suları 120 m. mütləq yüksəklik həddindən aşağıda olan sahələrə müdaxilə etməyə başlayır. Bu zaman yerüstü (çöl, yarımsəhra) və həmçinin də kəmiyyətləri getdikcə dəyişir. Neopleystatsen-Holosen orta Xəzər geotarixi əsrlərin ikinci yarısında istiləşməni yenidən soyuqlaşmalar əvəz edir. Buzlaqlar yenidən geniş ərazilərə yayılaraq $-4-7^{\circ}\text{C}+15-17^{\circ}$ çatır. Dəniz sularının altında olmayan alçaqdağlıq quru sahələrdə eroziya, tektonik qalxmalar və aşınma prosesləri daha güclü xarakter almağa istiqamətlənir.

Neopleystatsenin yeni Dördüncü geocoğrafi-tarixəqədərki mərhələlərindən biri olan Xvalın (Xəzər dənizinə verilən 70-ədək adlarından biri) ərzindəki (70-12 min il) orta daş dövrü pilləsində və həm də Mezolit mərhələsində baş verən növbəti soyuqlaşmalar. Vyurm-Valday pilləsində (70-50 min il) Xəzər dənizi sularının 45-50 m. aşağı düşməsi sayəsində Şimali Azərbaycanın quru sahələrinin uzunluğu riyazi-rəqəmsal ölçüləri nisbət formasında da olsa artmağa başlayır. Buzlaşmanın növbəti ikinci pilləsində (50-22 min il) iqlimin kəskin soyuqlaşmalarına baxmayaraq yeni buz təbəqələri yaranmamışdan əvvəl bir-birinin ardınca iki nisbi isti hava axınları axınları əvəz etmiş və dünyada hələlik ilk dəfə olaraq Moraviyada (Çexiya) 24 min il əvvəl saxsı istehsalına təsadüf olunur. Bu əsrlərdə fərdin (insanın) aparıcı bioloji inkişaf amilləri demək olar ki, başa çatır.

Prizmatik nüvəyə malik olan qəlpələr, bıçaqabənzərli istehsal alət, vəsaitlər: qaşov, kəsici alətlər və dəlmək üçün hazırlanan nümunələrin kütləviliyi genişlənir. Müstə dövrünün mədəniyyətinin son minilliklərində (22000-18000 min il) maksimum dərəcədə soyuqlaşmalar baş verməsinə baxmayaraq üst paleolitin Müstye pilləsində (18000-10000 min il) buzlaşmalarda deqradasiyalar ön sıraya keçməyə başlayır. Bu zamanlar iqlimdə istiləşmələr və soyuqlaşmalar ardıcıl olaraq bir-birini əvəz etsələr də artıq cəmiyyət özünün nümunəvi mərhələsinə qalmağa yaxınlaşırdı.

Müasir holosenin üst Xəzər Geocoğrafi – tarixəqədərki əsrlərdə (120-75000 min il) növbəti dəfə iqlimdə istiləşmələr başlanır. Bu səbəblərdən də Xəzər dənizinin su səviyyəsi 50-60 m. yüksələrək Şimali Azərbaycanın müəyyən hissəsi yavaş-yavaş dənizin duzlu suları altına düşür, isti iqlimə aid olan ağac çeşidlərində müsbət istiqamətli dəyişikliklərə yol açılır. Mərhələnin ortalarında iqlimdə istiləşmə proseslərin arid mərhələsində Xəzər dənizinin səviyyəsində suyun 45-50 m. yüksəlməsi sayəsində Kür-Araz, Bakı yarımadası, Lənkəran-Astara və Şabran-Qusar sahələri növbəti dəfə su altında qalır. Suyun toxunmadığı torpaqlarda intensiv təbii inkişafın sayəsində artıq zamanın ağıllı insanın fəaliyyət dairəsində fiziki-mexaniki istehsal xüsusiyyətləri davam edir, fiziki-kimyəvi qovuşmalar qabaqlaşaraq landşaftlarda ciddi mədəni dəyişikliklər törənməyə başlayır (Semenov, 1968: 362).

Nəticə

1. Yer quruluşu tarixi-coğrafi elm sahələrində landşaftların bir neçə çeşidləri mövcuddur ki, bunların da məğzində: a) coğrafi; b) antropogen landşaftı və ya hər sahədə fərqlənən mədəni-süni landşaft hesab edilir.

2. Mədəni landşaftda nitq, dil-danışq mühüm rol kəsb edirsə, şifahi xalq ədəbiyyatında, toponimlərdə, etnonimlərdə, ara sözlər və mahiyyəti bəlli olan anlayışlar dili yaşadaraq gələcək nəsllə ötürmək qabiliyyətinə malikdirlər.

3. Müasir Holosen dövrünün geocoğrafi-tarixəqədərki (12000-8000) Mezolit dövrünün əvvəllərində pereqlasiyalar landşaftların dağılması sayəsində indiki dövrdə mövcud olan coğrafi zolaqlarının yaranması insanların yaradıcılıq fəaliyyət imkanlarını nisbətən sürətləndirə bildi.

Ədəbiyyat

1. Moroz. (2008). 23 s.
2. Ağayev. (2006). 135 s.
3. Brunnsden, T. (1981). 227 s.
4. Azərbaycan. (1996). 262 s.
5. Antonov. (1977). 288 s.
6. Ramazanlı. (2010). 384 s.
7. Khotiinsky, D. (1973), s.29-30.
8. Mansurov. (1978). 27 s.
9. Mənsurov. (1978). 27 s.
10. Aliyev, Veliyev. (1999), s.79-87.
11. Alekseyev. (1985). 237 s.
12. Gvozdetskiy. (1963). 252 s.
13. Semenov. (1968). 362 s.

Göndərilib: 05.01.2024

Qəbul edilib: 26.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/12-19>

Aghajafar Mammadov
Azerbaijan State University of Economics
master student
agacefer.memmedov@mail.ru
UOT 334

Araz Gadimaliyev
The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
Doctor of Philosophy in Law
arazgadimaliyev@mail.ru

THE STUDY OF THE ROLE OF MICRO, SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN THE ECONOMY OF AZERBAIJAN

Abstract

After the Republic of Azerbaijan embarked on the path of independent development, among the main economic goals of the state, the development of small and medium-sized business institutions that stimulate the balanced development of regions and the strengthening of the middle class, and the continuous improvement of the level of people's employment and social welfare were included. For this purpose, a number of normative acts adopted during the past period and the implemented promotion policy are already bearing fruit.

Purpose – it is to study the state policy implemented for the development of micro, small, and medium entrepreneurship in Azerbaijan and to determine the share of these entrepreneurial entities in the formation of a number of key indicators of the national economy.

Methodology – the article referred to the works of local and foreign scientists, legislative acts, as well as official state statistics. Content analysis, analysis, and synthesis, as well as comparison and generalization methods were used during the research.

Study Findings – for 2018-2022, a significant increase was recorded in other main macroeconomic indicators of micro, small, and medium enterprises, except for investments directed to fixed capital.

Keywords: *entrepreneurship, business, non-oil sector, national economy, investment*

Ağacəfər Məmmədov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
agacefer.memmedov@mail.ru
UOT 334

Araz Qədiməliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
arazgadimaliyev@mail.ru

Mikro, kiçik və orta sahibkarlığın Azərbaycan iqtisadiyyatında rolunun tədqiqi

Xülasə

Azərbaycan Respublikası müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyduqdan sonra dövlətin əsas iqtisadi hədəfləri sırasında regionların tarazlı inkişafına və orta təbəqənin güclənməsinə təkan verən kiçik və orta kateqoriyalı biznes təsisatlarının inkişaf etdirilməsi, insanların məşğulluğunun və sosial rifah

səviyyəsinin davamlı şəkildə yüksəldilməsi daxil edilmişdir. Bu məqsədlə, ötən dövr ərzində qəbul olunan bir sıra normativ aktlar və həyata keçirilən təşfiq siyasəti artıq öz bəhrəsini verməkdədir.

Məqsəd – Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı məqsədilə həyata keçirilən dövlət siyasətini tədqiq etmək və milli iqtisadiyyatın bir sıra əsas göstəricilərinin formalaşmasında bu sahibkarlıq subyektlərinin payını müəyyən etməkdir.

Metodologiya – məqalədə yerli və xarici alimlərin əsərlərinə, qanunvericilik aktlarına, eləcə də, rəsmi dövlət statistikasına müraciət edilmişdir. Tədqiqat zamanı məzmun təhlili, analiz və sintez, həmçinin, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – 2018-2022-ci illər üzrə mikro, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar istisna olmaqla, onların digər əsas makroiqtisadi göstəricilərində əhəmiyyətli artım qeydə alınmışdır.

Açar sözlər: *sahibkarlıq, biznes, qeyri-neft sektoru, milli iqtisadiyyat, investisiya*

Introduction

The entrepreneurial process is considered a complex and multifaceted phenomenon. Despite extensive scientific research in this field since the beginning of the 18th century, debates and disputes continue among researchers about fundamental issues such as the definition of an entrepreneur, the role of entrepreneurship in economic and social development (Jiatong, Murad, Bajun, Tufail, Mirza, Rafiq, 2021). The most discussed issues in such studies are the differences between large entrepreneurs and small business owners, the development stages of the enterprise and business, as well as the similar and different meanings expressed by the concepts of entrepreneur, entrepreneurship, innovation, and management, factors affecting success in entrepreneurship or the entrepreneur including the degree to which his personal characteristics played a role in his success (Cieslik, Cieslik, 2017: 13-39). The continuous growth of research in the field of entrepreneurship and the investigation of various aspects empirically have increased the attempts to find a general theory of entrepreneurship that is "fit for all". All this should be taken for granted, considering the practical importance and theoretical serious nature of research in the relevant field. However, we must note that in the field of entrepreneurship, there is still no universally accepted single theory or approach. One of the main reasons for this is that entrepreneurship has different meanings for different people at different times and in different places. Therefore, the causes and consequences of entrepreneurial activity for people in both geographical and temporal contexts are different. For example, while for some people entrepreneurship can be a glorious path to economic freedom, for others it can mean too much work and responsibility. While entrepreneurship is the driving force or symbol of socio-economic progress for some communities in modern conditions, it acts only as a means of survival for other groups or societies (Baker, Welter, 2020: 188). At present, there are two main directions of debates or discussions conducted in order to define the essence of entrepreneurship. While one of these directions focuses on the study of the entrepreneur as a practical person, the other direction focuses on the study of entrepreneurship as a type of economic activity carried out by entrepreneurs. While the first research direction is interested in the past life of entrepreneurs, their success stories and personal qualities, the second direction focuses more on their business activities. Currently, the most relevant issue from a scientific and practical point of view is primarily related to the study of the role of entrepreneurship in the life of society or its essence as a process. The general purpose of the research is to determine the development characteristics of entrepreneurship as an economic activity and to offer society the more promising directions of entrepreneurship in modern conditions (Longenecker, Schoen, 1975: 26). During the long history of research in the relevant field, well-known scientists have put forward different ideas and approaches about entrepreneurs and entrepreneurial activity, some of which can be considered as examples in terms of realizing the goals of the research (Abbasov, Abbasov, 2017).

After the restoration of state independence, the Republic of Azerbaijan declared market economy relations as a priority and implemented a continuous line of action in the direction of

developing private business and entrepreneurship. For this purpose, reforms have been carried out and considered important in the field of improving the normative-legal framework aimed at regulating entrepreneurial activity in the country, improving the business environment, protecting property rights, legality and the interests of entrepreneurs, ensuring socio-economic progress, diversifying the national economy and developing the non-oil sector. positive results were obtained. In this regard, in accordance with the natural resource potential of the country, great development has been achieved in agriculture, tourism, transport, financial services, various types of industry, crafts and other sectors (Musayev, 2021: 449-458). Of course, the successful oil and gas strategy, the foundation of which was laid by the great leader Heydar Aliyev, and the financial resources obtained from it played an important role in the revival of Azerbaijan's economy and its integration into global economic relations.

State policy on the development of entrepreneurship in Azerbaijan.

The formation of the legal framework and business environment, which plays an important role in the development of the entrepreneurship phenomenon in our country, began in the first years after the restoration of the state independence of Azerbaijan. In this regard, the signing of the law "On Entrepreneurship" in Azerbaijan in 1992 is considered one of the basic documents in the relevant direction. This law established that persons who want to establish a business in Azerbaijan can freely define their fields of activity and engage in various forms and types of entrepreneurship. Thus, the law, being a very important document in the context of determining the basics of entrepreneurship and its field of activity after our national constitution, defined the main approach, criteria, and concepts related to entrepreneurship and gave impetus to its promotion (7).

After that, on 12.10.1992, the National Fund for Entrepreneurship Support was established, the first organization in our country that provides access to state finance in the form of loans on preferential terms to entrepreneurs. Nevertheless, the policy of developing entrepreneurial activity on a professional basis and increasing state support in Azerbaijan has been organized in a more organized form since the end of the 90s (Sadigov, 2022). The fund, which began practical activity in early 1993, improved the institution's activity after the changes made by the great leader Heydar Aliyev in 2002 to the regulations of the fund and the rules for using its financial resources. These changes, aimed at ensuring the expansion of entrepreneurial activity in accordance with the prospects of national economic development and the strengthening of state support for this process, were aimed at improving the financing mechanisms of business projects proposed by entrepreneurs and promoting investment activity. After that, the strengthening of the activity of the fund was observed. In 2006, the Azerbaijan Investment Company was established based on the Decree of President İlham Aliyev. In order to support the development of private entrepreneurship in the country and to solve the financial problems faced by them, this company also invested in business entities by purchasing their shares on a fixed basis (9).

However, all these were not enough to ensure the development of liberal economic relations and the improvement of management efficiency in Azerbaijan, which has embarked on the path of sustainable economic development, and on 31.07.2018, the above-mentioned fund, as the Entrepreneurship Development Fund (EDF) in the form of a public legal entity under the Ministry of Economy reorganized. Although all these are important steps in the direction of the development of entrepreneurship in the country and solving their financing problems, the state policy in this field was of a continuous nature, with the relevant Decree adopted by the head of the country on 11.10.2021, through the merger of EDF and Azerbaijan Investment Company, Azerbaijan Business Development Fund public legal entity was established. The main goals of the fund include strengthening state support for entrepreneurs in our country, and especially financial support for them, increasing financing tools, and increasing their competitiveness by adapting entrepreneurs to the global economic environment by applying advanced practices proven in international practice. All this facilitates their access to foreign markets by increasing communication and cooperation between entrepreneurs within the national economy and on a global scale. Thus, the main mission of the Fund is to strengthen state support for the development of entrepreneurial enterprises by

helping to solve their financial problems. In order to achieve this goal, the Fund provides information and consulting services along with financing policy.

Although the development of all types and forms of entrepreneurship is useful, expanding the potential of SMEs in Azerbaijan, as in the whole world, their networking, strengthening the level of provision with financial resources and comprehensively supporting access to foreign markets constitute one of the leading directions of the state's economic policy. Promotional programs implemented for this purpose, adopted legislation and administrative-structural acts aimed at the development of the SME segment. Strengthening the regional economy and raising the level of social welfare of people by achieving the development of SMEs in the regions is one of the leading tools and goals of the "Socio-economic Development Strategy of the Republic of Azerbaijan in 2022-2026" by the Decree of Mr. President dated 02.02.2022 constitutes (Əliyev, 2023). All these support and mechanisms, including the services provided by SME-friendly and development centers, encourage the continuous increase of the share of SMEs in the national GDP, employment of citizens, strengthening of food security and the national economy in general (Mahmudova, 2019: 13-20). In particular, the work done in this direction and the continuous state policy, pragmatic economic policy in the direction of solving the financial problems of businesses, directing the financial resources obtained from the realization of a successful oil strategy to the diversification of the national economy, the strengthening of public production, the strengthening of Azerbaijan's economy on the basis of entrepreneurship based on the non-oil sector, stable and balanced regions stimulated its development. As a result of this, the enterprises created by entrepreneurs managed to increase their share in the formation of the main macroeconomic indicators of the country.

Analysis of the share of micro, small and medium businesses in the national economy and development opportunities.

In the current situation, determining the contributions of entrepreneurship to the country's economy and conducting an analysis on them can allow drawing more correct results from the point of view of research. Because the obtained indicators and the share of business entities in the macroeconomic indicators allow to assess how effective the policy in the relevant field is and the current situation. For this, there is a serious need to review the main macroeconomic indicators of micro, small and medium enterprises in the national economy for the last five years and to analyze and evaluate various aspects of their development potential.

Table 1: Main macroeconomic indicators of micro, small and medium business entities in Azerbaijan (2018-2022)

Indicators	2018	2019	2020	2021	2022
Total value added economy, million manats	9836,6	11071,7	10,941.0	13,956.1	17 170,4
Total number of employees, thousand person	283,4	332,2	348.7	357.8	370,1
Average monthly nominal wages, manat	445,3	531,0	612.3	632.2	707,9
Investments directed to fixed capital by enterprises, million manat	6953,0	3422,2	2,674.1	3,387.7	2 827,1
Loaded goods, performed works, indicated cost of services, million manats	17401,6	19386,7	316370	355906	377842

Source: Prepared by the author based on the statistical compilations "Micro, small and medium entrepreneurship in Azerbaijan" published by the State Statistics Committee in 2019-2023.

If we consider the table we prepared for the purpose of analysis, we see that a significant increase was recorded in 2019 compared to 2018 in terms of the amount of added value created. However, following this, we can naturally associate the decrease in the share of micro, small and medium entrepreneurs in the relevant indicator in 2020 with the negative effects of the COVID-19 pandemic on the economy in general. It can be taken as a logical explanation for this that in 2021 and 2022, which is considered the post-pandemic period, the share of the mentioned entrepreneurship segment in the relevant indicator showed a significant increase.

As for the number of employees working in micro, small and medium-sized enterprises, our analysis suggests that positive dynamics in this direction have been noticed in the last five years under review. Thus, in 2018, this number was 283.4 thousand, and in 2022, it has already increased to 370.1 thousand people, which means an increase of 87.7 thousand people working in the relevant enterprises.

In the context of these entrepreneurial enterprises, the average monthly nominal salary has been continuously growing for all five years. So, in 2018, this figure was 445.3 manats, and in 2022 it reached 707.9 manats. It can be assumed that this trend leads to an increase in the social well-being of employees working in the field of entrepreneurship. Considering that business entities are facing certain financial difficulties due to the pandemic, we can say that this indicator will increase more in the next period.

One of the most important indicators during the analysis of business subjects mentioned in the last five years is the investments made by micro, small and medium entrepreneurs in the capital. Because this indicator also provides certain information about the financial situation of entrepreneurs. Also, it allows us to think about their contribution to the national economy. In this regard, when we analyze the indicator by years, we see that the largest capital investment was made in 2018 (6953.0 million manats). According to this indicator, a decrease occurred in 2019, 2020 and 2022, and an increase was recorded only in 2021. In my opinion, this trend itself is significantly related to the impact of the pandemic on the private sector. However, the occurrence of growth in 2021 can be associated with economic hardship in the post-pandemic period.

As for the works and services performed by micro, small and medium-sized entrepreneurial firms, a very significant trend of continuous development in this direction was registered in the last five years under study. This factor allows us to say that the role and share of entrepreneurial enterprises in the national economy is increasing. It is enough to emphasize that in 2018, the relevant indicator was 17,401.6 million AZN, while in 2022, this figure increased to 37,784.2 million AZN. Thus, the analysis we conducted with the aim of determining the share of micro, small and medium enterprises in the national economy for 2018-2022 suggests that they have a mostly positive trend. I think that the new stage that started after the liberation of the territories from occupation will give additional incentives to the development of entrepreneurship in our country.

From the point of view of the goals set by the research and the analysis of the real situation, the comparative analysis of some indicators related to entrepreneurship in recent years is quite important. In this context, according to the information of the State Statistics Committee, in 2021 after the pandemic, the number of entrepreneurial institutions operating in Azerbaijan increased by 12.5%, and their total number increased from 316,370 in 2020 to 355,906 in 2021, a significant increase. This indicator affects the increase of the share and weight of entrepreneurship in the country's economy. If we look at the latest official statistics, we see that the number of entrepreneurial enterprises operating in our country increased by 6.2% in the period up to the end of 2022 compared to 2021 and reached 377,842 units.

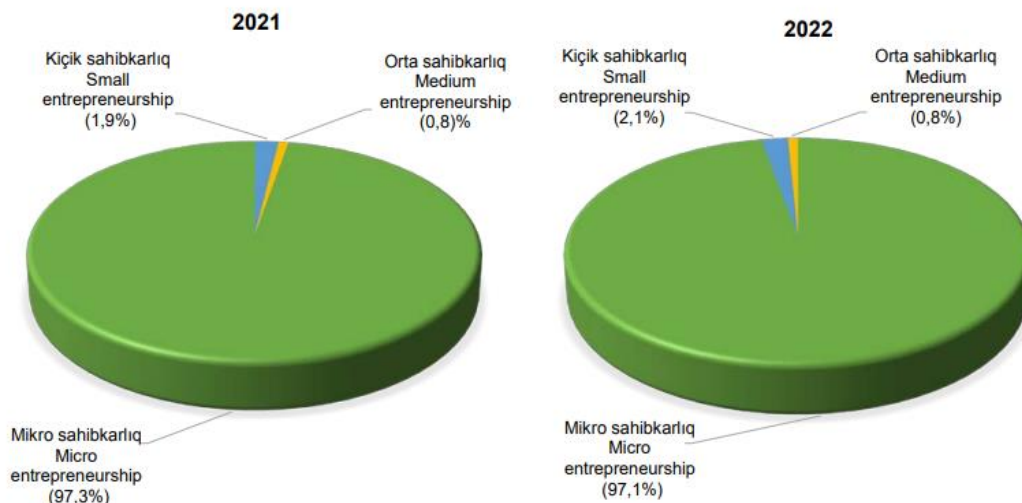

Chart 1: Structure of micro, small and medium enterprises
 Source: The State Statistics Committee. (2023).

As can be seen from the graph, the main share holders of this indicator are micro-sized business entities. To be more precise, micro-entrepreneurs collected 97.3 percent of all business entities in their hands in 2021 and 97.1 percent in 2022. On the other hand, in 2021, small entrepreneurs own 1.9 percent of total entities, and in 2022, 2.1 percent of that indicator, and medium entrepreneurs own 0.8 percent in both years. Of course, the growth of small and medium-sized enterprises here also increases the contribution of micro, small and medium businesses to the national economy. In my opinion, the study of the share of micro, small and medium enterprises in the national economy suggests that they tend to increase their role in this direction. In particular, the increase in the share and contribution of micro, small and medium enterprises in non-oil sectors should be considered as a gratifying event. Because diversification of the national economy and competitive development of non-oil sectors in Azerbaijan form the core of the economic policy.

Table 2: The share of micro, small and medium enterprises in the national economy, in percentage (2021-2022)

Göstəricilər Indicators	2021				2022			
	Cəmi Total	o cümlədən of which			Cəmi Total	o cümlədən of which		
		Mikro Micro	Kiçik Small	Orta Medium		Mikro Micro	Kiçik Small	Orta Medium
Ölkə iqtisadiyyatında yaradılmış əlavə dəyər*								
In total value added by economy*	16,4	6,8	2,8	6,8	13,9	5,7	2,3	5,9
qeyri neft-qaz sektoru üzrə*								
non oil-gas sector*	26,6	11,3	4,6	10,7	27,2	11,5	4,5	11,2
Müəssisələrdə muzdlarla işləyənlərin ümumi sayında								
In total number of employees of businesses	41,8	4,8	11,9	25,1	41,8	4,8	11,8	25,2
qeyri neft-qaz sektoru üzrə								
non oil-gas sector	43,2	5,0	12,3	25,9	43,1	5,0	12,2	25,9
Sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalarda								
In total investments directed to fixed capital by enterprises	31,1	15,7	8,2	7,2	29,1	8,8	9,8	10,5
qeyri neft-qaz sektoru üzrə								
non oil-gas sector	30,8	15,5	8,1	7,2	22,8	6,9	7,7	8,2
Faaliyyətdə olan sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayında								
In total number of active enterprises	99,7	97,0	1,9	0,8	99,6	96,8	2,0	0,8

Source: The State Statistics Committee. (2023) (12).

The analysis of the table shows that although the added value created by micro, small and medium-sized enterprises showed a slight decrease in 2022 compared to 2021, the share of the non-oil sector in this indicator showed a certain increase during the comparable period, and medium-sized enterprises prevailed here. has a position.

In 2022, there was almost no change in the total share of salaried employees in micro, small and medium-sized enterprises, as well as in the percentage indicator for the non-oil sector in 2022 compared to 2021. Medium-sized enterprises have a larger share in the formation of this indicator.

While it is known that in 2021, compared to 2020, a significant growth rate was recorded in capital investment by entrepreneurs, in 2022, compared to 2021, there was a decrease in both the total indicator and the share of the non-oil sector. there has been a decrease. Thus, the share of micro, small and medium-sized businesses in the relevant indicator increased from 23.2 percent in 2020 to 31.1 percent in 2021, and the share of micro, small and medium-sized entrepreneurs operating in the non-oil sector in this direction is larger. increased significantly from 11.5 percent in 2020 to 30.8 percent in 2021, respectively. Comparing the years 2021 and 2022, we see that no significant changes have occurred in the total number of relevant business entities operating. As for the number of total entrepreneurial institutions in operation, in the comparable years of 2021 and 2022, micro, small, and medium businesses included 99.7 percent and 99.6 percent of all entrepreneurial entities, respectively. The distribution of the structure of this indicator can be seen more clearly in the graph below. This positive direction, which is clearly visible in comparison, suggests that entrepreneurs working in non-oil fields are contributing more and more to the national economy. This should be considered as a very commendable case in terms of the set goals. In particular, it is necessary for local entrepreneurs to spend more funds on substantial capital investment and increase their share in the economic growth in the process of restoration of the territories freed from occupation.

Conclusion

In 2021 and 2022, significant improvements were recorded in the main economic indicators of micro, small and medium enterprises. As a result of the analysis of the relevant indicators of the last five years, it is clear that the number of employees working in micro, small and medium-sized enterprises was 283.4 thousand in 2018, and in 2022 it has already increased to 370.1 thousand people, which means that the number of employees working in the relevant enterprises It means an increase of 87.7 thousand people. While the average monthly nominal salary was 445.3 manats in 2018, it reached 707.9 manats in 2022. While the investments directed to the fixed capital by these businesses amounted to 6953.0 million manats in 2018, this indicator decreased in 2019, 2020, and 2022 (except for 2021). In 2018, the value of the works and services performed by the respective entrepreneurs amounted to AZN 17,401.6 million, and in 2022, this figure increased to AZN 37,784.2 million. Thus, for the period 2018-2022, a significant increase was recorded in other main macroeconomic indicators of micro, small and medium enterprises, except for investments directed to fixed capital.

I believe that in the conditions of the market economy, supporting the entrepreneurship and non-oil sector, which are the priority areas of Azerbaijan's economy, as well as the mechanisms applied in the context of solving the financing and other problems of entrepreneurs, have a significant positive effect on the increase of the share of the private sector in the national economy and the expansion of the export potential. Nevertheless, the opportunities for the development of entrepreneurship in Azerbaijan are greater and can increase its share in GDP, exports, and further improve the level of social welfare of people. In particular, the liberation of fertile lands rich in natural resources under Armenian occupation lays the groundwork for the wider development of entrepreneurship in the fields of green economy, renewable energy and innovative production and service industries, as well as agriculture and tourism in Karabakh and East Zangezur. Despite the fact that people who want to establish their own business in these areas are given ample opportunities and concessions, at the same time entrepreneurs also have a responsibility to

contribute to the restoration process of the areas. Because permanent settlement and social security of people can be ensured in the region only thanks to the creation of new production and service areas, opening of jobs.

References

1. Jiatong, W., Murad, M., Bajun, F., Tufail, M.S., Mirza, F., Rafiq, M. (2021). Impact of entrepreneurial education, mindset, and creativity on entrepreneurial intention: the mediating role of entrepreneurial self-efficacy. *Frontiers in Psychology*, 12, 724440.
2. Cieslik, J., Cieslik, J. (2017). Essence of entrepreneurship. *Entrepreneurship in Emerging Economies: Enhancing its Contribution to Socio-Economic Development*, pp.13-39.
3. Baker, T., Welter, F. (2020). Contextualizing entrepreneurship theory, 188 p.
4. Longenecker, J.G., Schoen, J.E. (1975). The essence of entrepreneurship. *Journal of Small Business Management (pre-1986)*, 13(000003), 26 p.
5. Abbasov, A.B., Abbasov, S.A. (2017). *Biznesin əsasları. Elm və təhsil*.
6. Musayev, Y. (2021). Development Of Family Businesses In Karabakh Region Of Azerbaijan: New Opportunities And Prospects. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, pp.449-458.
7. <http://www.e-qanun.az/framework/7920>, 2020
8. Sadigov, R. (2022). Impact of digitalization on entrepreneurship development in the context of business innovation management. *Marketing i menedzment innovacij*.
9. <https://president.az/az/articles/view/40356>
10. Əliyev, Ü.L.H. (2023). Yenilənən qlobal və regional perspektivlər kontekstində müasir milli iqtisadi inkişaf modeli. *Audit*, 1(39), s.135-142.
11. Mahmudova, L. (2019). Overview of small and medium entrepreneurship in Azerbaijan. *Network Intelligence Studies*, 7(13), pp.13-20.
12. AzSTAT. (2023). <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>

Received: 13.01.2024

Accepted: 10.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/20-25>

Gunel Malikli

ANAS Institute of Philosophy and Sociology
PhD in political science
gunelmelikli88@gmail.com

PRIORITY DIRECTIONS OF YOUTH AND EDUCATIONAL POLICY IMPLEMENTED BY THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN ILHAM ALIYEV

Abstract

One of the most important foundations for the survival and development of a nation is the country's youth and the state's youth policy. Youth is the support and future of the state and society. Youth is the main driving force of society. Raising healthy and educated youth in society means that the next generation will be healthy. In short, youth play an important role in the development of the state.

Keywords: *youth policy, education, science, employment problem, public policy*

Günəl Məlikli

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
gunelmelikli88@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən gənclər və təhsil siyasətinin prioritet istiqamətləri

Xülasə

Bir xalqın, millətin yaşaması, inkişafı üçün ən əhəmiyyətli təməllərdən biri də ölkənin gəncləri, dövlətin gənclər siyasətidir. Gənclər dövlətin, cəmiyyətin dayağı, gələcəyidir. Gənclik eyni zamandan cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Cəmiyyətdə sağlam və savadlı gənclərin yetişməsi gələcək nəslin sağlam olması deməkdir. Bir sözlə, gənclər dövlətin inkişafında önəmli rol sahibidir.

Açar sözlər: *gənclər siyasəti, təhsil, elm, məşğulluq problemi, dövlət siyasəti*

Introduction

One of the most important structural elements of the national development system of Azerbaijan is youth and educational policy. These words of the national leader Heydar Aliyev have the character of a serious program: "We will rely on the strength of the younger generation in governing the state and society, we will make maximum use of their capabilities" (Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi, 2010: 27)

The President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, has made youth policy one of the priority areas of policy implemented today by the Azerbaijani state.

One of the most important foundations for the survival and development of a nation is the country's youth and the state's youth policy. Youth is the support and future of the state and society. Youth is the main driving force of society. Raising healthy and educated youth in society means that the next generation will be healthy. In short, youth play an important role in the development of the state. It should also be noted that youth today occupy a greater place and role in the world than at any time in history.

The share of the younger generation in the world population has never been as large as it is now. Thus, currently, the number of young people around the world reaches 1.8 billion. On the other hand, youth's openness to modern knowledge and skills, creative thinking, the ability to adapt more

flexibly to rapid changes, familiarity with innovation, and entrepreneurial abilities increase their role in scientific and technological development.

In our country, much attention is paid to youth policy and youth development. It is for this reason that youth policy occupies a special place in the national development strategy of President İlham Aliyev.

In the context of the national development strategy, the formation of the younger generation as active citizens in the social structure of society is of great importance.

From the first years of independence, under the leadership and direct initiative of national leader Heydar Aliyev, serious steps were taken in this direction; taking into account the new realities created by the period of independence, the Ministry of Youth and Sports was created in the republic. 1994, to coordinate activities in this area, in February 1996, on February 2, the first Youth Forum was held in our country, on February 2, “Youth Day” was established, the “Golden Book” of young talents, and the “Young Talents Fund” were created”, work with youth has become systematic and consistent (Məlikli, 2019: 191).

During the leadership of the President of Azerbaijan, Mr. İlham Aliyev, opportunities for expanding the participation of youth in society have increased in our country, and the projects and programs that they have developed and want to implement have been supported. The Youth Forum was held regularly in 2005, 2008, 2011, 2014, 2018 and 2020. In the field of international cooperation, the initiative and constant activities of various youth organizations have increased significantly.

The main directions of state policy regarding youth are the following:

- wider use of the potential of youth in nation-building;
- paying attention to issues of spiritual and moral education of young people, their mental, physical and spiritual development;
- youth education;
- ensuring the problem of youth employment;
- state care for talented youth;
- state support for young families and improvement of their living conditions.

As you can see, these areas form a complex, system as a whole and unite the most diverse aspects of the life of young people, the most important issues of their formation as a comprehensively developed personality. In 2005, President İlham Aliyev approved the “State Youth Program of Azerbaijan”. The program provided for strengthening state concern for the development of youth in all spheres of society, taking the necessary measures for their development (3). Later, the “State Program for the Education of Azerbaijani Youth for 2007-2015” (4) was approved, which provided young people with great opportunities in the field of education.

In 2011, the Youth Foundation began operating under the Ministry of Youth and Sports. In 2017, the “State Program for Youth of Azerbaijan for 2017-2021” was approved by the Presidential Decree. In order to promote the achievements of Azerbaijani youth in the fields of science, and culture, including literature and art, education, youth policy and work with youth, public and socially oriented activities, innovative and entrepreneurial activities, the Presidential Prize for Youth was established in Azerbaijan. Since 2013 (5) and annually, corresponding awards have been given to young people who have shown different results in the field. All this opens the way to more effective implementation of youth policy and active participation of young people in all spheres of society.

Mr. President İlham Aliyev stands for unlocking the creative and innovative potential of the younger generation, protecting their health, increasing attention to issues of education and employment of youth, developing the effective use of modern information and communication technologies, and the volunteer movement.

The adopted programs related to youth policy pursue only one goal. Training young personnel with high professionalism, forming a healthy, educated and intelligent generation, and raising the younger generation with strong patriotism are the main directions of this policy.

The state's youth policy creates a powerful incentive for the development of young people, directing them to think not only about the problems of today but also about the future. This policy significantly activates young people and has a significant impact on the formation of their active civic position. The policy pursued by our state regarding youth is based on deep and high humanistic values. The main goal of such political projects is to create favorable conditions for the spiritual, intellectual and physical development of young people, to help them realize their potential, solve social problems, and ensure the protection of their rights on many issues.

Currently, the youth of Azerbaijan live a vibrant life based on their entrepreneurial spirit and deep social and cultural foundations. The interests and needs of young people are being studied more seriously, and the rules for paying them are gradually being improved. There is already a strong legislative framework for youth development, and work to optimize it continues. At the same time, both the general principles of social protection of youth and a differentiated approach to the problems of its various groups and layers are closely related. Today, youth policy in our country is consistent. The trust placed in young people creates a reliable environment for the future of our country.

As a result of government policy, youth have already begun to act as a driving force in many processes. Young personnel are attracted to public administration, while the energy and potential of young people are successfully used, and they are given a chance to gain experience. An environment of equal opportunities is being created for the promotion of young personnel, the realization of their potential, knowledge and skills, and comprehensive measures are being implemented in this direction. The holding of the Yukselis competition in 2019 by presidential decree is one of the results of the attention paid to young personnel by public administration.

With the help of the "Yukselis" competition, established by the Decree of the President of Azerbaijan dated July 26, 2019, promising managers with a high intellectual level and managerial qualities were identified among young people and included in the personnel reserve bank.

Azerbaijani youth, as the most active part of our society, is becoming the driving force of sustainable development. Structural reforms are being carried out, which are characterized as a new stage in the country's development, and personnel changes that are adequate to the new challenges. At the new stage, serious responsibility is placed on young people.

According to international organizations, in a short time since gaining independence, the country has achieved good results in the areas of economic, social, humanitarian development and security.

This became possible as a result of the use of innovative technologies in public administration and the organization of a flexible public service system in the Republic of Azerbaijan, as well as the formation of effective personnel potential (6).

Young people live up to this responsibility. The main provisions of the state's youth policy determine the future development of our country. This is one of the main goals of the volunteer movement, announced by President Ilham Aliyev. Rely on national and state interests, protect national identity and national characteristics in the modern era of globalism, form professional personnel with quality education, monitor innovative changes, new trends and innovations, assimilate and apply them - the main provisions of the state's youth policy today. It determines the future development of our country.

A successful youth policy serves to realize existing potential. Future prospects depend on how young people act as active and leading forces in society. This is what determines the youth policy implemented in the country, as well as the strategic view of the volunteer movement. The past period has proven that now young people are much more active compared to previous times.

From a socio-political point of view, the level of significance of their activities and behavior, their initiative, has increased; it has acquired a more specific meaning.

In 2020, the youth of Azerbaijan took part in the 44-day Patriotic War with a high spirit of patriotism and a strong determination to fight.

At the call of Commander-in-Chief Ilham Aliyev, tens of thousands of our young citizens flocked to military commissariats and expressed their desire to participate in the Patriotic War. The

fact that the vast majority of our almost 3,000 martyrs were young people is an example for future generations, speaking about the national spirit and high love for the country of the youth of Azerbaijan. As a result of the youth policy implemented in the right direction, the patriotic spirit of youth in the country today is at a very high level.

In the 44-day war, we witnessed how youth policy was carried out correctly and effectively. Even in the post-war period, this spirit develops in the youth along an ascending line; young people are already proud of themselves as citizens of the victorious country. Youth are practically at the forefront of the development process in all spheres, working tirelessly and persistently. President İlham Aliyev proves in all his speeches and meetings that he is always close to young people with his decrees and programs.

In his address to the participants of the VIII Azerbaijan Youth Forum, President İlham Aliyev noted the role of youth in the life of the country and noted that “In our republic, the economic and military power and political influence of which are constantly increasing at the regional and global level, the scale has been ensured over the past period comprehensive development of youth, their intellectual and innovative creative potential.”

Today, the youth of Azerbaijan, as worthy citizens, are active in all spheres of public life, making a significant contribution to the growth of the economic and military power of our country, political influence, and strengthening of civil society based on national, moral and universal principles. Values” (Əliyev, 2019: 286).

Azerbaijan attaches special importance to the activities of the younger generation in the international world. The creation of the Youth Network of the Non-Aligned Movement under the chairmanship of our country, the holding of the Baku conference of this network in 2021, as well as the organization of the Youth Summit in the capital of Azerbaijan with the participation of representatives of more than 60 countries. The member countries of the Movement are manifestations of this.

The ideas of the congratulatory address of the President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev, addressed to the summit participants, are a call to the youth of Azerbaijan and, in their example, to the youth of our modern world.

In this address, the President of Azerbaijan assessed the young generation, which is the leading force of social development and prosperity of each country, as the locomotive of global progress, and noted that in our modern world, full of challenges, dialogue between active and creative people is possible. Youth play an important role in discussing the problems facing humanity, exchanging ideas and views on how to solve them. The President of Azerbaijan drew attention to the fact that 23% of the population of our country is young people, and emphasized that caring for young people, educating them in the spirit of national moral values and patriotism is one of the main directions.

The volunteer movement is also developing in Azerbaijan, useful traditions are being formed in this area with the active participation of our youth. Young people are actively participating in projects initiated by the First Vice-President of our country, head of the Heydar Aliyev Foundation, Mrs. Mehriban Aliyeva.

The announcement of 2020 as the “Year of Volunteers” in our country is a significant moment in the history of the development of youth in Azerbaijan. Today, under the leadership of the President of Azerbaijan, our state is forming the necessary legislative framework for state policy in the field of youth in accordance with modern challenges.

Respect for our national and moral values, love for the Motherland, acquisition of knowledge and skills of the new era, serious participation in education are the main recommendations of the President of Azerbaijan to the country’s youth.

Education plays one of the main roles in the life of modern society, since it is the main source of creation, improvement and development of human capital, therefore, the socio-economic development of countries, a resource for the progress of society.

Above all, this includes the need to improve the chances of development, socialization and school readiness for disadvantaged children, as well as the Education Sustainable Development

Goals: “Ensure that by 2030 all girls and boys have access to quality education so that they are prepared to primary education”. It was interesting to publish the results of a study by Nobel Prize winner in economics D.Heckman on early childhood education, which shows that investments in early childhood development are the most effective of all. Here are the factors that determine the development trends of different levels of education:

- growing demand for improving the quality of education,
- increasing uncertainty, changing speed, the requirement to change the content of education in the context of digitalization of the socio-economic environment,
- changes in the organization of education, the need for individualization of educational trajectories.

- increasing the importance of the social effects of education for the individual (8)

One of the most important areas for young people is their education. After gaining independence, science and education were one of the areas that the Republic of Azerbaijan paid more attention to and paid great attention to. During this period, the following issues come to the fore:

- replacing the education system with a new effective model that gives priority to scientific research;

- stimulation of professional and vocational education of personnel;
- formation of the registration and public sector in the education system.

When implementing a new economic model of the education system, it is important to follow the following principles:

- strengthening state management control in the field of education;
- implementation of a unified educational policy, taking into account local and regional factors within the country, strengthening financial support for the normal development of education;
- a state-guaranteed guarantee of education and the preservation of a guaranteed state guarantee during a crisis;
- ensuring scientific and economic freedom for science and educational institutions;
- application of benefits and tax benefits in the field of education.

The work done in the development of education and science does not end here. During the meeting of the President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev with Nobel laureates Zhores Alferov, Ivar Ghiaverini and high-tech scientist Yoshikazu Nakayama, the guests stated that they had witnessed great development in our country (Əliyev, 2007: 189).

Modern education, fertile environments conducive to innovation, and healthy people are essential.

To successfully implement this priority, it is necessary to achieve the following three goals:

- creative and innovative society;
- healthy lifestyle of citizens.
- Education according to the requirements of the 21st century (10)

In general, the laws “On Vocational Education”, “On Education”, “On Preschool Education” and other laws adopted by the state today make a great contribution to the development of science and education. The successes achieved in the field of science and education in Azerbaijan are already obvious.

As the President of Azerbaijan, Mr. İlham Aliyev, also noted, the guarantee of development in the world is not the natural resources that each state possesses, but the development of knowledge, literacy, education and science. The foundation of this policy was laid when the concept of turning black gold into human capital was announced in Azerbaijan.

By a corresponding decree signed by the President of Azerbaijan in 2007, the “State Program for the Education of Azerbaijani Youth in Foreign Countries” created ample opportunities for the education of youth from all walks of life abroad within the framework of this program. Thousands of young people studied in the most prestigious educational institutions in the world and brought modern development traditions, knowledge, and skills to our country (11).

Conclusion

This process was resumed on the basis of the Decree of Mr. İlham Aliyev on the approval of the “State Program for 2022-2026 for the education of youth in prestigious higher educational institutions of foreign countries” (12).

The program specifically states that the winners of international scientific Olympiads will be given priority when selecting for studies at the undergraduate level of higher education, which indicates the Azerbaijani state’s support for talent. Thanks to this support, the return of our high-potential young people to our country after graduating from the world's leading higher education institutions will create additional value for the future development of Azerbaijan, and the number of specialists with modern skills in the country will increase.

An important role was played by the signing by President İlham Aliyev of the Education and Science laws, which ensure the adaptation of Azerbaijani education to the requirements accepted in the world, a more effective organization of education, and the training of highly educated youth.

Reference

1. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. (2010). Dərslik. Bakı: “Elm və təhsil”, 550 s.
2. Məlikli, G. (2019). Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf sistemində gənc nəslin rolu. Gənc tədqiqatçı. Elmi-praktiki jurnal, ISSN 2409-4838. V cild, №1, s.190-196.
3. Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramının (2005-2009-cu illər) təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı [Elektron resurs]. URL: <https://e-qanun.az/framework/10692>
4. “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”na əsasən Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində təhsil haqlarının ödənilməsi Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı [Elektron resurs]. URL: <https://e-qanun.az/framework/160360>
5. Gənclər üçün Prezident Mükafatının təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı [Elektron resurs] / URL: <https://e-qanun.az/framework/26131>
6. Ələkbərov, U. İnnovativ idarəçilik güclü dövlətin təməlidir [Elektron resurs]. URL: <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/innovativ-idarecilik-guclu-dovletin-temelidir-1624398699>
7. Əliyev, İ. (2018). İnkişaf – məqsədimizdir. Doxsanıncı kitab, oktyabr-noyabr. Bakı: Azər nəşr, 392 s.
8. Opublikovan proyekt dokumenta “Klyuchevyye napravleniya razvitiya rossiyskogo obrazovaniya dlya dostizheniya Tseyey i zadach ustoychivogo razvitiya v sisteme obrazovaniya”. (2030). [Elektronnyy resurs] / <http://edu2035.firo-nir.ru/index.php/stati-opublikovannye-uchastnikami-soobshchestva/86-klyuchevye-napravleniya-2035>
9. Əliyev, İ. (2007-2015). İnkişaf – məqsədimizdir. İyirmi altıncı kitab, avqust, oktyabr. Bakı: Azər nəşr, 400 s.
10. Order of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of “Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development” [Electronic resource]. URL: <https://president.az/en/articles/view/50474>
11. “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı [Elektron resurs]. URL: <https://bbu.edu.az/uploads/files/Dovlet%20proqrami/2007-2015-ci%20illərdə%20Azərbaycan%20gənclərinin%20xarici%20ölkələrdə%20təhsili%20üzrə%20Dövlət%20Proqramı.pdf>
12. Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair 2022-2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı [Elektron resurs]. URL: <https://e-qanun.az/framework/49209>

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/26-31>

Tural Dadashov
Azerbaijan National Academy of Science
PhD student
tural1995pa@gmail.com

A COMPREHENSIVE ANALYSIS OF THE NATO-AZERBAIJAN PARTNERSHIP IN NEW GEOPOLITICAL CONTEXTS

Abstract

This article examines the historical trajectory and essence of NATO-Azerbaijani relations, affirming that these relations embody a robust partnership. The significance of these relations has amplified for both parties in the face of new geopolitical realities. Several factors contribute to the importance of these relations, including Azerbaijan's geographical location, its geostrategic position, its abundant energy resources, and its strong military presence in the region. Furthermore, Azerbaijan's implementation of an independent, multi-vector foreign policy in a complex geopolitical landscape is a crucial factor in its relationship with NATO. The article also acknowledges the existence of certain factors that negatively impact Azerbaijan-NATO relations or have the potential to do so. In conclusion, it is important to note that while Azerbaijan does not aspire to join the alliance, its policy to continue relations with NATO amidst emerging geopolitical realities in the world and the region remains unchanged.

Keywords: NATO-Azerbaijani relations, robust partnership, geopolitical realities, geographical location, geostrategic position, energy resources, military presence, independent foreign policy

Tural Dadaşov
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
doktorant
tural1995pa@gmail.com

NATO-Azərbaycan tərəfdaşlığının yeni geosiyasi kontekstdə hərtərəfli təhlili

Xülasə

Bu məqalə NATO-Azərbaycan münasibətlərinin tarixi trayektoriyasını və əsas mahiyyətini araşdırır və bu əlaqələrin möhkəm tərəfdaşlığı təcəssüm etdirdiyini təsdiq edir. Bu münasibətlərin əhəmiyyəti yeni geosiyasi reallıqlar fonunda hər iki tərəf üçün daha da artır. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, geostrateji mövqeyi, zəngin enerji resursları və regionda güclü hərbi mövcudluğu da daxil olmaqla, bu əlaqələrin əhəmiyyətinə bir sıra amillər təsir göstərir. Bundan başqa, Azərbaycanın mürəkkəb geosiyasi mənzərədə müstəqil, çoxvektorlu xarici siyasət yeritməsi onun NATO ilə münasibətlərində həlledici amildir. Məqalədə Azərbaycan-NATO münasibətlərinə mənfi təsir göstərən və ya bunu etmək potensialına malik olan müəyyən amillərin mövcudluğu da etiraf edilir. Sonda qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan alyansa qoşulmağa can atmasa da, dünyada və regionda yaranan geosiyasi reallıqlar fonunda NATO ilə münasibətləri davam etdirmək siyasəti dəyişməz olaraq qalır.

Açar sözlər: NATO-Azərbaycan münasibətləri, möhkəm tərəfdaşlıq, geosiyasi reallıqlar, coğrafi mövqe, geostrateji mövqe, enerji resursları, hərbi mövcudluq, müstəqil xarici siyasət

Introduction

Over the past three decades, following the restoration of Azerbaijan's independence, the nation's relationship with the North Atlantic Treaty Organization (NATO) has occupied a significant position within its multi-faceted foreign policy. The foundations of Azerbaijan-NATO relations, established in the early 1990s, can be characterized as a robust partnership that aligns with the

interests of both parties. As time progressed, the cornerstone of Azerbaijan's strategy to deepen its ties with the Atlantic alliance was based on several key objectives. These included the fortification of its independence, effective integration into the international system of relations, securing international support for its territorial integrity, adapting to the military and security sector standards of the alliance, and mitigating security concerns for a nation situated in a complex geopolitical environment. Simultaneously, NATO has accorded special significance to its relations with Azerbaijan. The primary factors that characterize this importance are Azerbaijan's geographical location and the geopolitical and security interests of the alliance. In recent decades, Azerbaijan-NATO relations have evolved through various phases. Let us briefly examine the historical backdrop of these relations. Azerbaijan's relationship with the North Atlantic Treaty Organization (NATO) commenced in March 1992, when Azerbaijan joined the Cooperation Council. This platform, designed for cooperation with post-Soviet and post-socialist states of Central and Eastern Europe, was rebranded as the Euro-Atlantic Partnership Council in 1997.

The foundation of the comprehensive partnership between NATO and Azerbaijan was laid in 1994 when the National Leader Heydar Aliyev signed the "Partnership for Peace" (PfP) framework document. This marked the beginning of a strategic alliance that would shape the geopolitical landscape in the years to come. Several key documents have defined the main principles and objectives of the individual partnership between Azerbaijan and NATO. These include the PfP Presentation Document (1996), the Planning and Review Process (1997), and the Individual Partnership Action Plan (IPAP, 2004). These documents outline the areas of cooperation, which encompass defense and security sector reforms, development of military forces according to NATO standards, participation in peacekeeping operations led by the Alliance, civil emergency planning, resolution of emerging security issues, and cooperation in fields such as science, environment, and diplomacy. In 2004, Azerbaijan joined the IPAP, which facilitated regular political dialogue with the Atlantic bloc, systematized bilateral cooperation, and allowed for more flexible agreement on new cooperative activities of mutual interest. Azerbaijan successfully implemented the first (2005-2007), second (2008-2010), third (2012-2013), fourth (2014-2016), and fifth (2017-2019) cycles of the IPAP document (1). This underscores the nation's commitment to fostering a robust and dynamic partnership with NATO. Indeed, Azerbaijan's active participation in NATO's peacekeeping operations in Kosovo, Afghanistan, and Iraq has significantly bolstered the development of their relations. Particularly noteworthy is Azerbaijan's substantial logistical contribution to the Northern Distribution Network. This network was instrumental in the transportation of military and humanitarian supplies, as well as personnel, for the operations conducted by the alliance in Afghanistan. This pivotal role further underscores Azerbaijan's commitment to its partnership with NATO and its involvement in maintaining regional and global security.

Indeed, it's worth noting that approximately 40% of the goods transported to Afghanistan passed through Azerbaijan (2). This fact underscores the strategic importance of Azerbaijan in the logistics of these operations. The military operations conducted by NATO in Afghanistan and Iraq in the early 2000s significantly heightened Azerbaijan's importance to the alliance from a security and geostrategic perspective. During this period, Azerbaijan and NATO engaged in high-level political dialogue and diplomatic contacts on strategic local, regional, and global issues. This led to numerous mutual visits by high-level officials from Azerbaijan and the alliance. A noteworthy fact is that the President of Azerbaijan, Ilham Aliyev, has participated in NATO summits eight times to date. However, it's important to consider Azerbaijan-NATO relations not only at a bilateral level. For instance, between 2017 and 2020, Azerbaijan hosted seven meetings involving high-ranking military personnel from NATO-Russia and the US-Russia (3). This further demonstrates Azerbaijan's role as a significant player in the broader geopolitical landscape. Let us underscore the significant support extended by NATO to Azerbaijan over the past three decades. Throughout this period of collaboration, NATO has consistently demonstrated its firm commitment to upholding the territorial integrity and sovereignty of our nation, surpassing other European institutions in its

clarity and steadfastness. This unwavering stance has been prominently reflected in the declarations and resolutions issued during NATO summit meetings, as well as in the pronouncements made by high-ranking officials within the alliance. Particularly during the tumultuous years of the Armenian-Azerbaijani conflict, NATO's unequivocal support for Azerbaijan's territorial integrity held immense political significance. The National Security Concept of 2007 further underscores Azerbaijan's deep-seated commitment to fostering cooperation with NATO, as evidenced by our active participation in various programs initiated by the alliance (4).

In addition, Azerbaijan's comprehensive military doctrine has assigned a prominent role to elements such as collaboration with NATO, utilization of the alliance's "Partnership for Peace" program, and the execution of the Operational Plan for Individual Partnerships in the process of military development (5). Despite the extensive cooperation and broad relations that have been established between Azerbaijan and the alliance over the past three decades, Azerbaijan has not expressed any intention to join NATO, nor has it pursued any initiatives in this direction. This is in line with the essence of the official stance of Baku in its relations with the Atlantic bloc, which is characterized by a non-alignment and multi-vector approach. Specifically, Azerbaijan's admission into the Non-Aligned Movement in 2011 unequivocally indicated that our country has no intention of becoming a member of any military-political alliance. This stance reflects Azerbaijan's strategic approach to maintaining its sovereignty while fostering cooperative relationships on the international stage. One of the pivotal facets influencing Azerbaijan-NATO relations pertains to its close ties with Turkey. The military and political alliance between Azerbaijan and Turkey, a prominent member of the North Atlantic bloc, has been instrumental in aligning the Azerbaijani armed forces with NATO standards and bolstering their combat capabilities. Notably, Azerbaijan's robust collaboration with Turkey within NATO's "Partnership for Peace" program underscores the depth of their cooperation. The alliance between Azerbaijan and Turkey, a key military and political force within NATO, holds significance for Azerbaijan's security interests. Despite Azerbaijan's non-membership status within NATO, its alliance with Turkey serves as a vital aspect of the country's security landscape, offering implicit security assurances, albeit indirectly, from the Atlantic bloc. Many local analysts interpret this dynamic as NATO's indirect provision of a security "umbrella" over Azerbaijan (6). It is pertinent to highlight that Azerbaijan-Turkey military cooperation is highly regarded within the North Atlantic bloc, representing a substantial pillar supporting Azerbaijan-NATO relations. This mutually beneficial partnership contributes significantly to the broader objectives of both Azerbaijan and NATO, fostering regional stability and security (7).

Recent geopolitical developments in Europe and globally have significantly influenced NATO's strategy, including its policy towards Azerbaijan and the region in which it is situated. The onset of the Russian-Ukrainian war in February 2022 has reshaped the strategic environment surrounding the alliance, bringing several factors to the forefront of NATO's global and regional policy. This shift is reflected in the new Strategic Concept adopted by the North Atlantic bloc at the Madrid summit on June 30, 2022. The distinguishing features of this new Strategic Concept, compared to previously adopted documents, can be summarized as follows:

a) The peace in Russia's Euro-Atlantic space is perceived as the most significant and direct threat to stability, including that of the alliance. b) China is viewed as a strategic adversary of the alliance due to its revisionist, ambitious, and protectionist policies in the global economy. c) There is an emphasis on increasing military power. d) The protection of common values and democratic political systems is prioritized. e) There is a focus on strengthening social sustainability within Alliance member countries (8).

Thus, both the newly adopted strategic document and the practical steps taken by the alliance indicate that changes in the global and Eurasian geopolitical landscape, coupled with escalating security risks, are prompting NATO to pursue a more proactive policy. When we refer to an active policy and strategy in this context, we are not only addressing relations within the Union but also extending this to encompass relations with neighboring regions and partner states. Amid the backdrop of ongoing geopolitical processes, it is evident that the geostrategic significance of

Azerbaijan, and the region in which it is situated, has escalated for the alliance. Energy security emerges as another critical factor shaping Azerbaijan's position in NATO's regional strategy. Over the past two decades, the issue of energy security has gained considerable relevance for the alliance. This was underscored at the Riga summit in 2006, where the alliance articulated its strategic objectives of securing access to natural resources and ensuring their reliable export to safeguard its vital interests (9).

The intensification of the geopolitical conflict between the West and Russia, particularly following the onset of the Russia-Ukraine war, has amplified the importance of energy security in the alliance's policy. From NATO's perspective, Azerbaijan is perceived as one of the partner countries with optimal supplier and logistical capabilities to diminish energy dependence on Russia and access alternative energy sources. This aligns with Azerbaijan's policy of diversifying the export of its energy resources, further consolidating its strategic partnership with NATO. In recent years, Azerbaijan has continued to pursue a policy of deepening relations with NATO, particularly in the aftermath of the Second Karabakh War. This period has been marked by a series of reciprocal visits and meetings between Azerbaijani officials and military personnel and their counterparts in the Alliance. A notable instance was the participation of Azerbaijani President Ilham Aliyev in the NATO summit held in Brussels in December 2021. During this summit, President Aliyev met with NATO Secretary General Y. Stoltenberg and affirmed Azerbaijan's status as a reliable partner of the North Atlantic Treaty Organization. This sentiment was reciprocated by Stoltenberg, who characterized Azerbaijan as a "valuable partner" (10). In May 2023, Hikmet Hajiyev, the Assistant to the President of Azerbaijan, visited NATO Headquarters in Brussels, where he conducted a series of meetings with representatives of the Alliance. Xavier Colomina, NATO's Special Representative for South Caucasus and Central Asia made several visits to Azerbaijan between 2021 and 2023 to discuss bilateral relations and regional processes with Azerbaijani officials. During one of his recent visits, Colomina noted a revitalization of Azerbaijan-NATO relations, signifying a return to the pre-pandemic state (11). Another significant aspect is NATO's acceptance of the new realities that have emerged in the South Caucasus following the Second Karabakh War. This acceptance signifies NATO's adaptability and responsiveness to changing geopolitical landscapes. It also underscores the increased geostrategic importance of Azerbaijan and the region in which it is situated for the Alliance. This is particularly relevant in the context of energy security, a factor that has gained considerable importance for NATO over the past two decades. The geopolitical conflict between the West and Russia, especially following the onset of the Russia-Ukraine war, has amplified the importance of energy security in the policy of the Alliance. From this perspective, Azerbaijan, with its potential as a supplier and its logistical capabilities, is seen as a key partner in reducing energy dependence on Russia and gaining access to alternative energy sources. This aligns with Azerbaijan's policy of diversifying the export of its energy resources, further consolidating its strategic partnership with NATO. Indeed, the NATO summit held in Brussels in June 2021 marked a significant milestone in the recognition of the resolution of the conflict. The final text of the summit underscored that NATO, akin to Azerbaijan, views the conflict as concluded (12). Post the cessation of the Second Karabakh War, NATO has been supportive of the normalization of relations between Armenia and Azerbaijan. While NATO does not serve as a direct mediator between the parties, it endorses the mediation initiatives undertaken by the European Union and the United States in the peace process. This stance reflects NATO's commitment to fostering stability and peace in the region, even as it navigates the complexities of geopolitical dynamics (13). Over the past three years, the relationship between NATO and Azerbaijan has demonstrated positive trajectories, albeit punctuated by certain adverse incidents. One such incident pertains to the actions taken by Azerbaijani activists along the Lachin-Shusha Road and the establishment of a control-release point by Azerbaijan in Lachin, in proximity to the Armenian border. These actions have elicited expressions of concern from officials affiliated with the alliance (14). While Azerbaijan sustains a constructive relationship with NATO, there are discernible elements that have negatively impacted this relationship. Of particular significance is the stance adopted by certain prominent

Western states and organizations towards post-conflict issues, especially in relation to the ongoing peace process between Armenia and Azerbaijan. This stance is perceived by Azerbaijan as biased and prejudiced, contributing to tensions in its relations with the Western community. In this context, challenges emanating from Azerbaijan's interactions with the West can indirectly influence its relations with NATO. As a result, strains in Azerbaijan's diplomatic ties with Western entities reverberate in its engagement with NATO, underscoring the interconnectedness of regional dynamics and international partnerships. This highlights the complexity of geopolitical relationships and the delicate balance required in maintaining constructive international relations. An important consideration in this context is that Azerbaijan has been formulating its relations with the alliance with due regard to the geopolitical realities and security risks in the South Caucasus and the broader post-Soviet space.

It is noteworthy that Azerbaijan's risk reduction strategy, also known as Strategic Hedging, or its multi-vector foreign policy, involves relinquishing a unilateral policy and mitigating potential risks associated with regional powers, without engaging in conflict with them. Prioritizing its security interests, Azerbaijan opts for a policy of non-alignment, thereby avoiding becoming a geopolitical target of distinct power centers. From this perspective, it is instructive to recall the significant threats that the integration policies of several post-Soviet countries, such as Georgia and Ukraine, have posed to these nations over the past 10-15 years. For instance, Russia's military intervention in Georgia during the "5-day war" in South Ossetia in August 2008, and the response of NATO and the West as a whole to this intervention, underscore the necessity for regional states to adopt a more cautious and balanced policy. The ongoing situation in Ukraine since 2014, including the still-raging Russia-Ukraine war, further exemplifies this point. Another crucial factor to consider is that the Alliance itself approaches the strategic aspirations of states wishing to join the alliance with caution and hesitancy, with the Russian factor playing a significant role in this approach. In this context, the unilateral policy of some regional states creates a substantial security void around them, which could potentially escalate into an existential threat for those states. This highlights the complex interplay of geopolitical dynamics and the importance of strategic diplomacy in maintaining regional stability.

Conclusion

The historical trajectory and core essence of NATO-Azerbaijani relations have been examined, and the results affirm that these relations embody a robust partnership. The significance of these relations has amplified for both parties in the face of new geopolitical realities. Several factors contribute to the importance of these relations.

These include Azerbaijan's geographical location, its geostrategic position, its abundant energy resources, and its strong military presence in the region. Furthermore, Azerbaijan's implementation of an independent, multi-vector foreign policy in a complex geopolitical landscape is a crucial factor in its relationship with NATO. In the context of Azerbaijan's balanced, multi-vector foreign policy, its relations with the North Atlantic bloc serve as a stabilizing factor in the regional geopolitical configuration. Additionally, the adaptation of the country's armed forces and security sector to NATO standards, which enhances combat readiness and operational capacity, plays a significant role in assuaging security concerns.

However, it is essential to acknowledge the existence of certain factors that negatively impact Azerbaijan-NATO relations or have the potential to do so. These factors prevent us from assuming that the development of Azerbaijan-NATO relations will follow an exclusively upward trajectory.

Moreover, Azerbaijan's partnership and relations with the North Atlantic bloc, and more broadly, the geopolitics of the South Caucasus involving the West and Russia, do not imply that Azerbaijan is willing to become a pawn in their conflict. Instead, Azerbaijan is committed to establishing an effective regional security system based on common interests, mutual benefits, and international law, rather than divisive lines.

In conclusion, it is important to note that while Azerbaijan does not aspire to join the alliance, its policy to continue relations with NATO amidst emerging geopolitical realities in the world and the region remains unchanged. Azerbaijan believes that this policy will yield geopolitical and security benefits for both parties.

References

1. NATO - Azerbaijan. (n.d.). Overview of Azerbaijan-NATO Partnership. <https://nato-pfp.mfa.gov.az/en/content/18/overview-of-azerbaijan-nato-partnership>
2. Caspian News. (2021). NATO's Secretary-General Thanks Azerbaijan for Peacekeeping Efforts in Afghanistan. August 23. <https://caspiannews.com/news-detail/natos-secretary-general-thanks-azerbaijan-for-peacekeeping-efforts-inafghanistan-2021-8-23-1/>
3. NATO - Azerbaijan. (n.d.). Key Milestones of Azerbaijan-NATO Cooperation. <https://nato-pfp.mfa.gov.az/en/content/31/key-milestones-of-azerbaijan-nato-cooperation>
4. National Legal Internet Portal of the Republic of Azerbaijan. (n.d.). Framework Agreement between the Republic of Azerbaijan and NATO on the Security of Information. <https://e-qanun.az/framework/13373>
5. National Legal Internet Portal of the Republic of Azerbaijan. (n.d.). Decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan on the approval of the Agreement between the Republic of Azerbaijan and NATO on the status of NATO personnel in the Republic of Azerbaijan. <https://e-qanun.az/framework/19722>
6. Top Center. (n.d.). NATO Umbrella for Azerbaijan. <https://top-center.org/en/expert-opinion/3158/nato-umbrella-for-azerbaijan>
7. Turan News Agency. (n.d.). NATO Positively Evaluates Azerbaijan's Cooperation with Turkey. <https://turaz.az/en/politics/nato-positively-evaluates-azerbaijans-cooperation-with-turkey>
8. Air Center. (n.d.). Azerbaijan and NATO: Cooperation Prospects. <https://aircenter.az/uploads/tS7B3M2IYNJP.pdf>
9. NATO. (n.d.). NATO's Relations with Azerbaijan. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_37920.htm
10. Azeri Times. (2023, July 2). Azerbaijan and NATO Deepen Ties. <https://azeritimes.com/2023/07/02/azerbaijan-and-nato-deepen-ties/>
11. APA. (n.d.). Azerbaijan and NATO are working on a new joint document. <https://apa.az/en/military/azerbaijan-and-nato-are-working-on-a-new-joint-document-392044>
12. NATO. (n.d.). NATO Secretary General in Azerbaijan: NATO stands ready to further support the normalization of relations between Azerbaijan and Armenia. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_185000.htm
13. Xalq Gazeti. (n.d.). NATO supports normalization of relations between Azerbaijan and Armenia. <https://xalqqazeti.az/en/siyaset/152619-nato-supports-normalization-relations-between>
14. NATO. (n.d.). NATO Secretary General in Azerbaijan to discuss deepening partnership. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_210925.htm

Received: 03.01.2024

Accepted: 02.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/32-36>

İlkin Mustafayev
Gəncə Dövlət Universiteti
doktorant
mustafayevilkin@gmail.com

1900-1903-CÜ İLLƏRDƏKİ QLOBAL BÖHRANIN İLKİN ŞƏRTLƏRİ VƏ SONRAKİ İLLƏRDƏKİ NƏTİCƏLƏRİ

Xülasə

1900-1993-cü illərdəki dünya böhranı, əhəmiyyətli siyasi, iqtisadi və sosial təlatümləri əhatə edən hərtərəfli və uzun bir tarix dövrüdür. Bu dövr bir neçə onilliyi əhatə edir və dünya tarixinə dərin təsir göstərən bir sıra əsas hadisələri və münaqişələri əhatə edir. 1900-1903 – cü illərdəki dünya iqtisadi böhranı, XX əsrin əvvəllərində dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrinə təsir edən iqtisadi tənəzzül dövrüdür. Böhran XIX əsrin sonlarında sürətli iqtisadi artımdan sonra başladı və kənd təsərrüfatı mallarının qiymətlərinin düşməsi, kreditlərin və xüsusi öhdəliklərin uçqun dövrüyyəsinin artması və maliyyə bazarlarının qeyri-sabitliyi də daxil olmaqla bir sıra amillərdən qaynaqlanır.

Böhran nəticəsində 1900-1903-cü illər arasında bir çox müəssisə iflas etdi, işsizlik artdı, mal qiymətləri düşdü, inflyasiya artdı və iqtisadi artım yavaşladı. Bu vəziyyət adi insanların həyatı və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı üçün ciddi nəticələrə səbəb oldu.

1900-1903-cü illərdəki global iqtisadi böhranı anlamaq Dünya İqtisadi tarixi kontekstində vacibdir, çünki bu böhran XX əsrdə dünya iqtisadiyyatı üçün ilk ciddi sınaq oldu. İqtisadi sistemlərin zəifliyini və maliyyə bazarlarının qeyri-sabitliyini göstərdi və dövlətləri iqtisadi böhranlarla mübarizə üçün yeni metodlar inkişaf etdirməyə və maliyyə bazarlarını tənzimləməyə sövq etdi.

Bu məqalədə 1900-1903-cü illərdəki dünya böhranının ilkin şərtlərini, əsas xüsusiyyətlərini ətraflı nəzərdən keçirəcəyik, eyni zamanda müasir dünyaya təsirini və müasir cəmiyyəti müəyyənləşdirən əsas meylləri nəzərdən keçirəcəyik

Açar sözlər: böhran, ilkin şərtlər, nəticələr, böyük güclər, həddindən artıq istehsal

İlkin Mustafayev
Ganja State University
PhD student
mustafayevilkin@gmail.com

Prerequisites for the emergence of the world crisis of 1900-1903 and its consequences in subsequent years

Abstract

The world crisis of 1900-1993 is a complex and long period of history, including significant political, economic and social upheavals. This period spans several decades and includes a number of key events and conflicts that have had a profound impact on world history. The world economic crisis of 1900-1903 was a period of economic recession that affected most of the developed countries of the world at the beginning of the 20th century. The crisis began after rapid economic growth at the end of the 19th century and was caused by a number of factors, including falling prices for agricultural goods, an increase in the avalanche of loans and special obligations, as well as instability of financial markets.

As a result of the crisis between 1900 and 1903, many businesses went bankrupt, unemployment rose sharply, commodity prices fell, inflation increased, and economic growth slowed. This

situation had serious consequences for the lives of ordinary people and for the global economy as a whole.

Understanding the world economic crisis of 1900-1903 is important in the context of world economic history, since this crisis was the first serious test for the world economy in the 20th century. He showed the vulnerability of economic systems and the instability of financial markets, and also encouraged states to develop new methods to combat economic crises and regulate financial markets.

In this article, we will conduct a detailed review of the prerequisites for the emergence of the world crisis of 1900-1903, its main characteristics, as well as consider its impact on the modern world and the key trends defining modern society.

Keywords: *crisis, prerequisites, consequences, great powers, overproduction*

Giriş

1900-1903-cü illərdəki global böhranın başlanğıcı müxtəlif siyasi, iqtisadi hadisələrlə müşayiət olundu. Bu böhran, bütün dünyanı əhatə etməsinə baxmayaraq, ən böyük güclərdən tutmuş kiçik ölkələrə, dövlətlərə qədər müxtəlif intensivliyə və nəticələrə səbəb oldu. Bildiyimiz kimi, hər hansı bir tarixi hadisənin özünəməxsus ilkin şərtləri var ki, bu da tarixçilərə onun yaranma səbəblərini, tarixə əks olunmasını və gələcəkdə oxşar mənfi hadisələrin qarşısını almaq yollarını öyrənməyə imkan verir.

Beləliklə, bir çox tarixçilərin fikrincə, böhranın əsas yaranma şərtləri bunlar idi: *Siyasi gərginliklər və münaqişələr*: XX əsrin əvvəllərində dünya bir sıra müstəmləkə münaqişələri və müstəqillik müharibələri kimi bir sıra siyasi qarşıdurmaların və gərgin beynəlxalq münasibətlərin şahidi oldu.

İqtisadi böhranlar: XX əsr ərzində dünya dəfələrlə dünya valyuta sisteminin qeyri-sabitliyi və neft böhranları kimi iqtisadi böhranlarla üzləşmişdir (Hacıyev, Bayramov, 2011: 143-149).

Sosial dəyişikliklər: XX əsr boyu inqilablar, vətəndaş hüquqları uğrunda mübarizə, qadın hərəkatı, demoqrafik dəyişikliklər və cəmiyyətin quruluşuna və dinamikasına təsir edən digər amillər də daxil olmaqla əhəmiyyətli sosial dəyişikliklər baş verdi.

Tədqiqatın nəticələri: 1900-cü il böhranı bir neçə il fərqlə bütün dünyanı bürüdü. Beləliklə, 1900-1903-cü illərdə Avropa və Rusiyada davam edirdisə, ABŞ-da bu 1901-1904-cü illər idi.

Dünya böhranı dünya güclərinin iqtisadiyyatında ən çox özünü biruzə etdi, bəzi tədqiqatçılar, böhranın günahkarı kimi, böyük güclər hesab etdilər, çünki yeni ərazilər uğrunda mübarizə (müstəmləkə müharibələri), üstünlük uğrunda mübarizə (həddindən artıq istehsal) və İqtisadi partlayış İnkişafı 1900-1903-cü illərdəki böhranın əsas səbəbləri oldu (Zeynalov, 2012: 224).

Böhrandan təsirlənən və onun yaranmasına töhfə verən əsas güclərdən biri Amerika Birləşmiş Ştatları idi. ABŞ dünyanın aparıcı güclərindən biri olmaqla XX əsrin dünya böhranında əsas rol oynadı. 1900-1904-cü illərdəki ABŞ böhranı, "1901-ci il çaxnaşması" olaraq da bilinir, XX əsrin əvvəllərində Amerika iqtisadiyyatını bürüyən iqtisadi çətinliklər və maliyyə sarsıntıları dövrü idi. Böhranın ilkin şərtləri sənaye inkişafı hesab edilə bilər: XIX əsrin sonlarında ABŞ intensiv sənaye inkişafının, istehsalın böyüməsinin və bazarların genişlənməsinin şahidi oldu.

Spekulyativ baloncuklar: Bu dövrdə birjalarda və daşınmaz əmlak bazarlarında spekulyativ baloncuklar meydana gəldi, bu da qiymətlərin sürətlə artmasına və spekulyativ əməliyyatlara səbəb oldu. 1901-ci il çaxnaşması da böhranın yayılmasına təsir etdi. Buna fond bazarındakı böhran kömək etdi. 1901-ci ilin əvvəlində səhm bazarı investorların çaxnaşması və səhm qiymətlərinin aşağı düşməsi nəticəsində yaranan ciddi problemlərlə üzləşdi. Çaxnaşma nəticəsində bir çox şirkət, Şimali Pasifik dəmir yolu və birlik Pasifik dəmir yolu kimi böyük firmalar da daxil olmaqla xeyli miqdarda iflas etdi və ya maaliyyə itirdi.

İqtisadi təsirlər: şirkətlərin çökməsi və səhm bazarındakı çaxnaşma ABŞ iqtisadiyyatında tənəzzülə, istehsalın azalmasına, işsizliyin artmasına və gəlirlərin azalmasına səbəb oldu (Negachev, 2011).

Hökumətin reaksiyası: Böhranla mübarizə aparmaq üçün federal hökumət banklara və şirkətlərə maliyyə dəstəyi vermək və infrastruktur layihələri həyata keçirməklə iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq da daxil olmaqla bir sıra tədbirlər gördü.

Maliyyə maqnatlarının rolu: James Pirpont Morgan kimi bir çox tanınmış maliyyə maqnatı, vasitəçi rolunu oynayaraq və maliyyə dəstəyi verərək böhranın aradan qaldırılmasında əsas rol oynadı.

Böhranın nəticələri: İqtisadi canlanma: hökumətin hərəkətləri və maliyyə maqnatlarının müdaxiləsi ilə İqtisadiyyat tədricən bərpa olunmağa başladı və 1904-cü ilin sonunda ölkə tənəzzüldən çıxdı.

Dərslər və İslahatlar: 1900-1904-cü illərdəki böhran amerika iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli bir dərs oldu və bazarların maliyyə sabitliyini və şəffaflığını artırmağa yönəlmiş bir sıra islahatları stimullaşdırdı (Badak, Voynich, Volchek, 1996).

Beləliklə, 1900-1904-cü illərdəki ABŞ böhranı ölkə iqtisadiyyatı üçün ciddi bir sınaq idi, lakin hökumətin reaksiyası və maliyyə maqnatlarının müdaxiləsi sayəsində çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və iqtisadi sabitliyi bərpa etmək mümkün oldu. Böhranın digər iştirakçısı *Rusiya* idi. O 1900-cü il inqilabından və sonrakı vətəndaş müharibəsindən başlayaraq dünya böhranının əsas iştirakçısı idi.

1900-1903-cü illərdəki böhran Rusiya imperiyasında inqilabi sarsıntılar və sosial çətinliklər dövrünə aiddir. Bu dövrdə Rusiya gələcək hadisələr üçün ilkin şərtlərə çevrilən bir sıra iqtisadi, sosial və siyasi problemlərlə üzləşdi. Bu dövrü daha ətraflı nəzərdən keçirək:

Böhranın ilkin şərtləri:

İqtisadi bərabərsizliklər: XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası sosial gərginliyin artmasına səbəb olan ciddi iqtisadi bərabərsizliklər yaşadı. Əhalinin əksəriyyəti həddindən artıq yoxsulluq içində yaşayırdı, cəmiyyətin elit təbəqələri imtiyazlardan zövq alırdılar (Pervyy promyshlennyy krizis v Rossii, 2010).

Siyasi qeyri-sabitlik: II Nikolayın mütləq monarxiyası ölkənin sosial və iqtisadi problemlərini həll edə bilmədi. Cəmiyyətin islahatlar və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı artan tələbləri təmin edilmədi.

Böhranın nəticəsi. 1905-ci ildə Rusiyada fəhlələr, kəndlilər və cəmiyyətin digər müxalif elementləri tərəfindən təşkil edilən bir inqilab başladı. Bu inqilab kütləvi tətilərdə, etirazlarda və Silahlı üsyanlarda ifadə edildi.

İnqilabın məğlubiyyəti: 1905-ci il inqilabının uğurlarına və uğurlarına baxmayaraq, nəticədə bəzi islahatlar həyata keçirən, lakin ümumiyyətlə gücünü və nəzarətini qoruyan hökumət tərəfindən yatırıldı.

Vətəndaş müharibəsi:

İnqilabın nəticələri: 1905-ci il inqilabı 1917-1922-ci illərdə Rusiya vətəndaş müharibəsinə səbəb olan sonrakı hadisələrin xəbərçisi oldu. Bu dövr bolşeviklər, ağ ordular, anarxistlər və başqaları da daxil olmaqla müxtəlif siyasi və sosial qüvvələr arasındakı qarşıdurmalarla xarakterizə olunurdu.

İmperiyanın dağılması: vətəndaş müharibəsi bolşeviklərin qələbəsi və 1922-ci ildə Sovet İttifaqının yaradılması ilə başa çatdı. Bu, Rusiya imperiyasının dağılmasına və kommunist ideologiyası olan yeni bir dövlətin yaranmasına səbəb oldu.

Beləliklə, Rusiya imperiyasındakı 1900-1903-cü illərdəki böhran bir sıra inqilabi hadisələrə və nəticədə Sovet İttifaqının yaranmasına səbəb olan kəskin sosial, siyasi və iqtisadi gərginlik dövrü idi.

Böyük Britaniya: keçmiş müstəmləkə gücü, Böyük Britaniya da XX əsrdə müstəmləkə imperiyasının itirilməsi, hər iki dünya müharibəsində iştirak, dekolonizasiya və bir sıra iqtisadi çətinliklər də daxil olmaqla bir sıra çətinliklər və böhranlarla üzləşdi.

Almaniya: Almaniya XX əsrin bir çox böhranlarının episentri idi. Almaniyada 1900-1903-cü illərdəki böhran, ölkənin daha da inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərən sosial və siyasi qarışıqlıq dövrü idi. Bu dövrdə Almaniya həm ölkə daxilində, həm də dünya səhnəsində bir sıra mürəkkəb problemlərlə üzləşdi. Gəlin bu böhrana daha yaxından nəzər salaq (Negachev, 2011):

Siyasi və sosial gərginlik:

İşçi hərəkatının böyüməsi: XX əsrin əvvəllərində Almaniyada işçi Hərəkatında və həmkarlar ittifaqlarında əhəmiyyətli bir artım müşahidə edildi. İşçilər iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, iş vaxtının azaldılmasını və əmək haqqının artırılmasını tələb edirdilər (Kennedy, 2000: 186-189).

Siyasi fikir ayrılıqları: eyni zamanda, Almaniyada sosial demokratlar, Mühafizəkarlar və Liberallar da daxil olmaqla müxtəlif siyasi partiyalar arasında qarşıdurma ilə xarakterizə olunan gərgin bir siyasi sahə mövcud idi.

İqtisadi problemlər: İqtisadi tənəzzül: XX əsrin əvvəllərində Almaniya qlobal iqtisadi tənəzzülün yaratdığı iqtisadi çətinliklərlə üzləşdi. Bu, istehsalın azalmasına, işsizliyin artmasına və əhəlinin yaşayış səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb oldu.

Maliyyə qarışıqlığı: maliyyə qurumları və banklar da bu dövrdə bəzi şirkət və qurumların maliyyə böhranlarına və iflaslarına səbəb olan çətinliklərlə üzləşdilər.

Siyasi böhranlar:

Beynəlxalq səhnədəki gərginlik: Almaniya Fransa və İngiltərə də daxil olmaqla qonşuları ilə bir sıra beynəlxalq qarşıdurmalara və gərgin münasibətlərə qarışdı. Bu, ölkə üçün əlavə siyasi problemlər yaratdı.

Daxili fikir ayrılıqları: ölkə daxilində müxtəlif partiyalar və qruplar arasında ciddi siyasi fikir ayrılıqları da mövcud idi ki, bu da siyasi vəziyyəti çətinləşdirirdi.

Hökumətin reaksiyası və nəticələri:

Hökumətin müdaxiləsi: böhrana cavab olaraq, hökumət iqtisadiyyatın stimullaşdırılması üçün islahatlar və proqramların tətbiqi və siyasi nəzarətin sərtləşdirilməsi də daxil olmaqla bir sıra tədbirlər gördü (Christopher, 2012: 56-64).

Böhranın nəticələri: Almaniyada 1900-1903-cü illərdəki böhran ölkənin gələcək inkişafına ciddi təsir göstərdi, xüsusən də aktiv siyasi və iqtisadi inkişafı stimullaşdırdı və sonradan XX əsrdə bir sıra digər hadisələrə səbəb oldu.

Avstriya-Macaristan

1900-1903-cü illərdəki dünya böhranı, dövrün aparıcı Avropa imperiyalarından biri olan Avstriya-Macaristana da təsir etdi. Bu dövrdə Avstriya inkişafına və sabitliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən bir sıra iqtisadi, siyasi və sosial problemlərlə qarşılaşdı. Avstriyadakı böhranın ətraflı icmalı:

İqtisadi problemlər:

Artan iqtisadi rəqabət: Avstriya-Macaristan, Ticarət və iqtisadi gərginliyin artmasına səbəb olan Almaniya və İtaliya kimi qonşuları ilə artan iqtisadi rəqabət vəziyyətində idi.

Ticarət kəsiri: XX əsrin əvvəllərində Avstriya ticarət kəsiri problemi ilə üzləşdi, bu da ölkədəki iqtisadi vəziyyəti çətinləşdirdi və xarici investisiyaların azalmasına və büdcə kəsirinin artmasına səbəb oldu.

Siyasi gərginlik:

Milli münaqişələr: Avstriya-Macaristanın tərkibində daha çox muxtariyyət və ya müstəqillik axtaran çexlər, macarlar, serblər və başqaları kimi müxtəlif milli qruplar var idi. Bu, siyasi gərginliklərə və münaqişələrə səbəb oldu.

Məhkəmə böhranı: bu zaman Avstriya-Macaristanda monarxiyanın idarə edilməsi və davamlılığı problemləri ilə əlaqəli hökumət və məhkəmə böhranı da yaşandı (Stevenson, 2005: 120-132).

Sosial ziddiyyətlər:

İşçi hərəkatının güclənməsi: XX əsrin əvvəllərində Avstriya-Macaristanda iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, əmək haqqının artırılmasını və iş vaxtının azaldılmasını tələb edən işçi Hərəkatının və həmkarlar ittifaqlarının güclənməsi baş verdi.

Kənd gərginliyi: Avstriyanın kənd yerlərində torpaq mülkiyyəti və mənbələrə çıxış bərabərsizliyi ilə əlaqəli sosial ziddiyyətlər də mövcud idi.

Hökumətin reaksiyası və nəticələri:

Hökumətin müdaxiləsi: böhranı aradan qaldırmaq üçün Avstriya-Macaristan Hökuməti iqtisadi islahatların tətbiqi, siyasi nəzarətin sərtləşdirilməsi və milli münafişlərin həlli də daxil olmaqla bir sıra tədbirlər gördü.

Böhranın nəticələri: Avstriyadakı 1900-1903-cü illərdəki böhran ölkənin gələcək inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi, islahatların aparılmasına və dövlətdəki siyasi vəziyyətin dəyişməsinə təkan verdi.

Nəticə

1900-1993-cü illərdəki dünya böhranı, dünyanı indiki şəkildə formalaşdıran bir çox siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni çətinliklərlə xarakterizə olunan tarixin mürəkkəb bir dövrünü təmsil edir.

1900-1993-cü illərdəki dünya böhranı, dünyanın bir çox çətin çətinliklərlə qarşılaşdığı bir dövr idi. Bu çətinliklər siyasət, iqtisadiyyat, sosial münasibətlər və mədəni normalar da daxil olmaqla həyatın müxtəlif aspektlərini əhatə edirdi (Opukhov, 2009). Bu dövrdə dünya iki dünya müharibəsi, soyuq müharibə və bir sıra regional qarşıdurmalar da daxil olmaqla bir çox siyasi qarşıdurmanın və gərgin beynəlxalq münasibətlərin şahidi oldu. İqtisadi böhranlar: dövr Böyük Depressiya, qlobal valyuta sisteminin qeyri-sabitliyi, neft böhranları və digərləri kimi qlobal iqtisadiyyata böyük təsir göstərən bir çox iqtisadi böhranla müşayiət olundu.

XX əsrdə vətəndaş hüquqları uğrunda mübarizə, qadın hərəkatı, demoqrafik dəyişikliklər və cəmiyyətin quruluşuna təsir edən digər amillər də daxil olmaqla əhəmiyyətli sosial dəyişikliklər baş verdi.

Mədəni dəyişikliklər: böhranın təsiri ədəbiyyat, sənət, film və musiqidə əhəmiyyətli dəyişikliklər və yeniliklərin baş verdiyi mədəniyyət sahəsində də izlənilə bilər.

XX əsrin dünya böhranı müasir cəmiyyətə təsir edən əsas geosiyasi, iqtisadi və sosial meyilləri müəyyənləşdirərək dünyanı indiki görkəmində formalaşdırdı. Ümumiyyətlə, 1900-1903-cü illərdəki dünya böhranı, demək olar ki, bütün XX əsri əhatə edən mürəkkəb bir dövrün başlanğıcı idi. 1900-cü illər dünya tarixinə böyük təsir göstərən və müasir dünyanı hər cəhətdən formalaşdıran bir dövr idi. Tarixi proseslərin mürəkkəbliyini və gözlənilməzliyini, bəşəriyyətin çətinlikləri dəf etmək və tərəqqi və inkişaf üçün səy göstərmək qabiliyyətini nümayiş etdirdi.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev, Ş.H., Bayramov, Ə. (2011). Dünya iqtisadiyyatının tarixi. Bakı, s.143-149.
2. Zeynalov, V.Z. (2012). Maliyyə böhranı və antiböhran idarəetmə siyasəti. Bakı, Azərənşr, 224 s.
3. Negachev, M.G. (2011). Ekonomicheskoy krizis 1900-1903 godov i yego rol' v razvitiy Ural'skoy promyshlennosti. Vestnik Permskogo natsional'nogo issledovatel'skogo politekhnicheskogo universiteta. Sotsial'no-ekonomicheskoye nauki.
4. Badak, A.N., Voynich, I.Ye., Volchek, H.M. (1996). Vsemirnaya istoriya: Kanun I mirovoy voyny.
5. Pervyy promyshlennyy krizis v Rossii. (2010). Ekonomicheskaya zhizn'. Sibir. №109124. İYUN'.
6. Kennedy, P. (2000). "The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860-1914". Ashfield Press, pp.186-189.
7. Christopher, C. (2012). "The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914". Harper, pp.56-64.
8. Stevenson, D. (2005). "1914-1918: The History of the First World War". Penguin Books, pp.120-132.
9. Opukhov, N.P. (2009). Nekotoryye aspekty mirovogo finansovogo krizisa. Finansovyy zhurnal.

Göndərilib: 08.01.2024

Qəbul edilib: 14.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/37-41>

Səbinə Hacıyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
doktorant
sabina.adau.haciyeva@mail.ru
UOT: 338.43

AQRAR SAHƏDƏ KADR POTENSIALINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ İMKANLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi aqrar sahədə kadr potensialının mövcud vəziyyətini təhlil etməklə, ondan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Tədqiqatın nəticələrindən əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi tədbirlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəssisənin kadr potensialı ilə istehsal vasitələrindən səmərəli istifadə arasındakı əlaqə müəyyən edilmiş, bütövlükdə müəssisələrin işçi qüvvəsindən nə dərəcədə uğurla istifadə etmə imkanları müəyyənləşdirilmişdir. Aqrar sahədə kadr potensialının mövcud vəziyyəti dünya göstəriciləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilməklə, mövcud potensial qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: kadr potensialı, aqrar sahə, əmək bazarı, səmərəlilik, amil

Sabina Hacıyeva
Azerbaijan State Agrarian University
PhD student
sabina.adau.haciyeva@mail.ru
UOT: 338.43

Opportunities for effective use of staff potential in the agricultural field

Abstract

The purpose of the research is to analyze of current situation of personnel potential in the agricultural sphere, consists of determining the direction of increasing the efficiency of its use. The results of the research can be used in the preparation of measures to increase the efficiency of the use of labor resources. As a result of the conducted research pointing that the personnel potential of the enterprise plays a key role because it indicates how efficiently the means of production are used in the enterprise, and how successfully the enterprise operates as a whole. In a comparative manner with world indicators was analyzed the current situation of personnel potential in the agricultural sphere, and were evaluated the available opportunities.

Keywords: staff potential, agrarian sector, labor market, efficiency, factor

Giriş

İstənilən müəssisənin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsində seçilmiş səriştəli kadrlar mühüm rol oynayır. Əmək bazarı həmişə bazar iqtisadiyyatının mühüm sahəsi olub, işə qəbul məsələlərinin həllində xüsusi yanaşma tələb edir. Əmək ehtiyatlarının keyfiyyəti onların yaş və cins strukturu, təhsili, ixtisası, iş qabiliyyəti, sağlamlığı və əmək fəaliyyəti ilə xarakterizə olunur. Hazırda ölkəmizdə kadr siyasətinin və kadrların idarə edilməsinin səmərəliliyinə, menecerlərin təşkilatların idarə olunmasının yeni şərtlərinə uyğunlaşmasına gətirdikcə daha çox önəm verilir, kadrların idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac artır.

Müəssisənin kadr potensialından səmərəli istifadəni müəssisənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün mühüm ehtiyat hesab etmək olar. Müəssisənin kadr potensialından optimal istifadə istehsalın yüksək məhsuldarlığı, tam sosial təminat, yaxşı mənəvi-psixoloji mühitin, əlverişli iş şəraitinin

yaradılması, insanın özünü inkişaf etdirməsi üçün imkanların yaradılması ilə xarakterizə olunur. İstənilən müəssisənin kadr potensialından istifadəsini müəssisənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsası hesab etmək olar. Buna görə də kadr potensialının təhlili və insan resursu imkanlarının öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təhlillərlə yanaşı, kadrların əməyinin intensivləşdirilməsinə yönəlmiş kadr potensialının qiymətləndirilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kadrların potensialının müəyyən edilməsi işi müxtəlif forma və yanaşmalardan istifadəyə əsaslanır. Bu baxımdan cədvəl 1-də təqdim olunan üç əsas bloku vurğulamaq olar.

Cədvəl. Kadr işinin əsas blokları.

Kadr işinin əsas blokları	Blok tərkibi
Kadrların formalaşması	İşə qəbul, kadr planlaması, insan resurslarının işdən azad edilməsi
Kadrların inkişafı	Təlim, inkişaf, təkmilləşdirmə, kadr ehtiyatı
Kadrlardan rəşional istifadə	Kadrların qiymətləndirilməsi, həvəsləndirici iş, standartlaşdırma və kadrlardan səmərəli istifadə

Cədvəldə qeyd etdiklərimiz, müəyyən şəraitdə kadrlardan səmərəli istifadə imkanlarını artırmaq bacarığına malikdir. Bəzi hallarda bloklararası əlaqə ilə bir neçə proses birdən izlənilə bilər.

Kadrların idarə edilməsi, həmçinin onların fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Qiymətləndirmənin nəticələri kadrlarla işin əsas problemlərini əks etdirən göstərici olduğuna görə, kadrlardan səmərəli istifadə imkanlarını yaratmağa və artırmağa zəmin yaradır.

Kadrların iş fəaliyyətinə münasibətinin müsbət istiqamətdə dəyişməsi və bu tendensiyanın qorunması üçün ilk olaraq əmək göstəriciləri sisteminin aşağıdakı məqsədləri icra edilməlidir:

- əmək məhsuldarlığının davamlı artımını və onun artım templərinin orta əmək haqqının artım templərində artıq olmasını təmin etmək;
- əmək haqqı azalmadan əməyin istifadəsində azalma (əməyə qənaət);
- müəyyən kateqoriyadan olan işçilərin əməkhaqqında onların əməyinin kəmiyyətinə və keyfiyyətinə uyğun olaraq ümumi əmək haqqı fondunun müəyyən edilmiş məbləği ilə düzgün nisbətlərə riayət edilməsi;
- müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin texniki-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasında hər bir işçinin və bütövlükdə kollektivin maddi marağının gücləndirilməsi;
- zəruri ixtisaslara malik kadrlara ehtiyacın təmin edilməsi, habelə müəssisə işçilərinin ixtisaslarının artırılması;
- istehsal, texniki xidmət və idarəetmə funksiyalarına uyğun olaraq personalın sayında optimal nisbətin (proporsiyaların) qurulması (Xrutskiy, 2007).

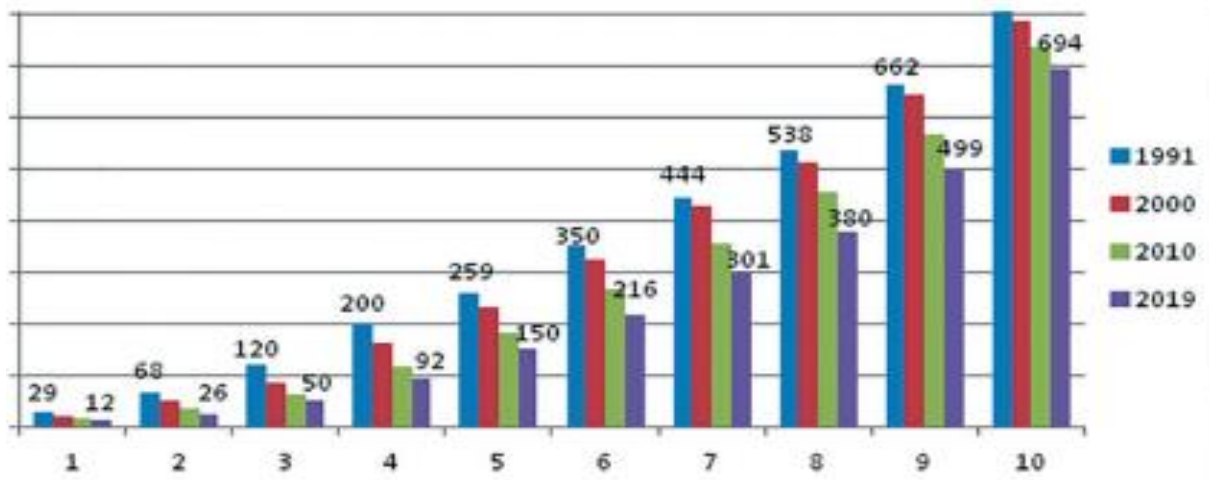
Kadrların inkişafı kadr siyasətinin aktual vəzifələrindən hesab olunur. Dəyişən texnoloji və sosial, iqtisadi şərait insan resurslarının keyfiyyətinə yeni tələbləri müəyyən edir. Ümumiyyətlə, kadr işi bir sıra işləri yerinə yetirən və müəssisədə kadr siyasətinin həyata keçirilməsinə nəzarət edən kadrların idarə edilməsi sistemi tərəfindən planlaşdırılır. Müəssisənin kadr siyasəti effektiv olmalıdır ki, bu da istənilən sistemin işləməsinin səmərəliliyinə gətirib çıxaracaqdır. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatma dərəcəsi, faydalı təsir və əldə edilən nəticənin nisbəti, bir-biri ilə əlaqəli olan iqtisadi və sosial səmərəliliyi müəyyən edən kadrlar, eyni zamanda, bir-biri ilə rəqabət apara bilmə dərəcəsinə görə də qiymətləndirilə bilər (Maslov, 2013).

İqtisadi kateqoriya kimi əmək ehtiyatları ictimai istehsalda və insan fəaliyyətinin digər sahələrində əmək qabiliyyətli əhəlinin formalaşması, bölgüsü və istifadəsində iqtisadi münasibətləri ifadə edir.

Demoqrafik aspekt əmək ehtiyatlarının əhəlinin təkrar istehsalı proseslərindən asılılığını və onların təhlilində cins, yaş, məskunlaşma, miqrasiya və digər demoqrafik xüsusiyyətlərin nəzərə alınması zərurətini əks etdirir.

Sosioloji aspekt əmək ehtiyatlarının formalaşması və istifadəsinin davranış tənzimləyicilərini, nəticədə isə tənzimləyicilərin cəmiyyətin formalaşma vəziyyətinin xüsusiyyətlərindən asılılığını əks etdirir.

Diaqram. Desil qruplar üzrə hər min nəfərə kənd təsərrüfatı sahəsində məşğul əhalinin sayı.

Mənbə: İLOSTAT, 2020.

Son dövrlərdə əmək bazarında paradoksal vəziyyət yaranmışdır. Belə ki, kənd təsərrüfatı sahəsində və sənayedə iş yerlərinin ümumi sayının texnologiya səbəbindən azalmasına baxmayaraq (dünya üzrə 2000-ci illərdə bu rəqəm 1086886 min nəfər idisə, bu göstəricidə 2007-ci ildə 5% azalma, 2020-ci ildə isə 17%-dən çox azalma olmuşdur), müəssisələrdə işçi qüvvəsi çatışmazlığı davam edir, çünki işçilərin ixtisasına olan tələblər getdikcə artır. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə 2000-ci illərdə bu rəqəm 24090 min nəfər idisə, 20 il müddətində təxminən 3 dəfə azalaraq 8000 min nəfər olmuşdu. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə texnoloji gerilik səbəbi ilə işçi sayındakı azalma az idi. Belə halda işçi qüvvəsinin nisbi çatışmazlığı izlənilir. Bu sahədə disbalansı aradan qaldırmaq üçün bu istiqamətdəki peşələrin nüfuzunu artırmaq, universitetlərin və peşə təhsili müəssisələrinin iş prinsiplərini daha müasir və çevik etmək, biznes nümayəndələrini təhsil proqramlarına daha fəal cəlb etmək olar [diaqram].

Qeyd etdiklərimiz Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsindəki məşğulluq səviyyəsində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə məşğul əhalinin sayı 2020-ci ildə 1696,5 min nəfər, 2021-ci ildə 2%-dən çox artaraq 1732,9 min nəfər, 2022-ci ildə isə 2020-ci ilə nisbətən 3,3% artmışdır və 1753,1 min nəfər olmuşdur (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2022).

Ölkə iqtisadiyyatının və onun aqrar sektorunun innovativ inkişaf modelinə keçidi, müxtəlif sənaye sahələrində kadr təminatının vahid konsepsiyasının nəzəri və metodoloji əsaslandırılması və inkişafı ilə bağlı yeni addımların işlənilib hazırlanmasını, mövcud əsas müddələrin aydınlaşdırılmasını zəruri edən unikal vəziyyət yaratmışdır. Bu proses onunla əlaqədardır ki, iqtisadiyyatın hər hansı sahəsinin innovativ inkişaf modelinə keçid zamanı iqtisadi şərait onların əmək və insan resursları ilə təmin edilməsinin forma və üsullarını kökündən dəyişir, eyni zamanda müvafiq bazarda kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərir (Dolquşkin, 2004).

Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, müasir dövrə işgüzar fəaliyyətdə müəssisələrin insan amilinə qoyduğu tələblər günü-gündən artmaqdadır. Buna görə də hər bir insan uğurlu fəaliyyəti təmin etmək üçün daima öz üzərində işləməlidir. Bu zaman proseslərin uyğunluğunun izlənməsi üçün kompetensiyalardan istifadə olunur. Bu anlayış dəqiq anlayış olmaqdan əlavə, həmçinin mücərrəd fikir də kəsb edir. Mücərrədlik – dəyişən gözləntilərə uyğun

çevik adaptasiya olmağı bacarmaqdan irəli gəlir. Məhz bu səbəbdən kompetensiyaların müəyyən zaman kəsiyində dəyişməsi məqsədəuyğundur.

Amerikan mütəxəssislərinin «şəxsi» yanaşmanı daha çox dəstəklədiyini nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, onlar kompetensiya anlayışının həcmi ya şəxsi keyfiyyətlərlə, ya da bilik (knowledge), bacarıq (skills), qabiliyyət (abilities) və digər xarakteristikalar (others) ilə məhdudlaşdırıb KSAO adlandırırlar.

Kadr potensialının gücləndirilməsi işi kifayət qədər zəhmət və məsuliyyət tələb edir. Bu baxımdan hansı kompetensiyaların tələb olunması əməkdaşın gördüyü işin xüsusiyyətindən və növündən bilavasitə asılıdır (Elmin inkişafı fondu, 2018).

Aqrar sahədə yeni işgüzar imkanlara keçid kadrlara müasir tələbləri nəzərdə tutur. Kənd təsərrüfatı təşkilatları üçün mütəxəssislərin müasir bilikləri ölkənin prioritet inkişafı şəraitində kifayət qədər uyğunlaşdırılmamış təhsil səviyyəsi, kənd əhalisinin azalması və kənd təsərrüfatının inkişafı sektorunda yeni tendensiyaları dərk etməməsi ilə xarakterizə olunur (Volkova, Leuşkina, Poqrebtsova, 2022).

İnnovativ inkişaf şəraitində yeni texnologiyalar tərəfindən tələb olunmayan insan amili imkanları tez köhnəlir, buna görə də yeni texnoloji nizam inkişaf etdikcə kadr imkanları (kadr potensialı) ilə yenilənən istehsal sisteminin çağırışları və artan rəqabət arasında uyğunsuzluq problemi yaranır.

Aqrar sahənin innovativ inkişafı şəraitində kadr təminatının keçmiş təşkilati-iqtisadi mexanizmləri, eləcə də iqtisadiyyatın aqrar sektorunun bəzi yeni olmayan, aktuallığını itirmiş istiqamətlərinin bu sahədəki menecment sisteminə təsiri nəinki müəssisələrin inkişafına kömək etmir, həm də onu ləngitməyə başlayır.

Kadr potensialının gücləndirilməsində kadrların əməyinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mühüm yer tutur. Bu zaman rəhbərlik təşkilatın məqsədlərinin həyata keçirilməsində personalın köməklik dərəcəsi barədə insan resurslarını məlumatlandırılmağa və təşkilatın inkişafı üçün müvafiq qərarlar qəbul etmək bacarığına malik olmalıdır. Bu yolla təşkilatın dinamik strukturunu formalaşdıran insan resurslarının inkişafı, mükafatlandırılması və cəzalandırılması kimi inkişafa sövq edən və istiqamətləndirici tədbirlər xarakteri daşıyan qərarlar qəbul etmək olar. Kadrların öyrənilməsi, həmçinin onların qiymətləndirilməsi müvafiq sistem əsasında həyata keçirilməlidir. Kadrların əməyinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ümumi mənada məqsədyönlü və planlı fəaliyyət nəticəsində əldə edilənlərin əsas əhəmiyyətini müəyyən edən anlayışdır (Elmin inkişafı fondu, 2018).

Nəticə

Beləliklə, istənilən istiqamətdə fəaliyyət göstərən müəssisədə əsas istehsal amilləri bunlardır: əmək vasitələri, əmək obyektləri (kənd təsərrüfatında torpaq) və işçi heyəti. Müəssisədə kadr potensialı ona görə əsas rol oynayır ki, bu, müəssisədə istehsal vasitələrindən nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasından, bütövlükdə müəssisənin nə dərəcədə uğurla fəaliyyət göstərməsindən xəbər verir. Bununla əlaqədar olaraq, hər bir müəssisə məqsəd hədəfləyir, məqsədlərə çatmağa yönəlmiş kadr siyasəti həyata keçirir. Kadr siyasətinin düzgün aparılması ilə insan resurslarının səmərəli iş fəaliyyətinə, bununla belə kadr potensialından səmərəli istifadə imkanlarına nail olunur. Bu istiqamətdə bəzi şərtləri qeyd etmək vacibdir: səmərəli və sağlam komandanın yaradılması; müəssisənin işçilərinin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi; optimal təhsil səviyyəsinə malik, qabaqcıl, bir çox təhlükəni qabaqcıdan hiss edib, öyrənilib, onu aradan qaldırmaq üçün fəaliyyətlər həyata keçirə bilən və gələcək hədəfə istiqamətlənən komandanın yaradılması.

Kadrların potensialından düzgün istifadə üçün kadr xidmətlərinin öyrənilməsi mütləqdir. Kadrların idarə edilməsi məqsədinin müəssisə rəhbərliyinin məqsədlərinə tabe olmasına əsaslanaraq və bu halda, kadrların idarə edilməsinin effektivliyi uyğunluq dərəcəsi və müəssisənin məqsədlərinə nail olunmasına töhfə ilə qiymətləndirilməlidir (Norin, 2013).

İşçi qüvvəsinin planlaşdırılması hər bir təşkilat tərəfindən istifadə olunur. Kadrların planlaşdırılmasının əsas vəzifələrindən biri müxtəlif dövrlərdə konkret ehtiyacların qiymətlən-

dirilməsinə yönəlmişdir və bu ehtiyacları müəyyən etdikdən sonra bu ehtiyacları ödəmək üçün kadr planlaşdırması çərçivəsində fəaliyyətlər tərtib etmək lazımdır. Beləliklə, kadr siyasətinin inkişafı bəzi ümumi konseptual yanaşmalara əsaslanaraq, məqsədini peşəkarlar komandasının yaradılması kimi elan edən bütün elementləri nəzərə alır. Səmərəli kadr idarəçiliyi üçün əməliyyat işi mövcud insan resursları potensialının təhlili və kadrlara ehtiyacın proqnozu əsasında hazırlanmış təlimatlarla əlaqələndirilir (Maslov, 2013).

Kadr potensialından səmərəli istifadə üçün, həmçinin bu istiqamətdə yeni imkanların aşkarlanması üçün innovasiyalara xüsusi yer ayrılmalıdır. İnnovasiyanın səmərəli həyata keçirilməsində mühüm və həlledici amil müəssisənin şəxsi heyəti və ona münasibətidir. Məhz buna görə də innovasiyanın həyata keçirilməsində menecerlərin əsas vəzifəsi kadrların psixoloji hazırlığını formalaşdırmaqdır ki, bu da özünü istehsal-iqtisadi ehtiyacın dərk edilməsində göstərir. İşçilərin innovasiyalara münasibətinin aşağıdakı formaları mövcuddur:

1. yeniliyin qəbul edilməsi və onun həyata keçirilməsində fəal iştirak;
2. yeniliyin passiv rədd edilməsi;
3. yeniliyin aktiv şəkildə rədd edilməsi, sərt fikirlərin səslənməsi;
4. yeniliyə qarşı mübarizə ilə bağlı aktiv imtina;
5. yeniliyin rədd edilməsinin ən gəlib, yolverilməz formaları.

Bu mövqelər yeniliklərin tətbiqi zamanı nəzərə alınmalı olan psixoloji maneələr əsasında formalaşır (Perejogina, 2015).

Ədəbiyyat

1. Xrutskiy, V.Y. (2007). Kadrların qiymətləndirilməsi: müasir sistemlər və texnologiyalar. Kadrların xidməti kitabçası. M.: Maliyyə və statistika, 176 s.
2. Maslov, Y.V. (2013). Müəssisədə kadrlarının idarə edilməsi: dərslik. M.: İNFRA M, 312 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2022).
4. Doluşkin, N.K. (2004). Kənd təsərrüfatının kadr potensialının formalaşdırılması (Nəzəriyyə və təcrübə məsələləri). – red. 2-ci, əlavəli. M.: FGNU "Rosinformagrotech", 360 s.
5. Davamlı inkişaf naminə kadr potensialının təkmilləşdirilməsi: Azərbaycan modeli Bakı – Elmin İnkişafı Fondu – 2018.
6. Volkova, I.A., Leuşkina, V.V., Poqrebtsova, E.A. (2022). Yaşıl iqtisadiyyatda aqrar-sənaye kompleksinin kadr potensialının transformasiyası imkanları. Əmək iqtisadiyyatı. Cild 9. № 8, s.1339-1353.
7. Norin, I.A. (2013). Müəssisənin resurs potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə və onun iqtisadi inkişafının davamlılığını təmin edən mexanizmin əsaslandırılmasına metodoloji və praktiki yanaşmalar: dərslik.. Yekaterinburq.
8. Perejogina, K.A. (2015). Kadrların idarə edilməsi sistemində innovativ dəyişikliklər. Gənc alim. M.: № 4.

Göndərilib: 20.01.2024

Qəbul edilib: 17.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/42-47>

Tural Dadashov
Azerbaijan National Academy of Science
PhD student
tural1995pa@gmail.com

UNDERSTANDING USA-AZERBAIJAN RELATIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF SOUTH CAUCASUS POLICY

Abstract

This article analyzes the United States' policy in the South Caucasus, particularly its relations with Azerbaijan. It explores geopolitical, geoeconomic, and security interests shaping US approaches to the region, emphasizing its strategic importance. Examining the historical trajectory of US-Azerbaijan relations, it considers internal political dynamics, notably the influence of Armenian diaspora and lobby groups. The impact of the Second Karabakh War on these relations is discussed, highlighting challenges in reconciling regional exigencies with global imperatives. The evolving dynamics of inter-state relations post-war are examined, reflecting geopolitical interests, historical precedents, and strategic recalibrations. Additionally, the article discusses US efforts to implement political reforms in the South Caucasus for integration into Euro-Atlantic structures and alignment with Western values, despite challenges from local characteristics, politicization, and external influences like Russia and Iran. Overall, it offers a comprehensive understanding of US South Caucasus policy and its relations with Azerbaijan, shedding light on international relations complexities in this geopolitically significant region.

Keywords: *United States, Azerbaijan, South Caucasus, geostrategic importance, energy resources, Second Karabakh War, geopolitical dynamics, reform, internal political dynamics, Armenian lobby groups, diplomatic engagement*

Tural Dadaşov
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
doktorant
tural1995pa@gmail.com

Cənubi Qafqaz siyasəti çərçivəsində ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin anlaşılması

Xülasə

Bu məqalə ABŞ-ın Cənubi Qafqazdakı siyasətini, xüsusən də Azərbaycanla münasibətlərini təhlil edir. O, ABŞ-ın regiona yanaşmalarını formalaşdıran geosiyasi, geoiqtisadi və təhlükəsizlik maraqlarını araşdırır və onun strateji əhəmiyyətini vurğulayır. ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin tarixi trayektoriyasını araşdıraraq, daxili siyasi dinamikani, xüsusilə erməni diasporu və lobbi qruplarının təsirini nəzərə alır. İkinci Qarabağ Müharibəsinin bu münasibətlərə təsiri müzakirə edilir, regional tələblərin global imperativlərlə uzlaşdırılmasında çətinliklər vurğulanır. Müharibədən sonrakı dövlətlərarası münasibətlərin inkişaf edən dinamikası araşdırılır, geosiyasi maraqları, tarixi presedentləri və strateji yenidən kalibrəmələri əks etdirir. Bundan əlavə, məqalədə yerli xüsusiyyətlər, siyasiləşmə və Rusiya və İran kimi xarici təsirlərə baxmayaraq, Avro-Atlantik strukturlara inteqrasiya və Qərb dəyərlərinə uyğunlaşma üçün Cənubi Qafqazda siyasi islahatlar həyata keçirmək səyləri müzakirə edilir. Bütövlükdə o, ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətini və onun Azərbaycanla münasibətlərini hərtərəfli başa düşməyi təklif edir, bu geosiyasi baxımdan əhəmiyyətli regionda beynəlxalq münasibətlərin mürəkkəbliyinə işıq salır.

Açar sözlər: *ABŞ, Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, geostrateji əhəmiyyəti, enerji resursları, İkinci Qarabağ müharibəsi, geosiyasi dinamika, islahatlar, daxili siyasi dinamika, erməni lobbi qrupları, diplomatik fəaliyyət*

Introduction

The South Caucasus policy of the United States, when examined holistically, emerges as a significant component of Washington's broader strategy for the Eurasian space (1). The historical trajectory of this policy, coupled with its salient features, underscores its importance (Axworthy, 2018: 1-17). It's worth noting that while the South Caucasus does not fall within the realm of the USA's vital interests, akin to Europe, the Middle East, or Far East Asia, it nonetheless represents a region of substantial geopolitical, geoeconomic, and security interest (Gadjiev, 2021). Washington's interest in the region is primarily shaped by three factors: the geographical location of the South Caucasus, its geostrategic position, and its abundant energy resources. These elements have guided the United States in defining its regional priorities over the past three decades, namely: security, energy, and reform. From the early 1990s to the present day, these priorities have consistently dominated the policy of successive White House administrations towards the region. A consensus has emerged in Washington that fostering deeper cooperation with the South Caucasus states across these three domains engenders a conducive environment for safeguarding the geostrategic interests of both the United States and the West at large in the region (Laruelle, 2021).

The United States' policy in the South Caucasus region is driven by several key factors that enhance its geostrategic importance. Firstly, the region serves as a corridor in the Eurasian space, providing an access point to Central Asia (Smith, 2001: 45). Secondly, its strategic location between two of the U.S.'s rivals, Russia and Iran, makes it a focal point of interest (Johnson, 2003: 67). Additionally, its proximity to regions that are part of Washington's vital interests, such as Eastern Europe and the Middle East, further underscores its significance (Brown, 2002: 89). The South Caucasus's unique position between the Black and Caspian Seas enhances its attractiveness in the U.S.'s geostrategy. Noted American political scientist Zbigniew Brzezinski has emphasized Azerbaijan's key role in opening the wealth of the Caspian Sea and Central Asia to Europe (Brzezinski, 1997: 123). His views align with the U.S.'s approach to Azerbaijan and the South Caucasus, which was formed in the early 1990s. Moreover, the U.S. perceives the South Caucasus not only as a source of Central Asia's energy but also as a corridor crucial for securing geopolitical and security interests in the region (Williams, 2004: 134). One of Washington's other significant geostrategic interests in the South Caucasus is to diminish the influence of rivals such as Russia and Iran in the region while increasing its own (Taylor, 2005: 156). The U.S. has been striving to create a "pluralist" geopolitics around Russia for many years, with the South Caucasus occupying a special place in this strategy (Miller, 2006: 178). The establishment of an effective "security belt" between Russia and Iran in the South Caucasus can be seen as one of the White House's main geopolitical aspirations for the region (Davis, 2007: 190). Since the onset of the 21st century, geopolitical developments in Afghanistan, the Middle East, Iran, and the post-Soviet space have significantly heightened the United States' security interests in the South Caucasus (Smith, 2022: 123). A critical juncture was the aftermath of the September 11, 2001, terrorist attacks on the United States and the subsequent Iraq War in 2003. These events underscored the strategic importance of the South Caucasus, including Azerbaijan, for Washington's security agenda. In the wake of these incidents, the South Caucasus nations, notably Azerbaijan, served as transit routes for the deployment of troops and military equipment in the anti-terrorist operations spearheaded by the US-led coalition in Afghanistan. In the current geopolitical climate, characterized by strained US relations with Russia and Iran, the South Caucasus continues to hold significant importance for Washington's security interests. It is worth noting that the growing geostrategic and security significance of Azerbaijan to the United States, particularly after the September 11 attacks, coupled with the active participation of official Baku in the anti-terrorist coalition, played a pivotal role in the suspension of the 907th amendment by the George W. Bush administration, which had previously prohibited direct aid to Azerbaijan.

The energy sector has been a primary determinant of U.S. policy in the South Caucasus and Caspian basin region, particularly during the 1990s and early 2000s. This emphasis on energy is evident in the strategic documents that Washington adopted during this period. For instance, the

U.S. National Security Strategy of 1994 contemplated the use of Caspian oil to decrease the country's dependence on Middle Eastern oil. Similarly, the National Security Document of 2003 explicitly acknowledged the strategic significance of Caspian energy resources.

It is important to note that U.S. energy policy in the region served not only geo-economic interests but also the geo-political objectives of Washington. The encouragement of Western investments in Azerbaijani oil exploitation and the support for exports were aimed at diminishing the influence of geostrategic competitors such as Russia and Iran. Conversely, these policies sought to augment the influence of the United States and the West in general. In the 1990s, U.S. energy policy catalyzed the emergence of a new geopolitical and geo-economic configuration within the region. This transformation underscores the profound impact of energy considerations on U.S. policy in the South Caucasus and Caspian basin. The inauguration of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline has led to the formation of a geopolitical axis comprising Azerbaijan, Georgia, and Turkey. This development was of significant strategic interest to Washington. Azerbaijan, with its abundant natural resources and strategic location, has been a focal point in the United States' energy policy in the South Caucasus. The extensive involvement of US companies in the "Contract of the Century" signed on September 20, 1994, and subsequent agreements, coupled with the strong political backing of the United States for the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, serve as tangible evidence of energy cooperation between the two nations.

Furthermore, one of the primary objectives of the United States' regional policy was the implementation of political reforms. The United States viewed these reforms in the three South Caucasus states, which regained their independence following the dissolution of the Soviet Union, as a crucial step towards their integration into Euro-Atlantic structures and alignment with Western values. The United States' support for political, economic, and socio-oriented reforms has been a significant aspect of its relations with the countries of the region. However, this reform support policy, aimed at aligning the region more closely with the West, has encountered substantial challenges over the past three decades due to various factors. These include Washington's disregard for local characteristics, the politicization of the reform agenda, and the influence of external power centers such as Russia and Iran. In summary, the United States has engaged in comprehensive cooperation with Azerbaijan across all three areas, while its engagement with Georgia and Armenia has been more focused on security and political reforms.

US-Azerbaijan relations after the Second Karabakh War.

The aftermath of the Second Karabakh War has triggered significant shifts in the relations between involved nations, particularly influenced by the United States' reevaluation of post-conflict challenges. Over the past three decades, a strategic partnership has been cultivated between the United States and the conflicting parties, serving to safeguard mutual geopolitical and geoeconomic interests and mitigate tensions. However, recent developments suggest a departure from this equilibrium, primarily due to Washington's altered stance on post-war complexities and its broader regional policy recalibration. Historical examination reveals instances where the United States exhibited favoritism towards Armenia, despite purported neutrality, thereby undermining the perceived equilibrium. For instance, the enactment of the 907th amendment to the "Freedom Support Act" by the US Congress in 1992, which restricted direct aid to Azerbaijan, raised doubts regarding American impartiality in the conflict. Paradoxically, this legislative move coincided with Azerbaijan's territorial losses and the perpetration of ethnic cleansing and genocide against Azerbaijanis in Karabakh, further underscoring the contentious nature of US policy. Azerbaijan's dissatisfaction stems from the incongruity of portraying neutrality between an aggressor and a victim state, questioning the political, legal, and moral rationale underlying such a stance. Moreover, the White House's shifting geopolitical calculus, evident in its enhanced prioritization of Armenia within its regional strategy, has exacerbated Azerbaijan's concerns. These recalibrations post-Second Karabakh War can primarily be ascribed to two factors: first, Washington's geopolitical interests in the region, wherein the emergence of new power dynamics following the conflict unsettled US strategic objectives; second, apprehensions regarding the strengthening

influence of regional power centers, notably Russia and Turkey, and the potential marginalization of US interests in the peace process. In response, the United States has initiated mediation initiatives with the European Union to assert its influence in the region. However, these endeavors have encountered obstacles due to perceived inconsistencies, biases, and partisanship in Washington's approach to the peace process. Consequently, over the past three years, discord between the United States and Azerbaijan has intensified, characterized by differing perspectives on post-conflict issues.

The United States, diverging from Azerbaijan's stance, has emphasized the ongoing nature of the conflict, and advocated for the resumption of OSCE Minsk Group activities. Additionally, the United States has disproportionately blamed Azerbaijan for border clashes and unrest in the Karabakh region, fostering a perception of favoritism towards Armenia.

Chronological analysis underscores the escalating frequency of pro-Armenian gestures and statements from US officials, culminating in events such as the November 15, 2023, hearings in the European and Eurasian subcommittee of the US House of Representatives. During these proceedings, Deputy Secretary of State for European and Eurasian Affairs J.O'Brien's condemnation of Azerbaijani military operations in Karabakh and his conditional stance on US-Azerbaijan relations underscored the deepening divergence between the two nations. Furthermore, O'Brien's assertion regarding the continuity of the 907th amendment until perceived rectification of the situation amplified tensions. In conclusion, the evolving dynamics of inter-state relations following the Second Karabakh War reflect a complex interplay of geopolitical interests, historical precedents, and strategic recalibrations. As the United States navigates its role in the post-conflict landscape, tensions with Azerbaijan underscore the challenges inherent in reconciling regional exigencies with global strategic imperatives. Within the context of US regional policy, internal dynamics play a significant role, particularly evident in the historical trajectory of US-Azerbaijan relations. The influence of internal political agendas, notably propelled by Armenian diaspora and lobby groups within the American political elite, has consistently impacted Washington's stance towards Azerbaijan, often to its detriment. Notably, the adoption of the controversial 907th amendment by the US Congress in October 1992 can be directly attributed to the lobbying efforts of Armenian interest groups. This legislative move not only strained bilateral relations between the two countries but also conflicted with broader regional interests (Kucera, 2022). Presently, Armenian lobby groups in the US have intensified their activities, primarily aiming to exert influence over key decision-making bodies such as the White House, State Department, and Congress. Of particular significance is the substantial presence of Armenian-American representatives within the US Congress, where more than 100 members are affiliated with Armenian caucuses. This disproportionate representation underscores the significant leverage wielded by Armenian interest groups in shaping US foreign policy decisions, given Congress's constitutional authority in foreign affairs. Moreover, the traditional sway of Armenian lobby groups within the Democratic Party further amplifies their influence, particularly as the 2024 presidential and congressional elections approach. As electoral campaigns intensify, the rhetoric against Azerbaijan in domestic politics is anticipated to escalate, potentially leading to a surge in pro-Armenian measures to garner political support.

Recent instances, such as Republican presidential candidates R. Desantis, Nikki Haley, and Vivek Ramaswamy accusing Azerbaijan of ethnic cleansing in Karabakh, exemplify the politicization of US-Azerbaijan relations for electoral gains. In summation, the nexus between internal political dynamics and US regional policy underscores the significant influence wielded by Armenian lobby groups in shaping bilateral relations with Azerbaijan. As electoral considerations continue to shape domestic discourse, the likelihood of pro-Armenian actions and rhetoric in US foreign policy is poised to increase, posing challenges for diplomatic engagement between the United States and Azerbaijan.

Conclusion

The evolving landscape of global geopolitics prompts a reassessment of US policy in the South Caucasus, with particular attention to Azerbaijan. This recalibration is not arbitrary but underscores a recognition within the United States of the post-Cold War era's conclusion and the onset of a new world order. Against a backdrop of intensifying competition among major power centers, the geostrategic significance of the South Caucasus grows within US interests. The adoption of the National Security Strategy in October 2022 marks a departure from preceding documents, featuring notable references to the Caucasus region. Notably, the strategy pledges US support for diplomatic initiatives aimed at resolving conflicts in the South Caucasus. This shift signifies a renewed commitment to engaging with regional dynamics. However, recent tactical maneuvers by the United States vis-à-vis Azerbaijan raise concerns. Over the past three decades, US-Azerbaijan collaboration has been robust, particularly in energy and security spheres. This partnership has been instrumental in advancing US geopolitical, geoeconomic, and security interests in the region. Disrupting relations with Azerbaijan, a key regional ally boasting significant political, economic, and military prowess, contradicts US interests in the South Caucasus. An ideological abstraction or internal political influences should not rationalize deviations from a coherent regional strategy. Persisting in confrontational approaches towards Azerbaijan risks weakening US positioning in the South Caucasus, thereby benefiting regional and non-regional competitors. At this juncture, Azerbaijan expects the United States to abandon its Armenia-centric policy and engage constructively in ongoing peace efforts with Armenia. Objectivity, impartiality, and respect for Azerbaijan's independent foreign policy course are paramount in fostering a conducive environment for conflict resolution. A strategic approach prioritizing regional security would align with the long-term interests of both the United States and South Caucasus states. As the global geopolitical landscape evolves, fostering stability and cooperation in the region serves as a cornerstone for enduring partnerships and mutual prosperity.

References

1. Carnegie Endowment for International Peace. (n.d.). CP_310_Rumer_Sokolsky_Stronski_Caucasus_Final_Web.pdf. <https://carnegieendowment.org/>
2. Axworthy, T.S. (2018). Introduction: The South Caucasus. In H.Warhust (Eds.). *The South Caucasus at a Crossroads: Conflicts, Security and Development*, pp.1-17. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-65792-9_4
3. Gadjeiev, M. (2021). The U.S. Policy in the South Caucasus after the 2020 Karabakh War. *New Geopolitics*, august 31. <https://www.newgeopolitics.org/2021/08/31/the-us-policy-in-the-south-caucasus-after-the-2020-karabakh-war/>
4. Laruelle, M. (2021). The Future of U.S. Strategic Interests in the South Caucasus. Foreign Policy Research Institute. <https://www.fpri.org/event/2021/the-future-of-us-strategic-interests-in-the-south-caucasus/>
5. Smith, J. (2001). The South Caucasus Corridor in Eurasian Space. *Eurasian Geography and Economics*, 42(6), pp.453-480.
6. Johnson, M. (2003). Russia-Iran Relations: An Upward Trajectory? *The Washington Quarterly*, 26(1), pp.23-40.
7. Brown, R. (2002). *The Strategic Importance of the Middle East in Global Politics*. New York: Palgrave Macmillan, 250 p.
8. Brzezinski, Z. (1997). *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. New York: Basic Books, 300 p.
9. Williams, P. (2004). Energy Security and Geopolitics in the South Caucasus. *Energy Policy*, 32(2), pp.253-267.
10. Taylor, A. (2005). *U.S. Influence in the South Caucasus*. London: International Affairs, 260 p.
11. Miller, T. (2006). *The South Caucasus in U.S. Geopolitics*. Tehran: Geopolitics Quarterly, 230 p.

12. Davis, L. (2007). Security Belt in the South Caucasus: A U.S. Perspective. *Journal of International Affairs*, 61(1), pp.195-211.
13. Smith, J. (2022). U.S. Security Interests in the South Caucasus in the 21st Century. *Journal of Geopolitical Studies*, 45(2), 123 p.
14. Kucera, J. (2022). Azerbaijan continues to snub peace talks as U.S. moves to boost support to Armenia. *Eurasianet*, january 5. <https://eurasianet.org/azerbaijan-continues-to-snub-peace-talks-as-us-moves-to-boost-support-to-armenia>

Received: 06.01.2024

Accepted: 09.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/48-52>

Zenfira Seyidova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
turalmemmedov521@gmail.com

FONDUN KOMPLEKTLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Fondlar muzeyin mürəkkəb və çox şaxəli fəaliyyətini təmin edən əhəmiyyətli bir qurumdur. Buraya mədəni irsin komplektləşdirilməsi, qeydə alınması, mühafizə və tədqiq edilməsi daxildir. Komplektləşdirmə muzey fəaliyyətində sosial xarakter daşıyan işdir, yəni sənədləşdirmə funksiyasıdır və bir neçə sistemativ (tipoloji, tematik mövzu üzrə) və kompleks metod üzrə həyata keçirilir. Məqalədə bu yaradıcı prosesin əsas meyarları təhlilə cəlb olunur.

Açar sözlər: muzey, komplektləşdirmə, muzey, fond, sənədləşdirmə, qeydiyyat

Zenfira Seyidova
Nakhchivan State University
turalmemmedov521@gmail.com

Complexing the fund

Abstract

Funds are an important institution that ensures the complex and diverse activities of the museum. It includes the collection, recording, protection and research of cultural heritage. Assembling is a work of a social nature in museum activity, that is, a documentation function, and is carried out by several systematic (typological, thematic) and complex methods. The main criteria of this creative process are analyzed in the article.

Keywords: museum, collection, museum, fund, documentation, registration

Giriş

Muzey irsinin əsasını təşkil edən əşya kolleksiyalarının komplektləşdirilməsi istənilən profildən olan muzeylərin yaradılması və təşəkkülünün başlanğıc nöqtəsidir. Beynəlxalq Muzeylər Şurasının Əsasnaməsində, həmçinin, Muzey işçisinin peşə etikasında muzeyə maddi və qeyri-maddi dəyərlərin üzə çıxarılması, tədqiqi, populyarlaşdırılması, nümayiş etdirilməsi məqsədlərinə xidmət edən müəssisə kimi tərif verilmişdir (Azərbaycan Respublikası Dövlət Muzeylərində saxlanılan muzey sərəvətlərinin uçotu və mühafizəsinə dair təlimat, 1996: 23). Muzey əhəmiyyətli əşyaların seçimi prosesində bir neçə meyarlar mövcuddur ki, bunlar muzey toplusuna daxil edilən ilkin mənbələr üçün əhəmiyyətli rola malikdir. Bunlara tarixi əhəmiyyətlik, əşya haqqında informasiya, onun xarakter və həcmi kimi meyarlar aiddir. Muzey predmetinin məzmunu, onun zahiri (atributiv) xarakteristikası, onun emosionallığı predmetin informasiya potensialının müxtəlif həddlərini təşkil edir. Muzey predmetinin informasiya potensialı predmetdə toplanan məlumatlar külliyyəti və başqa mənbələrdən əldə edilən məlumatlar kimi nəzərdə tutulur. Bu məlumatlar tam və natamam, həqiqi və təhrif edilmiş ola bilər. Lakin hər bir halda, məhz onlardan öyrənilən predmetin muzey əlamətləri meydana gəlir (Qurbanova, Əlizadə, 2011: 17).

Elmi fond işi muzey fəaliyyətinin istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu prosesin həyata keçirilməsində əsas məqsəd muzey toplusunun formalaşması, mühafizənin təmin edilməsi, muzey əşyalarını və onların kolleksiyalarının öyrənilməsi, geniş ictimaiyyətin istifadəsi üçün fondlarda şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Fond işinin məzmununu müxtəlif növ işlərin aparılmasına istiqamətləndirilən üsul və metodların külliyyəti təşkil edir. Bu işarə, təsnifat, uçot, elmi təsvir muzey əşyalarının inventarlaşdırılma və pasportlaşdırılması işinə daxildir. Muzey toplusuna daxil olan materiallar müəyyən mühafizə qrup fondlarında, kolleksiyalarda formalaşdırılır, qəbul

olunanlar daxilolma kitabında qeydiyyatla alınır, öyrənilir, təsvir edilir və həm muzeyin özünün fəaliyyət dairəsinə, həm də başqa təşkilat, müəssisə, tədris ocaqları və s.-nin fəaliyyət dairəsinə daxil edilir.

Bütün bu işlərin fondun elmi komplektləşdirilməsi adı altında həyata keçirilməsi qəbul edilmişdir. Ona görə də fondların komplektləşdirilməsini dar, lokal problem kəsb edən sahələrdən hesab etmək səhv olardı. Çünki komplektləşdirmə muzey işinin bütün digər əsas aspektlərini əhatə edir. Elmi komplektləşdirmə muzey fəaliyyətinin mühüm sahəsi olub, onun tədqiqatçılıq, ekspozisiya, elmi-maarif işinin səviyyəsinin, cəmiyyətdə muzeyin ictimai nüfuzunu müəyyən edən meyarlardandır.

Qeyd edim ki, muzeyin bütün elmi bölmələri fondlarla iş aparır və bu iş muzey əşyalarının qorunmasına, tədqiqinə və istifadəsinə yönəldilir. Onların qorunması və ya mühafizəsi artıq məişətdə mövcud olma mühitinin aşkar olunması mərhələsində başlayır və muzey fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini – fondların komplektləşdirilməsini təşkil edir. Əşyaların seçilməsi mərhələsində həm də onların öyrənilməsi prosesi başlayır ki, burada məqsəd onların muzey üçün dəyərli olub, olmamasının müəyyən edilməsidir (Allahverdiyeva, 1996: 38).

Əldə olunmuş əşyalar dövlət malı kimi muzeyin sənədlərində qeyd edilir. Beləliklə, onların hüquqi mühafizəsi – fondların uçotu həyata keçirilir. Bu muzey əşyalarının sonrakı tədqiqi əsasında həyata keçirilir. Belə ki, uçot sənədlərində yalnız onlar haqqında qeyd olunmuş elmi məlumatlar konkret əşyanı, aktı müqayisə etməyə imkan verir.

Əşyaların fiziki qorunmasını və onlardan istifadəni təmin edən şəraitin yaradılması fondların mühafizəsi adlanır. O, həm də muzey əşyalarının tədqiqini, öyrənilməsini tələb edir ki, bu zaman onların fiziki-kimyəvi xüsusiyyətindəki ümumilik və müxtəliflik aşkar olunur. Bu isə xüsusi mühafizə şəraiti tələb edən əşya-qruplarının ayrılmasına imkan verir. Fondlardan istifadə dərəcəsi həmçinin onların öyrənilməsindən asılıdır. Belə ki, böyük həcmli axtarış sistemi yalnız muzey əşyalarının ətraflı və dərinədən öyrənilməsi nəticəsində yaradıla bilər.

“Muzey əşyalarının öyrənilməsi” anlayışının nəzəri cəhətdən əsaslandırılması 1960-cı illərdən başlayaraq muzeyşünaslıqda formalaşmağa başlamışdır. Fondların komplektləşdirməsi, onların uçotunun aparılması, mühafizəsi və istifadəsi işlərin əsasını təşkil etməklə bərabər, muzey əşyalarının öyrənilməsi də həmçinin müstəqil əhəmiyyətə malikdir. O özündə muzeyin elmi-tədqiqat fəaliyyətində əsas istiqamətlərdən birini təmsil edir və onun məqsədi əşyanın muzey dəyərinin müəyyən edilməsi olur.

Muzey əşyaları muzeylərin profilinə uyğun qəbul edilmiş fənlərdəki metodikanın köməkliyi ilə öyrənilir: incəsənət əsərləri üçün sənətşünaslıq və ya incəsənət elmi üzrə metodikadan, arxeoloji materiallar üçün arxeoloji metodikadan, təbiət elmləri obyektləri üçün təbiət elmləri metodikasından istifadə olunur. Lakin muzeyşünaslar əşyanı nəinki bilik mənbəyi kimi, həm də mədəni dəyər kimi, emosiyalar mənbəyi kimi öyrənirlər. Buna görə də əşyanın attraktiv xüsusiyyətini də nəzərə alırlar. Muzey əşyalarının öyrənilməsi ardıcıl olaraq üç mərhələdən ibarətdir.

-Əşyaların atribusiyası, onların təsnifləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi, sonra isə interpretasiyası (təfsiri) (Əmirxanov, 2002: 11).

Atribusiyaya və ya təyin etmə - fiziki xassələri, funksional təyinatı, mənşə tarixi və yaradıcılıq məsələlərini qarşıya məqsəd qoyur. Bunun üçün əşyanın hazırlanma üsulu və materialı müəyyən edilir (əl ilə, mexaniki, döymə, tökmə, rəsm, qravura, litoqrafiya, yazı, çap, nəşr və s.), rəng, forma, ölçülər, köhnə pullar və qiymətli materiallardan ibarət olan əşyalar), quruluş, müəlliflik əşyanın yarandığı vaxtı, onun sosial, etnik, memorial mənsubiyyəti. Təsviri, yazılı, foto və kino mənbələri üçün eyni süjet müəyyən edilir. Atribusiyaya zamanı əşyanın üstündəki yazılar, möhür, marka və s. əşyanın üzərində edilmiş işarələr, onun mühafizə dərəcəsi və onun üzərində olan pozuntular təsvir olunur və qeydə alınır.

Növbəti mərhələ muzey əşyalarının tədqiqi-klassifikasiya və sistemləşdirmə-əşyaların qarşılıqlı əlaqəsini təyin etmək üçündür.

Təsnifat muzey tərəfindən işlənib hazırlanmış təsnifatlaşdırma sxeminə görə həyata keçirilir və təkcə muzeydə olan əşyaları deyil, həm də muzeydə ehtimal ola biləcək əşyaları da əhatə edir. Bununla da muzey kolleksiyalarında mövcud olan problemləri aşkar edir.

Təsnifatlaşdırmanın məqsədi mövcud olan bütün əlamətlərə (ümumi təsnifat) və ya onlardan yalnız birinin (xüsusi təsnifat) əlamətlərinə uyğun olaraq əşyaların qruplara bölünməsi ola bilər.

Seçilmiş prinsiplərdən asılı olaraq bu, xronoloji (əşyaların yaranma və ya mövcud olma vaxtına görə) və ya coğrafi (əşyaların yaranma və ya mövcud olma yerinə görə), müəllifli və ya adlı (bir şəxsə aid olan əşyaları birləşdirir), tematik (profil fənlərin mövzularını müəyyən edir) və ya maddi (əşyaları sahələrinə və süjetlərinə görə qruplaşdırır) təsnifat ola bilər.

Muzey tərəfindən qəbul edilmiş təsnifatlaşdırma əsasında muzey kolleksiyalarında real mövcud olan əşyaların sistemləşdirilməsi və ya qruplaşdırılması həyata keçirilir ki, bu proses kartoçkaların və ya müasir elektron vasitələrin köməkliliyi ilə və elmi informasiyaların qorunması ilə sistemləşdirilərək baş verir. Təsnifatlaşdırma sisteminə uyğun olaraq kataloqlar sistemi yaradılır (Mədəni irsin qorunmasının aktual problemləri, Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın materialları, 2022).

Muzey əşyalarının öyrənilməsinin sonuncu mərhələsi – bilik və emosiyalar mənbəyi kimi əşyaların kritik analizi və interpretasiyasıdır (şərhi). Bunun əsasında atribusiya və sistemləşdirmə nəticələrinin sintezi durur. Buna əsasən əşyanın orijinallığı, səhihliyi, həqiqiliyi, təmsil olunması, onda olan informasiyaların həcmi, onun attraktiv, kommunikativ (ünsiyyət) və ekspressiv (təsirli) xüsusiyyətləri, qiymətli və nadir əşyalara aid olması və nəhayət – muzey dəyəri müəyyən olunur (Eyvazova, 2018: 55).

Qeyd edim ki, çox vaxt elmi komplektləşdirmə və “yığıcılıq işi” anlayışları eyni mənalı işlədilir ki, həqiqətdə bu, düzgün deyil. Komplektləşdirməni muzeyin təşkil edəcəyi ekspozisiya üçün operativ şəkildə materialların toplanması kimi başa düşmək prosesə çox cılız istiqamət vermək deməkdir. Çox uzun müddət “yığıcılıq işi” anlayışı altında materialların toplanması üzrə praktiki fəaliyyət başa düşülsə də, tədricən bu tendensiyaya – muzey materiallarının toplanması üzrə detallıq proqramlarının işlənməsinə, elmi məqalələrin əlavə edilməsinə ciddi ehtiyac duyuldu. “Fondların elmi komplektləşdirilməsi” anlayışı bu cür təşəkkül etdi. Muzey mütəxəssislərinin fikrincə, məhz bu anlayış fondun elmi komplektləşdirilməsini ifadə edir.

Bələliklə, fondun elmi komplektləşdirilməsinin mahiyyətini - elmi, bədii, ictimai əhəmiyyət kəsb edən maddi və mənəvi abidələrin muzey topluları şəklində qorunması, öyrənilməsi və təbliğinin həyata keçirilməsi təşkil edir. Muzey fondlarının komplektləşdirilməsi mövcud muzeyin profilinə uyğun əşyaların üzə çıxarılması, fondlarda sistemləşdirilməsi üzrə planlı və məqsədyönlü fəaliyyəti nəzərdə tutur.

Fondun elmi komplektləşdirilməsi, mürəkkəb tədqiqatçılıq prosesidir. Ona görə də bu işin başlıca şərti həmin prosesin operativ və perspektiv planlaşdırılmasını əks etdirən proqramın yaradılmasından ibarətdir. Muzey təcrübəsinə istinadən qeyd etmək lazımdır ki, operativ (illik, rüblük) və perspektiv (beş, on, on beş, illik) planların tərtibi zamanı aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- Müəyyən mərhələ üzrə muzeyin ali inkişaf planı;
- Muzey toplularının tərkibi;
- Kolleksiya sistematik artırılması üzrə vəzifələr.

Fondların komplektləşdirilməsi zamana görə məhdudiyətə malik deyildir, çünki bu proses heç vaxt tükənmir. Öz fondlarını komplektləşdirən muzey ən zəruri ictimai funksiyalarından birini – təbiət, cəmiyyət və dünyada gedən obyektiv proseslərin sənədləşdirilməsini həyata keçirir.

Müasir mərhələdə fondların komplektləşdirilməsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri muzeyin ictimaiyyət, cəmiyyət, əhali ilə stabil qarşılıqlı münasibətləri saxlamasıdır. Bu cəhətdən muzeylərdə fəaliyyət göstərən müxtəlif qrup və dərnəklərin (muzey dostları, şuraları, əməkdaşlıq şuraları, muzeydaxili dərnək və s.) fəaliyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Təcrübə müasir materiallar üzrə fondların komplektləşdirilməsində üç başlıca üsulu müəyyən edir.

- 1.Xüsusi ekspedisyaların gedişatında tematik kolleksiyaların təşkili;
- 2.Konkret hadisə ilə bağlı muzeyi maraqlandıran informasiyaların operativ toplanması;
- 3.Daimi mənbələrdən istifadə etməklə kolleksiyaların sistemə yığılması.

Beləliklə, muzey fondlarında kompleksləşdirmə işinin bəzi mühüm məqamlarının təhlilindən görüldüyü kimi, bu muzeyin xüsusi bir yaradıcılıq fəaliyyətidir. Bu, yaradıcılıq prosesinin hərtərəfli öyrənilməsi fond haqqında daha ətraflı biliyə yiyələnməyi zəruri edir.

Muzey fondlarının tərkibi Azərbaycan Respublikası “Muzey haqqında” Qanunda (III fəsil, 15-ci maddə) aşağıdakı kimi göstərilir (Azərbaycan Respublikasının “Muzeylər haqqında” Qanunu, 2000):

Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti və məişəti ilə, dövlət və cəmiyyətin həyatından ən mühüm hadisələrlə, elm və texnikanın, incəsənət və ədəbiyyatın inkişafı ilə ictimai-siyasi, elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin, hərbiçilərin, tarixi hadisələrin fəal iştirakçılarının həyatı ilə bağlı olan ayrı-ayrı əşyalar və kolleksiyalar; incəsənətin memarlıq, təsviri, məntiqi, teatr və tətbiqi sənət, o cümlədən xalq sənəti və digər növlərinə aid əsərlər; geologiyanı, paleontologiyanı, mineralogiyanı, fauna və floranı, təbiətşünaslıq tarixini xarakterizə edən ayrı-ayrı əşyalar və kolleksiyalar; əlyazmalar, qədim, nadir və qiymətli nəsrlər; numizmatika, geraldika, epigrafika kolleksiyaları və ayrı-ayrı əşyalar; silah və hərbi dair atributlar, eləcə də hərbi mövzuda ayrı-ayrı əşyalar və kolleksiyalar; qiymətli metal və daşlardan ibarət əşyalar, tərkibində qiymətli metal və daşlar olan tarixi, bədii və ya digər mədəni əhəmiyyətə malik ayrı-ayrı əşyalar və kolleksiyalar; tarixi, elmi-bədii və mədəni əhəmiyyət kəsb edən digər əşyalar daxildir (Əmirxanov, 2002: 209).

Muzey fondunun bu cür mürəkkəb tərkibini anlamaq üçün onun kompleksləşdirmə prinsiplərinə bələd olmaq vacibdir. Muzey fondu hadisə və biliklərin əsl və ilkin mənbə rolunu oynayan muzey əşyalarından təşkil olunur. Bu ifadə bütün muzey şəbəkələrinə ümumi şəkildə aid olduğundan bu və ya digər profil üzrə muzeylər üçün dəqiqlik tələb edir. Məsələn, bədii muzeylərdə fondlarda seçim üçün üç əsas tələb başlıca meyar götürülür: əslilik, bədii, əsər və ya sənətkar-müəllifin tanınma səviyyəsi. Fikrimizi aşağıdakı misallarla aydınlaşdırmaq: naməlum müəllif tərəfindən yüksək bədiiyyətdən məhrum bir nüsxəni muzey əşyası kimi qəbul etmək olmaz. Çünki, o, heç bir tələblərə cavab vermir. Başqa bir misal, əgər əşya əsildirsə, lakin naməlum müəllif tərəfindən əvvəlki misalda göstəriləni kimi, yüksək bədii səviyyədə işlənməyibsə, onu da muzey əşyası kimi qəbul etmək olmaz. Lakin naməlum müəllif tərəfindən yüksək bədii dəyərə malik hər hansı nüsxəni o zaman muzey əşyası kimi qəbul etmək olar ki, həmin əşya tanınmış ustad sənətkarların yaradıcı mühitinə aid olsun (Allahverdiyeva, 1997: 45)

Nəticə

Göründüyü kimi, fondda mühafizə üçün əşyaların seçimi, qəbulu prosesi özü prinsiplə səciyyə kəsb edir. Ona görə də muzey fondunun tərkib müxtəlifliyini nəzərə alaraq kompleksləşdirmə prosesində daha dəyərli olanları nisbətən qiymətli əşyalardan seçmək lazımdır. Bu baxımdan muzey fondlarının zənginliyini, nüfuzunu artırmaq üçün kompleksləşdirmə zamanı elmi işləmələrin rolu çox böyükdür. Elmi işləmə prosesi fondun kompleksləşdirilməsi və təşkili arasında körpü yaradan bir məqamdır. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, muzey irsinin gələcəyə ötürülməsi, onun qorunmasının düzgün təşkili kompleksləşdirmə prosesindən çox asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Muzeylərində saxlanılan muzey sərəvətlərinin uçotu və mühafizəsinə dair təlimat. (1996). Bakı.
2. Qurbanova, E., Əlizadə, A. (2011). “Muzeylərdə elmi-tədqiqat işinin təşkili və metodikası” Bakı.
3. Allahverdiyeva, A. (1996). “Muzey fondlarının mühafizəsi və bərpası”. Proqram və metodik tövsiyələr. Bakı.
4. Əmirxanov, S. (2002). “Muzeyşünaslıq”. Bakı.

5. Mədəni irsin qorunmasının aktual problemləri, Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın materialları. (2022). Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. Bakı, 209 s.
6. Eyvazova, Y. (2018). “Muzey ekspozisiyası”. Bakı.
7. Azərbaycan Respublikasının “Muzeylər haqqında” Qanunu. (2000). Bakı: Azərbaycan qəzeti, 22 iyun.
8. Allahverdiyeva, A. (1997). “Muzeylər mənəvi zənginləşmənin əsas mərkəzi kimi”. Bakı.

Göndərilib: 01.01.2024

Qəbul edilib: 20.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/53-60>

Zəminə Rəsulova

Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi
Şəki “Yuxarı Baş” Milli Tarix Memarlıq Qoruğu
zaminarasulova834@gmail.com

ŞƏKİ TARİX DİYARŞÜNASLIQ MUZEYİNİN TARİXİ

Xülasə

Muzeylər maddi mədəniyyət abidələrinin komplektləşdirilməsi, mühafizəsi, öyrənilməsi, kütləvi nümayişinin və təbliğinin həyata keçirildiyi mədəniyyət, elmi tədqiqat müəssisələridir. Azərbaycanda muzeylərin yaranması digər dünya ölkələri ilə müqayisədə nisbətən gec baş vermişdir. Ölkəmizdə ilk muzey XIX əsrin sonlarında yaradılmışdır. Böyük yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə 1896-cı ildə Naxçıvanın Nehrəm kənd məktəbində tarix muzeyi yaratmış, bu muzeydə Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə dair materialların toplanmasına nail olmuşdur. Nehrəm kəndinin məktəb muzeyi Azərbaycanda yaradılan ilk muzey hesab olursa da rəsmi olaraq muzey statusu almamışdır. Respublikamızda ilk rəsmi muzeyin yaradılması Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti dövrünə təsadüf edir. 1919 cu ildə “İstiqlal” muzeyi yaradılır. 1920 ci ildə ADR-nın süqutundan sonra 1920 ci ildə Bakıda, 1924-25 ci illərdə isə Şəki, Gəncə, Lənkəran kimi bir neçə böyük şəhərdə muzey yaradılır. 17 sentyabr 1925 ci ildə keçmiş Şəki xanlarının sarayında dövlət muzeyi təşkil olunur, beləliklə Şəki Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin əsası qoyulur. Nuxa (Şəki) Xalq Maarif Şöbəsinin tabeliyində fəaliyyətə başlayan muzeydə hazırda Şəki şəhərinin tarixini, mədəniyyətini, qədim sənət növlərini, etnoqrafiyasını və mətbəxini əks etdirən 5000-dən çox eksponat mühafizə olunur.

Bu məqalənin məqsədi Şəki Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin tarixini, illər ərzindəki inkişafını əks etdirməkdir.

Açar Sözlər: Şəki, muzey, ölkəşünaslıq, diyarşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, Xan sarayı

Zamina Rasulova

State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan
Sheki “Yukhari Bash” National Historical and Architectural Reserve
zaminarasulova834@gmail.com

"The history of Sheki history museum"

Abstract

Museums are cultural and scientific research institutions where material cultural monuments are collected, preserved, studied, publicly exhibited and promoted. The formation of museums in Azerbaijan occurred relatively late compared to other countries of the world. The first museum in our country was created in the late 19th century. The great writer Jallil Mammadguluzade created a history museum in the Nehram village school of Nakhchivan in 1896 and managed to collect materials about different periods of Azerbaijani history in this museum. Although the school museum of Nehram village is considered the first museum established in Azerbaijan, it has not officially received museum status. The establishment of the first official museum in our Republic coincides with the period of the Azerbaijan Democratic Republic. "Istiglal" (Independence) museum was founded in 1919. After the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic in 1920, museums were opened in Baku in 1920 and in many major cities such as Sheki, Ganja and Lankaran in 1925. On September 17, 1925, a state museum was established in the palace of the former Sheki Khans, thus the Sheki Museum of History and Studies of local lore was founded. More than 5,000 exhibits reflecting the history, culture, ancient art forms, ethnography and cuisine of the

city of Sheki are preserved in the museum, which was established within the Nukha (Sheki) Public Education Directorate.

The purpose of this article is to reflect the history and development of the Sheki Museum of History and Local Studies over the years.

Keywords: *Sheki, museum, studies of local lore, history, ethnography, Khan's palace*

Giriş

Ümumlillik lider Heydər Əliyev Şəkinin mədəni irsini çox yüksək qiymətləndirmişdir: “Şəki Azərbaycanın gözəl guşələrindən biridir. Ona gözəllik verən birinci onun təbiətidir. Şəkidə yaşayan insanlar əsrlər boyu onu qurub-yaradıblar. Buna görə də Şəkidə qədim tarixi memarlıq abidələri, bizim milli mədəniyyətimizi əks etdirən gözəl abidələr yaranıb, yaşayıb, bu günə qədər gəlib çatıblar. Və beləliklə Şəkini bir muzeyə çeviriblər” (Rəsulova, 2022).

Bəli, Şəki özü bütövlükdə açıq səma altında muzeydir. Bu muzeyin özündə isə R.Əfəndiyev adına Tarix Diyarşünaslıq Muzeyi, Xalq Tətbiqi Sənətləri Muzeyi, müxtəlif ev muzeyləri yaradılıb. Heç təsadüfi deyildir ki, ölkə ərazisində ilk memorial muzey- M.F.Axundovun ev muzeyi də məhz Şəkidə təşkil olunmuşdur (Bayramov, 2007).

Məlum olduğu kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə, 1919-cu il dekabrın 7-də ilk rəsmi və milli muzeyimiz - "İstiqlal" muzeyi fəaliyyətə başlamışdır. Muzeyin təsisilə əlaqədar "Azərbaycan" qəzeti (1919, 23 sentyabr) yazırdı: "Sənəldən bəri bəslədiyimiz bir arzu var ki, o da vətənimiz Azərbaycanda bir milli muzey təsisidir. Səbiq Rusiya zamanında təsis edəcəyimiz muzeyin adını "milli muzey" qoymaq fikrində idiksə də, bu gün fərdimizin köksünü qabardan istiqlal şüarı olmasına görə "İstiqlal muzesi" olmasını əhəmiyyətli görürüz".

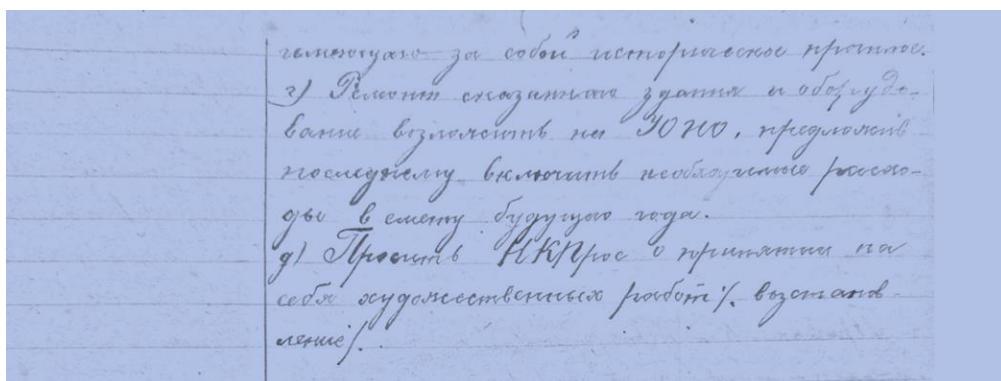
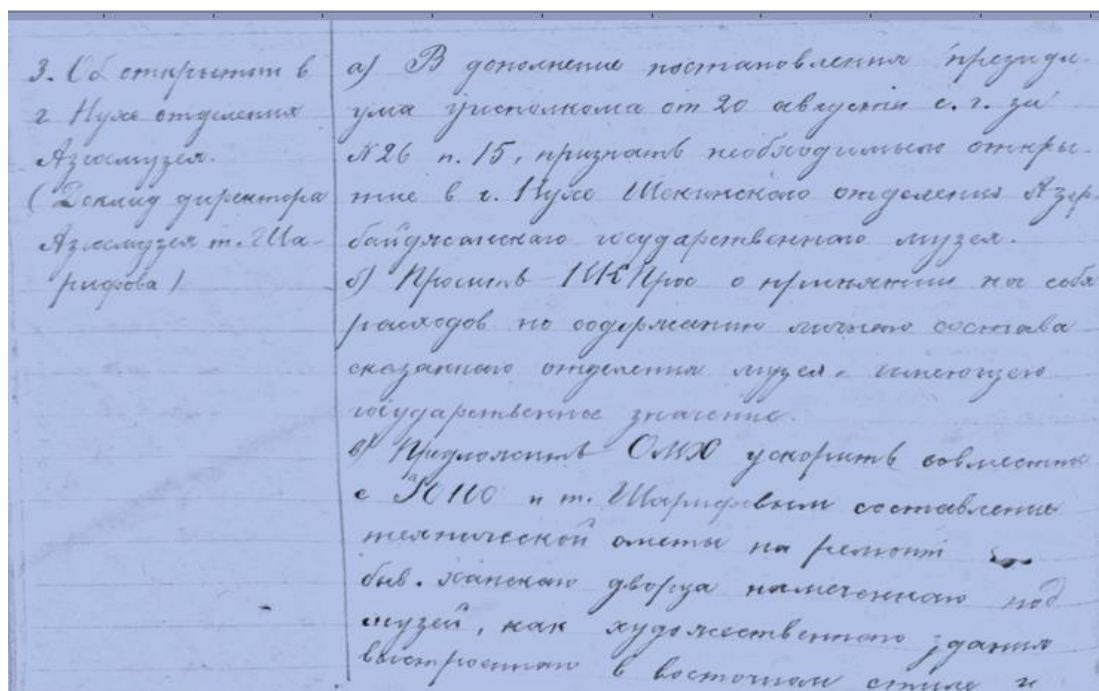
Ancaq çox təəssüflər ki, Cümhuriyyət kimi bu muzeyin də ömrü qısa olmuşdur. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra İstiqlal muzeyi ləğv edilmişdir. Bununla belə "İstiqlal" muzeyi Azərbaycanda yeni muzeylərin təşkilində mühüm rol oynadı. 1920-ci ildə muzey-ekskursiya şöbəsinin, habelə onun nəzdində ayrı-ayrı komissiyaların yaradılmasında, nəhayət, şöbənin Azərbaycan Dövlət Muzeyinə çevrilməsində İstiqlal muzeyinin yaradıcıları Məhəmməd Ağayev və Hüseyn Mirzəcəmalovun böyük əməyi oldu (Bayramov, 2007).

Bakıda başlayan muzey "hərəkəti" rayonlara da təsir etdi. 1924-cü ildə Naxçıvan və Gəncə, daha sonra Şəki və Lənkəran şəhərlərində tarix-diyarşünaslıq muzeyləri yaradıldı.

Şəki Rayon Dövlət Arxivinin 102 nömrəli fondunda, saxlama vahidi 8 olan 1925-ci ilin protokollar toplusunda A.İsmayılovun hesabatında bu haqda qeyd diqqəti cəlb edir. "Şəkidə muzey açılması haqqında" başlıqlı məsələnin qarşısında qeyd olunur ki, muzey binası üçün keçmiş Xan sarayı təyin edilsin və Nuxa (Şəki) Xalq Maarif Şöbəsinə muzey avadanlıqları üçün smeta tərtib olunması tapşırılsın.

Eyni saxlama vahidinin 126-127-ci vərəqlərində Azərbaycan Dövlət Muzeyinin direktoru Davud Şərifovun Nuxada (Şəki) Azərbaycan Dövlət muzeyinin şöbəsinin açılması haqqında hesabatında muzeyin yaradılmasının vacibliyi vurğulanır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Davud bəy Şərifov Azərbaycan Dövlət Muzeyinin direktoru olmaqla yanaşı 1925-ci ildə o zamanki Şəki qəzasına və Qəbələ mahalına ilk arxeoloji səfəri təşkil edən şəxs olmuşdur.

Eyni saxlama vahidinin 229-cu vərəqində muzeyin yerləşəcəyi Xan sarayının cari bərpa işlərinin iyunun 1 nə qədər yekunlaşdırılması və elmi işlərin Azərbaycan Dövlət Muzeyinə həvalə olunması qeyd edilir. Eyni zamanda bütün sovet təşkilat və qurumları qədim əşyalarının ən yaxşı nümunələrini təqdim edərək muzeyin təşkilində iştiraka çağırılır.

1927 ci ilə aid 102 nömrəli fondun 13 nömrəli saxlama vahidinin 111 ci vərəqində ovçuluq muzeyinin Xan sarayında yerləşən dövlət muzeyinə birləşdirilməsi haqqında hesabatın olması paralel olaraq şəhərdə başqa bir muzeyin də olmasından xəbər verir. Çox güman ki, bu günkü Şəki Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin Təbiət fondu həmin ovçuluq muzeyinin əsasında yaradılıb. Sonralar isə şəhərin aşağı hissəsində yerləşən kənd təsərrüfatı muzeyi də Ölkəşünaslıq muzeyinə birləşdirilir və muzeydə kənd təsərrüfatı şöbəsi yaradılır.

1928 ci ildə (Arxiv 12.) Dövlət muzeyini qədim və nadir əşyalarla zənginləşdirmək məqsədilə aşağıdakı tərkibdən ibarət komissiya yaradılır: A.İsmayılov, B.A.Mir Salayev, İsmail Əfəndiyev, Rəcəb Məcid oğlu, Xanım Mahmudova və Rəşid bəy Əfəndiyev.

Komissiyanın üzrlərindən biri olan Rəşid bəy Əfəndiyevin Şəki tarix-diyarşünaslıq muzeyinin yaradılmasında və fondunun zənginləşməsində müstəsna əməyi olmuşdur. R.Əfəndiyev hətta öz doğma evini də bu muzeyə vermiş, təqribən 30 ilə yaxın ölkəşünaslıq və ya tarix muzeyi onun evində fəaliyyət göstərmişdir. Elə bu səbəbdəndir ki, hazırda Şəki Tarix Diyarşünaslıq muzeyi Şəkinin tarixi abidələrinin və etnoqrafiyasının öyrənilməsində böyük əməyi olmuş, dövrünün qabaqcıl maarif xadimi, yazıçı və dramaturq Rəşid bəy Əfəndiyevin adını daşıyır. Rəşid bəy eyni zamanda uzun müddət ictimai əsaslarla muzeyin direktoru olmuşdur.

Rəşid bəy Əfəndiyev

Bir sözlə Şəkiddə ilk muzey tarix profilli olmaqla 1925 ci ildə yaradılır və Şəki Xan sarayında fəaliyyətə başlayır. 1929 cu ilə aid aşağıdakı fotodan da göründüyü kimi, möhtəşəm memarlıq abidəsi içərisində yerləşən muzey xalqın sevimli ziyarət-tamaşa yerinə çevrilir.

Bağı iştirakı Nyxada Şəki xan sarajını təməna edirlər.

Tarixi binada arxiv materiallarında da öz əksini tapdığı kimi bərpaya yaranan ehtiyac 30-cu illərdə muzeyin saraydan çıxarılmasına səbəb olur. Muzey R.Əfəndiyevin evində yerləşdirilir və uzun müddət XIX əsrdə inşa olunmuş ənənəvi, ikimərtəbəli Şəki evində fəaliyyət göstərir.

Şəki şəhər ZDS icraiyyə komitəsinin Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin Şəki rayon Dövlət Arxivində Fond 12 Saxlama vahidi 571 də mühafizə olunan 1968-ci ilə aid materiallarda qeyd edilir ki, şəhərdə qoruq zonasının yaradılması ilə əlaqədar olaraq Şəki zona Ölkəşünaslıq muzeyi 654 m² sahəsi olan münasib binaya köçürülmüşdür. Həmin bina qalanın içərisində Xan sarayından şərqdə yerləşən, sonradan xəstəxanaya verilmiş, hazırda isə bərpa olunmaqda olan 4996-26 inventar nömrəli yerli əhəmiyyətli abidədir.

1968-ci ildə (Arxiv 5.) Şəki Zona Ölkəşünaslıq muzeyinə bir sıra yeni eksponatlar alınır. Qədim sənətkarlıq diyarı olan Şəkinin sənətkarlıq nümunələrinin muzeydə olması vacib hesab olunur. Xüsusilə də sərtaçlıq məhsulları və iki fayton alınması üçün göstəriş verilir. Bunun üçün Şəkinin qədim nəqliyyat vasitəsi olan faytonun eksponat kimi muzeyə alınması və lazım gəldikdə qonaqları qarşılamaq üçün istifadə olunması əsas götürülür.

1970-ci ildən Şəki muzeyinin əməkdaşı və uzun müddət direktoru olmuş Yaqut xanımın sözlərinə görə 1971-ci ilin sonu 1972-ci ilin əvvəllərində muzey Yuxarı Karvansara binasına köçürülür və on ilə yaxın həmin binada fəaliyyət göstərir.

Yuxarı Karvansara

1975-ci ildə muzey üçün bir sıra rəsmlər və maketlər hazırlanmasına göstəriş verilir. Həmin dövrdə “Çələbi xan Nadir şahın sarayında”, “Gələsən-görəsən” qalasına Nadirin hücumu”, “N.Nərimanovun Şəki məscidində çıxışı”, “M.F.Axundov M.Ş.Vazehin yanında”, “Qədim Şəki bazarı”, “Qədim Şəki mədrəsəsi”, “Qədim Şəki Zorxanası” adlı rəsmlər, M.F.Axundovun ev muzeyinin maketi və s. hazırlanıb muzeyin fonduna daxil edilir.

1979-cu ilə aid arxiv materiallarında muzeyin eksponatlarının dövrlərə görə ayrıca ekspozisiyalarda sərgilənməsi üçün Yuxarı Karvansarada münasib şərait olduğu qeyd olunur (Arxiv 8).

Şəhərdə muzey işinə göstərilən diqqət və qayğı turizm sahəsinin formalaşmasına təkan verir. 1978-ci ildə şəhərin muzeylərinə gələn ziyarətçi sayının 268, 2min nəfərə çatdığı göstərilir. Nəticədə Şəkidə ölkənin ilk turizm mərkəzlərindən biri olan İnturist üçün mərkəz yaradılmasına qərar verilir. Turizm üçün mərkəz Yuxarı Karvansara seçildiyindən muzeyi yerləşdirmək üçün yeni binaya ehtiyac yaranır.

Şəkiddəki birinci ibtidai musiqi məktəbinin, Şəki Musiqi Texnikumunun, Şəki Dövlət Diyarşünaslıq Muzeyininin təşkil edilməsində müstəsna xidmətləri olmuş Baxşəli Axundovun əməyi və Şəkinin o zamankı birinci katibi Nurəddin Mustafayevin diqqəti sayəsində 1980-ci ilin dekabrında Şəki Tarix Diyarşünaslıq muzeyi Qala divarları içərisindəki müasir binasına köçürülür. (15) 1895-ci ildə inşa olunmuş keçmiş kazarma binasında fəaliyyət göstərməyə başlayır.

Baxşəli Axundov

1980-ci il, Muzeyin yeni binasının açılışı

Azərbaycan Dövlət Muzeyinin bir şöbəsi kimi fəaliyyətə başlayan muzey müxtəlif zamanlarda “Dövlət muzeyi”, “Ölkəşünaslıq muzeyi” adlandırılaraq müasir dövrümüzdə Şəki Rəşid Bəy Əfəndiyev adına Tarix Diyarşünaslıq muzeyi kimi formalaşır.

Müasir Şəki Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin fondlarının zənginləşməsində, tanıtılmasında ona rəhbərlik etmiş şəxslərin xüsusilə Rəşid bəy Əfəndiyevin, Baxşəli Axundovun və Yaqut Cəlalovanın böyük əməyi olmuşdur.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra muzeyin dörd xarici ölkədə – Efiopiya, Madaqaskar, İordaniya və Pakistanda sərgiləri təşkil olunub. 2014-cü ildə UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irsin Rerezentativ Siyahısına daxil edilmiş kəlağayı sərgisi Pakistanda böyük maraqla qarşılanmışdır (14).

Şəki Tarix Diyarşünaslıq muzeyinin yerləşdiyi binanın ümumi sahəsi 924 km² təşkil edir ki, bunun da 724 m²-də ekspozisiya zalları yerləşir. Muzeydə Şəki şəhərinin tarixini, mədəniyyətini, qədim sənət növlərini, etnoqrafiyasını, mətbəxinə əks etdirən 5000-dən çox eksponat mühafizə olunur. Muzey Rusiya Federasiyasının Tümen vilayətinin Xantı-Mansiyeck şəhərində yerləşən “Çelovek i Priroda” (“İnsan və təbiət”) muzeyi ilə əməkdaşlıq edir (15).

2022 ci ildə Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyinin rəhbərliyi ilə Qala divarları içərisində eyni zamanda bir neçə binada, o cümlədən tarix muzeyinin binasında bərpa işlərinə başlanılmışdır. 2022 ci ilin sonunda Şəki “Yuxarı Baş” Milli Tarix Memarlıq Qoruğunun inzibati binası və Şəki Dövlət Rəsm Qalareyasında bərpa – restavrasiya işləri yekunlaşdırılmış, həmin binalar istifadəyə verilmişdir. 2022 ci ilin may ayında bərpaya bağlanılan Şəki Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin binasında isə işlər hələlik yekunlaşmayıb. Ancaq muzeyin əməkdaşları öz fəaliyyətlərini davam etdirir, muzey əşyalarının müasir tələblərə uyğun pasportlaşması aparılır. Paralel olaraq muzey əşyalarının bərpa və restavrasiya işləri həyata keçirilir, fondun zənginləşdirilməsi məqsədilə yeni maddi-mədəniyyət nümunələri muzeyə daxil edilir. Muzey fonduna yeni eksponatların daxil olunması iki yolla həyata keçirilir. Bir tərəfdən Dövlət Turizm Agentliyi ekspertlərin rəyinə görə bölgənin tarix və mədəniyyətini özündə əks etdirən maddi-mədəniyyət nümunələrini satın alır. Digər tərəfdən isə muzeyin direktoru Vüqar Məmmədovun təşəbbüsü ilə bölgədə aparılan tədqiqat və arxeoloji qazıntıların nəticələri hesabına fond zənginləşdirilir.

Muzey binası 4996-12 inventar nömrəli, yerli əhəmiyyətli daşınmaz mədəniyyət abidəsi olduğundan Şəki “Yuxarı Baş” Milli Tarix Memarlıq Qoruğunun tələblərinə uyğun şəkildə bərpa-restavrasiya olunur. Binanın çay daşı və qırmızı kərpic hörgüsü, tarixi görünüşü mühafizə olunur. Digər tərəfdən isə muzeydə müasir standartlara uyğun, muzey fondları və əşyalarının düzgün qorunmasını təmin etmək məqsədilə mühafizə mühiti yaradılır. Temperatur, rütubət rejimi və təhlükəsizlik sistemi xüsusi olaraq nəzərə alınır.

Şəki Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin qısa müddətdə yenidən tamaşaçıların xidmətinə verilməsi planlaşdırılır. Bir zamanlar Şəki Zona Ölkəşünaslıq Muzeyi adlandırılan bu muzey Şəki Zaqatala bölgəsinin ən zəngin kolleksiyalarından birinə, nadir və qiymətli muzey əşyalarına sahibdir.

Muzey bərpa üçün bağlanana qədər aşağıdakı şöbələrdən ibarət olub: Giriş; Təbiət; Qədim dövr; Etnoqrafiya; Cumhuriyyət; Elm, mədəniyyət, səhiyyə xadimləri; Döyüş şöhrəti; İpəkçilik; Kənd təsərrüfatı; Şəkinin süfrə və mətbəx mədəniyyəti; Lektoriya.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd olunmalıdır ki, ölkəmizin ən qocaman muzeylərindən biri olan Şəki Tarix Diyarşünaslıq muzeyi fondlarının müxtəlifliyi, kolleksiyasının zənginliyi, eksponatlarının nadirliyi və müxtəlifliyi baxımından maddi mədəniyyətimizin əvəzsiz xəzinəsinə sahibdir. Bu muzeyin tarixini, mühafizəsində olan maddi mədəniyyət nümunələrini öyrənmək, tanımaq, tanıtmaq və qoruyaraq gələcək nəsillərə ötürmək isə hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcudur.

Ədəbiyyat

1. Rəsulova, Z. (2022). “Bir saray bələdçisinin qeydləri”. Bakı: “Aspoliqraf”.
2. Bayramov, A. (2007). “Tariximiz, Yaddaşımız, Sərvətimiz”. Bakı, 14 s.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 342.
4. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 395.
5. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 523.
6. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 567.
7. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 1009
8. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 1120
9. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 1222
10. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 1274
11. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 102, Saxlama vahidi 8(1)
12. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 102, Saxlama vahidi 10
13. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 102, Saxlama vahidi 13.
14. Uzun illər Tarix Diyarşünaslıq muzeyinin əməkdaşı və direktoru olmuş Yaqut Cəlalova ilə müsahibə.
15. <https://www.heritage.org.az/managed-units/seki-tarix-diyarsunasliq-muzeyi>

Göndərilib: 12.01.2024

Qəbul edilib: 04.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/61-64>

Günay İsmayılova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ismayilovag670@gmail.com

MUSİQİ TƏLİMİNİN TƏRBIYƏEDİCİ İNKİŞAFI

Xülasə

Pedaqogikanın əsas prinsiplərindən biri təlimin tərbiyəedici prinsipidir. Musiqi pedaqogikasının öyrəndiyi sahələrdən biri də tərbiyə problemləridir. Başqa sözlə desək musiqinin imkanlarından, təsir gücündən, bədii ifadə vasitələrindən istifadə edərək musiqi vasitəsilə uşaqların həm də tərbiyəsinə, daha dəqiq desək bədii tərbiyəsinə nail olmaqdır. Bu tərbiyə isə estetik tərbiyənin tərkib hissələrindən biri olan tərbiyədir. Musiqi tərbiyəsi ifadəsinin geniş yayılma səbəblərindən biri də çoxlarının ümumiyyətlə musiqi tərbiyəsinin mahiyyətini, məqsəd və vəzifələrini lazımınca düzgün başa düşməmələridir. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, hətta musiqi pedaqogikası sahəsində çalışan bir çoxları musiqi təlimi, musiqi təhsili, musiqi qabiliyyəti, musiqi bacarıq və vərdişləri və s. bu kimi musiqi terminlərinin daşdığı mənanı lazımınca dərk etmirlər. Musiqi vasitəsilə tərbiyə musiqi təlimi və musiqi təhsili prosesində milli, eləcə də bəşəri musiqidən müxtəlif formalarda istifadə yolu ilə uşaqlara nəcib mənəvi sifətlər aşılamaq, onların musiqi haqqında lazımı məlumatı, bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələridir. Təlim prosesində fənnin və keçdiyi mövzunun imkanları dairəsində şagirdlərə xalqlar dostluğu, vətənpərvərlik hissləri aşılamaq, onları vətənə layiq insanlar kimi tərbiyə etməlidir. Musiqi əsərlərinin düzgün seçilməsi, onların ideyasının tərbiyənin məqsədinə uyğun olması musiqi dərslərinin tərbiyəedici rolunun artırılmasında mühüm məsələdir. Məktəblilərin tərbiyəsi prosesində istifadə olunan musiqi materialı Azərbaycan bəstəkarlarının mahnılarından, klassik bəstəkarların əsərlərindən və xalq musiqisindən ibarətdir.

Açar sözlər: musiqi təlimi, musiqi dərsləri, melodiya, mahnı, musiqi əsərləri, tərbiyəedici xarakter, musiqi alətləri

Gunay Ismayilova
Nakhchivan State University
ismayilovag670@gmail.com

Educative development of music education

Abstract

One of the main principles of pedagogy is the educational principle of training. One of the areas studied by music pedagogy is educational problems. In other words, by using the possibilities and influence of music as means of artistic expression, it is to achieve the education of children through music, or more precisely, artistic education. This education is one of the components of aesthetic education. One of the reasons for the widespread use of the term music education is that many people do not understand the essence, goals and tasks of music education in general. It is the result of this that even many people working in the field of music pedagogy do not properly understand the meaning of music terms such as music training, music education, musical ability, musical skills and habits, etc. Education through music in the process of music training and music education is to inculcate noble moral qualities in children through the use of national and human music in various forms. It is their acquisition of necessary information, knowledge, skills and habits about music. In the training process, students should be instilled with the feelings of friendship and patriotism within the scope of the subject and the subject they are studying, and should educate them as people worthy of their homeland. The correct selection of musical works, their idea matching the purpose of education is an important issue in increasing the educational role of music lessons. The musical

material used in the process of education of schoolchildren consists of songs by Azerbaijani composers, works of classical composers and folk music.

Keywords: *music training, music lessons, melody, song, musical works, educational character, musical instruments*

Giriş

Pedaqogikanın əsas prinsiplərindən biri təlimin tərbiyəedici prinsipidir. Təlim prosesində fənnin və keçdiyi mövzunun imkanları dairəsində şagirdlərə xalqlar dostluğu, vətənpərvərlik hissləri aşılamalı, onları vətənə layiq insanlar kimi tərbiyə etməlidir.

Musiqi dərsləri şagirdlərin bədii zövqünü inkişaf etdirir. Burada hər mahnı, hər melodiya şagirdlərdə Vətənə məhəbbət, cəsurluq, qoçaqlıq, qəhrəmanlıq, doğruluq, əqidə saflığı, əməyə münasibəti və beynəlmilçilik kimi müsbət keyfiyyətlər aşılayır. Deməli, musiqi təlimi tərbiyə işini kompleks şəkildə həyata keçirməyə imkan verən əsas vasitələrdəndir.

Musiqi müəllimi bu istiqamətdə nə edə bilər? Musiqi müəlliminin istifadə etdiyi dərs materialı musiqi əsərləridir. Musiqi əsərlərinin düzgün seçilməsi, onların ideyasının tərbiyənin məqsədinə uyğun olması musiqi dərslərinin tərbiyə edici rolunun artırılmasında mühüm məsələdir. Məktəblilərin tərbiyəsi prosesində istifadə olunan musiqi materialı Azərbaycan bəstəkarlarının mahnılarından, klassik bəstəkarların əsərlərindən və xalq musiqisindən ibarətdir (Məmmədova, 2009).

Xalqın yaradıcı əməyini, adamların birliyini tərənnüm edən mahnıların böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Bu mahnıların ideya və estetik təsiri altında uşaqlarda tezliklə böyüyür öz ata və analarına kömək etmək, həyatda fəal iştirak etmək arzusu yaradır. Vətənin gözəlliyinin və qüdrətini tərənnüm edən, onun təbiətindən, onun təbiətindən ucsuz - bucaqsız çöllərindən meşələrindən kür sulu çaylarından bəhs edən mahnıların oxunması və dinlənilməsi məktəblilərdə və tənə sevmək, onun təbii sərvətlərini qorumaq və artırmaq qayğısına qalma kimi mühüm əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırır.

Elmin, texnikanın, mədəniyyətin son dərəcə sürətdə inkişaf bir dövrdə, yüksək şüurluluğunu, incə zövqü, mənəvi zəngliyi, əxlaqi saflığı, fiziki kamilliyi ahəngdar sürətdə özündə birləşdirən yeni insan tərbiyə etməyi ön plana çəkmişdir. Belə şəxsiyyətlərin yetişdirilməsi tərbiyənin bütün tərkib hissəsinin (əqli, əxlaqi, ideya-siyasi, fiziki, estetik, əmək tərbiyəsi və s) birləşdirən vahid bir prosesdir. Bu, o deməkdir ki, tərbiyənin bütün komponentləri birlikdə, əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı təmin edilə bilməz (Paşayev, Rüstəmov, 2007).

Musiqi dərslərində öyrədilən mahnı və melodiya təkcə şagirdlərin estetik tərbiyəsinə deyil, həm də əxlaqına müsbət təsir edir. Hər bir mahnı öz mövzusuna görə tərbiyəedici xarakterə malik olur.

Şən və gümrah xarakterli mahnılarda (A.Sultanovanın “Balaca dirijor”, O.Zülfüqarovun “Mən ovcuyam” və s) müxtəlif əmək prosesləri təsvir edilir. Bu mahnılar şagirdlərin fəallığını artırır, onlarda ictimai-faydalı əməyə, zəhmətkeş insanlara hörmət hissi aşılayır. Məktəblilərin repertuarında geniş yer tutan xoşbəxt uşaqlıq haqqında, lirik, rəqs xarakterli və məzəli mahnılar onları musiqidə olan 3 janr ilə marş, mahnı və rəqslə tanış edir. Hər bir mahnı eyni zaman da bir neçə komponentini özündə birləşdirir. Elə O.Zülfüqarovun “Mehdi” mahnısını götürək. Mahnı estetik tərbiyə baxımından oynaq, bədii zövqə yatuqlıdır. Mahnıda çox güclü vətənpərvərlik hissləri vardır (Mehdizadə, 1982).

Bakıda doğuldun, sevdin Xəzəri,
Qəlbini oxşadı Vətən çölləri,
Sevdin uşaqlıqdan sən bu elləri,
Ana torpağını qorudun Mehdi!
Arzun sular kimi durudur Mehdi!

Burada Mehdiyi boya-başa çatdıran ana torpağını, ana Vətənini sevməsi və onu düşmənlərdən qoruması tərənnüm olunur. Mahnıda çox böyük emosional təsir gücünə malik olan qəhrəmanlıq, qoçaqlıq motivləri diqqəti cəlb edir.

Düşmən ordusu ilə tək döyüşəndə,
Babəki hiss etdin yanında Mehdi!
Koroğlu qanı var qanında Mehdi!

Oynaq melodiya altında Mehdiyin Babəklə, Koroğlu ilə müqayisəsi şagirdlərdə cəsurluq, igidlik kimi müsbət keyfiyyətlər aşılayır. Bundan başqa mahnı eyni zamanda bizə qarşı apardığı mübarizəni xatırladır. Bu da şagirdlərin beynəlmiləl tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir.

Azərbaycan bəstəkarları uşaqlar üçün ildən-ilə daha maraqlı mahnılar yaradırlar. Bununla əlaqədar musiqi müəllimi proqramda olan köhnə mahnıları yeniləri ilə əvəz etməlidir. Musiqi dərslərinin hər bir mərhələsi müəyyən tərbiyəedici xarakterə malikdir. Yeni mahnının öyrədilməsi mərhələsində şagirdlərə yeni-yeni keyfiyyətlər aşılanır (Kazımov, Həşimov, 1996).

Deməli, proqramda olan klassik bəstəkarların əsərləri, xalq musiqisi dəyişmədiyi halda uşaq mahnıları dəyişdirilə bilər. Yəni müəllim ideya-siyasi və estetik tərbiyənin müasir tələblərinə cavab verən yeni mahnı əldə edərsə ondan mütləq təlim prosesində istifadə etməlidir. Məktəblərdə keçirilən və musiqi ilə müşayiət edilən müxtəlif tədbirlər-bayramlar, ədəbi-bədii gecələr şagirdlərin ideya-siyasi və əxlaq tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Təntənəli bayram əhvali-ruhiyyəsi, bayram proqramının ideyaca düzgün tərtib edilməsi, onun ifadəliliyi, emosionallığı məktəblilərə müsbət təsir göstərir. Bayramın məzmunu və ideyası onların şüuruna asanlıqla daxil olaraq dərin iz buraxır. Hər bir bayramın proqramında musiqi əsas yer tutur. Ona görə də proqram tərtib edilərkən məktəblilər salona daxil olan zaman səslənən marşdan tutmuş ifa edilən mahnılara kimi bütün musiqi nömrələri nəzərdən keçirilməli və yalnız müasir tələblərə cavab verə bilən məzmunlu əsərlər saxlanmalıdır. Musiqi dərslərində məktəblilər bu tipli marşlara diqqətlə qulaq asırlar və belə musiqi nümunələrini çox xoşlayırlar. Lakin bu növ marşları onlar “oyuncaqların marşı” hesab etdiklərindən bayram konsertlərində belə musiqinin səslənməsi təntənəli əhvali-ruhiyyə yarada bilmir. Bayrama hazırlıq prosesində şagirdlər bayramın məzmunu haqqında söhbətdə fəal iştirak edir və onun bədii tərtibatına kömək göstərirlər. Onlar müəllimin rəhbərliyi ilə bayram konsertinin proqramına daxil edilərək musiqi nümunələrini müzakirə və bəzən də bayrama aid xüsusi bir mahnının öyrənilməsi qərarına gəlirlər. Bayram konsertlərinin proqramlarının tərtibində məktəblilərin iştirak etməsi onları fəallaşdırır, bayramın məzmunu və ideyası ilə yaxından tanış olmağa kömək edir. Məktəblilər bayram konsertinin proqramına bəstəkar U.Hacıbəyovun “Marşını” daxil etmək qərarına gəldilər. Onların fikrində F.Əhmədovun “Marşı” oyuncaq marşı xarakterindədir, M.Əhmədovun “Marşı” isə ümumiyyətlə marşdır. Bəstəkar M.Əhmədovun Marşı təntənəli səslənsədə məktəblilərə U.Hacıbəyovun “Marşı” daha yaxındır (Xəlilov, 1992).

Musiqi əsərlərinin dinlənilməsi mərhələlərinin ayrı-ayrılıqda geniş tərbiyə edici imkanları vardır. Əgər müəllim mahnının ilk səsini təyin etmədən onun öyrədilməsinə başlarsa bir tərəfdən mahnı dərslərdə tələb olunduğu kimi, düzgün öyrədə bilməyəcək, digər tərəfdən isə şagirdlərin səs cihazları təhlükədə qalacaqdır.

Bu kiçik nöqsan şagirdlərin inkişafına pis təsir göstərir. Onlar həvəsdən düşür, Bədii tərbiyə sahəsində tamamilə passivləşirlər. Göründüyü kimi, şagirdlərin estetik tərbiyəsinin inkişafı üçün yeni problemlərlə əlaqədar qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində bəzi müəllimlər köhnə təlim metodlarından istifadə edirlər ki, bu da ümumi işimizin müvəffəqiyyətli həllinə mənfi təsir edir.

Musiqi müəllimləri dərslərin keyfiyyətini daha da yüksəltmək üçün müvafiq əyani vasitələrdən, texniki vasitələrdən, ən başlıcası isə musiqi adətlərindən ustalıqla istifadə etməlidirlər. Bəzən müəllim materialı yaxşı aydınlaşdırır, lakin musiqi alətindən istifadə etmir. Bu isə dərslərin olduqca maraqsız və sönük keçməsinə səbəb olur. Bu bir həqiqətdir ki, dərslərin məzmunlu keçməsində musiqi alətinin rolu çox böyükdür. Musiqi alətlərində ifaçılıq qabiliyyətinə və musiqi savadına

malik olmayan müəllimlər mahnının öyrədilməsində, musiqi savadı haqqında məlumatın verilməsində və musiqi əsərlərinin dinləməsinin təşkilində ciddi səhvlərə yol verirlər. Ona görə də şagirdlər yuxarı sinifə keçdikdən sonra musiqi müəllimləri böyük çətinliklərlə qarşılaşırlar (Qədimova, 2007).

Musiqi dərsləri şagirdləri həyəcanlandıran hissləri ifadə etmək üçün böyük imkanlara malikdir. Müəllim hər bir mahnının məzmununu müasir həyatla əla qələndirə bilər ki, bunun da məktəblilərin ideya siyasi tərbiyəsində böyük əhəmiyyəti vardır. Məktəblilərin ideya tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq məktəb praktikasındakı onlardan demək olar ki, az istifadə olunur. Bu cür mahnıların geniş formada tədrisi şagirdlərdə mübarizlik, cəsarət lilik, qəhrəmanlıq və humanizm kimi əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur (Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları, 2000).

Musiqi və nəغمə dərslərilə əlaqədar metodik kömək göstərir. Bu məqsədlə onlar proqramda nəzərdə tutulmuş bəzi çətin mahnıların öyrənilməsinə əyani olaraq nümayiş etdirir (həmin mahnıların notlarından istifadə etmək qaydaları aydınlaşdırılır), musiqi alətindən istifadə etməyin yollarını öyrədir, musiqi savadı barədə bəzi metodik göstərişlər verir, habelə musiqi aləmində olan yeniliklər (yeni musiqi əsərlərinin dinlənilməsi və onlardan musiqi dərslərində istifadə olunmasına aid söhbətlər aparılır) barədə məlumatlar verilir. Bu təşəbbüs ibtidai siniflərdə nəغمə və musiqi dərslərinin yüksək səviyyədə keçməsinə və şagirdlərin estetik tərbiyəsinə kömək edir. Dərsin bütün mərhələləri ilə yanaşı, musiqi savadına və musiqi ədəbiyyatına aid məlumatların verilməsinə də xüsusi səy göstərir. O, “not sətiri”, “not açarları”, “do-re-mi-fa-sol-lya-si”, “bekar”, “nöqtəli notlar”, “bütöv not” və “yarım not”, “cərək not”, “səkkizlik not”, “onaltılıq notların yazılışı”, “nöqtəli pauza” adlı əyani vəsaitlər hazırlanmalı bir sıra görkəmli bəstəkarların portretlərini əldə etməli və onların yaradıcılıqları əks olunmuş lövhələr düzəldilməlidir.

Bu metodla şagirdlərə musiqi savadına, musiqi ədəbiyyatına aid məlumatların verilməsinə də az vaxt sərf olunur və keçilən mövzu yaxşı mənimsənilir (Aslanov, 1987).

Nəticə

Məqalədə belə nəticəyə gəldik ki, musiqi təlimi tərbiyə işini kompleks şəkildə həyata keçirməyə imkan verən əsas vasitələrdəndir. Müəllim hər bir mahnının məzmununu müasir həyatla əlaqələndirə bilər ki, bunun da məktəblilərin ideya-siyasi tərbiyəsində böyük əhəmiyyəti vardır. Musiqi dərsləri şagirdləri həyəcanlandıran hissləri ifadə etmək üçün böyük imkanlara malikdir. Musiqi dərslərində öyrədilən mahnı və melodiyalar təkcə şagirdlərin estetik tərbiyəsinə deyil, həm də əxlaqına müsbət təsir edir. Hər bir mahnı öz mövzusunə görə tərbiyəedici xarakterə malik olur. Dərsin keyfiyyətini daha da yüksəltmək üçün müvafiq əyani vəsaitlərdən, texniki vasitələrdən, ən başlıcası isə musiqi alətlərindən ustalıqla istifadə etməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova, İ. (2009). Musiqi pedaqogikası. Bakı: ABU.
2. Paşayev, Ə., Rüstəmov, F. (2007). Pedaqogika. Yeni kurs. Bakı.
3. Mehdizadə, M.M. (1982). Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı
4. Kazımov, N.M., Həşimov, Ə.Ş. (1996). Pedaqogika. Bakı.
5. Xəlilov, V.C. (1992). Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərində estetik tərbiyənin inkişaf yolları. Bakı.
6. Qədimova, J. (2007). Musiqi və onun tədrisi metodikası. Bakı.
7. Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları. (2000). Bakı.
8. Aslanov, A. (1987). Estetika aləmində. Bakı.

Göndərilib: 25.12.2023

Qəbul edilib: 06.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/65-69>

Gülnara Quliyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
gulnaraquliyeva8@gmail.com

Anar Hüseynov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
anar.huseynov.1979@internet.ru

Sara Həsənova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
s.hasanova@adau.edu.az
UOT – 338.48

AZƏRBAYCANDA OTEL BİZNESİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Xülasə

Müasir dünyada turizm və otel işi sahəsi biznesin nisbətən yeni və maraqlı forması kimi öyrənilir. Bu sahənin mahiyyəti obyekt rolunda çıxış edən qonaqlara yüksək səviyyəli xidmət göstərmək, onları razı sala bilmək və gələcək perspektivdə yenidən onların seçimi ola bilməkdir.

Otel işi beynəlxalq-iqtisadi, sosial, mədəni əlaqələrin əhəmiyyət kəsb etdiyi bir sahədir. Bu biznes növünün əsas fərqləndirici cəhəti çoxşaxəli olmasıdır. Burada forma və strukturuna görə bir birindən fərqlənən otellər və otel şəbəkələri mövcuddur.

Hal-hazırda dünyada otuzdan çox mehmanxana təsnifat sistemi mövcuddur və onlar hər bir ölkədə mövcud milli standartlar nəzərə alınaraq inkişaf edirlər.

Açar sözlər: otel işi, yeni biznesin inkişafı, turizm sektoru, investisiya, amillərin təhlili

Gulnara Guliyeva

Azerbaijan State Agrarian University
gulnaraguliyeva8@gmail.com

Anar Huseynov

Azerbaijan State Agrarian University
anar.huseynov.1979@internet.ru

Sara Hasanova

Azerbaijan State Agrarian University
s.hasanova@adau.edu.az
UOT – 338.48

Factors affecting the hotel business in Azerbaijan

Abstract

In the modern world, the sphere of tourism and hotel business is studied as a relatively new and interesting type of business. The essence of this area is to provide guests acting as a property with a high level of service in order to be able to satisfy them and become their choice again in the future.

The hotel business is an area where international economic, social and cultural ties are important. The main distinguishing feature of this type of business is that it is multifaceted. There are hotels and hotel chains that differ from each other in form and structure.

Currently, there are more than thirty hotel classification systems in the world, and they are developed taking into account the existing national standards in each country.

Keywords: hotel business, new business development, tourism sector, investment, factor analysis

Giriş

Əhalinin səyahətə ildən ilə daha çox getməsi, turizm fəaliyyətinin inkişafı, nəqliyyat vasitələrinin getdikcə əlçatan olması “Otelçilik” sənayesinin geniş aspektdə inkişafını təmin etmişdir. Otel biznesi mehmanxana sənayesinin spesifik bir seqmentidir. Dünyanın bir çox ölkələrində yerli mehmanxana biznesinin inkişafına böyük əhəmiyyət verilir, çünki bu biznes növü yerli əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində mühüm rol oynayır, milli iqtisadiyyatın digər sahələrinə də faydalı təsir göstərir. Bəzi ölkələrdə mehmanxana biznesi dövlət büdcəsinə valyuta gəlirlərinin əsas, bəzən isə yeganə mənbəyidir. Bununla yanaşı, onun konkret ölkədəki fəaliyyəti beynəlxalq investisiya kapitalına çıxışa və dünya iqtisadiyyatına daha dərinədən inteqrasiyaya kömək edir. Qeyd edək ki, ölkəmizdə kifayət qədər əlverişli investisiya mühiti mövcuddur. Bunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin bəyanatı da təsdiqləyir: “Hazırda ölkəmizdə, əsasən də Bakıda turizm infrastrukturuna investisiya qoyuluşunda böyük canlanma var” (Bilalov, Güllaliev, 2015).

Dünyanın digər ölkələri kimi Azərbaycanın qonaqpərvərlik sənayesi də iki alt qrupa (xarici və daxili amillərə) bölünən bir qrup amillərin birbaşa təsiri altında inkişaf edir. Bunlara siyasi, hüquqi, maliyyə-iqtisadi amillər, həmçinin səyahət təhlükəsizliyi amilləri, mədəni amillər, sosial-demoqrafik amillər, infrastruktur, maddi-texniki amillər, kommunikasiya amilləri və texnoloji amillər aiddir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti, məqsədi məhsulların işlənməsi, istehsalı və satışından, habelə müxtəlif növ xidmətlər göstərməkdən mənfəət əldə etmək olan təşəbbüskar insanların fəaliyyətidir. Sahibkarlar sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirərkən əmlakdan, qeyri-maddi aktivlərdən, iş adamının özünün və bu prosesdə iştirak edən digər şəxslərin əməyindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər (Qurbanov, 2007).

Turizmdə sahibkarlıq təşəbbüs və innovativ konsepsiya əsasında formalaşan, məqsədi mənfəət müqabilində keyfiyyətcə yeni çeşiddə turizm məhsulu və xidmətlərinin istehsalı, təmin edilməsi və satışı olan sahibkarlıq fəaliyyətinin spesifik növüdür.

Turizm və otelçilik sektorunun inkişafında 4P elementlərindən olan reklamın xüsusi yeri var. Reklam şəxsi satışdan fərqli olaraq vasitəçilərin aktivliyini artıraraq müştəriyə məhsul və xidmətləri istifadə etmək üçün xəbərdarlıq edən fəaliyyətləri əhatə edir. Reklam turizm məhsulunun və ya xidmətinin verimliliyini artırmaq məqsədilə istifadə edilir və günügündən inkişaf edir.

Turizmdə biznes fəaliyyətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün sahibkar aşağıdakı vəzifələri həll etməlidir (Soltanova, Hüseynova, 2007):

- turizm bazarının şəraitini diqqətlə təhlil etmək;
- turizm məhsullarına və turizm xidmətlərinə tələbi müəyyən etmək üçün marketing tədqiqatları aparmaq;
- mövsüm və sosial-demoqrafik tərkibini nəzərə alaraq turist axınının yeni trayektoriyalarını və onların ehtiyaclarının istiqamətlərini əvvəlcədən müəyyən etmək;
- rəqabətqabiliyyətli turizm məhsullarının istehsalı və müasir standartlara cavab verən xidmətlərin göstərilməsi üçün ən son innovativ texnologiyalar yaratmaq və tətbiq etmək;
- xərcləri minimuma endirmək və gəlirləri artırmaq üçün mütərəqqi idarəetmə üsullarından və ən son texnologiyalardan yararlanmaq.

Ölkəmizdə sahibkarlığın və biznesin tənzimlənməsi sahəsində bütün zəruri tədbirlər həyata keçirilir. Təbii ki, bu hadisələr birbaşa otel biznesinə də aiddir.

Qəbul edilmiş strateji proqramlar çərçivəsində uğurla həyata keçirilən ölkənin iqtisadi strategiyasının mərkəzində bu gün bütün fəaliyyət sahələrində biznesin davamlı inkişafına yönəlmiş kapital islahatlarının aparılması dayanır. Belə ki, ölkənin uzunmüddətli inkişafının məqsəd və istiqamətlərini müəyyən etmək və onların həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın perspektivlərinə dair strateji yol xəritəsi təsdiq edilib (Murat, Medet, 2005).

Sabit siyasi və ümumi iqtisadi vəziyyət, sağlam rəqabət mühiti, inkişaf etmiş infrastruktur, peşəkarcasına hazırlanmış kadrlar, fəaliyyətin innovativ aspekti, reklam və informasiya təminatı,

mehmanxana müəssisələrinin xidmətlərinə tələbat, mehmanxana müəssisələrinin səmərəli fəaliyyəti üçün şərait yaradan və iş fəaliyyətini təmin edən zəruri amillərdir.

Otelin sıxlıq nisbətini artırmaq üçün müştərilərin otaqları qabaqcadan saxlatma formalarının artırılmasını, satış kanalları şəbəkəsinin genişləndirilməsini və (və ya) onların səmərəliliyinin səviyyəsinin yüksəldilməsini zəruri hesab edirik. Otel xidmətlərinin satışı, məsələn, turoperatorların, turizm agentliklərinin, internetin və s. köməyi ilə təşkil oluna bilər. Xidmətlərin satış kanallarından nə qədər çox istifadə edilərsə, potensial istehlakçıların sayı bir o qədər çox olar, bununla da onlar otel haqqında tam məlumatlı ola biləcəklər. Sayt vasitəsi ilə internet rezervasiyasının səmərəlilik göstəriciləri bütün dünyada artmaqda davam edir (Güngör, 2005).

İstənilən otel biznesi sahibi ilk növbədə müştəriləri otelə cəlb etməyin yolları ilə maraqlanır. Bu hal heç də təəccüblü deyil, çünki əsas gəlir qonaqların sayından asılıdır. Qonaqların nə dərəcədə məmnun olması otelin populyarlığına və nəticədə müştərilərin sayının artmasına birbaşa təsir göstərir. Otaqda qüsursuz təmizlik, sükut və rahatlıq, rahat mebel və iş texnikası, personalın mehribanlılığı və nəzakəti, rahatlıq və rezervasiyada asanlıq, hətta otelin qonağın xüsusi istəklərini yerinə yetirməsi - bütün bunlar ziyarətçiləri sadıq müştərilərə çevirməyimizə kömək edir və mövcud rəqabət şəraitində bu çox vacibdir (Korneyev, Korneyeva, Yemelina, 2011: 269).

Birincisi, qonaqlar özləri gəlir gətirərək və hətta reklam xərcləri olmadan oteli təkrar-təkrar ziyarət etməkdən məmnun olacaqlar. Bəzən bu, o qədər yaxşı nəticə verir ki, artıq otelə daha çox müştəri cəlb etmək barədə düşünməyə ehtiyac qalmır. Bu isə reklam xərclərinin sifira enməsinə istiqamətlənir.

İkincisi, qonağımız da reklam amilidir: razı qalan qonaqlar qohumlarına, dostlarına, tanışlarına danışır, həmçinin sosial şəbəkələrdə və ya forumlarda öz rəylərini dərc edirlər. Bu da öz növbəsində yeni maraqlı ziyarətçiləri cəlb edir.

Bu gün veb sayt qonaqları bir otelə ən effektiv şəkildə cəlb etməyin ən yaxşı yoludur. Üstəlik, bu, artıq hər hansı bir otel biznesinin məcburi tərkib hissəsidir. Potensial müştəriləriniz bütün lazımı məlumatları onlayn tapa bilirsə, otaq seçib sifariş edə, digər xidmətlər sifariş edə bilirsə, bu, rahatlıq, sadəlik əlavə edir və buna görə də ziyarətçiləri cəlb edir ("Developments and challenges in the hospitality and tourism sector", 2010).

Booking.com kimi bir çox onlayn bron xidmətləri var ki, burada otel otağının mövcudluğu otel menecerləri tərəfindən vurğulanır və bu şirkətlər bütün sifariş işlərini özləri görür. Belə xidmətlərin olmasına baxmayaraq, bir çox səbəbə görə hər otelin öz veb saytının olması müasir dövrdə əhəmiyyətlidir. Belə ki rəsmi saytın olması aşağıdakı üstünlükləri təmin etməyimizə imkan yaradır:

1. rəsmi veb-saytın olması otelə etibarlılıq əlavə edir;
2. bir çox qonaq, uyğun bir otel taparaq, vasitəçilər olmadan birbaşa otaq sifariş etməyi üstün tuturlar;
3. birbaşa öz veb saytınız vasitəsilə otaq sifariş edən müştərilər üçün vasitəçilərə komissiya ödəməyə ehtiyac olmayacaq;
4. veb-saytda istədiyiniz məlumatı yerləşdirə və qonaqları maksimum effektivlə otelə cəlb etmək üçün istənilən üsulu həyata keçirə bilərsiniz (üçüncü tərəflərin onlayn bronlaşdırma xidmətlərinə qoyulan məhdudiyyətlərdən fərqli olaraq);
5. hər hansı endirimlər, təkliflər, bonus proqramları, qaynar tur təklifləri təşkil edə bilərsiniz - bu, xidmət saytlarında həmişə məqbul olmur;
6. veb-saytda daha çox birbaşa əlaqə (telefon, e-poçt, skype, teleqram, onlayn danışmaq, sosial şəbəkələrə keçidlər) yerləşdirə bilərsiniz ki, bu da müştərilərlə tez və asanlıqla əlaqə qurmağa imkan verir, həmçinin müştərilərdən asılı olaraq fərdi seçimlər təklif etməyinizə şərait yaradır;
7. təhlil üçün əla ilkin məlumat mənbəyi: davamiyyətin artması və ya azalması, mövsümlilik, ən populyar otaq növləri və ya xidmət növləri və daha çoxu haqqında tam məlumat.

Bu gün hər hansı bir şirkəti tam hüquqlu və ən əsası müasir və qabaqcıl veb-saytı olmadan təsəvvür etmək çətindir.

Otel infrastruktur obyektləri üçün isə bu xüsusilə vacibdir.

Bir otelin veb-sayta ehtiyacının olmasının əsas səbəbləri (8):

1. İnformasiyanın yayılması.

Bu düşüncə bir az darıxdırıcı və tipik görünə bilər, amma əslində sayt otel haqqında tam və aktual məlumatların əsas mənbəyidir. Yalnız orada satışa təsir edə biləcək əsas materialları (sənədlər, foto və videolar, qiymət cədvəli və s.) yerləşdirmək olar.

2. Satış artımı.

Veb-sayt daxil olan müştəri axınının əsas mənbələrindən biridir. Potensial müştəri otellə ilk tanışlığı buradan həyata keçirir. Müştərinin otelə sonrakı marağı yerləşdirilən məzmunun keyfiyyətindən və kəmiyyətindən, fotosəkillərin keyfiyyətindən və əlavə xidmətlərin mövcudluğundan asılıdır. Dəbli, təmirli otaqlar, heyvətəməz panoramik mənzərələr və qüsursuz xidmətə sahib olma müştəridə müsbət düşüncə yaradacaq. Lakin potensial müştəri şirkətin korporativ veb-saytını qiymətləndirərkən ilk növbədə impulsiv emosiyalar əsasında seçim edir.

3. İnformasiya dəstəyi

Bu, qonaqlarla qarşılıqlı əlaqə saxlamağa və yaranan suallara tez cavab verməyə imkan verən rahat platformadır.

4. 7/24 mövcudluq

Müştərilərin otel haqqında tam məlumat ala biləcəyi turizm şirkətləri gecə və bayram günlərində işləmir. Saytın üstünlüyü ondadır ki, gecə-gündüz fəaliyyət göstərir. Onun qeyri-iş günü, məzuniyyəti yoxdur. Sayt həmişə müştərilər üçün işləyir.

Müasir turizm xidmətləri bazarında artan rəqabət bizi təkcə yeni kiçik özəl mehmanxanalara deyil, həm də böyük nüfuzlu otellərə ziyarətçiləri cəlb etmək üçün yeni, effektiv yollar tapmaq barədə düşünməyə vadar edir (9).

Hər kəs bu məsələni öz yolu ilə həll edir, lakin əksər səlahiyyətli mütəxəssislər bilirlər ki, maksimum səmərə bu cür problemin həllinə inteqrasiya olunmuş yanaşma ilə əldə edilir. Xüsusi diqqət tələb edən əsas fəaliyyət sahələri kimi nəzərdən keçirilə bilər:

- Reklam.
- Otelin şəxsi saytı.
- Müəssisənin spesifikasiyi və fərdiliyi.
- Müştərilər üçün şəxsi endirimlər, bonuslar və həvəsləndirmələrin səlahiyyətli sistemi.
- Effektiv satış üsullarının daimi axtarışı və dəyişən müştəri sorgularına operativ reaksiya.

Nəticə

Deyilənləri ümumiləşdirərək, otellər tərəfindən müştərilər və tərəfdaşlar - turizm agentləri və turoperatorlar üçün onları cəlb etmək üçün həyata keçirdiyi aşağıdakı işləri qeyd edə bilərik; Otel ziyarətçiləri üçün tədbirlər:

- daimi müştərilər üçün endirimlər sisteminin tətbiqi;
- müxtəlif səhiyyə xidmətləri;
- müştərilərin tapılmasına birbaşa yanaşma;

Tur operatorları və səyahət agentləri üçün tədbirlər:

- pulsuz təlimlər və maarifləndirici seminarlar;
- artan komissiyalar;
- onlayn rezervasiya, marketinq kampaniyaları və reklam kampaniyaları;
- ticarət və turizm üzrə işgüzar sərəgilərdə iştirak etmək;
- ən son xidmətlər və layihələr haqqında ictimaiyyətə açıqlamalar vermək;
- təqdimatların təşkili və keçirilməsi;
- həm müştərilər, həm də satış tərəfdaşları üçün endirimlər və bonuslar sisteminin inkişafı.

Ədəbiyyat

1. Bilalov, B.Ə., Gülləliyev, Ç.G. (2015). Turizmin Əsasları. Bakı.
2. Qurbanov, F.İ. (2007). Azərbaycanca Turizmin inkişaf problemləri. Bakı.
3. Soltanova, H.B., Hüseynova, Ş.H. (2007). Turizmin Əsasları. Bakı.

4. Murat, E., Medet, Y. (2005). “Yerləşdirmə Müəssisələrində Ön Büro Menecmenti”, Detay Nəşriyyat, Ankara.
5. Güngör, K. (2005). “Otel idarəçiliyinin incəlikləri”, Ekin Qrup Yayınları, İstanbul.
6. Korneyev, N.V., Korneyeva, YU.V., Yemelina, I.A. (2011). “Tekhnologiya gostinichnogo servisa” uchebnik dlya stud. Vysshikh uchebnykh zav., obuch. po napravleniyu, Moskva: Akademiya, 269 s.
7. “Developments and challenges in the hospitality and tourism sector”. (2010). International Labour Organization, Geneva.
8. http://www.azerbaijan.az/portal/Society/Tourism/tourism_01_a.html
9. www.tourism.az

Göndərilib: 06.02.2024

Qəbul edilib: 19.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/70-78>

Seyidkhanım Abasova

Alma Mater Studiorum - Università di Bologna

master student

abasovaseyidkhanim@gmail.com

“THE ROLE OF INTERNATIONAL COOPERATION IN SAFEGUARDING HUMAN RIGHTS AND CULTURAL DIVERSITY”

Abstract

The purpose of this study is to discuss whether it is possible to defend human rights as universal rights, framed by the Universal Declaration of Human Rights and subsequent international agreements, and to criticize cultural relativism from the perspective of philosophy and anthropology and international relations. Human rights can be defined as meta-principles used to define the ethical and legal rules that governments must follow in exercising their powers. Almost all power relations act on the basis of certain principles. However, the relationship between authority and those subject to authority has varied from culture to culture and over time. Religions such as Hinduism, Judaism, Christianity and Islam, economic and political systems such as feudalism, capitalism and communism have regulated the basic rights of people with different references. Moreover, the definition and implementation of human rights has always been an area of political struggle.

Keywords: *human rights, cultural relativism, democracy, international politics, universalism*

Seyidxanım Abasova

Alma Mater Studiorum - Bolonya Universiteti

magistrant

abasovaseyidkhanim@gmail.com

“İnsan hüquqlarının və mədəni müxtəlifliyin qorunmasında beynəlxalq əməkdaşlığın rolu”

Xülasə

Bu araşdırmanın məqsədi Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi və ondan sonrakı beynəlxalq müqavilələr ilə çərçivələnən insan hüquqlarını ümumbəşəri hüquqlar kimi müdafiə etməyin mümkün olub-olmadığını, mədəni relativizmin tənqidinə fəlsəfə, antropologiya ölçülərindən yanaşaraq beynəlxalq əlaqələri müzakirə etməkdir. və İnsan hüquqları hökumətin səlahiyyətlərini həyata keçirərkən riayət etməli olduğu etik və hüquqi qaydaların müəyyən edilməsində istifadə olunan meta-prinsiplər kimi müəyyən edilə bilər. Demək olar ki, bütün güc münasibətləri müəyyən prinsiplər əsasında hərəkət edir. Bununla belə, hakimiyyətlə hakimiyyətə tabe olanlar arasındakı münasibət mədəniyyətdən mədəniyyətə və zamanla dəyişdi. Hinduizm, Yəhudilik, Xristianlıq və İslam kimi dinlər, feodalizm, kapitalizm və kommunizm kimi iqtisadi və siyasi sistemlər insanların əsas hüquqlarını fərqli istinadlarla tənzipləmişdir. Üstəlik, insan hüquqlarının müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi həmişə siyasi mübarizə sahəsi olub.

Açar sözlər: *insan hüquqları, mədəni relativizm, demokratiya, beynəlxalq siyasət, universalizm*

Introduction

In this context, the declaration of the Universal Declaration of Human Rights in 1948 constitutes a turning point. With this declaration, human rights are defined as universal rights that all people have, regardless of ethnicity, nationality and gender, and these rights are based on the concept of human dignity, which is claimed to be inherent in people. Human rights are principles that must be followed in the national and international order in order to live a life worthy of human

dignity. Although the Universal Declaration of Human Rights and the subsequent Covenant on Political and Civil Rights and the Covenant on Economic, Social and Cultural Rights were ratified by the majority of UN member states and the principle of universality of human rights was accepted, the Universal Declaration of Human Rights claimed universality even when it was still a draft. It was criticized for this reason, and these criticisms have continued increasingly until today. The basis of the criticism is the claim that human rights are the product of certain social, economic and cultural development, and therefore cannot be valid in all societies. These criticisms, which can be grouped under the heading of cultural relativity, have many dimensions. The aim of this study is to discuss whether it is possible to defend human rights, which are framed by the Universal Declaration of Human Rights and subsequent international agreements, as universal rights, by addressing the criticism of cultural relativism from the dimensions of philosophy, anthropology and international relations.

Initiatives to Foundation Human Rights. Alan Gewirth tries to show that human rights are universal and mandatory by developing a moral theory. According to Gewirth's theory, all moral rules are aimed at shaping human action. This claim assumes that humans can direct their behavior and make choices as long as they are not constrained. Then, there are characteristics that a person's action must have in order to comply with a moral rule. According to Gewirth, the immutable and interconnected generic characteristics of human action are freedom and purposefulness. The purpose of action is to achieve a targeted outcome, well-being. For this reason, Gewirth, to express the generic characteristics of action in a more comprehensive way, says that these are freedom and well-being. Gewirth specifies in a hierarchical order the conditions of well-being that make action possible. According to this order, for action to be possible, the subject must first have the necessary infrastructure for life, physically and mentally. Secondly, he must have the necessary skills and capacities to achieve his goal. Finally, he must have the opportunities to improve his capacity to achieve his goals (Gewirth, 1996: 13-14).

Gewirth uses a dialectically necessary method to infer from the generic properties of action that human rights are necessary and universal. The method gains its dialectical quality because the subject, who is directed towards a goal, defines his situation himself and takes the next steps based on these definitions. The reason why the method is dialectically necessary is that the expressions in question arise from the generic properties of the action as a logical necessity. Gewirth uses this method to ground human rights by carrying his argument with a normative obligation. He also claims that the dialectical structure of this method enables the transition from what is to what should be.

At this point, Gewirth claims that, based on the fact that every subject logically accepts that he has the right to freedom and well-being, every subject must logically accept that all other subjects have these rights equally with him. He appeals to the principle of universalizability to support this claim. According to this principle, if an instance of a species has a quality due to its generic property, all members of that species have the same quality. In this case, if a human being has species rights due to his capacity to act, every human being with this capacity should also have the same rights (Freeman, 2002: 510).

Species rights are the rights of all subjects, and since all humans are potential subjects, these rights are the rights of all humans. The Principle of Generic Consistency grounds human rights. According to Gewirth, the main point that forms the basis of this argument showing that human rights are universal is the idea that all people have equal dignity because they are subjects with the capacity to act rationally and voluntarily.

Gewirth draws the conclusion that human rights are universal from the concepts of morality and reason, which he assumes to have universal meaning and applicability. While morality is the object of its examination, reason is the method it uses. As a follower of the Kantian tradition, Gewirth conceptualizes morality as categorical imperatives that all subjects must comply with due to their rational capacities. The mind deduces these obligations by using deduction and induction. However, the content of these obligations must inevitably be determined by a social context. As Hegel points out in his critique of Kant, "no concrete rule regarding action follows from the pure form of moral

law alone; and if it does, it is because other undefined premises have crept into the argument in question” (Benhabib, 1999: 50).

Following Hegel, MacIntyre applies the same criticism to Gewirth's argument, showing that, despite Gewirth's claim to show the universality and necessity of human rights, the transition from step 4 to step 5 of the argument is not a logical necessity. The claim that I have the right to do this or to have that is different from the claims that I need or want to benefit from this. While the first requires a set of socially established rules, the second does not have such a necessity. Such rules only come into existence in certain periods of history and under certain social conditions. They can in no way be universal attributes of being human. Although Gewirth accepts that the concept of "right", as we use it today, began to be used only towards the end of the Middle Ages, he ignores the fact that the social understanding, institutions and practices required by the concept of right are a contingent development rather than a necessary one, and states that "the concept of right does not even belong to the definition of the rational subject in any way, which in order for his opinion to be valid, it must belong; he has secretly introduced the idea of a right into his argument” (MacIntyre, 2001: 108).

At this point, we see that Gewirth's attempt to give human rights a universal and mandatory basis by linking them to the human being as a rational subject fails to achieve its purpose.

MacIntyre takes a step further and argues that moral fictions claim to provide us with an objective and impersonal criterion, but they cannot bring reality to this claim, and that the concept of right created as a part of this process has only as much reality as witches or unicorns. As a basis for this claim, he claims that attempts to show that human rights exist have failed, just as attempts to show that witches and unicorns exist have also failed. According to MacIntyre, claiming the existence of human rights is an ontological mistake. MacIntyre agrees with Dworkin by accepting that the existence of human rights cannot be proven and warns that this situation is not a result of the fact that "a proposition that is not true cannot be proven", but he also says that this approach can be used when claiming the existence of witches and unicorns, and that human rights are social. He concludes that they are established, contingent values and therefore cannot be mandatory. Human rights do not have a mandatory basis, they are based in different ways according to social conditions. In this case, it cannot be claimed that they are universal.

Jack Donnelly, on the other hand, claims that human rights are universally established in the sense that they are defined as rights that all people have simply by virtue of being human (Donnelly, 2003: 14).

According to Donnelly, the basis of human rights is human nature. However, the question of why being human gives people rights must be answered. Although the answer to this question is generally that human rights exist "because of the needs" that determine human nature, what these needs are is at least as unclear as human nature. It is not possible to talk about a scientifically verified list of needs other than nutrition and safety. However, "needs continue to be part of the human nature debate, taking on a metaphorical and moral meaning”.

Based on this determination of human needs, Donnelly tries to define the concept of human nature in another way. According to Donnelly, the source of human rights is the moral nature of man. Human nature, which forms the basis of human rights, is a moral assumption about what a human being can be. In contrast to human nature, where scientists say we cannot go beyond this, human moral nature says we must not go below this. Human rights are not for life, but for a dignified life. We can say that the person who enjoys a right x has a fuller and richer human life. On the contrary, those who cannot benefit from the right in question are alienated from their moral nature.

Human nature as defined by science shows the physical limitations of man, but human potentials are very diverse and which of them are realized is predominantly the result of social choices. According to Donnelly, today this choice is “shaped by human rights, which are the product of a vision of the moral nature of man”.

Human rights guide the state and society in shaping human nature by determining both the limits and requirements of social actions. Donnelly states that human rights theories and documents point to a deeper possibility by aiming at a goal beyond the existing situation and are interested in

what a human being can be rather than what he is, thus addressing the moral human rather than the 'natural' or legal human. In this context, the Universal Declaration of Human Rights lists the minimum requirements for a dignified life and expresses how people should be treated in order to achieve the ideal of a more 'humane life'.

Donnelly claims that there is a dialectical relationship between human rights, morality and politics, and that human rights change the human being by changing the political society, so that human possibilities become reality.

Donnelly says that this theory consists of a combination of 'natural', social, historical and moral elements as a social project aiming at the use of human rights, and that it takes human nature as a moral assumption rather than 'natural'. In this context, human rights are both regulatory and constitutive, making people free and citizens with equal rights.

It paves the way for the establishment of certain types of states by determining the requirements and limits of legitimate governments.

Donnelly says that he has developed an analytical and conceptual theory about what human rights are, but that a normative basis must also be established for what the rights in question should be. He states that his concept of human nature cannot provide a basis for the content of these rights, but the failure to establish a basis on this issue is one of the most important problems of moral and political philosophies.

Donnelly argues that the theories of human nature developed by Aristotle, Marx, Mill and Kant are actually axioms based on assumptions, and therefore they are open to discussion. In this case, human rights lists based on these theories also become controversial. Since it is not possible to defend a particular theory of human nature in an absolute sense when it comes to the existence of different lists of human rights, the choice of the list can lead to a dead end. According to Donnelly, the Universal Declaration of Human Rights and the International Conventions on Human Rights, which are based on a reasonable theory of human nature, have overcome this problem because they are based on a remarkable international unanimity.¹⁸ Because, with the adoption of these documents, the will to act as if human rights existed, the law of rights was shown. They are expressed in a structure and sanctions are foreseen for their implementation. Thus, human rights became a reality (Galtung, 1999: 7).

Donnelly explains what the concept of human rights is with an analytical theory, but states that a theory of human nature is needed to determine what human rights should be and admits that such a theory does not exist yet. However, instead of such a theory, he argues that the Universal Declaration of Human Rights, based on international consensus, provides a basis for human rights. Although he admits that this foundation is a weak foundation, he claims that this is not a problem because it is sufficient to create a coherent structure from this foundation, but this is open to debate.

Cross-Cultural Values. The "intercultural values" approach, which tries to demonstrate the universality of human rights based on a set of principles, values or concepts shared by all cultures, is supported by many academics. This approach establishes the human rights-cultural values relationship in several ways.

According to the first, the basis of the concept of human rights is based on values and principles shared by all cultures. The most frequently used value in this regard is human dignity. It is claimed that this value is the source of human rights by trying to show that human dignity is respected in all cultures. Another example is the principle of reciprocity, which is expressed as "treat others the way you want to be treated" (Ahmed An-Naim, 1990: 36).

First of all, it must be shown with concrete data that these values and principles are shared by all cultures. Even if there is a culture that does not share these values and principles, the approach's claim to universality collapses. To date, there has been no comprehensive research showing that these values and principles are shared by all cultures. Even if it is revealed at the end of such a research that these values and principles are shared by all cultures, the relationship between these values and principles and human rights must also be demonstrated. Even when these values and principles and human rights coexist in all cultures, there may be communities that do not base

human rights on these values and principles. As Donnelly's study examining the relationship between human dignity and human rights in the cultures of Islam, Africa, China and India shows, although all of these cultures have the value of human dignity and human rights regulations, human rights in these cultures are not related to social order, the duties of rulers, the command of God, etc. It is justified with concepts (Donnelly, 1982: 303).

The second way adopted by the intercultural values approach is the creation of universal values that can form the basis of human rights through intercultural dialogue. Parekh claims that universal values will be agreed upon as a result of intercultural dialogues with broad participation and in which each culture has the opportunity to express itself. He proposes a model for this dialogue to be successful. According to this model, the basis of dialogue can be determined as a set of capacities that all humans have, which he calls 'human universals'. Parekh, among human universals; It includes the capacity to think, the mind, the ability to use language, the ability to judge, dreaming, creating good life visions, and developing moral relationships.³⁰ He claims that these universals constitute human characteristics that characterize all people. The first of these is people's capacity to form meaningful relationships with other people. Second, by producing meaning and value, people not only enrich the natural world but also create their own worlds. Third, people need certain conditions to survive and develop their lives. Parekh claims that by thinking on this basis, universally shared values and a human rights order determined by these values can be achieved (Parekh, 1999: 139).

Parekh's approach is actually an attempt to base human rights on human nature, which we have seen before. After determining what human nature is, he makes his contribution by suggesting that the process of producing values and needs in accordance with this nature should be based on intercultural dialogue. Therefore, like other such attempts, it faces the problems of the definition of human nature being a contingent choice rather than a universal truth.

Cultural Relativism in International Declarations. In this section, as mentioned in the previous section, it will be examined how the criticism of cultural relativism is expressed by the states that are the enforcers of human rights. For this purpose, the declarations published by the Asian, African and Islamic States, which have taken remarkable initiatives since the 1990s, and statements reflecting official views will be discussed one by one (Kuan Yew, 1994).

The Singapore School articles, the human rights statements of the People's Republic of China, and the views expressed in the Bangkok Declaration reveal that predominantly East and Southeast Asian countries adopt a common approach to international relations, economy, individual-society-state relationship, and the interpretation and implementation of human rights.

Regarding all of these issues, respect for diversity is demanded while embracing the principle of universality of human rights in the context of fundamental human rights instruments. The request for diversity is limited to taking into account country conditions in the interpretation and application of universal provisions. In none of the approaches examined above is the universality of human rights discussed, even at the conceptual level. It is requested that the right of states to develop protection systems and interpret rights according to their own conditions and priorities be recognized. While no criticism is directed against the human rights system, it is demanded that the international political and economic relations that determine the functioning of this system change in a way that states can develop their own human rights standards. Although the reason for these demands is cited as "Asian values" and a reference is made to cultural relativity, the economic and political preferences of governments are mainly behind the demands for different interpretations and implementations (Bilahari Kausikan, 1993, 24).

The ECHR can be considered as an effort to combine universal human rights principles with the uniqueness of Africa. The inclusion of peoples' rights in the Convention is also a result of Africa's unique historical, political and economic conditions. It can be said that, under the influence of the cultural context, people's rights have found a place in the ECHR in the effort to overcome the problems created by the colonial past and economic underdevelopment. Africa's demands for economic development and having a say over its own resources were expressed in the formulation

of peoples' rights. Similarly, it can be claimed that the aim is to develop national consciousness and ensure social unity by highlighting the duties of individuals towards their community.

The fact that restrictions on rights and freedoms are not justified according to international standards, that national law has priority over the Convention in the protection of rights, and that some rights included in international human rights documents are not included in the Convention can also be attributed to the inadequacy of Africa's political and economic conditions. In the light of these evaluations, we can say that the ECHR should be interpreted not as a movement against the international human rights order, but as the product of an effort to make it possible to establish it in African conditions (Eva Brems, 2001: 40).

African States have different priorities than Asian States, as they can develop a human rights system that is 'more appropriate' to African realities in line with their criticisms of the international human rights system. Among these, the demand for economic assistance against the difficulties experienced in the implementation of human rights due to economic underdevelopment comes first. While Asian States argue that other human rights can be restricted with the 'development first' thesis, African States attach importance to the implementation of the right to development and other human rights together.

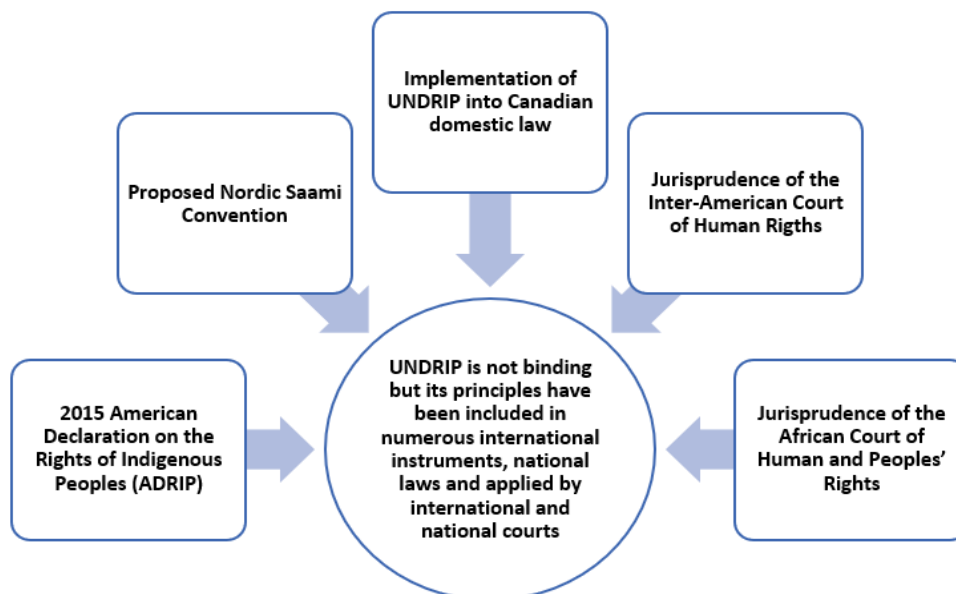
Compared to the views of the Asian and African States discussed in the previous sections, we see that religion is more prominent than economic, social and political conditions in the human rights views of the Islamic States. Islamic States, like Asian and African States, demand that their own interpretations be taken into account within the universal human rights order and develop an approach that emphasizes the universality of human rights principles, even if their references are different from other human rights texts. However, as mentioned above, the fact that Sharia is the reference point for the rights granted by the Declaration causes some rights, especially the rights of women, to be excluded from protection. In this case, the universality of Islamic human rights becomes controversial.

In addition, the lack of a standard interpretation of Sharia among Islamic States indicates that the Declaration can be interpreted differently by each state and that there is no specific standard in the use of human rights. Prohibiting giving up the Islamic faith and choosing other faiths, thus depriving one of the basic human rights such as freedom of religion and conscience, is one of the points where Islamic States move away from international standards. The claim that individuals have duties towards the state and society, which has a significant place in other approaches, does not have a significant place in the Islamic human rights approach. Instead, the duties that states and society must fulfill in order to enjoy human rights are stated.

Can it be said that the texts reflecting the human rights understanding of Asian, African and Islamic States provide an adequate answer to the question posed at the end of the second part, what kind of balance should be established between cultural rights and other human rights? It can be said that none of these states question the universality and legitimacy of human rights and claim that their interpretations, which reflect their cultural differences, can exist within the human rights order without creating conflict with it. Problem here; The question is whether restricting freedom of expression in the name of 'Asian Values', pushing individual rights to the background in the face of society's priorities in the name of 'African culture', and not granting equal rights to women in line with 'Sharia provisions' are truly compatible with universal human rights. The states in question claim that they represent the culture of their citizens with these interpretations and practices. However, as tried to be shown in the second part of this study, the preferences of the dominant powers are the determining factors in the norm creation process. Considering the fact that it is impossible to talk about a single homogeneous, static structure under the name of Asian, African and Islamic culture, the question of whose culture is represented and for what reasons arises (Pollis, 1996: 316).

As Donnelly and Pollis point out, states are very selective when developing practices based on cultural characteristics. Real politics is also decisive in these elections. Therefore, it can be argued that culture is used to create balances of power in the national and international political order. In cases where it is not possible to fulfill the obligations of universal human rights due to real politics, the situation is legitimized by referring to cultural differences. In this case, the 'effort to protect the

culture of citizens' usually results in the restriction of rights and freedoms. So, going back to the initial question, it does not seem possible to say that the texts examined in this section provide an adequate answer to the balance that needs to be established between cultural rights and other human rights. In the last chapter, it will be discussed what such a response should be, with the support of the conclusions reached in other chapters (Donnelly, 2003: 118-121).

Pic. 1. UNDRIP principles

Today's understanding of human rights has been formed as a result of certain historical, economic, social and cultural developments. It was decided, as a result of political consensus, to make this understanding universally valid in the post-World War II world order. It is not possible to necessarily base the claim of universality of human rights outside of this consensus.

This justification is not philosophically possible, because the claim that all people have or should have these rights is not logically necessary. This claim reflects a moral choice based on a particular understanding of the 'good life'. This choice turned into a political decision with the declaration of the Universal Declaration of Human Rights.

This justification is not empirically possible because anthropological studies have shown that there is no understanding of human rights shared by all cultures.

However, as mentioned above, it was politically decided that human rights should be universal. This decision was implemented by establishing both the Universal Declaration of Human Rights and other international human rights agreements and the institutions and organizations responsible for ensuring the fulfillment of the requirements of these agreements.

However, as seen in the third section, states that are the enforcers of these rights in the exercise of human rights deviate from international human rights standards at some points by bringing cultural differences to the agenda. As a result of this separation, cultural differences are not fulfilled for everyone (because what culture is is determined by political concerns) and some human rights are restricted.

It is possible for human rights and cultural differences to coexist without such restrictions and without moving away from universal standards. What provides this opportunity is the restriction condition expressed in the second part of Article 29 of the Universal Declaration of Human Rights:

In the exercise of his rights and freedoms, everyone may only be subject to the limitations established by law for the purpose of ensuring recognition and respect for the rights and freedoms of others and meeting the requirements of public morality, public order and general welfare in a democratic society.

Within these limits, interpretations and practices required by cultural differences can be developed. This phenomenon moves the problem from a relationship between the universal understanding of human rights and cultural differences to a relationship between human rights and democracy.

As mentioned above, human rights determine the basic principles of the citizen-state relationship envisaged for a democratic state. In addition to the problems arising from cultural differences, the source of the problems experienced in other human rights issues is that most of the states that are parties to the Universal Declaration of Human Rights and other international human rights agreements are not democratic states and the anti-democratic practices of 'democratic states'.

Issues such as female circumcision, women's rights, freedom of religion and conscience, and freedom of expression, where human rights and cultural differences are claimed to conflict, can also be resolved within democracy. Democracy has the capacity to create structures that allow different identities to express themselves. In this process, while allowing the requirements of belonging to be experienced, it is necessary to prevent these requirements from turning into a tool of oppression both between and within the groups.

Otherwise, as is also true in the problematic practices listed above, cultural sensitivities and individual rights and freedoms may come into conflict. In such cases, the first thing to do is to provide the individual with the opportunity to exist outside the group to which he belongs. In addition, efforts should be made to change the political and economic conditions that make practices such as honor killings and female circumcision possible. The prerequisite for such a change to be possible is to evaluate culture together with political, economic and historical conditions, as mentioned in chapter 2. If this is done, it may be possible to evaluate this phenomenon as a manifestation of patriarchal violence, as in the case of honor killing, and make progress towards its elimination.

In this context, an important problem is whether states that have committed to fulfilling the requirements of human rights but have not adopted a democratic regime will be forced to make such a regime change in order to fulfill the requirements of human rights.

Conclusion

This struggle has been continuing in the political background of the human rights struggle since 1945. We can claim that the process that gave birth to the Covenant on Civil and Political Rights and the Covenant on Economic, Social and Cultural Rights is the product of the same struggle in this context.

After the cold war, this struggle continues to be waged over cultural rights and identities instead of the rights categories in question. While cultural differences at the normative level do not constitute an obstacle to the universality of human rights, they are used as an argument against the universality of human rights in defending and strengthening certain positions in the field of national and international politics.

Returning to the question that this study aims to answer, we can say once again that cultural differences do not constitute an obstacle to the universalization of human rights.

References

1. Gewirth, A. (1996). The Community of Rights, pp.13-14.
2. Freeman, M. (2002). Human Rights. Cambridge, 510 p.
3. Benhabib, Ş. (1999). Modernizm, universallik və fərdi. Təfərrüatlar Nəşrlər, 50s.
4. MacIntyre, A. (2001). Əxlaq nəzəriyyəsinə bir araşdırma. İstanbul, 108 s.
5. Donnelly, J. (2003). Universal Human Rights in Practice, 14 s.
6. Galtung, J. (1999). Başqa Aspektdən İnsan Hüquqları. İstanbul, 7 s.
7. Abdullahi, A. (1990). Islam Islamic Law and The Dilemma, 36 p.
8. Donnelly, J. (1982). Human Rights. Political Science Review 76:2, 303 p.
9. Kuan Yew, L. (1994). Culture is Destiny, Foreign Affairs.

10. Kausikan, B. (1993). Foreign Policy ve Kishore Mahbubani. “The Dangers of Decadence.
11. Brems, E. (2001). Human Rights, 40 p.
12. Donnelly. (2003). Universal Human Rights, pp.118-121.
13. Pollis, A. (1996). Cultural Relativism Revisited, 18:2, 316 p.

Received: 15.01.2024

Accepted: 15.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/79-84>

Murad Əliyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
eliyevmurad802@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEVİN İQTİSADI SİYASƏTİNDƏ ŞƏFFAFLIQ AMİLİNİN VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİNİN BİZNESİN İNKİŞAFINDA ROLU

Xülasə

İqtisadiyyatda şəffaflığın və hesabatlılığın artırılmasında audit funksiyalarının rolunun qiymətləndirilməsi.

Məqalədə iqtisadiyyatda hesabatların şəffaflığının və etibarlılığının artırılmasında audit funksiyalarının rolunun qiymətləndirilməsi araşdırılır. Bunun üçün audit funksiyalarının mahiyyəti və onların şəffaflığın artırılmasına təsiri təhlil edilir. İqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin təmin edilməsində hesabatın etibarlılığının əsas üstünlükləri açıqlanır. Daha sonra iqtisadi proseslərdə maliyyə intizamının təkmilləşdirilməsi və maliyyə resurslarından səmərəli istifadənin vacibliyi təhlil edilir. İqtisadiyyatda şəffaflığın və hesabatlılığın artırılmasında audit funksiyalarının rolunu qiymətləndirmək üçün təklif və tövsiyələr məqalənin sonunda verilmişdir.

Açar sözlər: *iqtisadiyyatda şəffaflıq, iqtisadiyyatda hesabatlılıq, audit funksiyaları, audit institutu, iqtisadiyyatda şəffaflığın artırılması*

Murad Aliyev
Azerbaijan State University of Economics
master student
eliyevmurad802@gmail.com

The role of the transparency factor in Heydar Aliyev's economic policy and the security policy in business development

Abstract

Assessing the role of audit functions in improving transparency and accountability in the economy.

The assessment of the role of audit functions in ensuring increased transparency and reliability of reporting in the economy is investigated in the article. The essence of audit functions and their impact on improving transparency are analyzed for this purpose. The main advantages of reliability of reporting in ensuring efficiency of economic activity are disclosed. The importance of improving financial discipline and effective use of financial resources in economic processes is analyzed then. Proposals and recommendations to assess the role of audit functions in improving transparency and accountability in the economy are given in the end of the article.

Keywords: *transparency in economy, reporting in the economy, audit functions, institution of audit, increasing transparency in the economy*

Giriş

Azərbaycan iqtisadiyyatı, son ildə ölkədə iqtisadi inkişaf və dəyişikliklər bağlamında çox diqqət çəkici bir sürətdə özünü göstərir. Heydər Əliyev dövrünün iqtisadi siyasəti, bu inkişafda əhəmiyyətli bir rol oynamışdır. Ölkə, şəffaflıq və təhlükəsizlik prinsipləri əsasında qurulan iqtisadi strukturlar və tədbirlərlə, iqtisadiyyatın genişlənməsi və sürətli inkişafı üçün mühüm zəmin yaratmışdır.

Heydər Əliyevin liderliyi dövründə, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, enerji resurslarının effektiv istifadəsi, dövlət sektorunun gücləndirilməsi və iş dünyasında şəffaflıq mövzusunda qəbul edilmiş addımlar ölkənin iqtisadi mövqeyini dəyişdirmişdir.

Şəffaflıq, vergilərin və iş proseslərinin açıqlığı, iş dünyasına dərin bir etibar və keyfiyyətli əməliyyatlar təmin edir. Təhlükəsizlik siyasəti isə xarici investorların və yerli müəssisələrin güvəninə, mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına və inkişafın davam etməsinə imkan yaradır.

Heydər Əliyev dövrünün iqtisadi siyasəti, Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadiyyat sahəsində daha sürətli və möhkəm irəliləməsinə baxımından vacib bir rol oynamışdır. Bu siyasətlər ölkəni daha cazibədar və müstəqil iqtisadiyyat sahəsində daha çox mövqə sahibi etmişdir.

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılması və gücləndirilməsi istiqamətində davamlı işlər görülmüşdür. Bu sahədə dövlətin təkmilləşdirilmiş iqtisadi siyasəti hazırlanmış və müasir dövrün tələbləri də nəzərə alınmaqla, daim zəruri tədbirlərin görülməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. İqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması, iqtisadi sistemin işləkliyinin və şəffaflığının təmin olunması vacib məsələlər kimi xarakterizə edilirlər. Məhz bu məsələlərin maksimum tələb olunan səviyyədə həyata keçirilməsi mühasibatlıq işlərinin və hesabatlarının dürüstlüyünə imkan verən qanunvericilik bazasının formalaşdırılması, maliyyə hesabatlarının şəffaflığı üçün əsaslı zəminin yaradılması, vergi sisteminin mütərəqqi və şəffaf olmasının nəticəsində ölkəmizdə iqtisadi proseslərin səmərəliliyi ildən-ildə artmaqdadır. Şübhəsiz bu proseslərdə, ilk növbədə iqtisadiyyatda şəffaflığın əhəmiyyətli səviyyədə artımında auditin müstəsna rolu vardır. Akademik Z.Ə.Səmədzadə hesab edir ki: “Son dövrlər ölkəmizdə keçirilən iqtisadi islahatlar, yenidənqurma və quruculuq işləri, hesabatlılıq və şəffaflıq sahəsində aparılan işlərin əhəmiyyəti artıb. Azərbaycanda iqtisadi islahatların yeni mərhələsinin başlanması ilə gərgin işlər aparılıb. Strateji yol xəritəsi mühüm fundamental sənəddir, iqtisadi inkişafın, sosial həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Azərbaycanda dövlət nəzarət sistemi uğurla davam etdirilir, sistemin təkmilləşdirilməsi istiqamətində cəsarətli addımlar atılır. Strateji yol xəritəsi hesabatlılıq və şəffaflıq tədbirlərinə olan diqqəti özündə ehtiva edir” (Səmədzadə, 2017: 13).

Hesab edirik ki, bu fikirlərdə yer almış müddəalar müasir dövrümüzün iqtisadi inkişaf proseslərində auditin roluna və onun funksiyalarına daha böyük zərurətin, ehtiyacın olduğunu özündə əks etdirən əsaslandırılmış ifadəsidir. Məhz iqtisadi proseslərin və ölkədəki maliyyə resurslarından istifadənin şəffaflığının təmin olunması nəticəsində daha geniş mənbələrə malik vergiqoyma bazalarının müəyyənəşdirilməsi, iqtisadiyyatda səmərəlilik göstəricilərinin dürüstlüyünə əlverişli şəraitin yaradılması, iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin işlərində şəffaflığın maksimum prioritetliyə çevrilməsi proseslərinin sürətlənməsi diqqət çəkir. Ölkənin müxtəlif iqtisadiyyat sahələrində, həmçinin iqtisadi islahatların dərinləşdiyi bir şəraitdə, milli iqtisadiyyatın neftdən asılılığının azaldılması istiqamətində aparılan tədbirlərin əhatəsinin genişləndiyi bir dövrdə audit sisteminin və audit fəaliyyətinin gücləndirilməsi mühüm amillərdən biri kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan cəmiyyətində şəffaflığın bərqərar olunması sahəsində Prezidentin “İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə” 1996-cı il 17 iyun tarixli fərmanı və “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi cinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” 1998-ci il 27 yanvar tarixli sərəncamı da xüsusi qeyd olunmalıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, bu cür neqativ və cəmiyyət üçün təhlükəli vəziyyət ölkəmizdə 1995-ci ilədək müşahidə edilmişdir. Memarı ulu öndərimiz Heydər Əliyev olan və ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən cəsarətli iqtisadi islahatlar konsepsiyası reallaşdırılarkən şəffaflıq üçün zəruri olan və idarəetmənin mühüm vəsiləsi olan nəzarətin beynəlxalq praktikaya uyğun şəkildə yenidən qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Məhz elə buna görə ulu öndərin imzaladığı vergitutmaya və maliyyə nəzarətinə dair silsilə qanunlarla ölkəmizdə şəffaflığın hüquqi təminatının əsası qoyulmuşdur.

Heydər Əliyev iqtisadi siyasət, iqtisadi və təhlükəsizlik prinsiplərinə əsaslanan bir hədəf qoyurdu. İqtisadiyyatın elmi dərin çox ciddi addımlar atdı. Öncəliklə, təhlükəsizlik probleminə,

Vergi mağazası və bazarın liberallaşdırılması ilə bağlı ciddi dəyişikliklərə imza atdı. Bu, iş dünyasına dərin vəziyyəti məlumatı və işin daha açıq, aydın bir quruluşa çevrilməsinə kömək etdi.

idarə siyasəti yeri, Əliyev hökümü xüsusi diqqət ayırdı. Yatırım fəaliyyəti və xarici investorların qorunması üçün qanunvericilik tədbirləri və qanunvericilik tədbirləri qəbul etdi. Bu, inkişafı işə və iqtisadiyyatın inkişafına kömək etdi. İntestorların təhlükəsizliyi və insanların hüquqlarının qorunması, işin sürətli və sağlam inkişafını təmin etmək vacibdir.

Bu iqtisadi siyasətlər Heydər Əliyevin idarə edilməsində inkişaf və iş həyatı üçün daha sürətli, inkişafda olan bir mühit təmin edildi.

Hələ, müstəqilliyin bərpasından sonrakı ilk dövrlərdə iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin inkişaf etdirilməsində və ölkənin iqtisadi siyasətində şəffaflıq amili və təhlükəsizlik məsələləri ön plana çıxmışdır. O dövrdə “kölgə iqtisadiyyatı” məsələləri milli iqtisadi təhlükəsizlik üçün ciddi qorxu və təhlükə yaratmışdı, vergidən yayınmalar həddindən çox idi, əksər kiçik və orta müəssisələrdə mühasibatlıq işləri belə təşkil olunmamışdı, uçot məsələlərinə münasibətdə intizamsızlıq hökm sürürdü. Belə bir dövrdə ulu öndər Heydər Əliyev ölkə iqtisadiyyatının potensialının gücləndirilməsi, iqtisadi siyasətdə şəffaflığın təmin olunması və iqtisadi təhlükəsizlik amillərinin prioritetliyinə diqqətin artırılmasını vacib hesab etmişdir. Belə ki: “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi ulu öndərimiz Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu siyasətində şəffaflığın artırılması daim diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərdən biri olmuşdur. Hələ yenidən Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıtdığı ilk vaxtlar dövlətin iqtisadi və siyasi əsaslarının təhlükəsizliyi, vətəndaşların mülkiyyət hüquqları əleyhinə cinayətlər, maliyyə-kredit fırıldaqları və iqtisadi xarakterli başqa pozuntular çoxalaraq, cəmiyyəti üçün təhlükəli bir həddə gəlib çatdığı bir dövrdə ulu öndər 1993-cü il dekabrın 8-də keçirilən müşavirədə çıxış edərkən demişdir: “Respublikamız ağır bir dövr keçirir, iqtisadiyyat böhran vəziyyətindədir. Maliyyə bizim üçün əsaslı bir sahədir. Əgər bu sahədə işləyən şəxslər ayrı-ayrı kooperativlərin, assosiasiyaların, şirkətlərin mənafeyini, yaxud da onlarla əlaqəli olaraq öz şəxsi mənafeələrini ölkənin, xalqın, dövlətin mənafeyindən üstün tutursa və cürbəcür qeyri-qanuni yollarla gedirlərsə, bütün bunlar dəhşət doğurur və bir daha sübut edir ki, son illərdə respublika iqtisadiyyatının, çox mühüm sahə olan maliyyənin dağılmasının, böhran halına düşməsinin səbəbləri də birinci növbədə buradadır” (Novruzov, 2020: 18-19).

Sonrakı illərdə ölkə iqtisadiyyatının sabitləşdirilməsi, makroiqtisadi və makromaliyyə sabitliyinin təmin olunması vəzifələrinin reallaşdırılmasında konseptual yanaşmaların ulu öndərin bu tarixi fikirləri və dedikləri ilə bilavasitə bağlı olduğunun şahidiyik. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində şəffaflığın təmin olunması üçün audit institutunun inkişaf etdirilməsinə böyük önəm verilmiş, ölkədə auditor fəaliyyətinin qanunvericilik bazası gücləndirilmiş, auditorların qərəzsiz və müstəqil fəaliyyəti üçün tələb olunan şərait yaradılmışdır. Korporativ idarəetmə sistemində, müəssisə və təşkilatlarda audit xidmətlərinin və şöbələrinin yaradılması prosesləri ön plana keçmişdir. Belə ki, 16 sentyabr 1994-cü ildə “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Həmin qanunla auditor xidmətinin təşkili, audit institutunun formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı proseslərin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmış, audit xidməti üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili ilə hüquqi əsaslar təmin olunmuş, təsərrüfat subyektlərində müqavilə əsasında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində yoxlama, ekspertiza, təhlil aparmaq və yazılı rəy vermək, mühasibat uçotu qurmaq, hesabat göstəricilərinin dürüstlüyünü təsdiq etmək və auditorun peşə fəaliyyətinə uyğun olaraq, maliyyə-təsərrüfat sahəsində digər xidmətlərin göstərilməsində auditor xidmətinin rolu və funksiyaları müəyyənləşdirilmiş, auditor xidmətinin bir tərəfdən sərbəst auditor və ya auditor təşkilatı, digər tərəfdən isə sifarişçi arasında bağlanmış və yoxlamanın məzmununu, aparılması müddətlərini, məsləhət xidmətlərinin həcmi, ödəniş məbləği və qaydasını, eləcə də tərəflərin məsuliyyətini nəzərdə tutan müqavilə əsasında göstərilməsi mexanizmləri hüquqi əsaslarla tənzimlənmiş və ölkədə audit institutunun inkişaf etdirilməsi üçün zəruri hüquqi baza yaradılmışdır (“Auditor xidməti haqqında”, 1994). Auditor xidməti və fəaliyyəti maksimum qərəzsiz prinsipləri, obyektiv yanaşmaları özündə ehtiva edir. Auditor tərəflərin maraqlarını yox, mühasibat uçotu və maliyyə intizamı prinsiplərini, meyarlarını, bunlarla bağlı qanunvericiliyin tələblərini, normativ

aktları əsas götürməlidir. Auditor prinsipial olaraq qanundan kənar heç bir hala yol verməməli və bunun üçün şərait yaratmamalıdır. Dünya təcrübəsində də audit institunun inkişaf etdirilməsi və peşəkarlıq standartlarının qərəzsiz olması vacib baza şərtləri kimi qəbul olunmuşdur. Bunlar öz əksini 1977-ci il 17-26 oktyabrda qəbul olunmuş Nəzarətin Rəhbərlik Prinsiplərinin Lima Bəyannaməsində tapmışdır (Lims kaya Deklaratsiya Rukovodyashchikh Printsipov Kontrolya, 1977). Bu bəyannamənin qəbulundan sonra dünya səviyyəsində auditin ümumi fəaliyyət prinsipləri onun müxtəlif formaları üzrə standartlar toplusu hazırlanmış, onların təkmilləşdirilməsi təmin edilmiş və ümumilikdə beynəlxalq təcrübədə, dünya ölkələrində iqtisadi proseslərdə şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinə önəm xeyli artmış, firma və müəssisələrdə şəffaflığın gücləndirilməsi, nəzarət prinsiplərinin mühümlüyü daha çox diqqət mərkəzinə düşmüş və audit xidmətinin əhəmiyyəti yüksəlmişdir.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi istiqamətində konseptual yanaşmalar formalaşdırılmışdır, bunlarla bağlı olaraq dövlət səviyyəsində zəruri tədbirlər görülmüş və Milli Strategiya işlənib hazırlanmış, təsdiq edilmişdir. Belə ki, ölkə Prezidentinin 28 iyun 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə bu barədə müvafiq tapşırıqlar verilmiş və “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya” təsdiq olunmuşdur. Bu strategiyada mühüm məsələlər sırasında dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, hesabatlılığın və məsuliyyətin yüksəldilməsi, korrupsiyaya qarşı mübarizədə beynəlxalq təcrübənin təmin olunması, iqtisadiyyatın inkişafı, maksimum əlverişli biznes şəraitinin yaradılması və xarici investorlar üçün cəlbedici mühitin formalaşdırılması yer almışdır. Bu məqsədlə, müəssisə və təşkilatların, o cümlədən dövlət strukturlarının və orqanların şəffaf şəraitdə işləmələrinin vacibliyi, audit təhlillərinin aparılması və nəzarət sisteminin gücləndirilməsi vacib hesab olunmuşdur. “Audit xidmətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə beynəlxalq audit standartlarının tam tətbiqinə keçilməsi, daxili audit xidmətinin və auditorların fəaliyyətinə dair nəzarət sistemlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər nəzərdə tutulur. Audit təşkilatlarının korrupsiyaya qarşı mübarizə apararaq orqanlarla əməkdaşlığının gücləndirilməsi və onların korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində məsuliyyətlərinin artırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi təmin olunacaqdır” (Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli strategiya, 2007).

İqtisadi siyasətdə və iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin işində hesabatlılığın təmin olunması və şəffaflığın gücləndirilməsi vacib amillərdən hesab olunur. Buna görə də hər bir dövlət ölkədə audit standartlarının hazırlayaraq qəbul etməli və audit institunun inkişaf etdirilməsi üçün tələb olunan işləri sistemli və ardıcıl şəkildə həyata keçirməlidir. Bu məqsədlə, audit institunun əsas mexanizmlərinin və fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, bunlarla bağlı prosesləri tənzimləyən metodiki yanaşmalar və üsulların hazırlanması, vacib normativ hüquqi aktların işlənməsi tədbirləri görülməlidir. Digər tərəfdən, əvvəldə bildirdiyimiz kimi iqtisadi fəaliyyət prosesləri iştirakçıların maliyyə hesabatlarında və mühasibat üçotu sənədlərində şəffaflıq əsas prinsiplərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir (Novruzova, 2010: 4).

Maliyyə və iqtisadi sahələrdə dövlətin strateji maraqları olduğundan maksimum şəffaflığın və dürüstlüyün təmin olunmasında auditdən səmərəli istifadənin təşkili ilə bağlı zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi reallaşdırılmalıdır. Maliyyə mənbələrinin diversifikasiyalaşdırılmasında, bütün səviyyələrdə və ölkə regionlarında maliyyə vəsaitlərindən təyinatı üzrə istifadənin səmərəli nəzarət mexanizminin formalaşdırılmasında audit xidmətinin funksiyalarından istifadə edilməsi mümkündür və dünya təcrübəsindən yanaşdıqda, audit institunun vasitəsilə dövlətin qarşısında duran bir sıra strateji vəzifələrin reallaşdırılmasında, dövlətin həyata keçirdiyi vacib funksiyaların, o cümlədən maliyyə resurslarının yığılması, ehtiyatlarının toplanması və onların yenidən bölüşdürülməsi proseslərində mühüm nəzarət mexanizmlərini təmin etmək mümkündür. Bu proseslərdə korrupsiyanın və rüşvətxorluğun yaranmasına mane olan şəffaf mühitin formalaşdırılması vacib şərtlərdəndir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevə görə: “Korrupsiya və rüşvətxorluğa qarşı daha ciddi mübarizə aparılmalıdır. Bizim korrupsiyaya, rüşvətxorluğa qarşı mübarizə aparmağa böyük siyasi iradəmiz var” (Maliyyə və iqtisadi sahədə tam şəffaflıq təmin edilməlidir, 2015). Bu siyasi iradənin güc mənbəyi ölkədə həyata keçirilən ədalətli və şəffaf dövlət iqtisadi siyasəti və onun təşkilində

ortaya qoyulan səmərəli fəaliyyət mexanizmləridir. Beynəlxalq təcrübədən yanaşdıqda istənilən bir ölkədə şəffaflığı yüksək olan maliyyə bazarları və maliyyə institutu formalaşdırlarsa, bu halda iqtisadiyyatın səmərəliliyini təmin etmək üçün əlavə imkanlar yaranar, eyni zamanda, iqtisadiyyatın məhsuldarlığı, bu proseslərin iştirakçılarının qarşılıqlı maraqlarının təmin edilməsi istiqamətində real zəmin formalaşdırılır.

Şəffaflıq olmadığı halda iqtisadi cinayətlərin artması gözlənilən bir prosesdir, bu isə sosial-iqtisadi gərginliyi artırmaqla yanaşı, həm də qeyd etdiyimiz kimi korrupsiyaya və rüşvətxorluq hallarının artmasına gətirib çıxarar. Korrupsiya ölkə və cəmiyyət üçün çox təhlükəli bir bələdir və bunun qarşısı sistemli şəkildə alınmazsa, “kölgə iqtisadiyyatı” daha da geniş yayılar, ölkə əhalisinin yaşayış səviyyəsinin pisləşməsi baş verər və dövlət vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyi xeyli azalar. Bu amillər baxımından, “kölgə iqtisadiyyatı”nın azaldılması proseslərində audit sisteminin səmərəli fəaliyyəti önəmli rol oynaya bilər və belə olduğu təqdirdə audit institutunun inkişafının sürətləndirilməsi üçün daha geniş perspektivlər açılacaq (“Kölgə iqtisadiyyatı”nın azaldılması audit sistemi üçün perspektivlər açacaq, 2019). Göstərilən amillər isə islahatlar və şəffaflığın artırılmasına təkan verməklə, eyni zamanda iqtisadi inkişafın dayanıqlılığına və dinamikliyinə əlavə imkanlar yaradır. “Azərbaycanda həyata keçirilən müasir iqtisadi islahatların və demokratik dövlət quruculuğunun əsas atributlarından biri sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində şəffaflığın təmin olunmasıdır. Şəffaflığın artırılması və səmərəli nəzarət sisteminin yaradılması iqtisadi inkişaf təminatının vacib şərtlərindən biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir” (İslahatlar və şəffaflığın artırılması iqtisadi inkişafı təmin edir, 2020).

Bunlarla bağlı strateji məsələlər və hədəflər, eyni zamanda maliyyə bazarının şəffaflığının artırılması məsələləri, ölkənin maliyyə bazarının dayanıqlılığının gücləndirilməsi, maliyyə xidmətlərinin strukturunun genişləndirilməsi ilə bağlı prioritetlər ölkə Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixi Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə verilmişdir (Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016).

Nəticə

Heydər Əliyev dövrünün iqtisadi siyasəti, Azərbaycanın iqtisadiyyatında dərin təsir yaratmış və bu ölkənin inkişafında əhəmiyyətli bir rol oynamışdır. Şəffaflıq və təhlükəsizlik prinsipləri, iş dünyasında və investisiya sahəsində etibarın artmasına səbəb olmuşdur. Təhlükəsizlik siyasəti, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və ölkənin iqtisadi səviyyəsində artım üçün əhəmiyyətli bir amildir. Mülkiyyət hüquqlarının qorunması və investisiyaların təhlükəsizliyi, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında daha sürətli mövqə sahibi olmasına kömək etmişdir.

Heydər Əliyev dövrünün iqtisadi siyasəti, Azərbaycanın iqtisadiyyatında daha sürətli və təsirli inkişafın qurulmasına yardım etmiş və ölkəni beynəlxalq iqtisadiyyat sahəsində daha tanınan bir mövqəə yüksəltmişdir.

Qarşıda duran strateji məsələlər sırasında, bir çox vacib mexanizmlərin hazırlanması və reallaşdırılması ilə bərabər, audit institutunun fəaliyyətinin maksimum genişləndirilməsi, audit xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılması və iqtisadiyyatda şəffaflığın, həmçinin hesabatlılığın dürüstlüyünün təmin olunmasında audit funksiyalarının rolunun obyektiv qiymətləndirilməsi təmin olunmalıdır. Bunlarla bağlı olaraq, bir sıra məsələlər daha çox diqqət mərkəzində saxlanılmalı və tədbirlərin görülməsi təmin edilməlidir:

- iqtisadiyyatda şəffaflığın artırılması və hesabatlılığın dürüstlüyünün qorunmasının qanunvericilik bazası daha da gücləndirilməli və bununla bağlı beynəlxalq təcrübə əsas götürülməlidir;

- iqtisadiyyatda şəffaflığın artırılmasında və hesabatlılığın dürüstlüyünün təmin olunmasında audit funksiyalarının rolunun qiymətləndirilməsi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı və bununla bağlı konseptual yanaşmalar formalaşdırılmalıdır;

- ölkədə “kölgə iqtisadiyyatı”nın qarşısının alınması, korrupsiya hallarının və rüşvətxorluğun minimuma endirilməsi məqsədilə iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin işində audit nəzarətinin gücləndirilməsi, audit institutunun inkişaf etdirilməsinə diqqətin artırılması təmin olunmalıdır və s.

Ədəbiyyat

1. Səmədzadə, Z.Ə. Auditin rolu və şəffaflığın əhəmiyyəti barədə. 24.10.2017. <http://www.samedzade.az/az/pages/13/information/153>.
2. Novruzov, V.T. Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətində şəffaflıq amili və təhlükəsizlik siyasəti yeni mərhələdə. <http://www.respublica-news.az/images/pdf/2020.05.08.pdf>.
3. Auditor xidməti haqqında”. (1994). Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 16 sentyabr, № 882.
4. Linskaya Deklaratsiya Rukovodyashchikh Printsipov Kontrolya. Lima, 17-26 oktyabr 1977 goda. <http://www.iaa-ru.ru>.
5. Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiyanın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2007). Bakı şəhəri, 28 iyul, № 2292.
6. Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli strategiya. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 28 iyul tarixli 2292 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
7. Novruzov, V.T. (01.09.2010.). İqtisadi siyasətdə şəffaflıq amili. Azərbaycan, 4 s. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/avqust/129645.htm>.
8. Maliyyə və iqtisadi sahədə tam şəffaflıq təmin edilməlidir. 22.10.2015. <http://www.azerbaijan-news.az>.
9. “Kölgə iqtisadiyyatı”nın azaldılması audit sistemi üçün perspektivlər açacaq. 21 fevral 2019-cu il. <https://vergiler.az/news/taxes/1112.html>.
10. İslahatlar və şəffaflığın artırılması iqtisadi inkişafı təmin edir. 20 may 2020. <https://ikisahil.az/post/islahatlar-ve-sheffaflygin-artirilmesi-iqtisadi-inkishafi-temin-edir>.
11. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixi Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.

Göndərilib: 23.01.2024

Qəbul edilib: 12.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/85-90>

İbrahim Möhsümov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
mohsumovibrahim9999@gmail.com

DOMAR ARTIM MODELİNİN AZƏRBAYCANIN İQTİSADI TƏRƏQQİSİNƏ TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycan iqtisadiyyatı kontekstində Domar İqtisadi Artım Modelinin tətbiqini araşdırır. İqtisadi genişlənmənin sərmayədən və kapital-istehsal nisbətindən asılı olduğunu irəli sürən nəzəriyyə olan Domar Modeli Azərbaycanın unikal iqtisadi strukturu və inkişaf modelləri ilə bağlı təhlil edilir. Tədqiqat modelin incəliklərini, onun fərziyyələrini və Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyata tətbiq edildikdə onun nəticələrini araşdırır. O, ölkənin iqtisadi tarixini, cari iqtisadi göstəriciləri və gələcək inkişaf perspektivlərini nəzərə alaraq belə bir modelin tətbiqinin potensial faydalarını və çətinliklərini də araşdırır.

Məqalənin məqsədi Domar Modelinin Azərbaycanda iqtisadi planlaşdırma və siyasətin formalaşması üçün bir vasitə kimi necə istifadə oluna biləcəyinə dair hərtərəfli anlayışı təmin etmək, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda iqtisadi artım modelləri haqqında daha geniş müzakirələrə töhfə verməkdir. Bu tədqiqatın nəticələri inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda iqtisadi artım modellərinin praktiki tətbiqi ilə maraqlanan siyasətçilər, iqtisadçılar və alimlər üçün dəyərli istinad ola bilər.

Açar sözlər: iqtisadi artım, Domar model, makroiqtisadi model, Azərbaycan iqtisadiyyatı, iqtisadi təhlil

Ibrahim Mohsumov
Baku State University
master student
mohsumovibrahim9999@gmail.com

Evaluating the impact of the domar growth model on Azerbaijan's economic progress

Abstract

This article explores the implementation of the Domar Model of Economic Growth within the context of Azerbaijan's economy. The Domar Model, a theory that suggests economic expansion is dependent on investment and the capital-output ratio, is analyzed in relation to Azerbaijan's unique economic structure and growth patterns. The study delves into the intricacies of the model, its assumptions, and its implications when applied to an emerging economy like Azerbaijan. It further investigates the potential benefits and challenges of implementing such a model, considering the country's economic history, current economic indicators, and future growth prospects.

The article aims to provide a comprehensive understanding of how the Domar Model can be utilized as a tool for economic planning and policy-making in Azerbaijan, contributing to the broader discourse on economic growth models in developing economies. The findings of this study could serve as a valuable reference for policymakers, economists, and scholars interested in the practical application of economic growth models in emerging economies.

Keywords: economic growth, Domar model, macroeconomic model, Azerbaijan economy, economic analysis

Giriş

İqtisadi proseslərin təsviri zamanı, real iqtisadi prosesin əsas xüsusiyyətləri qorunur, bir neçə fərziyyələr qəbul edilir və abstraksiya və sadələşmə prosesi həyata keçirilir. Artım modelləri, digər iqtisadi modellər kimi, real iqtisadi prosesləri sadələşdirilmiş formada göstərir. Bu modellər, real iqtisadi proseslərin müxtəlif aspektlərini təhlil etmək və buradakı qanunauyğunluqları aşkar etmək imkanı yaradır.

İqtisadi artımın çox modellərinin əsas xüsusiyyəti budur ki, istehsalın real miqdarının artması, əsasən, istehsalın əsas komponentləri olan əmək (L) və kapital (K) faktorlarına bağlıdır.

İqtisadi artım modellərinin tərtibatında əsas məqsəd, mövcud əmək və kapital resurslarının tam potensialından istifadə etməklə, dövrlər arası artan məcmu tələbin məcmu təkliflə uyğunluğunu təmin etmək üçün zəruri şərtləri təyin etməkdir (Mankiw, 2014: 240).

Bildiyimiz kimi, iqtisadi artım çoxsaylı faktorlarından asılı olaraq dəyişir. Məsələn, iqtisadi resursların kəmiyyətinin artırılması, onların keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təkmilləşdirilməsi və s. Lakin bütün bunlar ilk növbədə investisiya tələb edir. Buna görə də investisiya iqtisadi artım tempinin əsas tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Əgər ümumi iqtisadi tarazlıq və iqtisadi dövr modellərində investisiya və ya onun təsiri məcmu tələbdə öz əksinə tapırdısa, bundan fərqli olaraq, iqtisadi artım modellərində investisiya və onun təsiri hər iki tərəfdə – həm məcmu tələbdə, həm də məcmu təklifdə öz əksini tapır.

Belə ki, o, ilk dövrdə öz mövcudluğu ilə məcmu tələbi artırır, sonrakı dövrdə isə istehsal güclərinin artımı formasında məcmu təklifi çoxaldır (Phelps, 1966; 125).

DOMAR MODELİ. Domar modeli iqtisadi artımın sadə keyns modeli hesab edilir. Model aşağıdakı şəkildədir:

$$\frac{\Delta Y_t^S}{Y_{t-1}^S} = \sigma * S_y \quad (1)$$

burada; $\frac{\Delta Y_t^S}{Y_{t-1}^S}$ – t dövründə iqtisadi artımın sürəti; σ – kapitalın son hədd məhsuldarlığı; S_y – yığma son hədd meyliyidir (3).

Modelin dəyişənləri – **kapitalın son hədd məhsuldarlığı və qənaətə son hədd meyliyi** uyğun olaraq aşağıdakı tənliklər əsasında müəyyən olunur:

$$\Delta Y_t = a + \sigma I_t \quad (2)$$

$$S_t = b + s_y Y_t \quad (3)$$

burada; ΔY_t – t dövründə buraxılışın artımı; I_t – t dövründə əsas kapitala qoyulan investisiyalar və ya əsas fondların artımı; S_t – t dövründə yığımın həcmi; Y_t – t dövründə buraxılışın həcmi; a, b – sabitlərdir (MIP, 2005: 36).

Modelin ilkin şərtləri:

- 1) modeldə ancaq rifah (nemətlər) bazarı iştirak edir;
- 2) istehsalın texnologiyası Leontev tipli istehsal funksiyası ilə təsvir olunur, yəni kapitalın son hədd məhsuldarlığı (σ) sabitdir;
- 3) əmək bazarında işçi qüvvəsinin bolluğu var, yəni əmək defisit resurs deyildir;
- 4) əmək bazarında təklif artıqlığı qiymətlərin sabitliyini təmin edir;
- 5) investisiyanın artımı məcmu tələbin və məcmu təklifin artımı kimi çıxış edir, yəni həm məcmu tələb, həm də məcmu təklif yalnız investisiyanın hesabına artır;
- 6) kapital çıxımı (amortizasiya) yoxdur;
- 7) əsas fondların (kapitalın – K), məhsulun həcminə (Y) nisbəti ($\frac{K}{Y}$) və yığım norması ($S_y = \frac{I}{Y}$) sabit qalır (Dorfman, Samuelson, Solow, 1958; 154).

Modelə görə dinamik tarazlı artım o vaxt əldə edilir ki, investisiyanın artım tempi kapitalın son həddi məhsuldarlığı ilə yığım normasının hasilinə bərabər olsun.

Modelin ilkin şərtinə (7-ci şərt) görə $\frac{K}{Y} = const$ və $S_y = \frac{I}{Y} = const$ olduğundan,

$$\frac{\Delta Y_t}{Y_{t-1}} = \frac{\Delta I_t}{I_{t-1}} = \frac{\Delta K_t}{K_{t-1}} \quad (4)$$

yaza bilərik (Həsənli, Həsənov, 2002: 40). (3) texniki tərəqqinin nəzərə alınmadığı halda Domara görə dinamik tarazlı iqtisadi artımın əsas əlaməti hesab olunur. Domar modelinə görə tarazlı iqtisadi artımı saxlamaq üçün istehsal ehtiyatlarını (kapitalı) dövrdən-dövrə artırmaq lazımdır. Kapital isə investisiyanın artırılması hesabına əldə edilə bilər. Elə bu səbəbdən də digər iqtisadi artım modelləri kimi, Domar modelində də iqtisadi artımın əsas müəyyənədiçi amili investisiya hesab olunur. Lakin burada yığım normasını sabit saxlamaqla investisiyanın artırılmasından söhbət gedir ki, bu da $I_t = S_Y * Y_t$ düsturuna görə məcmu təklifin dövrdən-dövrə artırılması hesabına əldə edilə bilər. Əgər investisiyanın həcmi dövrdən-dövrə sabit saxlanılarsa, onda tarazlı artım pozular (İmanov, Həsənli, 2001: 50). Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün Domar modelinin qiymətləndirilməsini nominal göstəricilər əsasında aparaq: əvvəlcə modeldə iştirak edən iqtisadi göstəricilərin (kapitalın son hədd məhsuldarlığı və yığma son hədd meylliyinin) 2017-2021-cü illər üzrə qiymətlərinin müəyyən edilməsi üçün istifadə ediləcək statistik rəqəmlərdən ibarət olan cədvəllər tərtib edək:

Cədvəl 1.
2017-2021-cü illərdə nominal ÜDM və onların artımı (milyard manatla).

İllər	Nominal ÜDM	Nominal ÜDM-in artımı	Nominal ÜDM-in artım sürəti, %-lə
1	2	3 (=qr 2_t -qr 2_{t-1})	4 (= (qr 3, /qr 2_{t-1}) *100
2017	70337,80		
2018	80092,00	9754,2	13,87
2019	81896,20	1804,2	2,25
2020	72578,10	-9318,1	-11,38
2021	92857,70	20279,6	27,94

Cədvəl 2.
2017-2021-cü illərdə nominal balans dəyəri ilə iqtisadiyyatda əsas fondlar və onların artımı (milyard manatla).

İllər	Balans dəyəri ilə iqtisadiyyatda əsas fondlar-kapital (ilin sonuna)	Balans dəyəri ilə iqtisadiyyatda əsas fondların artımı (ilin sonuna)
1	2	3 (=qr 2_t -qr 2_{t-1})
2017	182788,5	
2018	198970,4	16181,9
2019	227220,6	28250,2
2020	240694	13473,4
2021	247624,5	6930,5

Cədvəl 3.
2017-2021-cü illərdə nominal əsas fondlara yönəldilmiş investisiyalar və onların artımı (milyard manatla).

İllər	Əsas fondlara yönəldilmiş investisiyalar
1	2
2017	24462,5
2018	25877,0
2019	24986,6
2020	22484,0
2021	25313,8

Cədvəl 4.
2017-2021-cü illərdə nominal bütün mənbələr üzrə ümumi investisiyalar və onların artımı (milyard manatla).

İllər	Bütün mənbələr üzrə ümumi investisiyalar
1	2
2017	11757,8
2018	13020,3
2019	15298,2
2020	14530,4
2021	17119,8

Cədvəl 5.
2017-2021-cü illərdə nominal əsas fondların ümumi yığımı və onların artımı (milyard manatla).

İllər	Əsas fondların ümumi yığımı	Əsas fondların ümumi yığımının artımı
1	2	3 (=qr 2 _t - qr 2 _{t-1})
2017	16752,5	
2018	16574,3	-178,2
2019	17304,3	730
2020	16450,9	-853,4
2021	15401,3	-1049,6

Cədvəl 6.
2017-2021-cü illərdə nominal faktiki son istehlak və ümummilli qənaət (milyard manatla).

İllər	Ümummilli qənaət
1	2
2017	48482,2
2018	51745,1
2019	56205,5
2020	55961,2
2021	61224,5

1-6 sayılı cədvəllərin (AMH, 2022: 13) nominal göstəriciləri əsasında (2) və (3) tənliklərinin qiymətləndirilməsi nəticəsində alınan ekonometrik modellər aşağıdakı kimi olmuşdur: **2017-2021-ci illər üzrə nominal göstəricilər əsasında qənaətə son hədd meyliyinin hesablanması:**

1.1. Ümummilli qənaət əsasında

$$S_t = 20212,92 + 0,433812 * Y_t(5)$$

(1,330337) (2,282695)

$$R = 0,796632; R^2 = 0,634623; R^{*2} = 0,512831; D - W = 1,207165$$

2017-2021-ci illər üzrə nominal göstəricilər əsasında kapitalın son hədd məhsuldarlığının hesablanması:

1.2. Balans dəyəri ilə iqtidadiyyatda əsas fondlar əsasında

$$\Delta Y_T = 15224,52 + 0,591927 * \Delta K_T(6)$$

T (0,942595) (-0,658005)

$$R = 0,421851; R^2 = 0,177959; R^{*2} = -0,233061; D - W = 2,738038$$

1.3. Əsas fondlara yönəldilmiş investisiyalar əsasında

$$\Delta Y_T = -161999,9 + 6,796167 * I_T(7)$$

$$T \quad (-1,917617) \quad (1,987010)$$
$$R = 0,814717; R^2 = 0,663764; R^{*2} = 0,495646; D - W = 0,922554$$

1.4. Bütün mənbələr üzrə ümumi investitsiyalar əsasında

$$\Delta Y_m = -43819,84 + 3,298375 * I_m(8)$$

$$t \quad (-0,627515) \quad (0,711565)$$

$$R = 0,449465; R^2 = 0,202019; R^{*2} = -0,196972; D - W = 2,017785$$

1.5. Əsas fondların ümumi yığılı əsasında

$$\Delta Y_T = 167227,1 + 9,833875 * I_T(9)$$

$$t \quad (1,143844) \quad (-1,106278)$$

$$R = 0,616136; R^2 = 0,379624; R^{*2} = 0,069436; D - W = 2,584072$$

Ekonometrik modellərin parametrlərinin qiymətlərinin altında mötərizə içərisində yazılmış ədədlər uyğun parametrin t-statistikası, R-korelyasiya əmsalı, R^2 -determinasiya əmsalı, R^{*2} -dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalı, D-W-Darbin-Vatson statistikasıdır.

Belə ki, (6)-da 2017-2021-ci illərdə nominal Ümumi Daxili Məhsulun artımının ($\square Y_t$) dəyişməsinin yalnız 17,7%-i həmin illərdəki əsas fondların balans dəyərinin dəyişməsi ($\square K_t$) hesabına, yerdə qalan 82,3% isə tamamilə nəzərə alınmayan faktorlar hesabına baş vermişdir. Eyni fikri (7)-(9) modelləri haqqında da söyləmək olar. (7)-da 2017-2021-ci illərdə nominal Ümumi Daxili Məhsulun artımının ($\square Y_t$) dəyişməsinin yalnız 66,3%-i həmin illərdəki əsas fondlara yönəldilmiş investisiyaların dəyişməsi ($\square I_t$) hesabına, yerdə qalan 33,7% isə tamamilə nəzərə alınmayan faktorlar hesabına baş vermişdir. (8)-da 2017-2021-ci illərdə nominal Ümumi Daxili Məhsulun artımının ($\square Y_m$) dəyişməsinin yalnız 20,2%-i həmin illərdəki bütün mənbələr üzrə ümumi investitsiyaların dəyişməsi ($\square I_m$) hesabına, yerdə qalan 79,8% isə tamamilə nəzərə alınmayan faktorlar hesabına baş vermişdir. (9)-da 2017-2021-ci illərdə nominal Ümumi Daxili Məhsulun artımının ($\square Y_t$) dəyişməsinin yalnız 37,9%-i həmin illərdəki əsas fondların ümumi yığılımının dəyişməsi ($\square I_t$) hesabına, yerdə qalan 62,1% isə tamamilə nəzərə alınmayan faktorlar hesabına baş vermişdir.

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Domar artım modelinin tətbiqi Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisinə ciddi təsir göstərir. Modelin investisiya və kapital-məhsul nisbətində vurğu etməsi ölkənin iqtisadi prioritetlərinə uyğundur və potensial olaraq davamlı böyüməyə kömək edə bilər.

Təhlil göstərdi ki, xüsusilə neft, qaz və infrastruktur kimi sektorlarda artan investisiyalar daha yüksək investisiya və istehsal nisbətində səbəb ola bilər və bununla da iqtisadi böyüməni stimullaşdırır. Bu, Domar modelinin proqnozlarına uyğundur.

Bundan əlavə, modelin investisiya vasitəsilə artıq gücün aradan qaldırılmasına diqqət yetirməsi Azərbaycan üçün xüsusilə aktualdır. Ölkə müxtəlif sektorlarda əhəmiyyətli dərəcədə istifadə olunmamış potensiala malikdir və strateji investisiyalar bu potensialın açılmasına kömək edə bilər ki, bu da istehsalın artmasına və iqtisadi böyüməyə səbəb olacaqdır.

Bununla yanaşı, araşdırma Domar modelinin Azərbaycanda tətbiqi ilə bağlı bəzi problemləri də üzə çıxarıb. Bunlara iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və idarəetmə və institusional keyfiyyətlə bağlı məsələlərin həlli ehtiyacı daxildir.

Domar modeli iqtisadi artımı anlamaq və stimullaşdırmaq üçün faydalı zəmin yaratsa da, onun Azərbaycanda uğurla həyata keçirilməsi ölkənin konkret iqtisadi şərtlərini və inkişaf məqsədlərini nəzərə alan kompleks və detallı yanaşma tələb edəcək. Bu araşdırmanın nəticələri Azərbaycanda iqtisadi planlaşdırma və qərarların qəbul edilməsində iştirak edən siyasətçilər üçün dəyərli məlumatlar verir.

Ədəbiyyat

1. Mankiw, N.G. (2014). Principles of Economics, Seventh Edition, 880 s.
2. Phelps, E.S. (1996). "Golden Rules of Economic Growth". New York: W.W.Norton and Company, Inc.
3. <https://www.tutor2u.net/economics/reference/economic-growth-harrod-domar-model>
4. Milli iqtisadiyyatın problemləri (I buraxılış). (2005). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı.
5. Dorfman, R., Samuelson, P.A., Solow, R.M. (1958). "Linear Programming and Economic Analysis". New York: McGraw Hill Book Company.
6. İmanov, Q., Həsənlı, Y. (2001). "Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri". Bakı.
7. Həsənlı, Y.H., Həsənov, R.T. (2002). İqtisadi tətqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi. Bakı.
8. Azərbaycanın milli hesabları - Statistik məcmuə. (2022). Bakı, 128 s.

Göndərilib: 02.02.2024

Qəbul edilib: 18.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/91-95>

Arzu Shukurova
Baku State University
master student
arzushukur@yahoo.com

DEFINITION OF INFORMATION TECHNOLOGIES AND TYPES OF CRIMES COMMITTED THROUGH THEM

Abstract

The field of information technologies, as well as the related legal fields arising from the need to regulate this field - information law, information technology law, internet law, cyber law are not only a new field, but also areas that need extensive research.

Since it is a new field, there is a need to analyze and improve the national legislation related to the field. At the same time, the difficulty of finding the equivalent of the terms and concepts used in this field in the Azerbaijani language causes a small number of literature and sources in our native language. In order for crimes committed through information technologies to be detected, correctly evaluated, described and explained, as well as for the perpetrators of these crimes to be legally and fairly punished, it is extremely important that these types of crimes are researched, investigated and reflected in relevant legislative acts. Taking these into account, in addition to the understanding of information technologies, the article shows the types of crimes committed through these technologies, and also gives a brief explanation about each of them.

Keywords: *information technologies, IT law, cybercrimes, data privacy, identity theft, information, fraud*

Arzu Şükürova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
arzushukur@yahoo.com

İnformasiya texnologiyalarının anlayışı və onlar vasitəsilə törədilən cinayətlərin növləri

Xülasə

İnformasiya texnologiyaları sahəsi, habelə bu sahənin tənzimlənməsi zərurətindən meydana gələn əlaqəli hüquq sahələri – informasiya hüququ, informasiya texnologiyaları hüququ, internet hüququ, kiber hüquq yeni bir sahə olmaqla yanaşı, geniş tədqiq olunmağa da ehtiyacı olan sahələrdir.

Yeni sahə olduğundan sahə ilə əlaqəli milli qanunvericiliyin də təhlil edilməsinə və bu mövzuda təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Eyni zamanda, bu sahədə istifadə olunan termin və anlayışların Azərbaycan dilində qarşılığının tapılmasının çətinliyi ana dilimizdə olan ədəbiyyat və mənbələrin də sayının azlığına səbəb olur. İnformasiya texnologiyaları vasitəsilə törədilən cinayətlərin aşkar oluna bilməsi, doğru dəyərləndirilə, tövsif və izah oluna bilməsi, eləcə də bu cinayətləri törədənlərin hüquqi cəhətdən ədalətli cəzalandırılma bilməsi üçün bu növ cinayətlərin tədqiqi, araşdırılması və müvafiq qanunvericilik aktlarında öz əksini tapması olduqca vacibdir. Bunlar nəzərə alınaraq, məqalədə informasiya texnologiyalarının anlayışı ilə yanaşı, bu texnologiyalar vasitəsilə törədilən cinayətlərin növləri göstərilmiş, həmçinin hər biri barədə qısa izah verilmişdir.

Açar sözlər: *informasiya texnologiyaları, IT hüququ, kiber cinayətlər, məlumat gizliliyi, şəxsiyyət oğurluğu, informasiya, saxtakarlıq*

Introduction

In the Republic of Azerbaijan, the formation of information resources based on the collection, processing, storage, search, and distribution of information, information systems, technologies, the creation and use of their security means, and relations arising in connection with information protection are regulated by the Law "On Information, Informatization and Information Protection". According to Article 2 of this Law, information technology means the system of methods and tools used during information processes, including the application of computing and communication techniques (1; Aliyev, Rzayeva, İbrahimova, 2019).

Computers are considered the main technical means of information technologies. From a technological point of view, the function of computer technologies as an object of transmission, storage, and processing is to ensure the efficiency of using information resources, to produce information to increase the reliability and efficiency of processes (Aliyev, Rzayeva, İbrahimova, 2019: 244). According to the aforementioned Law, information is facts, opinions, news or other information created or obtained as a result of any activity, regardless of the date of creation, presentation form and classification (1; Aliyev, Rzayeva, İbrahimova, 2019).

Information technologies have passed a path of about 4 centuries to the current level of development. In the 60s of the 20th century, the first modern information systems began to be created and improved, and since the end of the 20th century, the development of information technologies has intensified due to the popularization of the Internet, the development of Scientific and Technical Progress, the creation of new technical tools for information processing - ultramodern programs and systems, especially the application of computers in the information environment and the use of telecommunication tools have brought the development of information technology to a new stage (Aliyev, Rzayeva, İbrahimova, 2019: 244).

With the development of information technologies, new concepts have emerged, and the emergence of such new concepts and relationships has created conditions for the creation of new legal fields.

Thus, in the countries with the Anglo-American legal system, several legal fields related to information communication technologies have been formed. The first of these is considered the information technology law (Information Technology Law - IT Law) and covers the legal aspects of the use of information communication technologies in society. Such legal issues include access to and dissemination of digital information, software, electronic signatures, and security issues. A second area of law is internet law (cyber law) and includes legal aspects related to the Internet (Aliyev, Rzayeva, İbrahimova, 2019: 13).

Information technology law, often known as Internet law or cyber law, is a branch of the legal system concerned with legal informatics that regulates the digital exchange of information, e-commerce, software, and data security. It's linked to legal informatics and electronic components like computers, software, and hardware. It covers a wide range of themes, including access to and use of the internet and freedom of speech and online privacy (3). Cybercrime law includes laws related to computer crimes, internet crimes, information crimes, communications crimes, and technology crimes. While the internet and the digital economy represent a significant opportunity, they're also an enabler for criminal activity. Cybercrime laws are laws that create the offences and penalties for cybercrimes (4).

Cybercrime describes crimes directed at computers, data or information communications technologies and crimes committed by people using computers or ICT. Cybercrime is a global problem, which requires a coordinated international response (4).

Cyber crime can be categorized mainly in two ways:

- Using the Computer as a Target: using a computer to attack other computers. e.g. Hacking, Virus/Worm attacks, DOS attack etc.
- Using the computer as a weapon: using a computer to commit real world crimes. e.g. Cyber Terrorism, IPR violations, Credit card frauds, EFT frauds, Pornography etc (7).

New technologies create new criminal opportunities but few new types of crime. What distinguishes cybercrime from traditional criminal activity? Obviously, one difference is the use of the digital computer, but technology alone is insufficient for any distinction that might exist between different realms of criminal activity. Criminals do not need a computer to commit fraud, traffic in child pornography and intellectual property, steal an identity, or violate someone's privacy. All those activities existed before the "cyber" prefix became ubiquitous. Cybercrime, especially involving the Internet, represents an extension of existing criminal behaviour alongside some novel illegal activities (8).

Most cybercrime is an attack on information about individuals, corporations, or governments. Although the attacks do not take place on a physical body, they do take place on the personal or corporate virtual body, which is the set of informational attributes that define people and institutions on the Internet. In other words, in the digital age our virtual identities are essential elements of everyday life: we are a bundle of numbers and identifiers in multiple computer databases owned by governments and corporations. Cybercrime highlights the centrality of networked computers in our lives, as well as the fragility of such seemingly solid facts as individual identity (8).

An important aspect of cybercrime is its nonlocal character: actions can occur in jurisdictions separated by vast distances. This poses severe problems for law enforcement since previously local or even national crimes now require international cooperation. For example, if a person accesses child pornography located on a computer in a country that does not ban child pornography, is that individual committing a crime in a nation where such materials are illegal? Where exactly does cybercrime take place? Cyberspace is simply a richer version of the space where a telephone conversation takes place, somewhere between the two people having the conversation. As a planet-spanning network, the Internet offers criminals multiple hiding places in the real world as well as in the network itself. However, just as individuals walking on the ground leave marks that a skilled tracker can follow, cybercriminals leave clues as to their identity and location, despite their best efforts to cover their tracks. In order to follow such clues across national boundaries, though, international cybercrime treaties must be ratified (8).

Here are some of the most common types of identity theft and fraud:

Financial identity theft is the most common form of identity theft, and it can be a lot more trouble than just replacing a credit card. In this type of theft, bank account numbers, credit cards, or personally-identifying information can be used to wipe out your accounts, take out loans, or get new credit cards. You could be held financially responsible for purchases, loans, rentals or other transactions made in your name. Unpaid bills could damage your credit rating, making it impossible for you to get a home, auto, or college loan or to rent housing (9). **Medical identity** theft happens when criminals sell your personal medical information or make fraudulent claims against your health policy. If your medical identity is stolen, you could be charged for medical services received by someone impersonating you. You could be denied medical services if those bills exceed the limits of your medical coverage. And someone else's information could end up in your medical file, putting you at risk for life-threatening misdiagnosis or mistreatment (9).

Viruses and malicious code are programs which are designed to run on home and office computers. They have various destructive intents which may permanently or temporarily disable a computer. Some programs such as worms are self replicating and can therefore infect large numbers of systems in a very short space of time (4). **Unauthorized access** to electronic data or to a computer system can result in the misuse of that data. For example, there have been several instances where the credit card databases of various companies have been fraudulently accessed and the credit card details of all of the customers of the company posted online (4).

The term 'internet fraud' refers to any type of fraud scheme that uses email, web sites, chat rooms or message boards to present fraudulent solicitations to prospective victims, to conduct fraudulent transactions or to transmit the proceeds of fraud to financial institutions or to others connected with the scheme. Internet fraud may include spam, scams, spyware, identity theft, phishing or internet banking fraud (10).

Spam is a generic term used to describe electronic ‘junk mail’ or unwanted messages sent to your email account or mobile phone (10). Spam can carry advertising that is annoying but benign; however, it can also be an initial contact point for cybercriminals - like the operators of a fraudulent scheme who use emails to solicit money from prospective victims, as in advance fee frauds, or to commit identity theft by deceiving recipients into sharing their personal, banking and financial information. It can also be used to deliver malware like computer viruses, worms and ransomware, or to distribute child exploitation material (Lloyd, 2011).

Spyware is generally considered to be software that is secretly installed on a computer and takes things from it without the permission or knowledge of the user. Spyware may take personal information, business information, bandwidth or processing capacity and secretly gives it to someone else. It is recognised as a growing problem (10).

Phishing is a technique used to gain personal information for the purpose of identity theft. Phishing involves using a form of spam to fraudulently gain access to people’s online banking details. As well as targeting online banking customers, phishing emails may target online auction sites or other online payment facilities. Typically, a phishing email will ask an online banking customer to follow a link in order to update personal bank account details. If the link is followed the victim downloads a program which captures his or her banking login details and sends them to a third party (10).

Internet banking fraud is a fraud or theft committed using online technology to illegally remove money from a bank account and/or transfer money to an account in a different bank. Internet banking fraud is a form of identity theft and is usually made possible through techniques such as phishing (10). By the early 1980s, communication between geographically separate computer systems was possible, and with it the possibility of external access to computer systems. Although the terms ‘hacking’ and ‘hacker’ have a lengthy and, indeed, respectable pedigree in computer technology, they have now become largely synonymous with the act of obtaining unauthorised access to a computer system and, more specifically, obtaining this access by means of a telecommunications connection from another computer (Lloyd, 2011: 215). **Hacking** is identifying weakness in computer systems or networks to exploit its weaknesses to gain access. Example of Hacking: Using password cracking algorithm to gain access to a system, Computers have become mandatory to run a successful businesses. It is not enough to have isolated computers systems; they need to be networked to facilitate communication with external businesses. This exposes them to the outside world and hacking. Hacking means using computers to commit fraudulent acts such as fraud, privacy invasion, stealing corporate/personal data, etc. Cybercrimes cost many organizations millions of dollars every year. Businesses need to protect themselves against such attacks (12).

Conclusion

From what has been written above, we can conclude that each of these listed crimes is committed in cyberspace and with the help of technological means. In order to be able to detect these types of crimes, first of all, it is necessary to be familiar with the concept of information technology.

This responsibility falls primarily on the police, investigators, prosecutors, judges, as well as persons working in all law enforcement agencies. For this reason police, prosecutors and judges need to understand these crimes and must have the appropriate tools to enable them to investigate and prosecute offenders as well as protect victims. They must also be able to process and prosecute cases.

In addition, the classification and types of cybercrimes should be studied, their nature should be known, and then incorporated into local legislation. As well as, serious educational measures about the methods and means of committing this type of crimes should be taken among the population, especially among children and teenagers. Countries should also cooperate among themselves to prevent and detect such crimes. Interstate relations in this area should be expanded, and the number

of bilateral and multilateral agreements should increase. Besides this, international organizations should be interested in establishing such cooperation and should encourage countries to this cooperation.

Reference

1. The Law on “Information, Informatization and Information Protection” of the Republic of Azerbaijan.
2. Aliyev, A., Rzayeva, G., İbrahimova, A. (2019). Behruz Meherremov, Shahin Memmedrzali, Information law. Book.
3. <https://unacademy.com/content/upsc/study-material/law/information-technology-law/>
4. <https://www.michalsons.com/focus-areas/cybercrime-law-around-the-world>
5. https://www.researchgate.net/publication/274652160_Cyber_Crime_its_Categories
6. <https://www.britannica.com/topic/cybercrime#ref235699>
7. <https://www.idx.us/knowledge-center/a-savvy-consumers-guide-to-privacy-identity-theft>
8. United Nations Economic Commission for Europe - Information and Communication Technology Policy and Legal Issues for Central Asia - Guide for ICT Policymakers, 2007.
9. <https://www.police.act.gov.au/sites/default/files/PDF/bizsafe-internet-fraud-factsheet.pdf>
10. https://www.researchgate.net/publication/306035643_An_Analysis_of_the_Nature_of_Spam_a_s_Cybercrime
11. Lloyd, I.J. (2011). Professor, Information Technology Law, Book, Sixth Edition.
12. https://www.researchgate.net/publication/333632435_Ethical_Hacking_and_Knowledge_about_Hacking

Received: 26.12.2023

Accepted: 10.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/96-104>

Elvin Aliyev
Università Degli Studi di Milano
master student
elvinaliyev@edu@gmail.com

“THE ROLE OF TRUST AND MISTRUST IN THE ISRAELI-PALESTINIAN CONFLICT: A COMPARATIVE ANALYSIS OF NEGOTIATIONS”

Abstract

Israel's expansion of its territory on Palestinian territory since independence has been met with reaction by the Arab society and Palestine. This problem remained unresolved as Israel did not take any positive steps despite Palestine's demands that Israel withdraw to the 1967 borders on the way to a two-state solution. No positive results were obtained from the conferences and meetings held between the two states to solve the problem. Palestine's efforts for independence and its struggle against Israel's occupying attitude continued for years with the Palestinian intifada. In the study, the historical process of the problem between Palestine and Israel was examined and the theses of the parties in resolving important problems such as the status of Jerusalem, refugees, borders and settlement areas between the two states were analyzed. It has been examined whether the two-state solution in the problematic region is compatible with the perspective of the two states, the obstacles and opportunities on the path to the two-state solution have been touched upon, and the final point reached on the path to the two-state solution has been discussed. Finally, although it does not seem possible to implement the two-state solution in this process, it has been seen that the one-state solution is not a reasonable option for two states. It has become clear that for an option that will satisfy both parties in the region, the parties must seriously compromise their principles.

Keywords: *Israel, Palestine Question, Peace Process, two-state solution, Jerusalem, conflict*

Elvin Əliyev
Milan Universiteti
magistrant
elvinaliyev@edu@gmail.com

“İsrail-Fələstin münaqişəsində etimad və etimadsızlığın rolu: danışqların müqayisəli təhlili”

Xülasə

Müstəqillik əldə etdikdən sonra İsrailin Fələstin ərazisindəki ərazilərini genişləndirməsi ərəb cəmiyyəti və Fələstin tərəfindən reaksiya ilə qarşılanıb. Fələstinin iki dövlətli həll yolunda İsrailin 1967-ci il sərhədlərinə çəkilməsini tələb etməsinə baxmayaraq, İsrail heç bir müsbət addım atmadığından bu problem həll olunmamış qaldı. Problemin həlli istiqamətində iki dövlət arasında keçirilən konfrans və görüşlərdən heç bir müsbət nəticə alınmayıb. Fələstinin müstəqillik səyləri və İsrailin işğalçı rəftarına qarşı mübarizəsi Fələstin intifadası ilə illərdir davam etdi. Araşdırmada Fələstin-İsrail probleminin tarixi prosesi araşdırılıb və tərəflərin Qüdsün statusu, qaçqınlar, iki dövlət arasındakı sərhədlər və məskunlaşma əraziləri kimi mühüm problemlərin həllində tezisləri təhlil edilib. Problemlə bəlgədə iki dövlətli həllin iki dövlətin perspektivi ilə uyğun olub-olmadığı araşdırılıb, iki dövlətli həll yolundakı maneələrə və imkanlara toxunulub, yolda son nöqtəyə gəlinib iki dövlətli həll yolu müzakirə edildi. Nəhayət, bu prosesdə iki dövlət həllini həyata keçirmək mümkün görünməsə də, bir dövlət həllinin iki dövlət üçün ağılabatan variant olmadığı görüldü. Aydın oldu ki, regionda hər iki tərəfi qane edəcək variant üçün tərəflər öz prinsiplərini ciddi şəkildə güzəştə getməlidirlər.

Açar sözlər: *İsrail, Fələstin Problemi, sülh prosesi, iki dövlətli həll, Qüds, münaqişə*

Introduction

The Israel-Palestine issue is a complex and complicated issue that has been going on for many years, involving not only regional powers but also global powers. The problem is between two states that live in the same lands and claim rights over these lands, and while doing this, they question or do not accept each other's existence and legitimacy. Many comprehensive studies have been carried out in the literature on the Israel-Palestine problem. Most of the studies are in the form of studies that are handled in a retrospective context and focus on the root of the problem, which mostly includes the Cold War period. However, although there are studies that address this problem in the theoretical framework, in the context of security within the perspective of realist theory, there are also studies that evaluate it from the identity dimension within the framework of constructivist theory. Studies addressing the problem in the context of international law are also frequently included. However, studies dealing with approaches to a two-state solution or a single-state solution in the context of solving this problem are quite limited. Therefore, this study focuses on the obstacles and opportunities in front of a two-state solution rather than analyzing the Israel-Palestine problem from a theoretical perspective.

In this respect, the study differs from others and starts from the question of whether a two-state solution to the Israeli Palestine problem is possible.

Undoubtedly, the researcher who wants to make sense of the Israel-Palestine problem must have a grasp of the historical background of the problem. In this study, first the historical background was examined in the context of understanding the origins of the Israel-Palestine problem. On the other hand, the importance of the decisions taken by the UN to solve this problem and prevent the unlawful actions of Israel was emphasized. The summits, agreements and attitudes of the parties that emerged as a result of the search for a solution that started in the 1990s were examined, and finally, whether a two-state solution was possible or not. The problems and the obstacles to a solution were analyzed within the framework of current developments. In the process of efforts towards a two-state solution, it seems very difficult for the Palestinian side to achieve its goal without solving problems such as the status of Jerusalem, borders, Jewish settlements and refugees. In addition, it is of course important for the USA, a global actor, to demonstrate its potential ability to solve the problem, but its biased attitude makes the solution of the problem even more difficult.

The Process Leading to the Establishment of the State of Israel and Palestine. Efforts to establish the State of Israel began towards the end of the 19th century under the leadership of Theodor Herzl. Herzl, who believed that Zionism should be organized and a Jewish state should be established in the world, believed that the establishment of a separate, independent Jewish state as a solution to centuries of hostility and oppression in his book "The Jewish State" was a good idea for anti-Semitism (Herzl, 2019). Three issues were prioritized on Herzl's agenda. Firstly, in order to claim rights in Palestine and establish a state there, it was necessary to create a sufficient Jewish population here. The second was how to ensure the support of the world's leading nations in this regard. Finally, the issue of persuading and mobilizing the Jews on this issue was gaining importance (Hurewitz, 1956: 26). In summary, the aim of Zionism organized under the leadership of Herzl was to create a 'homeland' for the Jews in Palestine, guaranteed within the framework of public law (Taylor, 2001: 22).

The Ottoman Empire's loss of territory towards the middle of the 19th century paved the way for the Jewish community to take action. Jews, led by Herzl, could also establish their state by seizing land from the Ottoman state. In this regard, Sultan II. gave the Jews who demanded land from the Ottoman Empire. Abdulhamit was opposed as long as he remained in power. The Jewish community, which did not give up on these wishes, hoped for the establishment of the Jewish state in the Ottoman Empire with the famous declaration published in 1917 by Arthur James Balfour, who was the Minister of Foreign Affairs in the British war cabinet. The declaration envisaged Jewish settlement in Palestine. Thus, with the collapse of the Ottoman Empire after World War I, the first step was taken for the establishment of the Jewish state, when Palestine was taken over by the British under the Mandate. By 1931, the total population of Palestine was 1,033,314. Only 174,606 of these were Jews. By 1946, 608,225 of the total Palestinian population of 1,912,112 were

Jews. While the Jewish community, which increased its population in this region and acted with the desire to become a state, established the state of Israel in the region with the Arab-Israeli war, an immigration problem arose for nearly a million Palestinian Arabs (Memiş, 2006: 123-125).

The British, who were trying to find peace between the two communities in Palestine and manage both of them, stated that they would allow the Jews who immigrated to the Palestinian lands to settle in these lands to the extent that the economic and political freedom of the Arab population would allow. However, in 1921, Palestinian Arabs revolted to stop Jewish immigration and to prevent the Palestinian lands belonging to the Arabs from being taken over by the Jewish population. At this point, British Prime Minister Winston Churchill stepped in to calm the situation and calm the Arabs. Churchill stated that the Balfour Declaration was not intended to destroy or reduce the Arab presence in Palestine, and that it was also meant that the Jews would be given a homeland in these lands, not the entire Palestinian territory (Halloum, 1989: 164). However, despite these statements of England, the conflicts between Arabs and Jews did not subside.

After the First World War, Britain took control of Palestine, which was under its protection, due to conflicts between Arabs and Jews.

As the situation intensified and Jewish organizations attacked British soldiers and the incident became a major problem, the issue was brought to the UN General Assembly on April 2, 1947 (Pirinçi, 2010: 136). Addressing the issue, the General Assembly established a special commission after a two-week negotiation and two plans were discussed in the commission. According to the majority plan supported by the Jews, Palestine should be divided between Arabs and Jews and two separate independent states should be established, and Jerusalem should have international status. According to the minority plan supported by the Arabs, Palestine should have been a "federal" state consisting of Jewish and Arab states. The General Assembly adopted the majority proposal on 27 November 1947 and decided to divide Palestine between Arabs and Jews with the resolution numbered 181 (II) A, with 33 votes against, 13 against and 10 abstentions. According to the decision, an economic union would be established between the Jewish and Arab states to be established in Palestine and the holy city of Jerusalem² would have international status. In other words, with this decision, it was decided to divide Palestine into three.

These three parts: a Jewish state, an Arab state, and a separate unit (*corpus serperatum*) in which the city of Jerusalem would be under international supervision (Lewis, 2011: 454). The borders of these states were to be as follows: Western Galilee, Jerusalem as Heria, an Arab State on the central Palestine and the coastline from Ashdod to the Egyptian border, and a Jewish state outside Jerusalem and Bethlehem, and these states were to be established after a two-year transition period. They would be independent (Özmen, 2002: 78).

While this decision was being taken by the UN, in April 1948, the Jewish extremist groups Irgun and Stern raided an Arab village called "Deir Yasin" and killed most of the people. Although the Israeli administration condemned this incident with hatred, this massacre became a justification for the Palestinians' cause and a symbol of the homeless, and this incident formed the root of the Palestinian Refugee problem that would occur in the future. With this massacre, Palestinians who were left homeless took refuge in Arab states, thus creating unity among all Arabs for the Palestinian cause. While the events were continuing, the Jewish National Council, chaired by David Ben Gurion, decided to establish the State of Israel on May 14, 1948, and immediately after this decision, the USA and the USSR recognized Israel as a state (Sander, 2012: 299-300). Official establishment of Israel; It triggered new developments affecting from Egypt to Iraq, from Iraq to Syria, from Syria to Jordan. For example, the fact that hundreds of thousands of Palestinian Arab refugees had to continue their lives in camps in different countries has been a determining factor in the policies of Middle Eastern countries towards the Israel and Palestine issue for many years (Koç, 2020: 240).

Israel and Palestine and the UN's Attitude After the Arab-Israeli War. Shortly after the establishment of Israel, the armies of Egypt, Jordan, Syria, Lebanon and Iraq, which were among the Arab States that did not accept the existence of this state in the region, attacked Israel starting from May 15, 1948. However, although the Arab States were militarily superior in number, they

were defeated by Israel, and a series of ceasefire agreements were signed between the parties through the UN in 1949, and the war ended. At the end of the war, Israel acquired lands far beyond the lands determined by the UN partition decision and expanded its borders. Thus, Israel captured three-quarters of Palestinian land. Although the UN General Assembly stated in its resolution that Jerusalem would be an international city, Israel annexed half of Jerusalem as a result of the war, and the other half was left to Jordan. In the 1967 war, Israel included the other side of the city into its territory (Memiş, 2006: 130). While Jordan was the most profitable state after the 1948 Arab-Israeli War, Israel accepted Jordanian sovereignty over the West Bank and East Jerusalem, and Jordan announced that it had annexed the Palestinian lands it owned on April 24, 1950 (Ari, 2008: 231).

Hundreds of thousands of Palestinians, whose lands were occupied by the Arab-Israeli War, became refugees³, and with the decision number 194 adopted by the UN General Assembly on December 11, 1948, refugees who wanted to return to Palestine and live in peace with their neighbors were allowed to return freely as soon as possible and those who chose not to return demanded compensation to the responsible governments for loss or damage to their property. Ignoring the decisions taken by the UN, Israel continued its occupation of Palestine, and the UN was unable to ensure the return of the refugees with the decisions it took and remained helpless in the face of Israel's aggressive racist and ethnic attacks. Thus, Israel will recklessly expand its territory even further with the 1967 Arab-Israeli war and continue its unlawful actions.

Conference Summits Process on the Axis of Palestine and Israel After the Cold War and Palestine, Madrid Conference. In parallel with the changing balances in the post-Cold War system, changes were also taking place in the Middle East. In particular, the Gulf War, which started with Iraq's attack on Kuwait, ended with Iraq's defeat on March 6, 1991, and Iraq, which attacked Israel during the war, posed a danger to the security of the Middle East. The USA, which prioritizes Israel's security in the region at every opportunity, has taken action to ensure peace and security in the Middle East at this point. Starting from March 7, 1991, a Middle East conference was held in Madrid on October 30, 1991, under the leadership of US Secretary of State James Baker. Although the conference did not have binding decisions, the United States believed that the decisions taken were aimed at resolving the problem between Israel and Palestine through peaceful means.

Delegations from the USA, the Soviet Union, Syria, Lebanon, Israel and Jordan-Palestine attended the Peace Conference on October 30, 1991. The conference included two rounds of talks. It consisted of bilateral and later multilateral talks at the Middle East peace conference. Bilateral meetings were held by the delegations of Israel-Palestine/Jordan, Israel-Syria and Israel-Lebanon, and efforts were made to solve past problems in general, and the establishment of the Palestinian autonomous region in the occupied lands was discussed (Davutoğlu, 2003: 52). However, no positive results were obtained from the talks. Subsequently, no positive results were obtained from the multilateral talks held in Madrid, as the parties continued their usual attitudes. The second round of talks was held in Washington on December 4, 1991, and the third round was held in Moscow on January 28, 1992, and no results were obtained. Syria did not participate in these talks, claiming that Israel's situation would gradually become legitimized. Likewise, the Palestinian Delegation did not attend this conference, stating that Palestinians in East Jerusalem and the diaspora should also be represented (Ari, 2008: 662-663). Israeli-Palestinian relations, which began to soften with the Madrid Conference, continued with peace agreements that would last for seven years, under the pressure of the USA. Israel, which accepted that the sole representative of Palestine in the occupied territories was the PLO, with secret negotiations to begin in Oslo in January 1993, took a very important step and started the process of officially recognizing the PLO.

The Oslo process included principle decisions taken to open a path that was hoped to lead to peace in Israeli-Palestinian relations. Between 1990 and 2000, the peace process was discussed realistically for the first time. The main purpose of the plan, which was formed as a result of secret studies carried out between Israel and the PLO, was to establish goodwill and trust between the parties. If this process was achieved successfully, the groundwork would be laid for cooperation, which would pave the way for the process leading to peace. The Oslo process, with its gradual

structure, aimed to achieve this goal in a period of five years. Step by step developments would be evaluated and eventually negotiations would begin on the most problematic issues: the status of Jerusalem, Palestinian refugees, the Palestinian state, the West Bank and borders. However, contrary to the thoughts of those who planned the process, the parties could not reach their target (Valansi, 2020: 2).

With the representation of Arafat and Rabin between Israel and Palestine, the parties got to know each other by exchanging letters on September 9, 1993, before signing the declaration of principles: "The PLO recognizes the right of the State of Israel to exist in peace and security; The PLO aimed to recognize Israel with the statement "... will take responsibility for ensuring the compliance of all PLO elements and personnel, preventing violence, and disciplining the rebels." Similarly, Israel stated that it could negotiate with the PLO in the Middle East peace talks (Aras, 1997: 107).

The declaration of principles signed by Arafat and Israeli Prime Minister Yitzhak Rabin on September 13, 1993, after the parties mutually recognized each other, was perceived as a turning point in the history of Middle East conflict. It is emphasized that the peace process, which started with the declaration of principles, will continue on the basis of decisions numbered 242 and 338, and requires Israel to recognize the PLO, the withdrawal of the Israeli army from Gaza and Jericho, a part of the West Bank, and the establishment of an independent Palestinian state as a result of five-year negotiations. has been discussed. However, in this process, it was envisaged that a Palestinian interim administration would be established, in which Israel would have the authority to control the gradually withdrawn areas. In the declaration, it was decided that the PLO should end terrorism and in return, Israeli soldiers would withdraw from other regions within this five-year period. However, in this meeting, Jerusalem⁶, the refugee issue, settlers, security regulations, borders and relations with other countries were postponed. Because these issues were important issues that neither side would compromise on (Özkoç, 2009: 180). Although there was a softening in the Israel-Palestine axis with this declaration, Israel did not withdraw from the occupied territories in Palestine, Gaza and the West Bank. As a result, this declaration reached a dead end, again because Israel and Palestine did not compromise on their maximalist policy based on security and identity.

After no significant results were obtained from the memorandums, the parties came together again at the meeting led by Ehud Barak and Arafat, which was held between 11-24 July 2000, under the leadership of the USA, to discuss the status of Palestine. At the meeting, Barak stated that the return to the borders before the 1967 war in which East Jerusalem, the West Bank and the Gaza Strip were occupied, the division of Jerusalem, the return of Palestinian refugees, and the deployment of foreign troops west of the Jordan River would not be accepted in any way and that there was no need to even discuss the situation in Palestinian territory. He also stated that Jewish settlers would remain under Israeli sovereignty. Palestine, as always, wanted the return of all lands before the 1967 occupation, including East Jerusalem, the return of millions of Palestinian refugees and the Jewish settlers to leave Palestinian lands. For the first time, Barak agreed to give sovereignty of the Arab regions in East Jerusalem to Palestine, but the Palestinian side wanted sovereignty of the entire East Jerusalem. However, even in this case, the issue of Israel's complete withdrawal from settlements was not discussed. No results were obtained from the summit because the differences of opinion regarding the future of Jerusalem were not resolved (Koç, 2006: 245).

Regarding the future of the State of Palestine, Israel wanted Palestine to be completely demilitarized, while the Palestinians insisted that Listin be established as a fully sovereign state. Although Palestine aimed to become an independent state throughout the process, Israel constantly took steps to prevent this. Although the peace process stated that a Palestinian state would be established after a five-year temporary period, most of the agreements signed were about the withdrawal of Israeli military forces from the occupation zone. It has not been stated that any sanctions will be imposed on Israel if it prevents the establishment of the Palestinian state. Therefore, throughout the process, rather than creating the conditions for an independent Palestinian

state, Israel destroyed the territorial integrity in the West Bank and Gaza and followed a "policy of dividing these regions into cantons" (Özkoç, 2009: 188). Despite the Palestinian side's good will, the Palestinians did not accept the recommendations regarding land and sovereignty offered to them during the Camp David talks, as they harmed territorial continuity, territorial integrity and national identity. Both sides were concerned that the final decision to be reached at the end of the process would threaten their national existence, therefore, since there was no other solution for both sides, the parties constantly resorted to violence after this process (Shulz, 2004: 91-100).

Is a Two-State Solution to the Palestine Problem Possible After the Oslo and Camp David Meetings? Many studies examining the Israel-Palestine problem have shown that the problem is approached from two different perspectives. While one side sees the ongoing conflict between Israel and Palestine as a conflict originating only from Israel, the other side sees it as a conflict originating only from Palestine. In fact, this conflict is not a simple conflict that can be reduced to just one side, it is much more complex. This issue is about the influence of each side on the other, and it is a conflict in which there are extremists and moderates on both sides. Therefore, when evaluating this conflict between the two sides, it would be a much more appropriate term to use the term Israel-Palestine conflict. As Walzer stated, this conflict has four sides, not two, and as a result, Israelis and Palestinians are fighting four wars: The Israel that the extremist Palestinians want There is the Palestinian war to destroy Israel, the Palestine War to create an independent Palestinian state alongside Israel, which the moderate Palestinians want, the Israeli war to ensure security within the 1967 borders, and the Israeli war for the settlements and Greater Israel, which the extremist Israelis want. Two of these were submitted by extremists, the other two by moderates on both sides. However, when extremist conflicts replaced moderate ones, the Oslo process failed (Walzer, 2006: 113-130). Therefore, the Israel-Palestine Problem is an extremely complex conflict that includes many parameters, and the fact that both sides approach the issue from their own perspective makes the two-state approach to solving the problem even more difficult.

Before moving to a possible two-state solution, the parties must seek solutions to the unresolved problems mentioned in the Oslo and Camp David talks. These problems; The regulation of the 1967 borders, how to gain control over Jerusalem, where Jewish settlers and returning Palestinian refugees will be happy together, where Arab and Jewish neighborhoods are intertwined, and how to divide this region, which is religiously important for both sides, and finally, apart from Palestine, Syria, Lebanon and making a fair regulation on how the rights of Palestinian refugees living in Jordan will be regulated upon their return (Unger, 2002: 2). However, both Israel and Palestine have constantly postponed the solution of the above-mentioned issues. Because these problems, beyond the basic problems between the two states, are serious problems arising from the lack of compromise on both sides.

While Trump claimed that he supported the two-state solution, he stated that despite this step, he was very hopeful for the peace process between Israel and Palestine and stated that moving the US Embassy to Jerusalem could bring a new approach to the conflict between the two countries. Trump emphasized that this decision does not mean that the peace agreement will stop, and that the United States wants the best peace agreement that can be made for both Palestine and Israel. In response, Palestinian President Abbas described Trump's decision as the "slap of the century" and warned that the United States could no longer be a part of the peace negotiations, stating that this decision caused serious damage to lasting peace and stability (Black, 2018: 24-25). According to Abbas, the United States has "disqualified" itself from the Middle East peace process, and Abbas has stated that the United States is "no longer an honest mediator" in the solution process. Trump's recognition of Jerusalem has made clear that the United States has never been a neutral mediator in the conflict and has presided over decades of Israeli settlement expansion that undermines Palestinian claims to sovereignty. Trump's decision was rejected by most world leaders, especially the Muslim world. The United Nations Security Council held an emergency meeting the next day, and 14 out of 15 members condemned Trump's decision.

Following the Jerusalem decision, Trump announced the "peace plan" affecting the future of Israel-Palestine at the White House press conference with Netanyahu on January 28, 2020, to which no Palestinian representatives were invited. The plan, designed to serve Israeli interests in all aspects, can be examined on three fronts: political, economic and security. On the political front, the plan envisaged a Palestinian state model linked to a long list of conditions that had to be met by the Palestinians for four years. These conditions include the disarmament of Hamas; Palestinian Islamic Jihad Movement's recognition of Israel as a Jewish State; Refrain from attempting to become a member of an international organization without the permission of the State of Israel; It was to refrain from taking any legal action against the State of Israel and the United States before the International Criminal Court and other courts. Even if the Palestinians met every condition set by the plan, the State of Palestine outlined in this agreement would have only conditional and limited sovereignty. However, Jerusalem would remain the undivided capital of the State of Israel. As for refugees, Palestinians' refugee status would end and only a limited number of refugees would be allowed to return to Palestine. While the agreement stipulated that Israel would not withdraw from the lands it occupied in 1967, with the agreement Israel would be able to annex 97 percent of the settlements in the West Bank and expand its sovereignty over the Jordan Valley. According to the vision of the agreement, the size of the State of Palestine would constitute approximately 70 percent of the West Bank and Gaza Strip.

On the economic front, the agreement offered more than \$50 billion in investment over more than a decade into the Palestinian economy, society and government, stating that the West Bank and Gaza Strip would be connected by an access road passing through the State of Israel, and that the State of Palestine would be maintained unless it posed a threat to Israel. He predicted that it could have a port. Finally, on the security front, the agreement declared that the State of Palestine would be completely demilitarized, that Palestine would have security forces that could only ensure internal security, prevent terrorist attacks against the State of Israel, and ensure public order and law enforcement. According to the agreement, roads outside Palestine will be under Israeli control; Israel's control over the borders would be absolute from the Jordan River to the Mediterranean. The Trump plan has eliminated all opportunities that would allow for a two-state solution in the Palestinian territories. The plan envisaged a mandatory de facto one-state solution without equality between Palestinians and Israeli Jews, forcing Palestinians to confront the possibility of the end of their dream of a sovereign and independent state as a result of self-determination. While the plan did not put forward a road map based on objective criteria for the State of Palestine, it gave the Palestinians duties and responsibilities, most of which were impossible to realize, and ironically, the determination of how successful Palestine was was left to Israel, one of the parties to the problem.

Conclusion

Another issue of disagreement between the two parties arose regarding the status of Jerusalem. Both Israel and Palestine claim rights to Jerusalem. Israel, which occupied the east of Jerusalem, which was in the hands of Jordan until 1967, accepted all of Jerusalem as its capital and also took decisions in this direction. Palestinians, on the other hand, saw East Jerusalem as their capital. The recent actions of the USA, together with Trump, to officially recognize Jerusalem as the capital of Israel have further escalated the tension in the region. Again, one of the most important disagreements between the two sides is Israel's insistence that any peace agreement include Palestine's recognition of Israel as a "Jewish state". He argued that otherwise, Palestinians' land claims would continue and this would make the problem permanent. While Fatah recognized the existence of Israel in the two-state solution, Hamas accused Fatah of betraying the Palestinian cause for this attitude and refused to recognize Israel in the two-state solution. Although the tense atmosphere between Hamas and Fatah, which continued for years, ended with cooperation in 2007, the disagreement between the two actors still continues.

Both sides think differently about borders. While the Palestinians demand a state on the ceasefire borders separating Israel from East Jerusalem, the West Bank and Gaza between 1949 and

1967, Israel states that these borders are militarily defenseless and are by no means intended to be permanent. Israel has not made any statements about where the borders should be, other than clarifying that its eastern border should be along the Jordan River. Another problem that prevents a two-state solution between the two parties is the campus problem. Since 1967, Israel has built hundreds of settlements in the occupied West Bank and East Jerusalem and placed Israeli citizens in these settlements.

Although the international community finds these settlements of Israel illegal, Israel objects to this and the Palestinian side has put pressure on Israel to remove these settlements in the two-state solution. However, Netanyahu has stated at every opportunity that, far from removing the settlements, they will include these settlements built in the occupied lands under Israel's sovereignty.

Another issue waiting to be resolved between the two countries is the issue of refugees. While the United Nations provides support to 5.5 million Palestinian refugees who fled or were exiled from Israel during the war in 1948, it reminds the refugees of their right to return to their own lands and aims to resolve this problem peacefully.

However, Israel did not welcome the return of refugees because it argued that such a massive population movement would change the demographic structure and eliminate Israel's claim to be a Jewish state. As a result, although the conflict and tension environment that continued between Israel and Palestine after the 2000s was calmed for a short time with the efforts of global actors, the conflicts continued with harsh interventions as a result of Israel's provocations. The borders between the two countries, refugees, Jewish settlements and the status of Jerusalem are problems that cannot be solved and are constantly postponed.

The most important factors that play an important role in the unresolved problem between Israel and Palestine are the difference in identity and the perception of the "other" shaped on the Arab and Jewish axis. However, in the asymmetrical power struggle between the two states, especially in favor of Israel, the Palestinian side seems to be more disadvantaged. Therefore, it seems difficult to solve the problems between the two states in the short term and to make decisions in favor of the two states.

However, Palestine's efforts to become a state continue and its reaction to Israeli occupation and unlawful actions continues. In order to solve the problem, both states, and especially the USA, need to take initiative within the framework of well-intentioned actions from a realistic perspective. However, a concrete peace plan for the ongoing problem can only come into being on the axis of international legitimacy and within a framework that specifically takes Palestine's rights into account.

References

1. Herzl, T. (2019). Alan Dershowitz (Ed.) The Jewish State The Historic Essay of the State of Israel. New York.
2. Hurewitz, J.C. (1956). Diplomacy in the near and Middle East, UK.
3. Taylor, A. (2001). İsrailin doğulması İstanbul: Pınar Nəşrləri.
4. Memiş, E. (2006). İsrail hara qaçır? Ankara.
5. Halloum, R. (1989). Fələstin sənədləri ilə. İstanbul.
6. Pirinççi, F. (2010). Silah və müharibə. Bursa.
7. Lewis, B. (2011). Yaxın Şərq. Ankara.
8. Özmen, S. (2002). İsraildə etnik və dini münaqişələr. İstanbul.
9. Sander, O. (2012). Siyasi tarix 1914-1918. Ankara.
10. Koç, E. (2020). İsrail və Fələstin probleminin təhlili, 7(2), s.233-263.
11. Arı, T. (2008). Yaxın Şərq keçmişdən bu günə (4-cü nəşr). Bursa.
12. Davudoğlu, A. (2003). Fələstin Durğunluqdan həll yoluna. İstanbul.
13. Valansi, K. (2020). İsrail-Fələstin münaqişəsinə nəzər salın. 16 noyabr. İstanbul.
14. Aras, B. (1997). Fələstin İsrail sülh prosesi. İstanbul.

15. Özkoç, Ö. (2009). Müharibə və Sülh. Ankara Universiteti SBF jurnalı, s.167-195.
16. Shulz, H.L. (2004). The politics the collapse of the Mideast Peace Process, pp.85-105.
17. Walzer, M. (2006). Arguing about war. New Heaven.
18. Unger, D.C. (2002). Maps of war, maps of peace, Israeli-Palestinian question. World Policy Journal, pp.1-12.
19. Black, I. (2018). Donald Trump and the Middle East. 9(1), pp.22-25.

Received: 11.01.2024

Accepted: 04.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/105-111>

Əmrah XXX

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
emrah.xaliqov.2000@gmail.com

QAZAXISTAN VƏ TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATI ÖLKƏLƏRİ ARASINDAKI XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Günümüzdə Türk Dövlətləri Təşkilatının regionda rolu artmaqdadır. Məqalədə Qazaxıstan ilə Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv və müşahidəçi ölkələr arasında mövcud xarici ticarət əlaqələri rəqəmlərlə təhlil edilib şərh olunmuşdur. 2021-ci ildə təşkilat yaranması ilə ölkələr arasındakı ticarət əlaqələrinin necə dəyişdiyi məqalənin əsas araşdırma obyektidir. Adı çəkilən ölkə və təşkilat ölkələri arasında xarici ticarət şərh olunarkən yalnız əmtəələrlə ticarət nəzərə alınmışdır.

Açar sözlər: Qazaxıstan, Türk Dövlətləri Təşkilatı, Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Macarıstan, xarici ticarət

Amrah XXX

Azerbaijan State University of Economics
master student
emrah.xaliqov.2000@gmail.com

Analysis of foreign trade relations between Kazakhstan and the countries of the organization of Turkish states

Abstract

Today, the role of the Organization of Turkic States in the region is increasing. In the article, the existing foreign trade relations between Kazakhstan and the member and observer countries of the Organization of Turkic States were analyzed and interpreted with figures. The main research object of the article is how the trade relations between the countries changed with the creation of the organization in 2021. When interpreting the foreign trade between the mentioned countries and the countries of the organization, only trade with goods was taken into account.

Keywords: Kazakhstan, Organization of Turkic States, Azerbaijan, Turkey, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Hungary, foreign trade

Giriş

SSRİ-nin süquti ilə Orta Asiya Türk Dövlətləri və Azərbaycanın müstəqilliyini elan edən zaman, Türkiyə Cümhuriyyəti regionda əməkdaşlığı gücləndirmək üçün dərhal bu ölkələrlə danışıqlar prosesində başlamışdır. Hələ XX əsin 90-cı illərdən Qazaxıstan Türk inteqrasiyası üçün mühüm addımlar atmağa başlamışdır. Türkdilli ölkələrin 1990-cı illərdən inteqrasiya üçün atdıqları addımlar atmağa başlasada, 2010-cu ildə Naxçıvanda baş tutan zirvə görüşü zamanı Türk Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması ilə onlar birlikdə ilkin ən böyük uğura imza atmışlar. 2021-ci ildə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının adı Türk Dövlətləri Təşkilatı olaraq dəyişdirilmişdir. Azərbaycan, Türkiyə Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan üzv dövlət kimi, Türkmənistan və Macarıstan isə müşahidəçi ölkə rolunda regionda əməkdaşlığın artırılmasını hədəfləyir. 2021-ci ildə Türk Dövlətləri Təşkilatının yaradılması ilə, Qazaxıstan və digər təşkilat ölkələrinin bir-birləri arasında baş tutan xarici ticarət həcmi əvvəlki illərə nəzərən artığı müşahidə olunur.

Qazaxıstan və təşkilat ölkələri arasında başlıca işbirliyi Xəzər tranzit koridorudur. 2017-ci ildə istismara verilən Bakı-Tiflisi-Qars dəmir yolu Çin ilə Avropa arasında baş tutan ticarətdə müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Adı çəkilən dəmir yolunun ilkin sərnişin potensialı 1 milyon, yük daşıma potensialı isə 6.5 milyon tondur. 2034-cü ildə qədər illik 3 milyon sərnişin və 17 milyon ton həcmində yük daşıma biləcəyi təxmin edilir. Xəzər koridoru Qazaxıstan üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda adı çəkilən koridor Orta Asiyadan olan yüklərin Türkiyə limanları vasitəsi ilə Şimali Afrika və Ağ dəniz bölgələrinə çatdırmaq mümkündür (Kushkumbayev, Mussabekova, 2022: 78-79).

Qazaxıstan və Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələr arasında son illərdə baş tutmuş xarici ticarət əlaqələrinin rəqəmlərlə təhlili.

Qazaxıstan 2.724.9 km² sahəsi ilə dünyanın ən böyük doqquzuncu ölkəsi olaraq bilinməkdədir. Ölkə ÜDM həcmi və əhalisini görə Türkdövlətləri içərisində Türkiyədən sonra ikinci yerdə qərarlaşmaqdadır. Qazaxıstan 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən bölgədə əhəmiyyətli dərəcədə iqtisadi artıma nail olmuşdur. Yeni və böyük bir bazar olması, zəmin yeraltı sərvətlərə sahib səbəbilə Türkdilli ölkələr içərisində ən çox xarici investisiya cəlb edən ölkədir. Əlavə olaraq, Qazaxıstanda ən çox yer alan xarici şirkətlər məhz Türkiyə mənşəli firmalardır (Balıkcıoğlu, 2019: 234-237).

Qazaxıstanın adı çəkilən ölkələr arasında ən böyük ticarət partnoyu Türkiyədir. Cədvəl 1-də Qazaxıstanın 2018-ci ildən 2022-ci ilə qədər Türkiyə ilə həyata keçirdiyi ixrac və idxal göstəriciləri verilmişdir.

Cədvəl 1. Qazaxıstanın Türkiyə ilə ticarət göstəriciləri (milyard ABŞ dolları ilə).

	İxrac	İdxal	Ticarət dövriyyəsi
2018	1.242	0.654	1.896
2019	2.307	0.817	3.124
2020	2.131	0.927	3.058
2021	2.964	1.146	4.11
2022	4.751	1.595	6.346

Mənbə: (3) əsasında hazırlanmışdır.

Cədvəl 1-dən aydındır ki, 2021-2022 illərdə ölkələr arasında əmtəələrlə ticarətin həcmi əvvəlki illərə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bunun başlıca səbəbi 2021-ci ildə Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) yaradılmasıdır.

Bildiyimiz kimi, adı çəkilən təşkilatın məqsədi digər regional təşkilatların başlıca məqsədi kimi üzv ölkələr arasında əməkdaşlığın artırılmasıdır. TDT-nin çox hələ gənc təşkilat olmasına baxmayaraq bu yolda irəlləməyə nail olmuşdur.

2022-ci ildə Qazaxıstanın adı çəkilən Türkdilli ölkəyə ixrac etdiyi məhsullar içərisində neft və neft məhsulları, qızıl, gümüş və mis kimi qiymətli metallar, idxal olunan məhsullar içərisində isə dərman preparatları, avtomobil, tekstil kimi məhsullar əhəmiyyətli çəkiyə malikdir (T.C Ticarət Bakanlığı, 2023: 13).

Yuxarıda verilmiş cədvəl 2-də Qazaxıstan və Özbəkistan arasındakı xarici ticarət göstəriciləri verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədən sonra Qazaxıstanın ikinci ən böyük Türkdilli ticarət ortağı, onunla həmsərhəd olan Özbəkistandır. Ölkə 35 milyon əhaliyə sahib olmaqla yanaşı, Qazaxıstanla həmsərhəd olması səbəbilə ilə Qazaxıstanın Türk dövlətləri içərisində ən böyük ticarət tərəfdaşlarından biri olmasına zəmin yaradır. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Özbəkistan dünyanın ən böyük qızıl rezervlərinə sahib olan ölkələr siyahısındadır. Qazaxıstan Özbəkistana 2022-ci ildə 3.962 mlrd. dollar həcmində ixracat həyata keçirmişdir. Həmin ildə ölkə 1.282 mlrd. dollar həcmində Özbəkistandan əmtəə idal etmişdir. Aralarındakı ticarət həcmi 5.202 mlrd. ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Eyni ildə Qazaxıstanın Özbəkistana ixracatı idxalatından çox olduğundan müsbət ticarət balansına sahib olmuşdur (5).

Cədvəl 2: Qazaxıstanın Özbəkistan ilə arasında ticarətin həcmi (milyard ABŞ dolları ilə).

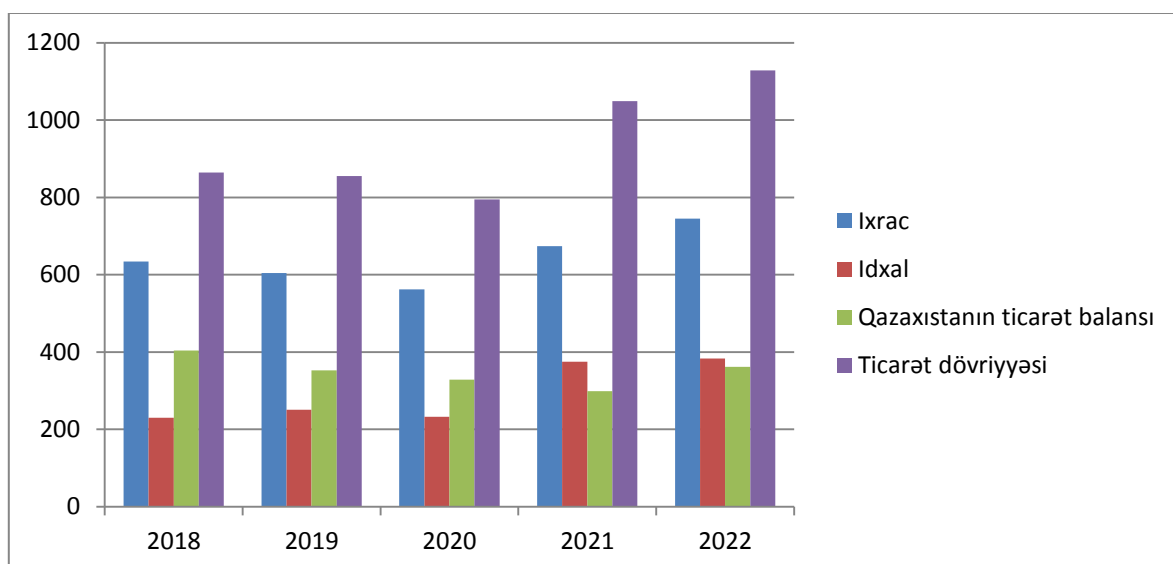
	İxrac	İdxal	Ticarət dövriyyəsi	Ticarət balansı
2018	1.643	0.844	2.487	0.799
2019	1.981	0.766	2.747	1.215
2020	2.133	0.78	2.913	1.353
2021	2.776	1.057	3.833	1.719
2022	3.692	1.282	5.512	2.41

Mənbə: (5) əsasında hazırlanmışdır.

Cədvəl 2-dən aydın ki, son illərdə Qazaxıstanın adı çəkilən ölkəyə ixracı hər il artmışdır. Ən böyük ixrac 2022-ci ildə qeydə alınmışdır. Qazaxıstanın dövlətə ixrac etdiyi əmtəələr içərisində kənd təsərrüfatı malları (xüsus ilə taxıl) və əlvan metallar xüsusi həcmə sahibdir. Qazaxıstanın Özbəkistandan idxalına gəldikdə isə, dövr ərzində azalmalar müşahidə olunsada ümumilikdə artan tendensiya sərgilənmişdir. Dövrün sonunda Qazaxıstanın idxalatında artma müşahidə edilir. İdxal olunan mallar içərisində kənd təsərrüfatı məhsulları xüsusi ilə pambıq, tekstil və məişətdə istifadə olunan keramik qablar böyük həcmə malikdir (5).

Əlavə olaraq qeyd olarki, TDT çərçivəsində Özbəkistan valyuta məzənnələrinin müxtəlifliyinin məhdudlaşdırılması və valyuta bazarlarının liberallaşdırılması üçün addımlar atmaqdadır. Dövlət Mərkəzi Bankına öz işlərində dahada müstəqillik yaradılması, azad iqtisadi zonaların elan olunması, xarici investasiyaların cəlb edilməsi və xidmətlərin sərbəst hərəkəti üçün zəmin yaradılması Özbəkistanın həm regionda, eyni zamanda Qazaxıstanla olan xarici ticarət münasibətlərinə güclü müsbət təsir edir (Abdulova, 2023: 50). Özbəkistandan sonra Qazaxıstanın ən böyük ticarət partnyoru yenə Orta Asiya Türk dövlətlərindən biri olan Qırğızıstandır. Qırğızıstan 7 milyon əhalisi ilə Qazaxıstan üçün mühüm ixracat bazarına sahibdir. Aşağıda verilmiş diaqram 1-də Qazaxıstan və Qırğızıstanın 2015-2022-ci illər arasında ixrac, idxal göstəriciləri, həmçinin müvafiq illərə görə ticarət dövriyyələri və ticarət balansları əks olunmuşdur:

Diaqram 1. Qazaxıstanın Qırğızıstan ilə 2015-2022-ci illər arasında baş tutmuş xarici ticarət göstəriciləri (milyon ABŞ dolları ilə).

Mənbə: (7) əsasında hazırlanmışdır.

2018-ci ildə Qazaxıstan Qırğızıstana 634 mln. dollar həcmində əmtəə ixracatı gerçəkləşdirmişdir. 2019-2020-ci illərdə ixrac olunan malların ümumi çəkisində azalma müşahidə olunsada, periodun sonunda (2022-ci ildə) ən yüksək həddinə çatmışdır. 2020-ci ildəki azalmanın

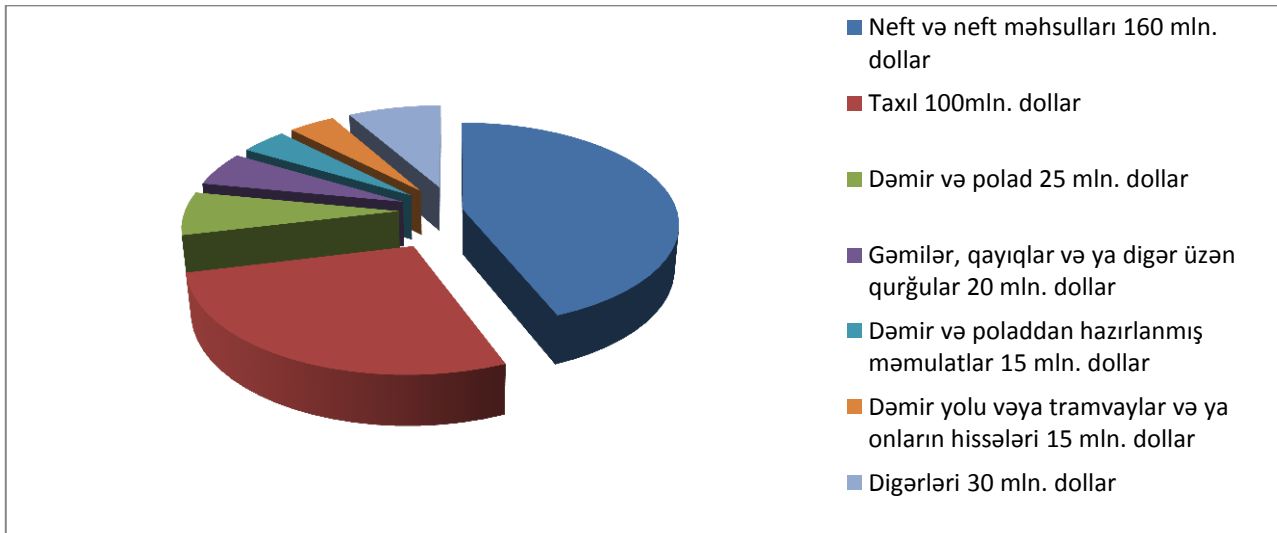
səbəbi böyük ehtimal ki COVID-19 pandemiyası olmuş, 2022-ci ildə ən yüksək həddə çatma səbəbi məhz TDT qurulması olmuşdur. İxracat olunan mallar içərisində neft və neft məhsulları, tütün, gündəlik həyatda istifadə olunan yumurta kimi məhsullar xüsusi çəkiyə malikdir (7).

Qırğızıstandan idxal olunan mallara gəldikdə isə 2020-ci il istisna olmaqla daim artan tendensiya sərgiləmişdir. 2022-ci ildə dövr ərzində ən çox həcm kimi qiymətləndirilən 383 mln. dollar həcmində çatmışdır. Diaqram 1-dən görüldüyü kimi Qazaxıstan ən böyük ticarət balansına 2018-ci ildə 404 mln. ABŞ dolları ilə sahib olmuşdur. Qazaxıstanın Qırğızıstana qarşı olan ticarət dövriyyəsi 2018-2021-ci illər arası daim azalan tendensiya nümayiş etdirmiş, yalnız 2022-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 63 mln. dollar həcmində artaraq 362 mln. dollar həcmində çatmışdır. Ölkələrin ticarət dövriyyəsi dövrün ortasında azalsada ümumilikdə artan tendensiya göstərmişdir. 2022-ci ildə 1.128 mlrd. dollar həcmində çataraq 2018 nisbətən 264 mln. ABŞ dolları artmışdır.

TDT-ə üzv ölkələrdən Qazaxıstanın sonuncu ən böyük ticarət ortağı Azərbaycan Respublikasıdır. Qazaxıstanın Azərbaycan ilə quru sərhədi olmamasına baxmayaraq hər iki ölkənin Xəzər dənizinə çıxışı var. Qazaxıstanın Azərbaycana ixracatı 2018-ci ildə 211 mln. dollar, 2020-ci ildə 2 dəfədən çox azalaraq 84 mln. dollar olmuşdur. TDT yaranması isə 2021-2022-ci illərdə müvafiq olaraq 287 mln.; 375 mln. dollar həcmində çatmışdır (8).

Diaqram 2-də Qazaxıstanın Azərbaycana ixrat etdiyi əmtəələrdən xüsusi çəkiyə malik olanlar göstərilir:

Diaqram 2. Qazaxıstanın Azərbaycana ixrac etdiyi əmtəələrin 2022-ci il üzrə paylanması (ABŞ dolları ilə).

Mənbə: (8) əsasında hazırlanmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 2022-ci ildə Qazaxıstanın Azərbaycana əmtəə ixracının həcmi 375 mln. ABŞ dolları həcmində olmuşdur, bunun təxminən 43% neft və neft məhsulları, 27% faizi taxıl, 6 faizi isə dəmir və polad kimi məhsullardan ibarətdir. Digər Türkdilli dövlətlərin arasında baş tutan xarici ticarət əlaqələri kimi, Qazaxıstan və Azərbaycan arasında xarici ticarət əsasən yeraltı sərvətlərə və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə gerçəkləşir. Qazaxıstanın digər Türkdövlətləri kimi Azərbaycanla idxal əlaqələri 2022-ci ildə əvvəlki illərə nisbətən artaraq 87 mln. dollar miqdarına çatmışdır.

Qazaxıstan və Türk Dövlətləri Təşkilatında müşahidəçi roluna sahib ölkələr arasında xarici ticarət əlaqələri.

Qazaxıstanın ticarət əlaqələri ən çox inkişaf etmiş Türk Dövlətləri Təşkilatının müşahidəçilərindən Türkmənistanladır. Sözsüz ki bunun əsas səbəbi aralarında quru sərhədələrinin mövcud olmasıdır. Əlavə olaraq, Türkmənistan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bir sıra dövlət proqramları qəbul etmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Kiçik və Orta Biznesin Dəstəklənməsi Üzrə Müvafiq Tədbirlər Planı
- 2022-2028-ci illər üçün Sosial-İqtisadi İnqaz Prezidentinin Dövlət Proqramı
- 2022-2052-ci illər üçün Türkmənistanın Sosial-İqtisadi İnkişaf Proqramı (Niftiyev, 2023: 56).

Həm Türkmənistan dövlətinin, həm də TDT göstərdiyi səylər nəticəsində Türkmənistanın Qazaxıstan və digər təşkilat dövlətləri ilə əlaqə də qeyri təşkilat dövlətləri arasında ikili iqtisadi əlaqələr artmaqdadır.

Cədvəl 2. Qazaxıstanın Türkmənistan ilə xarici ticarət göstəriciləri (milyon ABŞ dolları ilə).

	İxrac	İdxal	Ticarət balansı	Ticarət dövriyyəsi
2018	86	12	74	98
2019	116	29	87	145
2020	76	50	26	126
2021	211	42	169	253
2022	340	97	243	437

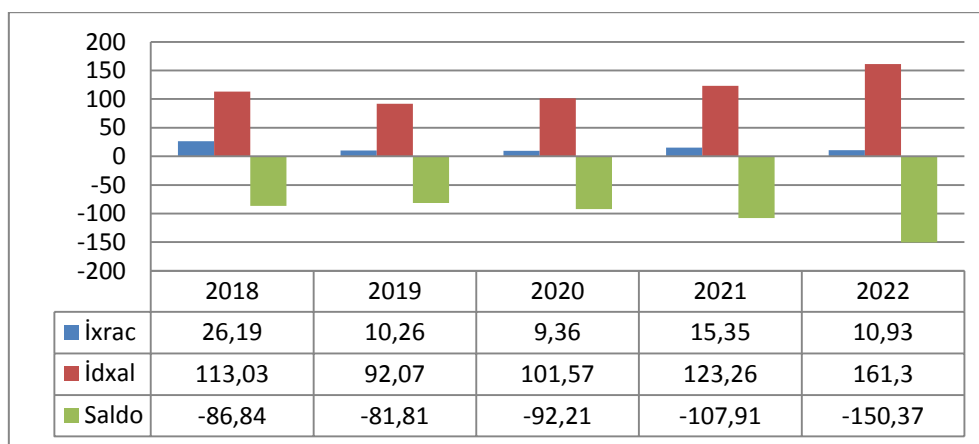
Mənbə: (10) əsasında hazırlanmışdır.

Qazaxıstanın Türkmənistana ixracatı 2020-ci il istisna olmaqla daim artan tendensiya göstərmişdir. İxrac olunan əmtəələr içərisində maşın avadanlığı, alkollu və alkolsuz içkilər, neft və neft məhsulları xüsusi çəkiyə malikdir.

Qazaxıstanın Türkmənistanla idxal göstəricilərinə gəldikdə dövr ərzində dalğalanmalar müşahidə olunub. Lakin 2022-ci ildə 2018-ci ilə nisbətən 8 dəfədən çox artım qeydə alınmışdır. 2020-ci il istisna olmaqla daim, Qazaxıstanın ticarət balansı artmışdır. Dövrün sonunda ən yüksək həddə çatmışdır. Ticarət dövriyyəsinə gəldikdə isə, COVID 19 pandemiyasının baş tutduğu ili çıxmaq şərti ilə daim artma müşahidə olunmuş dövrün sonunda 437 mln. dollar həcmində çataraq, əvvəlki illərdən daha sürətli artması müşahidə edilmişdir.

Qazaxıstanın 2018-ci ildən Türk Dövlətləri Təşkilatında müşahidəçi qismində çıxış edən Macarıstanda ticarət əlaqələri artmaqdadır. TDT ölkələri içərisində yeganə ölkə Macarıstandır ki, Qazaxıstanın onunla ticarətdə mənfəətli ticarət balansına var. Aşağıda verilmiş diaqram 3 Qazaxıstanın Macarıstan ilə xarici ticarət əlaqələrini 2018-2022-ci illər üçün əks etdirməkdədir:

Diaqram 3. Qazaxıstanın Macarıstan ilə xarici ticarətinin göstəriciləri (mln. ABŞ dolları ilə).

Mənbə: (11) əsasında hazırlanmışdır.

Diaqram 3-dən aydındır ki, Qazaxıstan Macarıstanla ticarətdə mənfi saldoya malikdir. 2018-2022-ci illər üçün ən az mənfi saldo 2019-da qeydə alınmışdır. Periodun sonunda ticarət balansı - 150.37 mln. dollar həcmində çatmışdır.

Diaqramdan görünür ki, Qazaxıstanın Macarıstanla ticarətdə malik olduğu mənfi ticarət balansı artan tendensiya göstərmişdir. Qazaxıstanın Macarıstana olan ixracatında dövr ərzində azalma, idxalatında isə artma müşahidə olunmuşdur.

Nəticə

2010-ci ildə özlərinin ən böyük uğurunu imza atıb, Türk Dövlətləri Əməkdaşlığı Şurasını yaratdı. 2021-ci ildə təşkilatın adı Türk Dövlətləri Təşkilatına dəyişdirildi. Qazaxıstan zəngin yeraltı sərvətləri və inkişaf etməkdə olan kənd təsərrüfatı sahəsi ilə digər təşkilat ölkələri ilə ticarət əlaqələri aparmaqdadır.

2021-ci ildən təşkilatın yaradılması ilə Qazaxıstanın digər təşkilat dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsində artımlar müşahidə olunur. Əvvəlki illərə nəzərən bütün ölkələrlə məhz 2021-2022 illərdə idxal, ixrac eləcə də ticarət dövriyyəsində artımlar var. Tədqiqat işi onu ortaya çıxarmışdır ki, Qazaxıstan Macarıstan istisna olmaqla bütün Türk Dövlətləri Təşkilatı ölkələrlə xarici ticarətdə müsbət ticarət saldosa malikdir.

Əlavə olaraq, Qazaxıstan və digər Türkdilli ölkələr arasında ticarət əlaqələri daim artan tendensiya sərgiləmişdir. Lakin, COVID-19 pandemiyası dövrlərində dünya bazarında olan maliyyə böhranı nəticəsi ilə onlar arasındakı ticarətdə 2020-ci ildə azalmalar müşahidə edilmişdir.

Macarıstanın TDT roluna gəldikdə isə, 2018-ci ildən etibarən TDT müşahidəçi ölkə statusuna malikdir. Qazaxıstanın bütün təşkilat ölkələrində 2022-dən etibarən ixrac payında müşahidə olunsada, Macarıstana olan ixracı 2021-ci ilə nisbətən azalma müşahidə olunmuşdur. Qazaxıstanın ölkədən olan idxalatı isə son illərdəki ən yüksək həddə çatmışdır.

Ədəbiyyat

1. Kushkumbayev, S. Mussabekova, A. (2022). New Kazakhstan and the Future of the Organization of Turkic States: Key Areas of Cooperation, Perceptions: Journal of International Affairs, 1 (17), p.78-79.
2. Balıqçioğlu, N. (2019). Türkiye İle Diğer Türk Cumhuriyetleri Arasında Dış Ticaretin Gelişimi: 2000-2017 Dönemi, s.234-237.
3. T.R. Ticarət Nazirliyi, Beynəlxalq Sazişlər və Avropa İttifaqı Baş İdarəsi (2023) Qazaxıstan Ölkə Profili, səh.13.
4. Trade map, Trade between Kazakhstan and Türkiye. URL: https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c398%7c%7c792%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c%7c1
5. Abdulova, A. (2023). Özbəkistan iqtisadiyyatı: davamlı inkişafa doğru, UNEC Ekspert elmi-publistik jurnalı, 1(12), səh. 50.
6. Trade map, Trade between Kazakhstan and Uzbekistan. URL: https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c398%7c%7c860%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c%7c1
7. Trade map, Trade between Kazakhstan and Kyrgyzstan. URL: https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c398%7c%7c417%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c%7c1
8. Trade map, Trade between Kazakhstan and Azerbaijan. URL: https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c398%7c%7c031%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c%7c1
9. Niftiyev, İ.(2023), Türkmənistan İqtisadiyyatının Mövcud Vəziyyəti Və İnkişaf Perspektivləri, UNEC Ekspert elmi-publistik jurnalı, 1(12), səh. 56.

10. Trade map, Trade between Kazakhstan and Turkmenistan. URL:

https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c398%7c%7c795%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1

11. Trade map, Trade between Kazakhstan and Hungary. URL:

https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c398%7c%7c348%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1

Göndərilib: 28.12.2023

Qəbul edilib: 01.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/112-116>

Movlud Aydamir
Azerbaijan Diplomatic Academy
master student
aydamir.movlud@zoho.com

CHECKS AND BALANCES SYSTEM AND THEIR LARGER POLITICAL EFFECTS IN THE USA, THE UK AND FRANCE

Abstract

The article explores the political systems of the USA, UK, and France, focusing on their institutional structures and balance of power among branches. In the USA, power is divided among Congress, the President, and the Supreme Court, with clear delineations of authority outlined in the Constitution. Congress holds significant legislative power, while the President's authority is more limited and subject to congressional oversight. The judiciary interprets laws and the Constitution, ensuring adherence.

In contrast, the UK operates under an unwritten constitution, with Parliament, the Prime Minister, and the Supreme Court as key institutions. Parliament, consisting of the House of Lords and the House of Commons, holds legislative power, while the Prime Minister wields considerable influence, responsible for executing party plans. The judiciary's role is constrained compared to the US, as laws passed by Parliament supersede judicial precedent.

France has a written constitution and a unique political system, with power vested in the National Assembly, the President, and the Constitutional Council. The executive branch, led by the President, holds significant influence, with the Prime Minister acting as a proxy. The legislative branch, while bicameral, tends to be dependent on the executive, potentially compromising checks and balances.

Overall, the institutionalist approach considers how political systems are shaped by various groups and influences. The USA's system limits group influence through horizontal separation of powers, while France's system is vulnerable to majority authority due to direct elections of the executive branch. In the UK, power is indirectly concentrated in the Prime Minister's hands, with occasional criticisms of majority authority. Each country's political system reflects its historical and cultural context, with varying degrees of checks and balances.

Keywords: *political system, balance of power, Westminster system, majority authority, branch of government, direct elections*

Mövlud Aydəmir
Azərbaycan Diplomatiya Akademiyası
magistrant
aydamir.movlud@zoho.com

Yoxlama və balans sistemi və onların ABŞ, Böyük Britaniya və Fransada geniş siyasi təsirləri

Xülasə

Bu məqalədə ABŞ, Böyük Britaniya və Fransanın siyasi sistemləri onların institusional strukturları və hakimiyyətlər bölgüsü nəzərə alınmaq araşdırılır. ABŞ-da Konstitusiyada təsbit olunmuş səlahiyyətlər üzrə hakimiyyət Konqres, Prezident və Ali Məhkəmə arasında bölüşdürülür. Konqres əhəmiyyətli qanunvericilik səlahiyyətinə malikdir, prezidentin səlahiyyətləri isə daha məhduddur və Konqresin nəzarəti altındadır. Məhkəmə hakimiyyəti isə qanunları və Konstitusiyanı şərh edir bütövlüyün təmin olunmasına nəzarət edir.

Böyük Britaniya yazılı olmayan konstitusiyaya tətbiq olunmaqdadır və əsas qurumlar Parlament, Baş Nazir və Ali Məhkəmədir. Lordlar Palatasından və İcmalar Palatasından ibarət parlament qanunvericilik səlahiyyətinə malikdir, Baş nazir isə partiya planlarının icrasına cavabdeh olan əhəmiyyətli təsirə malik şəxsdir. Parlamentin qəbul etdiyi qanunlar məhkəmə presedentini əvəz etdiyi üçün məhkəmə sisteminin rolu ABŞ ilə müqayisədə məhduddur.

Fransada hakimiyyətlər bölgüsü Milli Assambleyaya, Prezidentə və Konstitusiyaya Şurası arasında aparılmışdır və bu konstitutsiyada öz əksini tapmışdır. Prezidentin rəhbərlik etdiyi icra hakimiyyəti əhəmiyyətli təsirə malikdir, Baş Nazir isə etibarlı tərəfdaş rolunu oynamaqdadır. Qanunvericilik qolu ikipalatalı olsa da, icra hakimiyyətindən asılı olmağa meyllidir.

Ümumilikdə, institusionalist yanaşma bizə siyasi sistemlərin müxtəlif qruplar və təsirlər tərəfindən necə formalaşdığını öyrənmək imkanı verir. ABŞ siyasi sistemi hakimiyyətlərin üfqi bölünməsi yolu ilə qrupların təsirini məhdudlaşdırır, Fransa siyasi sistemi isə icra hakimiyyətinin birbaşa seçilməsi səbəbindən çoxluq hakimiyyətinə qarşı həssasdır. Böyük Britaniyada hakimiyyət dolayısı ilə baş nazirin əlində cəmləşib və ara-sıra əksəriyyət hakimiyyəti tənqid olunur. Hər bir ölkənin siyasi sistemi onun tarixi və mədəni kontekstini hakimiyyətlər bölgüsü üzərində müxtəlif dərəcədə əks etdirir.

Açar sözlər: siyasi sistemlər, vestminister sistemi, çoxluğun hakimiyyəti, hakimiyyətlər bölgüsü, birbaşa seçkilər

Introduction

Checks and balances system is a historical product of the political philosophy which one is applied into the modern democracies, especially in their antecedent the UK, France, and the USA. In this paper, I am going to discuss check and balance and separation of power for all three given states. After the clear explanation of the mechanism of the system, the comparison will be made for the conclusion.

USA.

In the United States of America legislative, executive and judiciary power is vested according to one of the smallest Constitution of the world as following, Congress, President and Supreme Court. Their main duties are explained by the Articles, 1, 2, 3. USA Constitution in comparison with other two democratic states are clearer with defining the core elements of a branch of the government. Legislative body – Congress – is divided into the two parts, House of Representatives and Senate, those representatives are elected by qualified citizens of the country. The bicameral legislature has an enormous right which is enumerated in the Article 1, Section 8, such as to regulate commerce with foreign countries, to establish post roads, to state war, to raise and support Armies. Either Senate or House of Representatives has a sole power of impeachment.

When sitting for that Purpose, they shall be on Oath or Affirmation. When the President of the United States is tried, the Chief Justice shall preside: And no Person shall be convicted without the Concurrence of two-thirds of the Members present.

In contrast to the legislative body, the executive branch of the state that is elected direct votes of the population has fewer rights and should act with the consent of Congress mainly in all circumstances. He has a power, with the advice and consent of the Senate to make treaties. President should appoint an ambassador, other ministers, and Councils, Judges of Supreme Court again by and with the Advice and Consent of Congress. On the other hand, President time to time should inform Congress about annual affairs and in extreme cases might be removed from office in extreme cases such as treason, bribery or other high Crimes (France Constitution: France's Constitution of 1958 with Amendments through 2008, 2017).

Judicial Power influence covers whole cases we from constitution to laws and treaties. The Supreme Court have original jurisdiction on Ambassadors, public Ministers, Consuls, and for all others appellate Jurisdiction.

The United States Constitution allocates power horizontally among the three branches of government (Hawkins, Bast, 2010). Governments are divided to the three branches, and they

interplay with each other regarding with the lawmaking process, both locally and federally. Legislature regarding the public issue could make statutes but before execution Supreme Court should interpret and decide possibility of applying statute for adjusting problems. All statutes which are accepted by the president or legislative branch may be specified invalid by both federal and state courts if it conflicts with the Constitution of the country.

Executive body have a right to shape political game with proclamations and executive orders. President may deny legislative documents with veto right and to override veto, legislative body should vote with sufficient votes. President influences on legislation with informal way through funding and publicity. However, at the end, all legislations which are initiated by President became interpreted by federal courts (Knapp, Wright, 2017).

Supreme Court judges are appointed by other political branches for the end of the life. President appointments must be ratified by Senate.

Separation of power and check and balance history of America is about her historical creation – period of colonialism. Historically, separated states of the America had been regulated by governors which are appointed by Crown after the capture. Each governor performed his execution as an oligarchy, instead of being chosen by the council, he selected its members. This process was carried another step with the creation of an elected assembly in 1619, the first representative legislature in America (Wright, 1933: 171).

Extension of effects of English and French philosophers on the fulfilling of the division of powers in America is less clear, but this is obvious that works of publicist played a significant role in the formulation process of the system and constitution itself. Between 1776 and the formation of the national Constitution in 1787 each of the States, except Connecticut and Rhode Island, adopted at least one constitution (Wright, 1933: 176).

UK.

British model of the political system has many differences with the USA, but there exist proxies also. Referring to constitution, it is not possible to define role of branches for UK, due to unwritten constitution. UK legislative, executive and judiciary power are vested as a following, House of Common, Prime Minister and Supreme Court of the United Kingdom.

As in the United States legislative body is bicameral body with 659 members, which consist of House of Lords and House of Commons. House of Lords or upper house are appointed by the Queen and has very few capacities to influence decision of the parliaments. The last time that they played a significant role in British politics was in 1910 when The House of Lords blocked a high-spending welfare budget passed by the House of Commons (Kopstein, Lichbach, 2017: 2). Legislative body should submit itself general election which occurred once every 5 years. In the UK, in contrast to the USA, parliament not a legislation initiator body but mostly dealing with voting and discussion of plans which is derived by prime minister.

The prime minister, who is coming from winning party after the election, is accountable to the parliament and should be listened in the Parliament for political accounting each week. He is responsible for executing party plans regarding with the external and internal policy (USA Constitution: US Government Publishing Office, 2016: 6).

In the USA both federal and state courts can override legislation that violates Constitution. In the UK, Judicial branch has the limited role to intervene political process of Westminster. Lack of written constitution and bill of rights prevent reference ability of the court. Any act that is passed in three readings by the Commons and Lords and signed into law by the queen supersedes all preceding laws and precedents and must be implemented by the judiciary (Kopstein, Lichbach, 2017: 2).

As mentioned before, Congress has impeachment right for every action that occurred by President, and sometimes it brings deadlock for US government. However, the UK, and other common law jurisdictions, the executive and legislature are closely entwined (Benwell, Gay, 2017: 3). Prime minister is both head of the executive branch and legislative body as winning party leader and that makes him more effective.

In comparison with the USA totally, British model is not understandable through the legal documents, such as constitutions which define roles of each branch very accurately. But an explanation of system merely laying within the history. One of the burning documents in the UK history was Magna Carta, which is used nowadays as basic documents by the judicial system. Parliament had been settled by Oliver Cromwell, against the King, to defense rights of the feudal (Watts, 2003).

France.

Whereas the United States has had only one constitution with 26 amendments in two hundred years, France has experimented with three monarchies, two empires, and five republics, as well as 13 written constitutions, during the same time period (Kopstein, Lichbach, 2017: 2). In contrast to USA, and UK, France has the specific constitution and a unique political system. Last small amendments to the last constitution were held in 2010, and since 1958 keep in force. As a USA constitution French one is preferable to understand not only duties of the branch of the government, but also procedure that exists among the bodies. In the France legislative, executive and judiciary power are vested as a following, National Assembly, President, and Constitutional Council (9).

The executive body has the huge influence in the interplay among the bodies, such as dissolvent of the assembly (Article 12), make referendums (Article 11). Additionally, a president is responsible for setting political agenda for an elected 4 years. Prime minister of the government and other civil and military servants' posts are filled by appointment of the President (Article 13). When the majority is favorable, the president can, as it were, manipulate the government machine from outside. In France, president hearings in parliament are not imaginable as happened in the UK each week, or president acts are not able to be prevented by the judiciary branch, as usually observed in the USA. Appointed prime minister generally is proxy to the president and responsible for national defense and implementation of legislation (Article 21) (Madison, J., Hamilton, A., Jay, 2001).

National Assembly, as a legislative branch is a bicameral system, consist of Senate which is elected indirect suffrage and National Assembly that members shall be elected by direct suffrage (Article 24). Parliament decides, discuss and could make a legislation regarding with the national education, state budget expenditure, system of ownership, amnesty, civil rights, the independence of media (Article 34) (Yoho, 1995: 587-605).

If the general functions of a democratic parliament are to play a major role in initiating legislation, to oversee the executive branch, and to represent its given constituencies, then the French legislative branch tends to fall short on all counts (Kopstein, Lichbach, 2017). Despite these broad spheres of activity, in crucial situation parliament depend on the president of the government who can deadlock process with Senate. Either prime minister or members of the parliament has a right to in state law. As in the USA, declaration of war should be ratified by Parliament (Congress in the USA) (Article 35).

Judiciary body - Constitutional Council in comparison with USA and UK, has not much right to involve to the checks and balances system and operated under the control of the executive body. Because of the republican tradition in France was hostile to the judiciary as agents first of the monarchy and then of counterrevolutionary regimes, the judicial branch has overall been subordinated to the executive branch (Kopstein, Lichbach, 2017: 2).

Conclusion – Institutional Approach for Comparison.

Institutionalist approach emphasis on the institutions that exist in the society, which shape political system, affect population choice and define the role of the branches. The main question for institutionalists is how political system influenced by political or non-political groups? How can the state defend itself against fluctuation?

In USA, effect of groups on the check and balance system is very limited due to horizontal separation of powers that exist not only in the central administration though also within the states. Majority authority has been one of the discussion points on the Federalist Papers, after the adoption of Constitution. Especially, in the federalist No. 10 by the James Madison, give attention to public and personal liberty, unstable governments, conflicts of rival parties. Madison understood claims

about ruling system – “that measures are too often decided, not according to the rules of justice and the rights of the minor party, but by the superior force of an interested and overbearing majority (Knapp, Wright, 2017: 2). For a solution for strong state, he defend constitution and put forward the idea, that, huge number of citizens and broad territory which exist under the republican form of government would prevent combinations of the majoritarian authority.

France political system is more vulnerable than her counterparts in term of majority authority because of direct elected executive branch - president who also not responsible for accounting on the parliament. Both parliament and legislative body are elected direct suffrage of population, which bring with itself powerful executive control over the judiciary. Parliament that consists mainly left and right parties' members mostly dependent on the executive branch plans. On the other hand, for most of the 170 years between the Revolution and the establishment of the Fifth Republic in 1958, France suffered from a lack of consensus about the nature of the régime under which the country should be ruled (Knapp, Wright, 2017: 2). Subgroups such as church, social classes, conservatives have their own view on the regime type for country.

Conclusion

In the Westminster system, power is accumulated in the hand of the Prime Minister, indirectly. He is coming from, elected parliament of the country which is mainly dominated by Conservative, Labor and little sized Liberal Party members. Criticism for majority authority on the check and balance system time to time sounded in the UK political environment. When this is done prime ministerial power can be seriously circumscribed and dependent on the circumstances of the time (Watts, 2003: 80).

References

1. France Constitution: France's Constitution of 1958 with Amendments through 2008. (2017). Constituteproject.org.
2. Hawkins, M., Bast, C. (2010). Foundations of Legal Research and Writing (4th ed.). Cengage Learning.
3. Knapp, A., Wright, V. (2017). The Government and Politics of France (4th ed.), 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN: Routledge, 2 p.
4. Wright, B. (1933). The Origins of the Separation of Powers in America. *Economica*, (40), 169 p.
5. Kopstein, J., Lichbach, M. (2017). Comparative Politics, Interests, Identities, And Institutions in A Changing Global Order (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
6. USA Constitution: US Government Publishing Office. (2016). The Constitution of The United States Of America. Washington: US Government Publishing Office, 5 p.
7. Benwell, R., Gay, O. (2017). The Separation of Powers. London. House of Commons Library, 3 p.
8. The Magna Carta (The Great Charter). <http://www.constitution.org>.
9. Madison, J., Hamilton, A., Jay, J. (2001). The Federalist (1st ed.). Liberty fund.
10. Yoho, J. (1995). Madison on the Beneficial Effects of Interest Groups: What Was Left Unsaid in "Federalist" 10. *Polity*, 27(4), pp.587-605.
11. Knapp, A., Wright, V. (2017). The Government and Politics of France (4th ed.), 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN: Routledge.
12. Watts, D. (2003). Understanding US/UK government and politics (1st ed.). Oxford Road, Manchester M13 9NR, UK: Manchester University Press.
13. Watts, D. (2003). Understanding US/UK government and politics (1st ed.), Oxford Road, Manchester M13 9NR, UK: Manchester University Press, 80 p.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/117-120>

Günel Muxtarova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
magistrant
gunelmuxtarova34@gmail.com

İRSİMİZİN GƏLƏCƏK NƏSİLLƏRƏ ÖTÜRÜLMƏSİNDƏ BƏRPANIN ROLU

Xülasə

Vətənimiz Azərbaycan əlverişli coğrafi mövqeyə malik olub, toxuculuqda zəngin xammal bazasına malikdir. Azərbaycanda toxunan bədii məmulatlar buraya səyahət etmiş səyyahların diqqətindən yayınmamış və öz qeydlərində bu barədə bəhs etmişlər. Məqalədə muzeylərdə və ya şəxsi əşya kimi saxlanılan bədii toxuculuq məmulatlarında bərpanın önəmi, ölkəmizdə bərpanın tarixi, inkişafı haqqında məlumatlar yer almışdır. Bu gün artefaktlar üzərində aparılan bərpa proseslərində MSXƏEBM-nin rolu, oradakı iş prosesləri və həmin proseslərin "Bərpa pasportu"nda ardıcıl şəkildə necə qeyd olunması da burada əksini tapmışdır. Məqalədə ölkə ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan iki tekstil məmulatı üzərində aparılan bərpa prosesləri, həmin məmulatların dövrü, materialı və s. haqqında vacib məqamlar da yer almışdır.

Açar sözlər: *bərpa, konservasiya, məmulat, arxeoloji, parça nümunəsi*

Gunel Mukhtarova
Azerbaijan State Academy of Arts
master student
gunelmuxtarova34@gmail.com

The role restoration in passing on our heritage to future generations

Abstract

Our homeland, Azerbaijan, has a favorable geographical position and a rich base of textile raw materials. The artistic products woven in Azerbaijan have not been avoided the attention of the travelers who visited here and have mentioned it in their notes. The article provides information about the importance of restoration, history and development of artistic textile products kept in museums or as personal items. Today, the role of SRCMTM in the recovery processes carried out on artifacts, the work processes there, and how those processes are consistently noted in the "Recovery passport" are also mentioned here. Besides, the article contains important points such as the restoration processes of two textile products found during archaeological excavations in the country, the age and the material of those products and etc.

Keywords: *restoration, conservation, products, archeological, fabric sample*

Giriş

Azərbaycan ərazisində toxuculuq formalaşdığı vaxtdan günümüzə kimi tarixin bütün dövrlərində inkişaf etmiş, fərqli çeşidlərdə, üslublarda, rəng, çalar, motiv və texnikalarda zəngin, ənənəvi bədii toxuculuq məmulatları yaranmışdır. Coğrafi mövqeyinə görə əlverişli ərazidə yerləşən vətənimizdə heyvandarlıqla yanaşı, əkinçilik, ipəkçilik inkişaf etmiş, toxuculuqda xammal bazasını təşkil etmişdir. Bu toxuculuq məmulatları haqqında biz şairlərimizin, yazarlarımızın əsərlərindən, tarixi mənbələrdən, bir çox səyyahların qeydlərindən, arxeoloji qazıntılardan məlumat almış oluruq. Yunan alimi Strabonun (e.ə.446-385) qeydlərində Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların yun və kətdandan parça toxunmasında və parçaların boyanmasında daha çox qırmızı rəngdən istifadə etdikləri qeyd edilir. V əsrdə yaşamış digər yunan alimi Heradot da öz qeydlərində Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqlarının istehsal etdikləri parçaların keyfiyyətindən, davamlılığından və rəngarəngliyindən yazır: "Bu yerlərin meşələrində elə ağaclar bitir ki, yerli əhali

onların yarpaqlarını əzib su ilə qarışdırır, alınmış məhlul ilə paltarlarına naxış vururlar. Bu naxışlar silinməyib, parça köhnələndikdə qədər qalır” (Latyshev, 1890: 7).

Mingəçevirdən, Ağstafanın Qırıq Kəsəməndən, Şamaxının Dəmirçi kəndindən və s. ərazilərdən tapılan toxuculuq məmulatları bu ənənənin kökünün ölkəmizdə daha qədim olduğunu sübut edir. Zəngin toxuculuq məmulatlarına malik olmaq böyük irsdir, lakin malik olduğumuz bu irsi qoruyub saxlamaq, gələcək nəsillərə çatdırmaq lazımdır. Çox zaman tapılan məmulatlar muzeylərə təhvil verilir, orada qorunub saxlanılır. Muzeylərdən başqa şəxsi kolleksiyalarda, bəzən də irsən ötürülən toxuculuq məmulatı nəsildən-nəsilə ötürülərək varislər tərəfindən qorunur. İstər muzeylərdə, istər şəxsi əşyalar içində saxlanan məmulat mütəmadi nəzarətdən keçirilməli, qorunmalıdır. Məmulatın saxlandığı şərait, temperatur, rütubət, işıq daim nəzarətdə saxlanmalı, müxtəlif həşəratlardan, gəmiricilərdən mühafizə olunmalı, məmulatın saxlanma formasına (qatlama, asılma, dikinə rulon) və s. fikir verilməli, məmulatların yerləşdiyi bina fəvqəladə hallara davamlı olmalıdır (Əliyev, 2007).

Bəzən saxlanan hər hansı bir məmulatda çürümə, sökülme, dağılma varsa bunun qarşısı alınmalı, baş verən bu proseslər dayandırılmalıdır. Bütün bunlar isə bərpa elminin tərkibində cəmlənir. Bərpada hər hansı məmulatı qorumaqla, nəzarətlə yanaşı, dağılma, sökülme, çürümənin qarşısı alınmalı, bəzən isə görüntünü tamamlamaq üçün müəyyən hissələrin bərpasına ehtiyac var. Eyni zamanda arxeoloji qazıntılardan tapılan məmulatın yaşının müəyyən edilməsi, materialı, toxunma texnikası, rəng həllini də müəyyən etmək bərpanın payına düşür. Bərpa sahəsi iqtisadi baxımdan yüksək maliyyə tələb edən sahədir. Bərpa üçün laboratoriyalar olmalı, yüksək səviyyəli, müasir avadanlıqla təchiz edilməli, analizlərin (korbon, rentgen, mikroskopik, ultrabənövşəyi, infraqırmızı şüalanma diapozonları) aparılmasına şərait yaradılmalı, yüksək ixtisaslaşdırılmış kadrlar olmalıdır. İqtisadi baxımdan bu laboratoriyaları təchiz etmək çətinliklər yaradır (Əliyeva, 1990).

Bu gün ölkəmizdə bərpa daha çox muzeylərin nəzdində fəaliyyət göstərən bərpa şöbələrində və Muzey Sərvətləri və Xatirə Əşyalarının Elmi Bərpa Mərkəzində aparılır.

Ölkəmizdə ilk olaraq bərpa sənətinə yiyələnən şəxs ötən əsrin ortalarında həmkarları arasında istedadlı rəngkar kimi tanınan Fərhad Hacıyev olmuşdur. O, 1954-1957-ci illərdə V.İ. Surikov adına Moskva Dövlət Rəssamlıq İnstitutunda məşhur bərpaçı rəssam İ.E. Qrabanın təşkil etdiyi Ümumittifaq bərpaçılar kursunda bu sənətin sirlərinə yiyələnmişdir. Təhsilini bitirdikdən sonra vətənə qayıdan Fərhad Hacıyev Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində bərpaçı-rəssam vəzifəsində işləməyə başlamışdır. 1971-ci ildə həmin muzeyin nəzdində Bədii bərpaçılıq emalatxanası fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Bu fəaliyyət o zaman ölkədə bərpaçılıq sahəsində olan boşluğun doldurulmasında qətiyyətli addım idi. Fərhad Hacıyevlə yanaşı emalatxanada Rəhim Qənahi, Ələsgər Əliyev, Rafiq Əsgərov və Gülşən Hacıyeva da çalışırdı. Bu emalatxanada respublikada yerləşən bir çox muzeyin eksponatları bərpa edilirdi. 1973-cü ildən İçərişəhərdə yerləşən Bəylər məscidi emalatxanaya verilir. 1980-ci ildən isə elmi status alaraq qurum Muzey Sərvətləri və Xatirə Əşyalarının Elmi Bərpa Mərkəzinə çevrilir. Hal-hazırda mərkəz Səid Rüstəmov küçəsində yerləşən tarixi binada fəaliyyət göstərir (Əfəndi, 1971).

MSXƏEBM-də 4 şöbə fəaliyyət göstərir – Elmi tədqiqat, Rəngkarlıq, Qrafika, Təbii İncəsənət (xalça və xalça məmulatları, metal, mebel, tikmə, keramika və s.) şöbələri. Mərkəz respublikanın 225 aparıcı, ev, rayon tarix-diyarşünaslıq və s. muzey müəssisələri üçün bərpa xidməti göstərir. Altmış ildən artıq müddətdə burada 30000-ə yaxın müxtəlif növ muzey əşyaları bərpa və konservasiya olunmuşdur. Bunların sırasında tikmə, geyim, parça nümunələri, xalça və xalça məmulatları, bədii metal nümunələri, keramika, ağac əşya və işləmələr, musiqi alətləri, arxeoloji qazıntılardan əldə olunmuş əşyalar və s. vardır.

Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Azərbaycan Milli Xalça Muzeyində də bərpa şöbələri fəaliyyət göstərir. Burada çalışan mütəxəssislər yüksək təcrübəyə, peşəkarlığa malikdirlər. Materialla yüksək davranma qabiliyyətinə malik bərpaçılar əşyaya, məmulata baxarkən məmulat haqda ilkin diaqnoz qoyur, işlərin gedişatını planlayırlar.

Bərpadan öncə yeni daxil olan materialların bərpası ilə əlaqədar iclas təşkil olunur, bərpaçılar, konservatorlar üzərində iş aparılacaq predmetlər haqqında öz fikirlərini bildirirlər. Məsələn, daxil

olan tekstil nümunəsinə baxılaraq, zədələr aid edilir, bu nümunəyə necə yanaşmaq, hansı işləmləri həyata keçirmək lazımdır kimi fikirlər səslənir (Bazovyte rekomendatsii restavtoram i khraniteliyam kovrovkykh izdeliy, 2021).

Bərpa görəcək hər bir məmulatın “bərpa pasportu” olur. Bu bərpa pasportunda obyektə aid bütün informasiyalar bölmələrdə qeyd edilir. İlk bölmələrdə bərpa olunacaq əşyanın növü, xüsusiyyətləri, sahibi, daimi saxlanma yeri, dövrü, materialı, ölçüləri haqda bilgilər yerləşdirilir. Növbəti bölmələrdə isə obyektin bərpaya ehtiyacı, bundan öncə bərpa prosesində olubsa, o haqda qeydlər və hal-hazırkı vəziyyət qeyd olunur, fotosəkilləri çəkilir. Hazırkı vəziyyətdə zədələr, onların sayı, ölçüsü, koordinatları qeyd olunur. Növbəti proses laborator tədqiqatların nəticələrini əks etdirir. Bəzən lazımı şəraitin olmaması nəticələri müəyyən qədər məhdudlaşdırır. Daha sonra “Aparılan işlərin proqramı və onun əsaslandırılması” bölməsində məmulatın üzərində görüləcək işlərin mərhələli, ardıcılıqla planı verilir. Məsələn: MSXƏEBM-ə bərpa üçün daxil olan Lerik Tarix-Diyarşünaslıq muzeyindən XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə aid olan Qazax bölgəsinə məxsus xurcunun bərpa pasportunda “Aparılan işlərin proqramı və onun əsaslandırılması” bölməsində proses bu ardıcılıqla qeyd olunur (6):

1. Dezinfeksiya
2. Quru təmizləmə
3. Demontaj
4. İtirilmiş hissələrin bərpası
5. Presləmə
6. Montaj

Bu mərhələlər işin gedişatından asılı olaraq dəyişdirilə də bilər və bu da bərpa pasportunda öz əksini tapır. Qeyd olunan mərhələlər baş tutduqca pasportda prosesin tarixi və bərpaçının imzası qeyd edilir və bütün işlər bitdikdən sonra obyektin fotosəkilləri çəkilir, “İllustrativ material” bölməsində cibciyə yerləşdirilir. Pasportlarda “Keçirilən tədbirlərin nəticəsi”, “Elmi bərpa şurasının yekun qərarı” kimi bölmələr də yer almaqdadır. “Abidənin saxlanmasına dair tövsiyələr” bölməsində obyektin təqribi saxlanılma temperaturu, rütubəti, dezinfeksiya olma (nə ilə və necə), saxlanılma yeri haqqında tövsiyələr verilir. Nəhayət, pasportun sonuncu vərəqində iş rəhbərlik edənin, bərpa işlərinin icraçılarının adları və imzaları qeyd olunur və ən son - “Abidənin bərpadan sonrakı vəziyyətinin müşahidə olunması” bölməsində isə məmulatda baş verən dəyişikliklər qeyd olunur (7).

Arxeoloji qazıntılardan tapılan tekstil nümunələri bərpa işlərində daha çox zəhmət və təcrübə tələb edir. Aşkar olunan vaxt onun tekstil nümunəsi olduğunu seçmək çox çətin olur. Bacarıqlı bərpaçının uzun sürən əməyindən sonra, analiz nəticələrinə əsasən həmin nümunənin matrealı, toxunuş texnikası, rəngi aşkar edilir və bəzən də çox çürümüş olduğundan məmulat haqda bilgilər aşağı nəticə verə bilər.

2017-ci ildə Şamaxının Dəmirçi kəndində Qafar Cəbiyevin rəhbərliyi ilə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Dəmirçi arxeoloji ekspedisiyası bir ay ərzində qazıntı işləri aparmışdır. Qafqaz Albaniyası dövrünə aid olan 28 qadın, kişi, uşaq qəbirlərindən ibarət nekropol aşkar edilmişdir. Bu qəbirlərdən qızıl bəzək əşyaları, gümüş məmulatlar, gil qablar, metal qablarla yanaşı parça nümunəsi də aşkar edilib. Bu parça fraqmenti 10 nömrəli qəbirdən, skeletin kəllə sümüyünün altında, metal qabın içindən tapılıb. Eyni zamanda qəbirdə müxtəlif hissələrdən parça fraqmentləri də tapılmışdır. Çox güman ki bu, döyüşçünün qəbridir.

Aşkar olunan tekstil nümunəsi Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinə təqdim edilmiş, burada bərpaçılar tərəfindən preslənmiş tekstil nümunəsi torpaqdan təmizlənmiş, sonra yüngül təmizlənmə, daha sonra isə spirt-poliyeten-qlinol məhlulu ilə işlənmişdir. Növbəti tədqiqat mərhələsi isə Ümumrusiya Rəssamlıq Elmi-Bərpa Mərkəzinin Dəri məmulatları və arxeoloji parçaların bərpa şöbəsinin müdiri Nataliya Sinitsina tərəfindən aparılmışdır. Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Şirin Məlikova “Azərbaycan Xalça Muzeyinin ən qədim tekstil nümunəsi” məqaləsində Natalya Sinitsinanın tədqiqatının nəticələrini qeyd etmişdir: “Tədqiq olunan əşya, tekstil məmulatının çoxqatlı fraqmenti idi. Tekstil fraqmentinin bir qırağından təmizlənmə prosesində bükülmüş və tikilmiş

kənar hissəsi aydın şəkildə göründü. Bu da tədqiq etdiyimiz fraqmentlərin tekstil məmulatının qalıqlarının olduğunu düşünməyə əsas verdi. Parçanın bir çox qatlarının əriş sapları müxtəlif istiqamətlərə malik olduğundan, belə fərz etmək olar ki, o səliqə ilə qatlanmayıb, çox güman ki, büzülmüş və çox əzilmiş olub. Ayrı-ayrı nümunələrdə, parça tamamilə öz strukturunu itirib. Arğac və əriş lifləri yaşıl rəngə (mavi+sarı) boyanıb. Parça yumşaq və qalın idi (Təsviri və Dekorativ, 2019: 5).

E.ə. III-V əsrlərə aid olan döyüşçünün baş geyiminin içində qalaraq, tamamilə məhv olmaqdan qorunan tekstil nümunəsi bu gün Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin ekspozisiyasında sərgilənir.

Digər tekstil nümunəsi 1923-cü ildə dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin məzarı “Nizami komissiyası” tərəfindən Gəncənin mərkəzinə-Şah Abbas məscidinin qarşısına köçürülən zaman məzardan aşkar edilib. “Tökülən daş və torpaq təmizləndikdən sonra məlum oldu ki, N.Gəncəvinin cəsədi tirmə parçaya (bir növ nazik yun parça) bükülərək palıd ağacından dördayaqlı tabuta qoyulub. Tabutun özünün tirməyə bükülmüş olması cənazənin böyük hörmət və ehtiramla dəfn olunduğundan xəbər verir”. “Parçanın qalıqlarından aydın olur ki, üzərində qızılı naxışlar olub” (9).

XII-XIII əsrlərə aid olan bu parça nümunəsi xalçaçı-rəssam Kamil Əliyev tərəfindən ekspozisiyaya hazırlanmış və hazırda Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində sərgilənməkdədir.

Nəticə

Yuxarıda bəhs olunanlar bizə milli irs kimi gəlib çatan toxuculuq məmulatlarının qorunması, mühafizəsində bərpanın rolunu, önəmini vurğulayır. Hər hansı bir məmulatın bərpasında bərpaçının ustalığı, işini bilməsi və laboratoriyalarda yaradılmış şərait xüsusi önəm kəsb edir. Hər bir bərpa olunmuş məmulat haqqında bərpa pasportundakı qeydlər bizə həmin məmulat haqqında geniş informasiya ötürməklə yanaşı növbəti bərpa proseslərinin istiqamətini də planlayır. Bərpa işlərində daha çox zəhmət, bilik, bacarıq tələb edən arxeoloji tapıntıların parça nümunələri bizə öz dövrünün insanların bədii-estetik zövqü, həmin dövrün toxuculuq məmulatının matrealı və toxuculuq texnikası haqqında informasiya ötürür.

Ədəbiyyat

1. Latyshev, V.V. (1890). “Izvestiya drevnikh pisateley o Skifii i Kavkaze”, t.1, SPb.
2. Əliyev, Z. (2007). “Xilas olunmuş gözəllik”. Bakı.
3. Əliyeva, G. (1990). “Azərbaycanın bədii parça və tikmələri”. Elm nəşriyyatı.
4. Əfəndi, R. (1971). “Azərbaycan el sənəti”. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
5. Bazovyye rekomendatsii restavratsionam i khranitel'nyam kovrovnykh izdeliy. (2021). Kollektiv avtorov, Nauchno-metodicheskoye posobiye. Cherepovets ID «Port-Aprel'».
6. <https://publika.az/news/maraqlitarix/194369.html>
7. <http://www.museumtextiles.com/textile-conservation-basics.html>
8. Təsviri və Dekorativ. (2019). tətbiqi sənət məsələləri. Keçə sənətində kəsişmə nöqtələri. Bakı.
9. <https://www.canada.ca/en/conservation-institute/services/preventive-conservation/guidelines-collections/textiles-costumes.html>

Göndərilib: 08.01.2024

Qəbul edilib: 07.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/121-127>

Davud Abdullayev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
davud_abdullayev@inbox.ru

MƏSRƏFLƏRİN UÇOTU VƏ MƏHSULUN MAYA DƏYƏRİNİN HESABLANMASININ STANDART VƏ MÜASİR ÜSULLARININ TƏTBİQİ

Xülasə

Xərclərin uçotu və məhsulun maya dəyərini standart və müasir üsulları müəssisələrə maliyyələrini səmərəli şəkildə idarə etməkdə və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməkdə mühüm rol oynayır.

Standart məsrəf uçotu istehsalın müxtəlif elementləri, məsələn, əmək, materiallar və qaimə məsrəfləri üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş xərclərin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Bu əvvəlcədən müəyyən edilmiş məsrəflər faktiki məsrəflərin müqayisə edildiyi meyarlar kimi xidmət edir və bizneslərə variyasiyaları müəyyən etməyə və təhlil etməyə imkan verir. Bu fərqləri təhlil edərək, müəssisələr öz əməliyyatlarında səmərəsizlik və ya təkmilləşmə sahələrini dəqiq müəyyən edə bilər, bilər ki, bu da daha yaxşı xərclərə nəzarət və qərarların qəbul edilməsinə səbəb olur.

Xərclərin uçotunun müasir üsulları məsrəflər və gəlirlilik haqqında daha dəqiq və ətraflı məlumat vermək üçün hazırlanmış bir sıra texnikaları əhatə edir. Fəaliyyətə əsaslanan maya dəyərini hesablanması (ABC) məsrəfləri idarə edən fəaliyyətlər əsasında xərcləri bölüşdürən, məsrəf amilləri və onların məhsul və ya xidmətlərə təsirinin daha ətraflı görünüşünü təklif edən belə üsullardan biridir.

Bundan əlavə, texnologiyanın yaranması məsrəflərin uçotunun qabaqcıl analitika, avtomatlaşdırma və məlumatlara əsaslanan qərar qəbulu ilə inteqrasiyasına gətirib çıxardı. Xərclərin uçotu sistemləri indi böyük həcmdə maliyyə məlumatlarını tez və dəqiq şəkildə emal etmək üçün məlumat analitikası alətlərindən istifadə edir, real vaxt rejimində xərc meyilləri, gəlirlilik amilləri və potensial qənaət imkanları haqqında məlumat verir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyərini hesablanması standart və müasir metodlarının tətbiqi müəssisələrə öz xərclərini daha yaxşı başa düşmək və idarə etmək, əməliyyat səmərəliliyini artırmaq, qərar qəbul etmə qabiliyyətini artırmaq və nəticədə uzunmüddətli maliyyə uğurlarına nail olmaq imkanı verir.

Açar sözlər: məsrəflərin uçotu, məhsulun maya dəyərini hesablanması, standart üsullar, müasir üsullar, uçot sistemi

Davud Abdullayev
Azerbaijan State University of Economics
master student
davud_abdullayev@inbox.ru

Application of standard and modern methods of cost accounting and product costing

Abstract

Standard and modern methods of cost accounting and product costing play an important role in helping businesses manage their finances efficiently and make informed decisions.

Standard costing involves assigning predetermined costs to various elements of production, such as labor, materials, and overhead. These predetermined costs serve as benchmarks against which actual costs are compared and allow businesses to identify and analyze variances. By analyzing these differences, businesses can pinpoint areas of inefficiency or improvement in their operations, leading to better cost control and decision making.

Modern cost accounting methods include a number of techniques designed to provide more accurate and detailed information about costs and profitability. Activity-based costing (ABC) is one

such technique that allocates costs based on the activities that drive costs, offering a more detailed view of cost drivers and their impact on products or services.

In addition, the advent of technology has led to the integration of cost accounting with advanced analytics, automation and data-driven decision making. Cost accounting systems now use data analytics tools to process large volumes of financial data quickly and accurately, providing real-time information on cost trends, profitability factors and potential savings opportunities.

In conclusion, the application of standard and modern methods of cost accounting and product costing enables enterprises to better understand and manage their costs, improve operational efficiency, improve decision-making ability, and ultimately achieve long-term financial success.

Keywords: *cost accounting, product costing, standard methods, modern methods, accounting system*

Giriş

Xərclərin uçotu və məhsulun maya dəyəri istənilən biznes təşkilatında maliyyə idarəetməsinin əsas sütunlarıdır. Bu metodologiyalar malların istehsalı və ya xidmətlərin göstərilməsi, qərar qəbul etmə proseslərinə köməklik, qiymət strategiyaları və ümumi gəlirlilik təhlili ilə bağlı məsrəflər haqqında məlumat verir. Vaxt keçdikcə məsrəflərin uçotunun mənzərəsi bugünkü dinamik biznes mühitinin mürəkkəbliklərinə uyğun gələn müasir texnikaları birləşdirmək üçün ənənəvi standart məsrəf hesablaşma metodlarından inkişaf etmişdir.

Ənənəvi məsrəflərin uçotu, ilk növbədə, material, əmək və qaimə məsrəfləri üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş xərclərin müəyyən edilməsini nəzərdə tutan standart maya dəyərinin hesablanması ətrafında fırlanırdı. Bu yanaşma faktiki xərcləri standart məsrəflərlə müqayisə etməklə məsrəflərə nəzarət və fəaliyyətin qiymətləndirilməsi üçün strukturlaşdırılmış çərçivə təmin etmişdir. Bununla belə, müəssisələr artan qloballaşma, texnoloji irəliləyişlər və dəyişən istehlakçı seçimləri ilə üzləşdikcə, standart maya dəyərinin məhdudluqları aydın oldu. Müasir müəssisələr rəqabətə davamlı və uyğunlaşmaq üçün daha mürəkkəb və çevik məsrəflərin uçotu metodlarına ehtiyac duyurlar.

Müasir məsrəflərin uçotu metodlarının yaranması xərclərin bölüşdürülməsi, məsrəflərin təhlili və strateji qərarların qəbul edilməsində əhəmiyyətli təkmilləşdirmələrə səbəb oldu. Fəaliyyətə əsaslanan məsrəflərin hesablanması (ABC) inqilabi bir yanaşma olaraq ortaya çıxdı və ixtiyari xərc hovuzlarından istifadə etməkdənsə, xərclərin həmin məsrəflərə səbəb olan fəaliyyətlərə əsaslanaraq bölüşdürülməsini vurğuladı. Bu üsul istehsalın və ya xidmətlərin göstərilməsinin müxtəlif mərhələlərində çəkilən həqiqi məsrəflərin daha dəqiq başa düşülməsini təmin edir, müəssisələrə resurslardan istifadəni optimallaşdırmağa və xərclərin azaldılması sahələrini müəyyən etməyə imkan verir.

Bundan əlavə, texnologiyanın inteqrasiyası məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyərinin hesablanması təcrübələrində inqilab etdi. Müəssisə Resurslarının Planlaşdırılması (ERP) sistemləri, qabaqcıl məlumat analitikası və süni intellekt (AI) alətləri real vaxt rejimində xərclərin izlənilməsini, proqnozlaşdırılan xərclərin modelləşdirilməsini və ssenari təhlilini təmin edib. Bu imkanlar təşkilatlara verilənlərə əsaslanan qərarlar qəbul etmək, müxtəlif xərc ssenarilərini simulyasiya etmək və müxtəlif biznes funksiyaları üzrə xərcləri proaktiv şəkildə idarə etmək imkanı verir.

Xərclərin uçotu ilə yanaşı, müasir məhsulun maya dəyərinin hesablanması metodologiyaları da şaxələndirilmiş məhsul portfəllərinin, global təchizat zəncirlərinin və dinamik bazar şərtlərinin mürəkkəbliklərini həll etmək üçün inkişaf etmişdir. Fəaliyyətə əsaslanan məsrəflərin hesablanması (ABC), Hədəf Qiymətləndirilməsi, Həyat Dövrünün Qiymətləndirilməsi (LCC) və Məhsuldarlıq Mühasibatlığı müxtəlif məsrəf amillərini, bazar dinamikasını və strateji məqsədləri nəzərə alaraq məhsulun maya dəyərinin dəqiq müəyyən edilməsini asanlaşdıran müasir üsullardan bəziləridir.

Xərclərin uçotu və məhsulun maya dəyərinin hesablanması standart və müasir üsullarının tətbiqi yalnız istehsal sənayesi ilə məhdudlaşmır, xidmət sektorlarına, səhiyyəyə, təhsilə və qeyri-kommersiya təşkilatlarına şamil edilir. Məsələn, səhiyyə təşkilatları məsrəfləri müxtəlif tibbi

prosedurlara bölüşdürmək, səhiyyə xidmətinin çatdırılmasında xərclərin şəffaflığını və səmərəliliyini artırmaq üçün fəaliyyətə əsaslanan xərc hesablamalarından istifadə edir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyərini standart üsullardan müasir texnikalara təkamülü biznes mühitinin dinamik xarakterini əks etdirir. Bugünkü bizneslər çətinliklərin öhdəsindən gəlmək, imkanlardan istifadə etmək və uzunmüddətli gəlirliliyi saxlamaq üçün məsrəflərin idarə edilməsi təcrübələrində ənənəvi ciddilik və müasir çevikliyin qarışıqına ehtiyac duyurlar. Bu məqalə məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyərini hesablanmasının standart və müasir metodları ilə əlaqəli tətbiqi, faydaları və çətinlikləri daha dərinlən araşdırır, müasir biznes mənzərələrinin mürəkkəbliklərini araşdıran praktiki, tədqiqatçılar və biznes liderləri üçün dəyərli fikirlər təqdim edir.

Ənənəvi məsrəflərin uçotu metodları.

Ənənəvi maya dəyəri metodundan istifadə edərək xərcləri hesablamaq üçün aşağıdakı addımları yerinə yetirmək lazımdır:

Misal 1.

Qaimə məsrəfləri, o cümlədən fabrik üçün kommunal xidmətlər və təmizlik və texniki qulluq işçilərinin əmək haqqı kimi istehsal və qeyri-istehsal xərcləri müəyyən edilmişdir.

İl üçün əlavə məsrəflər 30.000 ABŞ dolları məbləğində təxmin edilmişdir.

Hesablamalar üçün xərc sürücüsü kimi iş saatları seçilmişdir.

İl üçün təxmin edilən iş saatları 12,800 hesablanmışdır.

Əvvəlcədən müəyyən edilmiş qaimə məsrəfləri 30,000 ABŞ dollarının 12,800 iş saatına bölünməsi ilə hesablanmış və nəticədə 2,34 dərəcə olmuşdur.

İt yeməyinin hər funtu üçün 4,68 ABŞ dolları məbləğində əlavə məsrəf hesablanaraq məhsula əlavə məsrəf tətbiq edilib. Bir funt üçün 0,80 dollarlıq birbaşa xərclərə əlavə olunduqda, bir funt üçün ümumi xərc 5,48-dollar olaraq qiymətləndirilir.

10 funtluq it yeməyinin 60 dollara satışını fərz etsək, ümumi xərclər çanta başına 54,80-dollar olaraq təxmin edildi və hər çanta üçün 5,20 dollar təxmini mənfəət təmin edildi.

Əgər şirkət ildə 5 000 kisə it yemi satmaq məqsədinə çatsaydı, 26 000-dollar qazanacaqdı (1).

Standart Qiymətləndirmə Metodları.

Standart maya dəyəri müəssisələr tərəfindən məhsul və ya xidmətlər üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş, gözlənilən xərcləri müəyyən etmək üçün istifadə olunan məsrəflərin uçotu metodudur. Standart məsrəflər adlanan bu əvvəlcədən müəyyən edilmiş məsrəflər faktiki məsrəflərin müqayisə edildiyi meyar kimi xidmət edirdi. Bu texnika müəssisələrə xərc fərqlərini təhlil etməyə, xərcləri idarə etməyə və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə kömək etmişdir.

Misal 2.

Gəlin, praktik nümunələrlə standart maya dəyərini araşdıraq:

İstehsal standart dəyəri

Velosiped istehsal edən bir şirkət təsəvvür edək. Onlar əmək, materiallar və yuxarı məsrəf kimi amilləri nəzərə alaraq bir velosiped istehsalı üçün standart xərcləri müəyyən edirlər. Şirkət hesablamışdır ki, bir velosiped üçün standart qiymət 200 dollar olmalıdır (aşağıdakı kimi bölgü ilə):

Əmək haqqı: 50 dollar

Materiallar: \$100

Üstəlik: 50 dollar

Bu standart məsrəflər istinad nöqtəsi kimi çıxış etmişdir. Əslində, əmək haqqının artması səbəbindən velosiped istehsalı 210 dollara başa gəlsə, şirkət 10 dollarlıq əlverişsiz əmək xərcləri fərqi müəyyən etmişdir.

Pərakəndə Standart Xərc

Pərakəndə satış mağazası inventarların qiymətləndirilməsi üçün standart maya dəyərindən istifadə etmişdir.

Onlar tarixi məlumatlara və bazar tendensiyalarına əsaslanaraq məhsulun standart dəyərini 20 dollar olması lazım olduğunu təxmin edirlər. Əgər məhsulun faktiki alış dəyəri 22 ABŞ dolları idisə, şirkət 2 dollarlıq əlverişsiz xərc fərqi qeyd etdi.

Xidmət standart dəyəri

Marketing xidmətləri göstərən konsaltinq firmasını nəzərdən keçirək. Onlar müəyyən bir xidmət üçün, məsələn, marketing strategiyasının işlənilib hazırlanması üçün 5000 ABŞ dolları dəyərində standart qiymət təyin etdilər. Əgər xidmətin göstərilməsi üçün faktiki xərc 4800 ABŞ dolları idisə, şirkət 200 ABŞ dolları dəyərində əlverişli xərc fərqini tanıdı.

Variasiya təhlili

Fərqləri (əlverişli və ya əlverişsiz) müəyyən etdikdən sonra müəssisələr əsas səbəbləri araşdırdılar. Məsələn, velosiped istehsal edən şirkət 10 dollarlıq əlverişsiz əmək dəyəri fərqini aşkar edərsə, işçilərin gözlənilməyən daha çox saat işlədiyini və ya maaşlarının artdığını aşkar etmiş ola bilər. Bu fikir onlara düzəldici tədbirlər görməyə və ya gələcək planlaşdırma üçün standart xərclərini tənzimləməyə imkan verdi.

Bu misalların hər birində standart maya dəyəri müəssisələrə öz fəaliyyətini əvvəlcədən müəyyən edilmiş məsrəf gözləntiləri ilə ölçməyə imkan verdi. Dəyişikliklərin uçuğu gözlənilən və ya büdcədə nəzərdə tutulan maliyyə göstəriciləri ilə biznesin faktiki maliyyə nəticələri arasında fərqlərin (fərqlərin) təhlilini əhatə edən maliyyə idarəetmə prosesi idi. Bu, maliyyə uyğunsuzluqlarının səbəblərini başa düşmək və fəaliyyəti yaxşılaşdırmaq üçün əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək üçün mühüm vasitədir (Ram, 2023: 2).

Fəaliyyət Əsaslı Qiymətləndirmə (ABC) və Həyat Dövrünün Qiymətləndirilməsi metodları.

Həyat dövrü xərclərinin hesablanması və fəaliyyətə əsaslanan maya dəyərinin hesablanması qərar qəbul etməyi, gəlirliliyi və müştəri məmnuniyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edə biləcək iki məsrəf uçuğu üsuludur.

Həyat dövrü xərcləri - Həyat dövrü maya dəyəri (LCC) dizayn və inkişafdan tutmuş utilizasiyaya və ya təkrar emala qədər bütün həyat dövrü ərzində məhsul və ya xidmətlə əlaqəli bütün xərcləri və faydaları nəzərə alan məsrəflərin uçuğu metodudur. LCC sizə məhsul və ya xidmətlərinizin uzunmüddətli gəlirliliyini və davamlılığını qiymətləndirməyə, qiymət, büdcə və investisiya qərarlarınızı optimallaşdırmağa kömək edir. LCC həmçinin ətraf mühitə təsirləri azaltmaq, qaydalara riayət etmək və müştəri gözləntilərini qarşılamaqda sizə kömək edə bilər (3).

Fəaliyyətə əsaslanan xərclər - Fəaliyyətə əsaslanan maya dəyərinin hesablanması (ABC) ixtiyari bölüşdürmə qaydalarına deyil, istehlak etdikləri fəaliyyətlərə və resurslara əsasən məhsul və ya xidmətlərə xərcləri təyin edən məsrəflərin uçuğu üsuludur. ABC sizə xərclərinizin əsl səbəblərini müəyyən etməyə və səmərəliliyinizi, keyfiyyətinizi və müştəri dəyərinizi yaxşılaşdırmağa kömək edir. ABC həmçinin tullantıları aradan qaldırmağa, prosesləri sadələşdirməyə və resurslarınızı strateji hədəflərinizlə uyğunlaşdırmağa kömək edə bilər (4).

LCC və ABC arasındakı fərqlər - LCC və ABC arasındakı əsas fərqlərdən biri onların təhlilinin əhatə dairəsi və vaxt çərçivəsidir. LCC məhsul və ya xidmətin beşikdən qəbirə qədər bütün həyat dövrünü əhatə edir, ABC isə xammaldan hazır məhsula qədər istehsal və ya çatdırılma prosesinə diqqət yetirir. LCC gələcək məsrəfləri və faydaları təxmin edən, ABC isə faktiki xərcləri və fəaliyyətləri ölçən geriyyə baxan metoddur. Digər fərq onların məlumatlarının səviyyəsi və məqsədidir. LCC məhsul və ya xidmətin gəlirliliyi və davamlılığının vahid və strateji görünüşünü təqdim edir, ABC isə hər bir fəaliyyət və resursun dəyəri və dəyərinin ətraflı və operativ görünüşünü təqdim edir.

LCC və ABC arasındakı oxşarlıqlar - Fərqlərinə baxmayaraq, LCC və ABC də bəzi oxşarlıqlara malikdir. Hər iki üsul səbəb-nəticə prinsipinə əsaslanır, bu o deməkdir ki, onlar xərcləri və faydaları öz mənbələri və nəticələri ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Hər iki üsul həm də məsrəf məlumatlarının dəqiqliyini və uyğunluğunu təkmilləşdirməyə, qərarların daha yaxşı qəbul edilməsinə və fəaliyyətin idarə edilməsinə dəstək olmağa yönəlmişdir. Hər iki üsul həmçinin prosesləri, məhsulları, xidmətləri, müştəriləri və bazarlarını hərtərəfli başa düşməyi və etibarlı məlumat toplama və təhlil sistemini tələb edir.

LCC və ABC-nin üstünlükləri və mənfi cəhətləri - LCC və ABC-nin kontekstinizdən və məqsədlərinizdən asılı olaraq öz üstünlükləri və mənfi cəhətləri var. LCC üçün bəzi üstünlüklərə

rəqabət üstünlüyünün artırılması, müştəri loyallığının və məmnunluğunun artırılması, ətraf mühit və sosial təsirlərin azaldılması daxildir. Bununla belə, həyata keçirilməsi mürəkkəb, qeyri-müəyyən və riskli ola bilər, ünsiyyət qurmaq və əsaslandırmaq çətindir. Digər tərəfdən, ABC gəlirliliyi və pul vəsaitlərinin hərəkətini yaxşılaşdırmağa, keyfiyyəti və innovasiyaları gücləndirməyə, strateji uyğunlaşma və hesabatlılığı gücləndirməyə kömək edə bilər. Lakin bu, həm də həyata keçirmək üçün vaxt aparan, xərclərin və fəaliyyətlərin təyin edilməsində subyektiv və ixtiyari, saxlanması və ya yenilənməsi çətin ola bilər.

Müxtəlif sənayelərdə LCC və ABC nümunələri - LCC və ABC xüsusiyyətlərindən və ehtiyaclarından asılı olaraq müxtəlif sənaye sahələrində tətbiq oluna bilər. Məsələn, tikinti sənayesində LCC podratçılara, tərtibatçılara və sahiblərə binalar və infrastruktur layihələri üçün müxtəlif dizayn variantlarının, materialların, texnologiyaların və texniki xidmət planlarının xərclərini və faydalarını müqayisə etməyə kömək edə bilər. Bundan əlavə, ABC onlara fəaliyyət və resursların xərclərini xüsusi layihələrə, müqavilələrə və ya müştərilərə bölüşdürməkdə kömək edə bilər. İstehsalçılar üçün LCC müxtəlif məhsul xüsusiyyətlərinin, komponentlərinin, təchizatçıların və paylama kanallarının xərclərini və faydalarını qiymətləndirməyə kömək edə bilər. ABC onlara fəaliyyətlərin və resursların xərclərini konkret məhsullara, proseslərə və ya şöbələrə bölüşdürməyə kömək edə bilər. Nəhayət, xidmət təminatçıları üçün LCC müxtəlif xidmət təkliflərinin, çatdırılma rejimlərinin və müştəri segmentlərinin xərclərini və faydalarını qiymətləndirə bilər. ABC onlara fəaliyyətlərin və resursların xərclərini xüsusi xidmətlərə, funksiyalara və ya yerlərə bölüşdürməyə kömək edə bilər. Bütövlükdə, bu təcrübələr daha yaxşı səmərəlilik, keyfiyyət və müştəri dəyərini təmin edir (5).

Hədəf Xərcləri (Target Costing).

Hədəf maya dəyəri və ya hədəf qiymət strategiyası, məhsul və ya xidmətin istehsalı ilə bağlı xərclərə və arzu olunan mənfəət marjasına əsaslanaraq qiymət təyin etməyi əhatə edən qiymət strategiyasıdır. Hədəf maya dəyərinin hesablanması hər şey müəyyən bir qiymət nöqtəsi ətrafında planlaşdırılır. Hədəf maya dəyərinin hesablanmasının ideyası məhsulun son satış qiymətinin onun istehsalı ilə bağlı bütün xərcləri ödəməsini təmin etmək, eyni zamanda arzu olunan mənfəət marjası üçün yer buraxmaqdır.

Hədəf maya dəyərinin hesablanmasının əsas məqsədi məhsul və ya xidmətin keyfiyyətini və funksionallığını qoruyub saxlamaqla əvvəlcədən müəyyən edilmiş hədəf qiymətə cavab verən məhsul və ya xidmət maya dəyərini yaratmaqdır. Başqa sözlə, hədəf maya dəyəri şirkətin məhsul və ya xidmətlərini istədiyi qiymət nöqtəsində sata bilməsi üçün xərclərə nəzarət etmək üçün istifadə olunur. Şirkət məhsul və ya xidmətin istənilən hədəf qiymətinə cavab verə bilməyəcəyini aşkar edərsə, xərcləri azaltmaq üçün müxtəlif strategiyalardan istifadə edə bilər. Çox vaxt o, layihəni müvəqqəti saxlamağa və daha sonra yenidən nəzərdən keçirməyə qərar verə bilər.

Misal 3.

Bir şirkət yeni bir smartfon dizayn edərsə və hədəf qiyməti 500 ABŞ dolları və arzu olunan mənfəət marjası 100 ABŞ dolları olarsa, hədəf dəyəri hesablama nümunəsi ola bilər. Şirkət telefonun istehsalının dəyərini 400 dollardan aşağı saxlamalıdır. Bu, daha ucuz bir kamera seçmək və ya kameranı tamamilə kənar qoymaq demək ola bilər. Başqa bir hədəf xərcləmə nümunəsi, əgər bir şirkət avtomobilə yeni bir xüsusiyyət qoymağa qərar verərsə ola bilər. Əgər yeni funksiyanın qiyməti 100 dollardır və bu, avtomobilin qiymətinə 200 dollar əlavə edərsə, şirkət satış qiymətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmadan avtomobilin qiymətini artıracağı üçün bu funksiyanı daxil etməməyə qərar verə bilər (6).

Töhfə marjasının təhlili.

Töhfə marjası təhlili dəyişən xərclər gəlirlərdən çıxıldıqdan sonra qalıq marjanı araşdırır. Bu təhlil müxtəlif məhsul və xidmətlərin əldə etdiyi pul vəsaitlərinin həcmi müqayisə etmək üçün istifadə olunur ki, rəhbərlik hansının satılmalı və hansının dayandırılmalı olduğunu müəyyən edə bilsin. Yaradılan töhfə marjasının ümumi məbləği həmçinin hər bir dövrdə ödənilməli olan sabit xərclərin ümumi məbləği ilə müqayisə oluna bilər ki, rəhbərlik biznesin cari qiymət və məsrəf strukturunun hər hansı mənfəət əldə edə biləcəyini görə bilsin (Hao, 2012: 5).

Təhlil həmçinin lazımı araşdırma prosesinin bir hissəsi kimi əldə etmə hədəflərinin təkliflərini araşdırmaq, müəssisənin almağa dəyər olmaq üçün kifayət qədər nağd pul çıxarıb-fırlatmadığını görmək üçün istifadə edilə bilər. Əks təqdirdə, müəssisəni yoxlayanlar hədəf müəssisənin qiymət nöqtələrinin və ya xərclərinin artırılmış gəlir əldə etmək üçün kifayət qədər dəyişdirilə biləcəyinə qərar verməlidirlər.

Töhfə marjası bütün dəyişən xərclər çıxılmaqla gəlirlərdən ibarətdir. Nəticə daha sonra faizli töhfə marjasına çatmaq üçün gəlirlərə bölünür. Bu hesablama əlavə məsrəflərin hər hansı bölgüsü daxil deyil. Beləliklə, töhfə marjasının hesablanması aşağıdakı kimidir (8):

$$(Gəlir - Dəyişən xərclər) / Gəlir = Töhfə marjası$$

Yekun olaraq qeyd edək ki, məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyərinin hesablanması metodlarının ənənəvi standartlardan müasir yanaşmalara təkamülü biznesin idarə edilməsi təcrübələrində davam edən transformasiyanı əks etdirir. Standart məsrəflər məsrəflərə nəzarət və fəaliyyətin qiymətləndirilməsi üçün əsas yaratdı, lakin müəssisələr artan mürəkkəblik və rəqabətlə üzləşdikcə onun məhdudiyətləri aydın oldu. Fəaliyyət Əsaslı Qiymətləndirmə (ABC), Hədəf Qiymətləndirmə və qabaqcıl texnologiya inteqrasiyası kimi müasir metodların yaranması xərclərin bölüşdürülməsinin dəqiqliyində, qərar qəbul etmə imkanlarında və ümumi əməliyyat səmərəliliyində əhəmiyyətli təkmilləşdirmələrə səbəb olmuşdur.

Nəticə

Müasir məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyərinin hesablanması metodlarının tətbiqi istehsal, xidmətlər, səhiyyə və qeyri-kommersiya sektorları da daxil olmaqla müxtəlif sənaye sahələrini əhatə edir. Bu metodologiyalar təkcə məhsulun məsrəflərini dəqiq müəyyən etməyə kömək etmir, həm də təşkilatlara resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırmağa, xərclərin şəffaflığını artırmağa və əsaslandırılmış strateji qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Bununla belə, qeyd etmək vacibdir ki, müasir məsrəflərin uçotu üsullarının tətbiqi məlumatların mürəkkəbliyi, texnologiya inteqrasiyası məsələləri və dəyişikliklərin idarə edilməsi tələbləri kimi çətinliklərlə də gəlir. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün strateji yanaşma, texnoloji infrastrukturaya sərmayə qoyuluşu, davamlı bacarıqların inkişafı və xərclərin optimallaşdırılması məqsədlərinə doğru təşkilati uyğunlaşma tələb olunur.

Ümumilikdə, məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyərinin standart və müasir üsullarının qarışığı müasir biznes mühitlərində maliyyə idarəçiliyinə vahid yanaşmanı təmsil edir. Hər iki yanaşmanın güclü tərəflərindən istifadə etməklə, bizneslər günümüzün dinamik və daim dəyişən bazarlarında xərc səmərəliliyinə, rəqabətə davamlılığa və davamlı artıma nail ola bilərlər.

Ədəbiyyat

1. A Guide to Traditional Costing Systems. (2022). URL: <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/traditional-costing-system#:~:text=The%20traditional%20costing%20system%20is%20an%20accounting%20method%20used%20to,rates%20to%20a%20given%20metric>.
2. Ram, M. (2023). Standard Costing Technique and Variance Accounting: A Practical Guide. LinkedIn. Retrieved from <https://www.linkedin.com/pulse/standard-costing-technique-variance-accounting-practical-ram-m-gxk1c#:~:text=Standard%20costing%20is%20a%20cost,which%20actual%20costs%20are%20compared>.
3. How to Calculate Contribution Margin Analysis. (2024). URL: <https://macabacus.com/blog/contribution-margin-analysis-profits>
4. Contribution Margin: Definition, Overview, and How To Calculate. (2023). URL: <https://www.investopedia.com/terms/c/contributionmargin.asp#:~:text=The%20best%20contribution%20margin%20is,with%20money%20on%20hand>.

5. What are the differences between life cycle costing and activity-based costing?. (2024). URL: <https://www.linkedin.com/advice/0/what-differences-between-life-cycle-costing-activity-based>
6. Target Costing | Definition, Formula & Examples. (2024). URL: [https://study.com/academy/lesson/target-costing-definition-formula-example.html#:~:text=A%20target%20costing%20example%20would,leaving%20the%20came ra%20out%20entirely.](https://study.com/academy/lesson/target-costing-definition-formula-example.html#:~:text=A%20target%20costing%20example%20would,leaving%20the%20came%20out%20entirely.)
7. Hao, S. (2012). The research on water project cost accounting based on activity-based costing. In 2012 International Conference on Information Management, Innovation Management and Industrial Engineering. IEEE.
8. Contribution margin analysis. (2023). URL: <https://www.accountingtools.com/articles/contribution-margin-analysis.html#:~:text=Contribution%20margin%20analysis%20investigates%20the,and%20which%20should%20be%20terminated.>

Göndərilib: 19.12.2023

Qəbul edilib: 13.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/128-131>

Afiq Cəfərov
Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
cafarovafiq3@gmail.com

ÜMUMİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN TARİXİ FƏNNİNDƏ QARABAĞ XANLIĞININ İNTERAKTİV ÜSULLARLA TƏDRİSİ METODİKASI

Xülasə

Azərbaycanın 18-ci əsrin ikinci yarısındakı tarixi əslində müstəqil və yarıməsli dövlət qurumlarının-xanlıqların tarixindən ibarətdir. Azərbaycan ərazisində xanlıqlar başlıca olaraq İran hökmranlığı ilə mübarizədə yarandığından onların meydana gəlməsi ilə sosial-iqtisadi və siyasi şərtləri ümumi xarakter daşıyırdı. Bu proses həm şimali həmdə cənubi Azərbaycan ərazisində gedirdi. Şimal xanlıqlarından fərqli olaraq, cənub xanlıqları müstəqilliklərini qısa müddətdən sonra itirdilər.

Açar sözlər: Qarabağ xanlığı, sosial-ictimai həyat, fəal təlim metodları, əyani vasitələr

Afiq Jafarov
Lankaran State University
master student
cafarovafiq3@gmail.com

Teaching methodology of Karabakh Khanate with interactive methods in the subject of Azerbaijan history in comprehensive educational institutions

Abstract

The history of Azerbaijan in the second half of the 18th century actually consists of the history of independent and semi-dependent state institutions - khanates. Since the khanates in the territory of Azerbaijan were formed mainly in the struggle with the Iranian rule, their socio-economic and political conditions were general in nature. This process was going on in both northern and southern Azerbaijan. Unlike the northern khanates, the southern khanates lost their independence after a short time.

Keywords: Karabakh Khanate, social and public life, active learning methods, visual aids

Giriş

Azərbaycan ərazisində ilk müstəqil xanlıqların yaranması 18-ci əsrin qırxıncı illərinə aiddir. Əgər onalrdan bəzisi Nadir Şah dövlətinin süqutundan sonra meydana gəlmişdisə digərləri hələ Nadir Şahın hökmranlığı dövründə İran əleyhinə mübarizə nəticəsində formalaşmağa başlamışdır. Xanlıqların bəzisi isə öz başlanğıcını hələ Səfəvilər dövlətinin tərkibində yarım-müstəqil inzibati varlıq kimi mövcud olduğu dövrdən götürür. Qarabağ xanlığının əsasını Cavanşirlər tayfasından olan Pənahəli xan (1748-1763) qoymuşdur. Xanlıq İran hökmranlığı ilə mübarizədə yaranmış və möhkəmlənmişdir (Azərbaycan tarixi 7 cilddə, 2008: 680). Pənahəli xan gəncliyində qardaşı Behbudəli bəylə Nadir şahın yanında qulluq edirdi. Lakin 1738-ci ildə qardaşı edam edildikdən sonra Pənahəli xan doğma Qarabağa qayıtmadı. Nadir şah tərəfindən təqib edilən Pənahəli xan müəyyən müddət Zəngəzur yaylağında Qara Murtuza bəyin yanında oldu, sonra isə öz tərəfdarlarını toplayaraq inzibati Mərkəzlərə – Gəncəyə, Naxçıvana, Şəkiyə və digər yerlərə yürüşə başladı. Pənahəli xan dinc əhalini öz tərəfinə çəkmək üçün ələ keçirdiyi mal-qaranı atları onlara bağışlayırdı.

Tezliklə iyirmi minlik heyətdən ibarət Cavanşir-Otuzikilər tayfasının başında duran Pənahəli xan İran əsarətinə qarşı mübarizə aparən üsyançı dəstəyə rəhbərlik etməyə başladı. Lakin İran və ona

düşmən olan yerli feodalların hücumlarından qorunmaq üçün gənc xana etibarlı sığınacaq-qala lazım idi. 1748-ci ildə Pənahəli xanın Kəbirli mahalında iki iqamətgahı-Bayat qalası yarandı. Qısa müddət ərzində burada qala divarları, bazar, hamam tikildi. Təbriz və Ərdəbildən sənətkarlar dəvət edildilər. Bayat qalasının tikilməsi və Qarabağ xanlığının qüdrətinin artması tezliklə Şəki Şirvan və Qarabağın bəzi feodal mülkiyyətlərini narahat etdi. Onlar Pənahəli xana qarşı birgə çıxış etmək haqqında razılığa gəldilər. Mülkiyətlər Şəki xanı Hacı Çələbiyə məlumat verərək bildirdilər ki “Pənahəli xan burada taxta çıxmış qala və səngər tikdirmişdir. Əgər dəfəndə bir qədər təxir edilsə sonra onun qarşısında durmaq mümkün olmayacaqdır” (Qarabağnamələr, 2006: 216).

Pənahəli xan hər Şeydən əvvəl mülkiyyətlərlə hesablaşmaq qərarına gəldi. Nadir şahın yürüşlərinin fəal iştirakçısı olan və onun ordusunu ərzaqla təmin edən beş Qarabağ mülkiyyətinin müəyyən imtiyazları vardı. Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra onlar bu imtiyazdan məhrum edildilər. Öz keçmiş imtiyazlarından əl çəkmək istəməyən mülkiyyətlər itaətdə saxlamaq məqsədilə Pənahəli xan onlar arasında nifaq törətdi. Vərəndə mülkiyyətlər Şahnəzər hakimiyyət üstündə öz əmisi mülkiyyət Hüsünü qətlə yetirdi. Bu isə Şahnəzərə qarşı Güllüstan, Çərəbörd və Dizaq mülkiyyətlərinin ittifaq bağlamasına gətirib çıxardı. Şahnəzər öz qızını Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xana verərək digər mülkiyyətlərdən ayrıldı və hətta onlara qarşı çıxdı. Həmin vaxtdan digər mülkiyyətlər Pənahəli xanın asılılığını qəbul etməyə və ona tabe olmağa razı oldular. Qarabağ mülkiyyətləri ilə mərkəzi xan hakimiyyəti arasında mübarizə dini əsasda deyil, torpaq və hakimiyyət uğrunda gedirdi (Mustafazadə, 2011: 392).

Şəkili Hacı Çələbi Pənahəli xana qarşı daha qətiyyətlə hərəkət etmək qərarına gəldi. O öz müttəfiqləri ilə Bayat qalasını mühasirəyə aldı və bir ay ərzində onu ələ keçirməyə cəhd göstərdi. Lakin Pənahəli xanın qoşunları və “kiçikdən tutmuş böyüyə qədər çoxsaylı təbəələri onun köməyinə gəldilər”. Böyük itkilərlə məğlub olan Hacı Çələbi Kürün o tayına çəkildi və məyusluqla dedi: “Pənah xan bu vaxtaca bir sikkəsiz gümüş idi, biz gəldik ona sikkə vurduq və qayıtdıq”. Lakin Bayat qalası müdafiə imkanları baxımından zəif idi. Pənahəli xan öz iqamətgahını Şahbulaq yaylağından köçürdü. Bura da iqlim və hərbi-strateji cəhətdən əlverişli olmadı, yeni yer axtarmaq lazım gəldi.

Nadir Şahdan sonra hakimiyyət uğrunda mübarizələrdən istifadə edən Pənahəli xan öz hakimiyyətini və nüfuzunu xeyli əraziyə daha dəqiq desək-cənubda Ərdəbildə daxil olmaqla yayı bildi. Həmin dövrdə Gəncə xanlığının da daxili işlərinə müdaxilə edən Pənahəli xan burada hakimiyyətə öz adamını Ziyadoğlu nəslinin nümayəndələrindən birini gətirdi. Pənahəli xan öz mülkiyyətlərini cənub-şərqə və cənub-qərbə tərəf genişləndirdi, hətta Tatev, Sisian, Qafan, Meğri mahallarını özünə tabe etdi.

Qeyd olunmalıdır ki bəhs olunan dövrdə mülkiyyətlərin sərhədləri qeyri-müəyyən idi yəni tez-tez dəyişə bilirdi. Bir çox kiçik hakimlər itaət etdiklərini bildirsələr də tez-tez daha güclü hökmdarların himayəsinə keçirdilər. Lakin Pənahəli xan Qarabağda öz hakimiyyətini möhkəmləndirə bildi və güclü xanlığa yaratdı. Hansıki bu xanlığın şimali Azərbaycan torpaqlarına olunan İran hücumlarının qarşısını almaqda mühüm rol oynadı. Pənahəli xan öz mülkiyyətlərini dahada genişləndirmək, gücünü artırmaq məqsədilə müstəqilliyini təmin etməyə cəhd göstərdi.

Qarabağ xanlığı Pənahəli xandan sonra hakimiyyətə gələn İbrahim xanın (1763-1806) dövründə daha da gücləndi. Qarabağ xanlığında əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Pənahəli xan və İbrahim xanın dövründə Mil düzünün keçmiş əsrlərdə dağıdılmış suvarma kanallarını bərpa etmək üçün səylər göstərilmişdi. Gavurarx, Luvararx, Sarıarx, Xanarxı və s. qaydaya salınmışdı ki, xanlar onların istismarından xeyli gəlir əldə edirdilər (Mustafazadə, 2010: 333).

Qarabağda kənd təsərrüfatının bağçılıq, bostançılıq, arıçılıq kimi mühüm sahələri ilə yanaşı sənətkarlıq və ticarətdə də nəzərə çarpacaq uğurlar əldə edilmişdi. Qarabağ kəndlərinin sənətkarları əsasən xalça toxumaq və gön-dəri məmulatı hazırlamaqla məşğul olurdular. Burada toxuculuq ipəkçilik dulusçuluq dəmirçilik ağac emalı çilingərlik də inkişaf etmişdi. Şuşa şəhəri Azərbaycanın ən mühüm ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Burada Qarabağın hüdudlarından da kənarda işlədilər pənahabadi adlı mis pullar kəsirdi (Əmirov, 2014: 126).

Azərbaycanda məsuldar qüvvələrin ümumi durğunluq vəziyyətinin hökm sürdüyü bir vaxtda digər xanlıqlarda olduğu kimi Qarabağ xanlığında da kəndlilərin vəziyyəti ağır idi. Sarayın, orunun eləcə də infrastruktur xərclərinin qarşılınması əhalidən alınan vergilərin hesabına həyata keçirilirdi. Ümumilikdə Qarabağ xanlığında 17 adda əsas vergi növü var idi: məcəhət (bəhrə də deyilirdi), mirzəyana, otaqxərci, atarpası, dişkirəsi, çobanbəyi, qırxxana, kələntərlikxərci, fərraşpulu, şərbətçipulu və s. vergi və mükəlləfiyyətlərin toplanması soyğunçu xarakter daşıyaraq nəzərdə tutulandan dəfələrlə artıq toplanılırdı. Xanlıqda vergilərin toplanmasının vahid qaydası olmadığı üçün vergi yığan məmurların özbaşınalığı geniş miqyas almışdı. Vergi toplayan zaman onlar güc və təzyiqlə belə istifadə etməkdən çəkinmirdilər. Xan, bəy, sultan və naiblər, habelə hakim sinfin digər nümayəndələri xalq kütlələrinin istismarı hesabına külli miqdarda gəlir əldə edirdilər (Rzayev, Mustafayev, 380).

Qarabağ xanlığının tarixinin orta məktəblərdə tədrisi zamanı bir sıra fəal interaktiv iş metodlarından istifadə etməklə dərsi quraraq mövzunun daha yaxşı qavranılmasını təmin etmək olar. Qeyd olunan mövzunun tədrisinə nəzər salaq:

Altstandartlar:

1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir

4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (Şah İsmayıl, Hacı Çələbi, Pənahəli xan, İbrahimxəlil) fəaliyyətini dəyərləndirir.

4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır (Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası, 2014: 680).

Təlim məqsədi:

1. Qarabağ xanlığına aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

2. Pənahəli və İbrahimxəlil xanların Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini dəyərləndirir.

3. Pənahəli və İbrahimxəlil xan haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması: kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi, fasiləli oxu, Venn diaqramı

Dərsin quruluşunu beyin həmləsindən başlamaq bilərik. Şagirdlərin diqqətini mövzunun adına cəlb edərək onlara Qarabağ bəylərbəyliyi nə vaxt və hansı dövlətin tərkibində olması haqqında bilikləri xatırladıq. Nadir şah nə üçün Qarabağ tayfalarını Xorasana sürgün etmişdi? sualını şagirdlərə ünvanlayırıq. Bununla siz həm şagirdlərin biliklərini təkrar etmiş həm də yeni mövzuyla əlaqə yaratmış olarsınız (Əsədov, 2021: 224).

Sonra lövhədə tədqiqat sualını yazıb, şagirdlərə onu açıqlayırıq. Sual belə ola bilər: Qarabağ xanlarının birləşdirmə siyasətinin xüsusiyyətləri və nəticələri nədən ibarət oldu?

Nəticə

Tədqiqatın aparılması zamanı “fasilələrlə oxu” üsulundan istifadə edə bilərik. Sınıf 4 qrupa bölünür, sonra isə mətn üzərində iş başlayır. Mətn iki hissəyə bölünür və addım-addım oxunur. Şagirdlərin tədqiqat işini təşkil etmək üçün lövhədə ağ kağızda suallar yazılır. Əvvəl mətnin birinci hissəsi oxunur və hər qrupa suallar paylanır.

1. Qarabağ xanlığı necə yaranmışdı?

2. Pənahəli xan xanlığı gücləndirmək üçün hansı tədbirləri görmüşdü?

3. “Bayat savaşı”.

4. Qarabağ xanlığı Bayat savaşıdan sonra qruplar suallara cavabı yazırlar.

Mətnin ikinci hissəsi oxunur.

Suallar yenidən lövhədə və vərəqlərdə yazılır.

1. Pənahəli xanın mülklərə qarşı mübarizəsi.

2. Fətəli xan Əfşarın qarabağa yürüşü

3. Qarabağ xanlığında İbrahimxəlil xanın hakimiyyətə gəlməsi

4. İbrahimxəlil xanın Qarabağ xanlığını gücləndirməsi üçün atdığı addımlar.

Qruplar öyrəndiklərini təqdim edirlər. Lövhədə əvvəldən vətəndaş yazılmış suallara cavablar səsəndirilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi 7 cildə. (2008). ELM nəşriyyatı, c. 4, 608 s.
2. Qarabağnamələr. (2006). Bakı: ŞƏRQ-QƏRB nəşriyyatı. C. 4, 216 s.
3. Mustafazadə, T. (2011). Azərbaycan xanlıqlarının qısa tarixi (dərs vəsaiti). Bakı, 392 s.
4. Mustafazadə, T. (2010). Qarabağ xanlığı. Bakı: Sabah, 333 s.
5. Əmirov, M.M. (2014). Tarix dərslərində şagirdlərdə elmi dünyagörüşün formalaşdırılması. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı. Bakı, 126 s.
6. Rzayev, R., Mustafayev, C. Xanlıqları. Bakı: AFRPoliqraf, 380 s.
7. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası. (2014). Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, 680 s.
8. Əsədov, S. (2021). V-XI tarix fənninin tədrisi metodikası. Bakı, 224 s.

Göndərilib: 02.01.2024

Qəbul edilib: 22.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/132-138>

Yunis Əvəzov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
avazovy@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEVİN İQTİSADI SİYASƏTİNDƏ BİZNES FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ VƏ ŞƏFFAFLIĞIN TƏMİN OLUNMASI

Xülasə

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələri azad rəqabət prinsipi əsasında bazar iqtisadiyyatına keçid istiqamətində yenidən təsis olunmağa başlamışdır. Bu proses bir çox obyektiv səbəblərdən müəyyən qədər gecikmiş olsa da, respublikamızın iqtisadi strategiyasının əsasını bazar iqtisadiyyatına keçid ideyası təşkil etmişdir. Ölkənin seçmiş olduğu bu istiqamətdə uğurlu bir şəkildə daim irəliləyə doğru addım atması və qarşıya qoyulan məqsədlərə çatması üçün H.Əliyevin rəhbərliyi altında iqtisadiyyatın bütün sahələrində islahatların aparılması, bazar iqtisadiyyatına transformasiyanın təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, H.Əliyevin iqtisadi siyasəti Azərbaycanda biznes fəaliyyətinin inkişafından da təsirsiz ötüşməmişdir.

Bu məqalədə biz Heydər Əliyevin postsovet dövründə ölkəmizin iqtisadi müstəqilliyinə təhlükə yaradan ünsürlərin aradan qaldırılmasında danılmaz rolu üzərində dayanacağıq. Məqalədə ümummili lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə ölkəmizin iqtisadi həyatında meydana gələn bir sıra dəyişikliklər, mövcud yeni sistemə uyğunlaşma və transformasiya məsələləri və bu kimi faktorlar işığında ölkədə biznes mühitinin necə və hansı formada şəkilləndiyi araşdırılıb təhlil olunacaqdır. Bununla yanaşı, məqalədə Heydər Əliyevin şəffalıq amilinin və təhlükəsizlik siyasətinin onun iqtisadi siyasətindəki yeri təhlil olunaraq bu amillərin Azərbaycandakı biznes fəaliyyətinə təsirləri müzakirə olunacaqdır. Bu kontekstdə ilk növbədə Azərbaycanın müvafiq dövrdəki (1993-2003-cü illər) iqtisadi inkişafı makroiqtisadi göstəricilər prizmasından dəyərləndiriləcək və daha sonra bu inkişaf çərçivəsində Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətindəki şəffalıq amilinin və təhlükəsizlik siyasəti kontekstində Azərbaycandakı biznes fəaliyyəti baxımından imkanları tədqiq ediləcəkdir.

***Açar sözlər:** Azərbaycan iqtisadiyyatı, Heydər Əliyev, iqtisadi siyasət, iqtisadiyyatda şəffalıq, iqtisadi transformasiya, biznesin inkişafı*

Yunis Avazov
Azerbaijan State University of Economics
master student
avazovy@gmail.com

Providing transparency and organization of business activity in Hayder Aliyev's economic policy

Abstract

It should be noted that in modern times, all areas of Azerbaijan's economy have begun to be re-established in the direction of transition to a market economy based on the principle of free competition. Although this process was somewhat delayed due to many objective reasons, the basis of the economic strategy of our republic was the idea of transition to a market economy. In order for the country to successfully move forward in this chosen direction and achieve the set goals, it is of particular importance to carry out reforms in all areas of the economy under the leadership of H. Aliyev, and ensure the transformation to a market economy. It is necessary to emphasize one point that the economic policy of H. Aliyev did not remain unaffected by the development of business activities in Azerbaijan.

In this article, we will focus on Heydar Aliyev's undeniable role in eliminating the elements that threaten the economic independence of our country in the post-Soviet era. In the article, a number of changes that occurred in the economic life of our country during the leadership of national leader Heydar Aliyev, issues of adaptation and transformation to the existing new system, and in the light of such factors, how and in what form the business environment was formed in the country will be examined and analyzed. In addition, the article will analyze the place of Heydar Aliyev's transparency factor and security policy in his economic policy and discuss the effects of these factors on business activity in Azerbaijan. In this context, first of all, the economic development of Azerbaijan in the relevant period (1993-2003) will be evaluated from the prism of macroeconomic indicators, and then, within the framework of this development, the transparency factor in Heydar Aliyev's economic policy and the possibilities of business activity in Azerbaijan in the context of security policy will be studied.

Keywords: *economy of Azerbaijan, Heydar Aliyev, economic policy, transparency in the economy, economic transformation, business development*

Giriş

Sovet hökumətinin süquta uğraması ilə ortada siyasi bir boşluq meydana gəlmişdir ki, bu zaman Azərbaycan müstəqilliyini yenidən bərpa etməyi bacarmışdır. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan müəyyən çətinliklərlə üzləşmişdir ki, bu çətinliklər özünü həm siyasi, həm də iqtisadi sahələrdə göstərirdi.

Belə ki, müstəqillikdən sonrakı illərdə bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi baxımından Qarabağ müharibəsinin mənfi və uzunmüddətli təsirləri danılmazdır. Belə bir sosial-iqtisadi mənzərə qarşısında Azərbaycan xalqı üçün lider kimi ön plana çıxan Heydər Əliyev Sovet dövründə də mühüm vəzifələrdə çalışmışdır. Zamanla Azərbaycanda daha çox rəğbət qazanması Heydər Əliyevi müstəqillik dövründə prezidentlik vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. Nəticə etibarilə Heydər Əliyevin ölkə idarəçiliyində fəal iştirakı ilə Azərbaycanda iqtisadi transformasiya daha da sürətlənmiş və siyasi bir dayanıqlılıq formalaşmağa başlamışdır. Qarabağ müharibəsində atəşkəsə nail olunduqdan sonra isə “Əsrin Müqaviləsi” olaraq bilinən neft müqavilələri sayəsində ölkəmiz sahib olduğu zəngin təbii resursların emalı istiqamətində vacibliyi danılmaz bir addım atmağa müvəffəq olmuşdur.

Beləliklə, bugünkü müasir Azərbaycanın təməlini qoyan ümummilli lider Heydər Əliyev hər sahədə olduğu kimi müasir Azərbaycan iqtisadiyyatında da ən böyük təsirə malik dahi şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur desək yanılmırıq. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə ölkəmiz öz iqtisadi inkişaf yolunu müəyyən etmiş və bu yolda beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın faydalarından və eyni zamanda inkişaf etmiş ölkələrin keçmiş təcrübələrindən yararlanmışdır.

Ötən əsrin yekunlarını yeni yaranmış Azərbaycan Respublikasının taleyi baxımından xarakterizə etdikdə görə bilərik ki, bu dövr ümummilli lider Heydər Əliyevin qərarlaşdırdığı strateji addımları və onun aldığı qərarları uğurlu bir şəkildə həyata keçirməyə nail olması ilə səciyyələnir. Sovet İttifaqının dağılması ilə birlikdə Azərbaycan müstəqilliyini yenidən bərpa edərək öz tarixində yeni bir mərhələyə qədəm qoymuş və bu yeni yaranmış respublika siyasi və dövlət xadimi Heydər Əlirza oğlu Əliyevin idarəçilik bacarıqları ilə daima irəliyə doğru addım atmağa nail olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, Heydər Əliyevin bu bacarıqları təkcə diplomatik, siyasi və mədəni əlaqələr sferalarında deyil, həmçinin ölkəmizin iqtisadi sferasında da təsirsiz ötüşməmişdir.

Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanın müstəqillikdən sonrakı illərdə təcrübə etdiyi iqtisadi uğurlar işığında ümummilli lider Heydər Əliyevin iqtisadi siyasət kursunun və Heydər Əliyevin iqtisadi siyasəti çərçivəsində şəffaflıq amilinin və milli təhlükəsizliyin ölkəmizdə iqtisadiyyatın və biznesin inkişafındakı rolunun təhlil edilib araşdırılmasıdır. Bu tədqiqat işində ümummilli lider Heydər Əliyevin iqtisadi siyasət kursunda şəffaflıq amilinin və təhlükəsizlik siyasətinin ölkə iqtisadiyyatı və biznesin inkişafında müsbət təsirə malik olduğu nəticəsinə gəlinmişdir. Məqalənin yekun hissəsində istifadə olunmuş bütün metodlar əsas götürülərək əldə edilən ümumi nəticə qeyd olunmuşdur.

Təhlil.

Heydər Əliyev rəhbərliyi altındakı iqtisadi siyasət strategiyasının mahiyyətinə keçməzdən əvvəl Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra yenidən müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasının qarşılaşdığı çətinliklərdən bəhs etmək olduqca vacib əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Belə ki, Azərbaycan sözügedən dövrdə mövcud iqtisadi sıxıntılarla yanaşı Qarabağ müharibəsinin səbəb olduğu ağır bir yüklə də mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bununla yanaşı bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, müharibənin nəticələri Rusiyanın da təsiri ilə respublikamızı qeyri-sabit bir mühitə düşürmüşdür. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda iqtisadi çətinliklərlə birlikdə siyasi qeyri-sabitlik mühiti meydana gəlmiş və bu zaman dövlət başçısı vəzifəsinə yeni bir rəhbərin təyin olunması zərurəti yaranmışdır. Belə bir şəraitdə dövlət başçısı olan Heydər Əliyevin istər təbii sərvətlərin mənimsənilməsi istiqamətində atdığı addımlarda, istərsə də siyasi sabitliyin təmin olunmasında bugünkü müasir Azərbaycanın formalaşmasında böyük rolu olmuşdur. Heydər Əliyev hakimiyyətinin ilk illərində Qarabağda atəşkəsə nail olmuş və bu uğurun müsbət təsiri nəticəsində ölkənin bütün diqqətini iqtisadiyyata yönəldərək bu istiqamətdə mühüm addımların atılmasını həyata keçirməyə başlamışdır (1).

Heydər Əliyev (1923-2003) postsovet dövründə ölkəmizin və eləcə də Qafqazın ən xarizmatik liderlərindən biri kimi tarix səhnəsində öz yerini almışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ümummilli lider SSRİ dövründə yüksək dərəcəli dövlət vəzifələrində fəaliyyət göstərmiş nadir Qafqaz müsəlmanlarından biri kimi xüsusi olaraq seçilməkdədir. Ümummilli liderin Sovet dövründəki fəaliyyətindən qısaca olaraq bəhs edək. Belə ki, 1982-ci ilin dekabrında Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü seçilən H.Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin edilmiş və beləliklə də SSRİ-nin yüksək vəzifəli şəxslərindən biri olmuşdur O, 20 ilə yaxın bir müddət ərzində SSRİ Ali Sovetinin deputatı, 5 il SSRİ Ali Soveti sədrinin müavini vəzifələrində fəaliyyətinə davam etmişdir. Daha sonra 1991-ci ildə müəyyən fikir ayrılıqları səbəbindən Siyasi Büro üzvlüyündən və Kommunist Partiyasından istefa vermişdir. Postsovet dövrünə isə H. Əliyev 1991-1993-cü illərdə Nax.MR. Ali Sovetinin Sədri və Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri vəzifələrində çalışaraq Yeni Azərbaycan Partiyasının Naxçıvanda təşkil olunan təsis qurultayında partiya sədri seçilmişdir (1992). H.Əliyev 1993-cü il 3 oktyabr tarixində ümumi seçkilər nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 3-cü prezidenti seçilmişdir. Beş il sonra növbəti seçkilərdə isə (1998-ci il 11 oktyabr) 76 % səs toplayaraq qazanaraq yenidən Azərbaycan prezidenti olmuşdur. 2003-cü il oktyabrın 15-də keçirilən prezident seçkilərində yenidən namizəd olan ümummilli lider səhhətində yaranan problemlərə səbəbindən seçkilərdə iştirakdan imtina etmiş və 2003-cü il dekabrın 12-də dünyasını dəyişənə qədər səhhətindəki problemlərlə mübarizə aparmışdır (Paşayev, 2011: 78-86).

Müstəqilliyin ilk illərində H.Əliyevin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətləri arasında şəffaflıq amili və təhlükəsizlik məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməsinin təmin olunması ön plana çıxmışdır. Çünki ümummilli lider ölkənin iqtisadi həyatında və eləcə də, yerli biznes sahibkarlığının inkişafı yolunda şəffaflığın və təhlükəsizliyin təmin olunmasının nə dərəcədə vacib olduğunu çox yaxşı dərk etmiş və bu məsələləri qarşıya məqsəd olaraq qoyaraq həmin məqsədlərin həyata keçirilməsi yolunda əlindən gələni əsirgəməmiş, lazımi addımları layiqincə atmağa nail olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda kölgə iqtisadiyyatı geniş vüsət alaraq ölkənin iqtisadi inkişafı qarşısında əhəmiyyətli dərəcədə təhlükə yaratmaqda idi. Bəhs olunan illərdə vergidən yayınma məsələləri kifayət qədər geniş yayılmışdı. Bununla yanaşı, bir çox kiçik və orta biznes (KOB) müəssisələrində mühasibatlıq fəaliyyəti demək olar ki mövcudluq təşkil etmirdi. Eyni zamanda sözügedən dövrdə uçot məsələləri ilə bağlı da heç bir nizam-intizamdan bəhs edilə bilməzdi. Bütün bunlarla yanaşı, vətəndaşların mülkiyyət hüquqlarına qarşı bir sıra cinayətlər baş vermiş, maliyyə-kredit fırıladaqları, eləcə də iqtisadi xarakterli digər pozuntuların sayı artmış və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından ciddi bir təhlükə təşkil etmişdir. Ölkənin iqtisadi həyatındakı bu cür çətin və keşməkeşli dövrdə ulu öndər H.Əliyev respublikamızın iqtisadi potensialının dəyərləndirilərək ondan lazımi şəkildə istifadə edilməsi, bu istiqamətdə şəffaflığın və eyni zamanda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması məsələlərinin olduqca mühüm olduğunu əsas götürərək öz çıxışlarında da bu amilləri hər zaman diqqət mərkəzində saxlamağa çalışmışdır.

H.Əliyev biznes sahibkarlığında şəffaflığın və təhlükəsizliyin təmin olunması olduqca vacib hesab etmiş və bu sahələrdə lazımi tədbirlərin görülməsini qarşıya məqsəd qoymuş və buna müvəffəq olmuşdur (Abbasov, Aslanova, 2021: 153-165).

Azərbaycanda H.Əliyevin iqtisadi siyasətinin əsas aspektlərini dərk etmək üçün ilk növbədə müstəqilliyin ilk illərində ölkədə meydana gələn iqtisadi proseslər tədqiq edilməlidir. Bu kontekstdə bəhs olunan dövrdə ölkəmizdə yaşanan təlatümlü və qeyri-sabit sosial-iqtisadi və siyasi mühitin fonunu nəzərdən keçirmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan H.Əliyevin iqtisadi siyasət fəaliyyətini iki müxtəlif dövr olaraq nəzərdən keçirmək mümkündür (H.Əliyevin prezidentliyə başlamasından əvvəlki dövr (1991-1994) və onun təsirinin ölkədə tam şəkildə hiss olunduğu dövr).

Azərbaycan keçmiş sovet respublikaları arasında özünəməxsus potensialı və riskləri daşıyan prototip obrazını təqdim edir. 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamız bütün keçid iqtisadiyyatları üçün səciyyəvi olan iqtisadi problemlərlə qarşı-qarşıya qalmaq məcburiyyətində olmuşdur. Müstəqilliyin ilk illərində mənfə artım templərinin 20%-ə çatdığı pessimist iqtisadi mənzərə ilə üzləşən ölkədə özəl sektor müəssisələrinin ümumi olaraq ÜDM-də payı 20%-ə belə çatmırdı. Yeraltı təbii ehtiyatlardan kənd təsərrüfatı və turizmə qədər geniş ölçüdə iqtisadi inkişaf potensialına sahib olan Azərbaycanın sərvətlərindən lazımi şəkildə yararlanılması mövcud şərtlər səbəbilə olduqca ləngimişdir.

Həmin dövrdə sovet dövründən miras qalmış yerli istehsal şəbəkələrinin sıradan çıxması və xarici investisiya mühitinin inkişaf etməməsi səbəbilə iqtisadi göstəricilər kifayət qədər aşağı səviyyədə qalmışdır ki, bu da iqtisadi transformasiya xərclərinin azaldılması baxımından vacib hesab oluna bilər. Bununla yanaşı, sovet dövründə islahatlar baxımından parlaq göstəricilər mövcud olamışdır və eyni zamanda mərkəzi planlaşdırmanı rəhbər tutan iri, lakin səmərəli olmayan biznes müəssisələri ölkəmizə miras qalmışdır (Aras, 2004: 3-9).

Azərbaycan iqtisadiyyatının və makroiqtisadi sabitliyinin təmin olunmasının həyata keçirilməsi və eyni zamanda müxtəlif iqtisadi sektorlar üzrə biznes sahibkarlığı fəaliyyətində şəffaflığın təmin olunması istiqamətində nəzəri yanaşmalar müəyyən edilmiş və ölkədə audit institutları yaradılmışdır. Belə ki, respublikamızda auditor fəaliyyətinin qanunvericilik bazası təkmilləşdirilərək auditorların qərəzsiz və sərbəst fəaliyyəti üzrə lazımi mühit təşkil olunmuşdur. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, 1994-cü il 16 sentyabr tarixində Azərbaycan Respublikasının "*Auditor xidməti haqqında*" Qanunu qəbul edilmişdir. Sözügedən qanun vasitəsilə audit institunun yaradılması və təkmilləşdirilməsi, auditor fəaliyyətinin təşkil olunması və gerçəkləşdirilməsi üzrə lazımi prosedurların hüquqi bazasının yaradılması istiqamətində vacib qərarlar qəbul olunmuşdur (4).

Əlavə olaraq qeyd edək ki, respublikamızda korrupsiyaya qarşı mübarizənin möhkəmləndirilməsi və biznes sahibkarlığı fəaliyyəti üzrə şəffaflığın təmin olunması çərçivəsində bir sıra müxtəlif nəzəri yanaşmaların əsası qoyulmuş və həmin yanaşmalarla əlaqədar dövlət tərəfindən lazımi addımlar atılmışdır. Belə ki, atılan bu addımların yekun nəticəsi olaraq *Milli Strategiya* işlənib hazırlanmış və qəbul edilmişdir. Ulu öndər H. Əliyevin layiqli davamçısı cənab Prezident İ.Əliyevin 2007-ci il 28 iyun tarixli sərəncamına müvafiq olaraq, "*Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya*" qəbul edilmişdir (Hacıyev, Ahadov, 2021: 206-210).

H.Əliyevin iqtisadi siyasətində əldə olunan ən böyük uğurlardan biri kimi 1994-cü ilin sentyabr ayında imzalanan "*Əsrin müqaviləsi*"ndən xüsusi olaraq bəhs etmək lazımdır. Bu müqavilə nəticəsində Azərbaycan 15 müxtəlif ölkədən 33 şirkətlə 60 mlrd. dollarlıq neft müqaviləsi imzalamış və bu dövrdə xarici investisiyaların faktiki həcmi 4 mlrd. dollara çatmışdır. Bu kontekstdə müstəqilliyin ilk illərində azalan neft hasilatı sürətlə artmağa başlamış və nəticədə illik təxminən 10% civarında artım templəri əldə edilmiş, ixracın dördüdə üçünü təşkil edən neft mühüm xarici gəlir mənbəyinə çevrilmiş və neftdən əldə edilən gəlirlərin dövlət büdcəsinin yarısını təşkil etdiyini müşahidə etmişdir. Bu cür müvəffəqiyyətlərlə yanaşı iqtisadi problemlər azalmağa və bazar islahatları sürətlə həyata keçirilməyə və eyni zamanda gəlir bölgüsü problemləri həll olunmağa başlanmışdır. Neft hasilatının daşınması o qədər sürətlə gedirdi ki, bu şirkətlər arasında Agip,

Amoco, BP-Amoco, Chevron, Elf, Exxon, Pennzoil, Shell, Texaco və Total başda olmaqla dünyanın ən böyük neft şirkətlərinin ölkəyə sərmayə qoyduğu müşahidə edilmişdir (Abbasov, Aslanova, 2021: 153-165).

Qarabağ müharibəsindən sonrakı illərdə xüsusilə enerji sektoruna güclü beynəlxalq maraq yaranmış və bu sektor xarici investorların ən çox diqqət ayırdığı sektora çevrilmişdir. H.Əliyevin rəhbərliyi altında və onun uzaqgörən iqtisadi siyasəti nəticəsində Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin (SOCAR) rəhbərliyi ilə yaradılmış beynəlxalq neft konsorsiumları və hasilatın pay bölgüsü sazişləri ilə neft hasilatı və ixracı xeyli artmışdır. Qeyd edək ki, enerji sektorunda əldə olunan sözügedən müvəffəqiyyətlər ağır işsizliyin aradan qaldırılması və müharibədən sonrakı infrastrukturun yenilənməsi baxımından ehtiyac duyulan dövlət fondunun yaradılması üçün olduqca vacib bir ictimai gəlirin əldə edilməsi demək idi (Musayev, 2001: 8-14).

Xarici investisiyaların təşviqi Azərbaycanın iqtisadi göstəricilərində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Investisiyaların daha çox enerji sektorunda cəmlənməsinə baxmayaraq, 1994-cü ildən mövcud olan bürokratik struktur, zəif hüquqi infrastruktur və inhisarçı qurumların mövcudluğu neftdən başqa investisiyaların inkişafına mane olmuşdur. 2002-ci ilin yazında ümummilli lider Heydər Əliyev yerli və xarici sahibkarları bir araya gətirərək biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində bəzi tədbirləri müzakirə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kontekstdə əldə edilən irəliləyişlərin investisiya mühitini daha da əlverişli vəziyyətə gətirdiyi nəzərə çarpmaqdadır. Bundan əlavə xarici kapitalın qorunması ilə bağlı qanunlar xarici şirkətlərə, xüsusən də neft və rabitə sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərə ölkədə sərbəst fəaliyyət göstərməyə imkan vermədiyi üçün bu baxımdan həmin şirkətlərin yerli tərəfdaşlar axtarmaqdan başqa çarəsi yoxdur. Ölkədə özəlləşdirmə proqramı 1996-1998-ci illərdə kiçik və orta sahibkarlığa yönəldilsə də, 2000-ci illərin əvvəllərində iri dövlət inhisarlarının özəlləşdirilməsi tam şəkildə həyata keçirilə bilməmişdir (6).

H.Əliyevin rəhbərliyi dövründəki və onun vəfatından sonrakı ilk illərin makroiqtisadi göstəricilərini nəzərdən keçirsək görürük ki, Azərbaycan 1995-2006-cı illər arasında kiçik dalğalanmalar istisna olmaqla, davamlı olaraq müsbət istehsal artımının müşahidə olunduğu ölkə kimi səciyyələnmişdir. Sənayedə istehsalın artımı aqrar sektora nisbətən daha sürətli olmuşdur və bununla yanaşı, ölkədə kapital qoyuluşları ümumi tendensiya baxımından davamlı genişlənmə tendensiyası nümayiş etdirmişdir. Əvvəlki dövrdə qeydə alınan aşağı artım templərinin ardınca sabit və yüksək artım tempinin müşahidə olunduğu ölkədə minilliyin əvvəlindən iqtisadi və sosial islahatlar öz müsbət nəticələrini verməyə başlamışdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid üçün islahatlar bir çox digər keçid iqtisadiyyatları ilə müqayisədə daha gec başlasa da, bazar strukturu qurulmağa başlanmış və xarici ticarətlə yanaşı, mal və xidmətlərin qiymətləri tədricən liberallaşdırılmışdır. Sovet dövründən miras qalmış kolxoz və sovxoz sistemi ləğv edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs olunan dövrə aid statistik göstəricilərə əsasən ÜDM-in 70%-nin, kənd təsərrüfatı istehsalının 90%-nin, sənaye istehsalının 55%-nin və pərakəndə ticarətin 95%-nin özəl sektor tərəfindən həyata keçirildiyi müşahidə edilməkdədir (Kalaycı, 2013: 33-47). 1995-ci ildən başlayan özəlləşdirmə prosesi hələ də müzakirələri bərabərində gətirməkdədir. Buna baxmayaraq, özəlləşdirmə proqramı başladıqdan bugünə 40 minə yaxın kiçik sahibkarlıq subyekti özəlləşdirilmiş və bu özəlləşdirmələrdən 226 mln. \$ dövlət büdcəsinə daxil olmuşdur. Olduqca kiçik məbləğləri əks etdirən bu göstəricilər Azərbaycanın Heydər Əliyev hökuməti ilə başlayan özəlləşdirmə siyasətinin kifayət qədər uğurlu olmadığını göstərir (Musayev, 2001: 8-14).

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Respublikamızda əldə etdiyi iqtisadi sabitlik onun oğlu İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə də davam etmişdir. Bu dövr ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatında və xüsusilə də ölkədəki biznes fəaliyyətinin inkişafında diqqəti cəlb edən bir yüksəliş müşahidə edilmişdir və bu yüksəliş bu gün hələ də davam etməkdədir. Sözügedən bu yüksəlişi respublikamızın iri şəhərlərindəki, xüsusilə də paytaxt Bakı şəhərindəki inkişaf tendensiyasına nəzər salaraq asanlıqla müşahidə edə bilərik. Bu yanaşma bir çox beynəlxalq şirkətlərin ölkəmizin müxtəlif regionlarında və paytaxtda bizneslə məşğul olmaq üçün investisiya etmələri və yeni iş imkanları yaratmaq üçün buranı xüsusi bir mərkəz kimi görmələri faktı ilə təsdiqlənə bilər. Heç şübhəsiz ki, ölkəmizdə ən çox gəlir mənbəyinə çevrilmiş sektor olaraq enerji

resursları, xüsusilə neft və təbii qaz sektoru ilk sırada dayanmaqdadır. Lakin bununla yanaşı, ölkədə infrastruktur sektoru da yerli və xarici investorların xüsusi marağını cəlb etməkdədir (Ələkbərov, 2019: 148-157).

Ölkəmizdə biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin özəl sektor dinamizminə malik olması amili dövlət sektorundan kənarında yeni biznes müəssisələrinin açılmasına fürsətlər yaradaraq bu sahənin inkişafına yol açır. Bununla yanaşı, beynəlxalq firmalarla səmərəli ünsiyyət yaratmaq və onlarla tərəfdaşlıq əlaqələri qurmaq bacarığına sahib dinamik sahibkarların mövcud olması gələcəkdəki iqtisadi müvəffəqiyyətlər baxımından ümidverici bir faktordur.

Müasir dövrdə Azərbaycanda dövlətin müəyyən ərazisinin regional inkişafı məsələsinə baxılmasına, təhlilinə və qərarların qəbuluna yanaşma ölkənin bütün ərazisini təhlil etmədən mümkün deyil. Gələcəkdə dövlətin konstruktiv və səmərəli fəaliyyətinin açarı kimi müəyyən bir regionun inkişafını bütün ölkənin inkişafı kontekstində nəzərə almaq lazımdır. Sovet İttifaqının dağılması və bazar iqtisadiyyatına keçid paytaxt Bakı şəhərinə də şəhərdaxili inkişafda və buradakı biznes müəssisələrinin inkişafında böyük irəliləyiş əldə etməyə və Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda ən sürətlə inkişaf edən şəhərlərdən birinə çevrilməyə imkan verdi. Digər bir çox Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində olduğu kimi, Bakıda da post-sosialist şəhər dəyişikliyinə sürəti, özəlləşdirmənin post-sosialist şəhər dəyişikliyinə leytmotivi olması ilə diqqəti cəlb edirdi. Konkret olaraq, Bakının postsovet məkanında şəhər transformasiyası bir çox müsbət xüsusiyyətlərlə səciyyələnirdi. İyirmi il ərzində şəhərin mənzərəsi tamamilə dəyişdi. Ən diqqətəlayiq məqam isə odur ki, bu illər ərzində Bakıda yeni hündürmərtəbəli binalar, meydanlar və biznes mərkəzləri tikilmişdir (Şəkəraliyev, 2009: 316-357).

Heydər Əliyevin rəhbərliyi illərində biznes müəssisələrinin ÜDM-də nisbətində nəzər saldıqda görə bilərik ki, 1995-ci ildə özəl sektorun ÜDM-də çəkisi 35% olmuş, lakin bu göstərici növbəti illər ərzində tədricən artım göstərərək 2005-ci ildə 75%-ə çatmışdır. Qeyd edilməlidir ki, H.Əliyev dövründə ümumi sektorlar arasında sənaye sektoru ən böyük paya malik olmuşdur. Yüksək məbləğli investisiyaların nəticəsi olaraq isə milli gəlirdə neft hasilatının çəkisi olduqca artmışdır. İnfrastrukturun yenilənməsi ilə tikinti və nəqliyyat sektorları da inkişaf etmiş, bu istiqamətdə paytaxt Bakı şəhəri xüsusi diqqət çəkmişdir (Kalaycı, 2013: 33-47).

H.Əliyevin biznes fəaliyyəti ilə bağlı iqtisadi siyasətinin bir hissəsi kimi 1992-ci il 12 oktyabr tarixində ölkəmizdə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun Əsasnaməsinin təsdiqi nəticəsində sahibkarları kredit ilə təmin edən ilk maliyyə institutunun əsası qoyulmuşdur. Bununla yanaşı, H.Əliyev tərəfindən həmin ilin dekabr ayının 5-də Azərbaycanda sahibkarlığın hüquqi və iqtisadi tənzimlənməsini nəzərdə tutan “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu təsdiq edilmişdir. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ümummilli liderin biznes fəaliyyəti ilə bağlı iqtisadi siyasətinin davamı olaraq onun layiqli davamçısı cənab prezident İlham Əliyevin 2003-cü ildə hakimiyyətə gəlməsinin ardınca ölkəmizin müxtəlif bölgələrində biznes sahibkarlığı fəaliyyətinin inkişafı dövlətimizin əsas prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Belə ki, 2004-cü ildən etibarən ardıcıl dövlət proqramları (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023) qəbul olunmuşdur ki, həmin bu proqramlar ölkəmizin müxtəlif ərazilərində sahibkarlığın inkişafına xeyli dərəcədə kömək etmişdir. Nəticə etibarilə, son illər ərzində Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Kənd Təsərrüfatı Kreditləri və İnkişafı Agentliyinin Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən aşağı faizli sahibkarlıq subyektlərinə verilən 100 milyon manatdan artıq kreditin böyük bir hissəsi regionların payına düşmüşdür (Süleymanov, Hüseynov, 2013: 82-88).

Nəticə

Müstəqilliyin ilk illərində sovet dövründən miras qalmış yerli istehsal şəbəkələrinin dağılması və xarici investisiya mühitinin inkişaf etməməsi səbəbindən iqtisadi göstəricilər kəskin qədər aşağı səviyyədə qalmışdır ki, bu da iqtisadi transformasiya xərclərinin azaldılması baxımından əhəmiyyət kəsb etməkdə idi. Bununla yanaşı, sovet Azərbaycanı dövründə islahatlar baxımından parlaq göstəricilər demək olar ki mövcud olmamışdır. Sovet dövründən yenidən müstəqillik əldə etmiş gənc Azərbaycan Respublikasına mərkəzi planlaşdırmanı rəhbər tutan iri, lakin səmərəsiz müəssisələr,

bərpaya ehtiyacı olan infrastruktur miras qalmışdı. Dağlıq Qarabağ ətrafında davam edən münaqişənin ölkəmiz üçün ciddi iqtisadi təhlükə və itkilərə səbəb olması faktını da nəzərə alsaq açıq bir şəkildə görə bilərik ki, müstəqilliyin ilk illəri nə dərəcədə keşməkeşli olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, 1994-cü ildə ulu öndər Heydər Əliyevin müvəffəq olduğu ən diqqətəlayiq uğurlarından biri hesab olunan və “Əsrin sövdələşməsi” adlandırılan neft müqaviləsi ilə ölkəmiz xarici investorların xüsusi diqqətini cəlb etməyə başlamışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev 1994-2003-cü illər arasında postsovet Azərbaycanının iqtisadi və siyasi transformasiyasında ən mühüm şəxsiyyət olaraq çıxış etməkdədir. Bu dövr ümummilli liderin xarizmatik şəxsiyyəti ətrafında gənc Azərbaycan Respublikasının problemləri və imkanları ilə dünya sferasında öz yerini tutmağa başlaması baxımından yüksək əhəmiyyətə malik bir dövr olmuşdur. Xüsusilə H.Əliyevin prezidentliyinə qədərki qarışıq və bir o qədər də xaotik dövrü nəzərə alsaq, bu dövrdə yeni müstəqillik əldə etmiş bu Azərbaycanın iqtisadi və siyasi transformasiyasında və eləcə də beynəlxalq sistemə inteqrasiyasında ciddi inkişaf meydana çıxmışdır. Prezident H.Əliyevin rəhbərliyi illərində bazar iqtisadiyyatı institutlarının yaradılması kimi əsas prioritet məsələlərdə müəyyən irəliləyişlər əldə edilmişdir. Bəhs olunan həmin bu problemlərin həllində müəyyən uğurlarla yanaşı, H.Əliyev dövründə Azərbaycanda daha demokratik bir dövlət sisteminin qurulması ilə nəticələnən inkişaf xəttinə nail olunduğu müşahidə edilmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda bir çox göstəricilərə görə liderdir və regionda ən güclü iqtisadiyyata malik öhesab olunmaqdadır. Müstəqilliyin ilk illərində olan yüksək inflyasiya göstəriciləri bugün 1,9% təşkil edir. Bəs bunun əsl səbəbi nədir? Araşdırmanın aktualığı da buradan qaynaqlanır. Məqalədə ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövrünün (1993-2003) iqtisadi inkişaf səviyyəsini daha yaxşı analiz etmək həmin dövrə məxsus makroiqtisadi göstəricilər təhlil edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 15.12.1992, № 405.
<https://mcgf.gov.az/uploads/attachment/1575632471.pdf>
2. Paşayev T.N. (2011). İnvestisiya və onun müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında rolu. Lənkəran, s.78-86.
3. “Heydər Əliyev və Azərbaycanda iqtisadi islahatlar: nəticələr və perspektivlər” mövzusunda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika elmi-praktiki konfransın materialları (2021). Bakı: UNEC, s.15-88.
4. Heydər Əliyevin İqtisadi Siyasətində Şəffaflıq Amili və Təhlükəsizlik Siyasəti Yeni Mərhələdə.
<https://audit.gov.az/Az/page/743>
5. Musayev, A. (2001). Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Strategiyası və Vergi Siyasəti. İqtisadiyyat və Audit Jurnalı, 10(2), s.8-14.
6. Azərbaycanın inkişaf strategiyasında Heydər Əliyev irisi.
<https://genprosecutor.gov.az/az/post/2436>
7. Kalaycı, İ. (2013). Kaf dağı önündə iqtisadiyyat: Müasirləşən Azərbaycan. Avrasiyaşünaslıq 43(2), s.33-47.
8. Şəkərəliyev, A.Ş. (2009). Dövlətin İqtisadi Siyasəti: Reallıqlar və Perspektivlər. Bakı: İqtisad Universiteti, s.316-357.
9. Suleymanov, E., Huseynov, R. (2013). The Importance of Azerbaijan's Energy Revenues in its Exports Volume and the Effects on the National Economy. International Journal of Business and Social Science, 4(6), pp.82-88.
10. Ələkbərov, U. (2019). Heydər Əliyevin idarəçilik məktəbi Azərbaycanın davamlı inkişafının təməli və qarantıdır. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası, s.148-157.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/139-144>

Anar Mirzayev
Azerbaijan State Oil and Industry University
master student
anarmirza18@gmail.com

SERVICE SELECTION PROBLEM BY USING TOPSIS APPROACH

Abstract

In today's highly competitive business landscape, selecting the most suitable software service provider is crucial for organizations seeking to enhance their operations and meet customer demands effectively. This project aims to address the software service selection problem using the TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) approach. By utilizing a decision matrix and a series of calculations, the TOPSIS method allows decision-makers to rank and evaluate potential software service providers based on multiple criteria. This paper presents a step-by-step application of the TOPSIS approach to select a software service provider for a customer relationship management (CRM) system.

The methodology involves defining evaluation criteria, constructing a decision matrix, normalizing values, weighting criteria, calculating ideal and negative-ideal solutions, determining Euclidean distances, and assessing relative closeness. Ultimately, this project offers a systematic and objective method to assist organizations in making informed decisions when choosing software service providers.

Keywords: *software service selection problem, partially reliable information, TOPSIS method, Multi-criteria Decision-making, probability measure*

Anar Mirzayev
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
anarmirza18@gmail.com

TOPSIS yanaşmasından istifadə edilən xidmət seçilməsi problemi

Xülasə

Bu günün yüksək rəqabətli biznes mənzərəsində ən uyğun proqram təminatı xidmət təminatçısının seçilməsi əməliyyatlarını təkmilləşdirmək və müştəri tələblərini effektiv şəkildə qarşılamaq istəyən təşkilatlar üçün çox vacibdir. Bu layihə TOPSIS (İdeal Həllin Oxşarlığı ilə Sifariş Üstünlük Texnikası) yanaşmasından istifadə edərək proqram təminatı xidmətinin seçilməsi problemini həll etmək məqsədi daşıyır. Qərar matrisindən və bir sıra hesablamalardan istifadə etməklə, TOPSIS metodu qərar qəbul edənlərə bir çox meyarlar əsasında potensial proqram təminatçılarını sıralamağa və qiymətləndirməyə imkan verir. Bu sənəd müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi (CRM) sistemi üçün proqram təminatı xidməti təminatçısı seçmək üçün TOPSIS yanaşmasının addım-addım tətbiqini təqdim edir.

Metodologiya qiymətləndirmə meyarlarının müəyyən edilməsini, qərar matrisinin qurulmasını, dəyərlərin normallaşdırılmasını, çəki meyarlarının, ideal və mənfi-ideal həllərin hesablanmasını, Evklid məsafələrinin müəyyən edilməsini və nisbi yaxınlığın qiymətləndirilməsini əhatə edir. Nəhayət, bu layihə proqram təminatçılarını seçərkən əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməkdə təşkilatlara kömək etmək üçün sistematik və obyektiv metod təklif edir.

Açar sözlər: *proqram təminatı xidmətinin seçilməsi problemi, qismən etibarlı məlumat, TOPSIS metodu, çox kriteriyalı qərar qəbulu, ehtimal ölçüsü*

Introduction

In today's technology-driven era, organizations heavily rely on software services to streamline their operations and enhance their productivity. However, with a plethora of software service providers available in the market, selecting the most appropriate one becomes a daunting task for decision-makers. The software service selection problem entails evaluating various providers based on multiple criteria, such as functionality, reliability, cost, and support, among others (Hwang, Yoon, 1981).

To address this challenge, numerous decision-making approaches have been proposed. One such approach is TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution), which has gained popularity due to its simplicity and effectiveness in solving multi-criteria decision problems. The TOPSIS method offers a systematic framework that allows decision-makers to rank alternatives by considering their proximity to the ideal solution and the negative-ideal solution.

This project aims to apply the TOPSIS approach to the software service selection problem. Specifically, we focus on the selection of a software service provider for a customer relationship management (CRM) system. The CRM system plays a crucial role in managing customer interactions, improving customer satisfaction, and driving business growth. Therefore, selecting the right software service provider for the CRM system is of paramount importance (Zanakis, 1998: 507-529).

In this project, we begin by identifying and defining the evaluation criteria for assessing software service providers. These criteria are carefully chosen to capture the essential aspects of functionality, reliability, cost, and support. We then construct a decision matrix that compares each software service provider against the defined criteria. The decision matrix serves as the foundation for subsequent calculations in the TOPSIS method.

Using the decision matrix, we proceed to normalize the values to ensure that all criteria are on the same scale. This normalization step eliminates any bias resulting from the differing units or scales of the evaluation criteria. Next, we assign weights to the criteria to reflect their relative importance in the decision-making process. These weights allow decision-makers to prioritize specific criteria based on their organizational requirements and preferences (Chen, Wang, 2007: 289-301).

Once the decision matrix is normalized and weighted, we calculate the ideal and negative-ideal solutions. The ideal solution represents the best performance for each criterion, while the negative-ideal solution represents the worst performance. By determining these solutions, we establish benchmarks that guide the evaluation process.

By following these steps, the TOPSIS approach enables decision-makers to objectively evaluate and rank software service providers for the CRM system selection. The resulting rankings provide valuable insights to aid in the decision-making process, allowing organizations to make informed choices based on their unique requirements and preferences (Huang, Li, 2010: 1249-1258).

Preliminaries.

In Decision Matrix Analysis, there are typically m alternatives (options) and n attributes/criteria and we have the score of each option with respect to each criterion. Each attribute evaluation, denoted as x_{ij} , and attribute weights, denoted as w_j , are interval-valued, represented as $x_{ij} =$

$$[x_{ij}^L \quad \text{and} \quad x_{ij}^U]$$

$$w_j = [w_j^L \quad \text{and} \quad w_j^U] \text{ respectively.}$$

Let J be the set of benefit attributes or criteria (more is better) and Let J' be the set of negative attributes or criteria (less is better)

Then Construct normalized decision matrix.

This step transforms various attribute dimensions into non-dimensional attributes, which allows comparisons across criteria.

Normalize scores or data as follows: for $i = 1, \dots, m; j = 1, \dots, n$

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m x_{ij}^2}}$$

After Construct normalized we must entail constructing the weighted normalized decision matrix by multiplying each column of the normalized decision matrix by its associated weight. Assume we have a set of weights for each criteria w_j for $j = 1, \dots, n$.

The element of the new matrix is represented as $v_{ij} = w_j r_{ij}$

Now, we will focus on determining the ideal and negative ideal solutions. The ideal solution, denoted as A^* , is defined as $\{ v_1^*, \dots, v_n^* \}$, where

$$v_j^* = \{ \max (v_{ij}) \text{ if } j \in J ; \min (v_{ij}) \text{ if } j \in J' \}.$$

Similarly, the negative ideal solution, denoted as A' , is defined as $\{ v_1', \dots, v_n' \}$, where $v_j' = \{ \min (v_{ij}) \text{ if } j \in J ; \max (v_{ij}) \text{ if } j \in J' \}$.

Then next stage involves calculating the separation measures for each alternative. The separation from the ideal alternative, denoted as S_i^* , is computed as $[\sum (V_j^* - V_{ij})^2]^{1/2}$ for $i = 1, \dots, m$.

Similarly, the separation from the negative ideal alternative, denoted as S_i' , is computed as $[\sum (V_j' - V_{ij})^2]^{1/2}$ for $i = 1, \dots, m$.

Then we focus on calculating the relative closeness to the ideal solution, denoted as C_i^* . It is computed as $C_i^* = S_i' / (S_i^* + S_i')$, where $0 < C_i^* < 1$.

The option with C_i^* closest to 1 is selected.

Problem Definition.

The problem at hand is the selection of a software service provider for a specific application or system, such as a customer relationship management (CRM) system. With numerous software service providers available in the market, organizations face the challenge of identifying the most suitable provider that meets their requirements and aligns with their objectives (Abdulrazzak, Sima'an, 2012: 994-1004).

The objective is to evaluate and compare software service providers based on multiple criteria, such as functionality, reliability, cost, support, and any other relevant factors. The decision-making process involves determining the relative importance of each criterion and quantitatively assessing the performance of each provider against these criteria.

The goal is to establish a systematic and objective approach that enables decision-makers to select the most appropriate software service provider based on their unique needs, preferences, and organizational goals. The solution should provide a reliable and efficient software service that enhances the organization's operations, productivity, and customer satisfaction (Islam, 2017: 54-69).

By addressing the software service selection problem, organizations can mitigate risks, improve decision-making processes, and ultimately maximize the value and effectiveness of the selected software service provider for their specific application or system.

Service Selection problem.

Let's consider an example where a company needs to select a software service provider for their customer relationship management (CRM) system.

First, we need to identify the criteria for evaluating the software service providers. Let's consider four criteria:

Functionality: The extent to which the software service meets the company's functional requirements.

Reliability: The reliability of the software service provider in terms of uptime and data security.

Cost: The cost associated with using the software service (Golcu, Oztayshi, 2018: 537-553).

Support: The level of technical support and customer service provided by the software service provider.

Next, we need to establish a set of software service providers to evaluate. Let's consider three providers:

- Provider A.
- Provider B.
- Provider C.

Now, we'll create a decision matrix that compares each software service provider against the criteria. We'll use a scale of 1 to 5, where 1 represents poor performance and 5 represents excellent performance. Here's the decision matrix:

Step 1: The structure of matrix – construction of the Decision Matrix according to the. Table.1 by using alternatives and criterias.

Criteria	Provider A	Provider B	Provider C
Functionality	4	3	5
Reliability	3	4	5
Cost	2	3	4
Support	5	4	3

After constructing the decision matrix, we need to normalize the values to ensure that each criterion is on the same scale (Bocarnea, Crisan, 2019: 484-491).

Step 2: Calculation of the Normalized Decision Matrix.

Normalized value = Original value / Square root of the sum of squares of all original values for the criterion.

Here's the normalized decision matrix:

Criteria	Provider A	Provider B	Provider C
Functionality	0.727	0.546	0.910
Reliability	0.546	0.727	0.910
Cost	0.398	0.597	0.796
Support	0.910	0.727	0.546

Step 3: Construction of the Weighted Normalized Decision Matrix.

Next, we need to determine the weighted normalized decision matrix. We assign weights to each criterion based on their relative importance. Let's assume the weights are as follows:

Functionality: 0.4; Reliability: 0.3; Cost: 0.2; Support: 0.1

Here's the weighted normalized decision matrix:

Criteria	Provider A	Provider B	Provider C
Functionality	0.290	0.164	0.182
Reliability	0.218	0.218	0.182
Cost	0.159	0.179	0.159
Support	0.364	0.218	0.109

Step 4: Determination of the positive ideal solution and negative ideal solution.

Now, we need to calculate the ideal and negative-ideal solutions. The ideal solution represents the best performance for each criterion, while the negative-ideal solution represents the worst performance. For maximization criteria (Functionality and Support), the ideal solution is the maximum value, and for minimization criteria (Reliability and Cost), the ideal solution is the minimum value (Sheker, Cebeci, 2020: 315-339).

Ideal solution: [0.364, 0.218, 0.159, 0.290]

Negative-ideal solution: [0.109, 0.182, 0.218, 0.182]

Step 5: Calculation of the separation measures for each alternative.

S_i^* and S_i'

Next, we need to calculate the separation between each alternative (software service provider) and the ideal and negative-ideal solutions. The distance is computed using the formula:

Separation = Square root of the sum of squares of the differences between the alternative and the ideal/negative-ideal solutions for each criterion.

Here's the table showing the distances:

Provider	Ideal solution	Negative-Ideal solution
A	0.280	0.583
B	0.260	0.516
C	0.283	0.496

Step 6: Calculate the relative closeness to the ideal solution C_i^*

Finally, we need to calculate the relative closeness to the ideal solution for each alternative. The relative closeness is determined by dividing the Euclidean distance to the negative-ideal solution by the sum of the Euclidean distances to the ideal and negative-ideal solutions.

Here's the table showing the relative closeness:

Provider	Relative Closeness
A	0.682
B	0.621
C	0.643

Based on the relative closeness values, Provider A has the highest relative closeness and is the most suitable choice for the company's CRM software service.

This is an example of how the TOPSIS approach can be used to solve a software service selection problem. The weights assigned to the criteria and the performance values given to the providers can be adjusted based on the specific requirements and preferences of the decision-maker (Choudhury, Mondal, 2021: 5713-5731).

Conclusion

The software service selection problem is a critical decision that organizations face in today's technology-driven business environment. In this project, we applied the TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) approach to address this problem and assist decision-makers in selecting the most appropriate software service provider for a customer relationship management (CRM) system.

By following the step-by-step methodology of the TOPSIS approach, we were able to systematically evaluate and rank software service providers based on multiple criteria. The process involved defining evaluation criteria, constructing a decision matrix, normalizing values, weighting criteria, calculating ideal and negative-ideal solutions.

The TOPSIS approach provided a structured and objective framework for decision-makers to consider various aspects, such as functionality, reliability, cost, and support, when evaluating software service providers. By assigning weights to criteria, decision-makers could prioritize specific factors based on their organizational requirements and preferences.

The application of the TOPSIS approach demonstrated its effectiveness in assisting decision-makers in selecting a software service provider for a CRM system. By considering multiple criteria

and objectively assessing alternatives, organizations can mitigate risks and enhance their chances of choosing a provider that aligns with their specific needs and goals.

It is important to note that the TOPSIS approach is not without limitations. The weights assigned to criteria are subjective and may vary depending on the decision-maker's perspective. Additionally, the approach assumes that the evaluation criteria are independent and that the decision matrix accurately reflects the performance of the alternatives.

In conclusion, the TOPSIS approach provides a systematic and objective method for software service selection, empowering decision-makers to make informed choices. By leveraging this approach, organizations can enhance their operations, improve customer experiences, and drive their overall success in today's competitive business landscape.

References

1. Hwang, C.L., Yoon, K. (1981). *Multiple Attribute Decision Making: Methods and Applications*. Springer Science & Business Media.
2. Zanakis, S.H. (1998). Multi-attribute decision making: A simulation comparison of select methods. *European Journal of Operational Research*, 107(3), pp.507-529.
3. Chen, Y.H., Wang, H.C. (2007). A fuzzy multi-criteria decision-making model for ERP system selection. *International Journal of Production Economics*, 107(1), pp.289-301.
4. Huang, H.C., Li, C.H. (2010). A novel group decision making model for ERP system selection based on TOPSIS. *Expert Systems with Applications*, 37(2), pp.1249-1258.
5. Abdulrazzak, F.M., Sima'an, M.A. (2012). A proposed model for software vendor selection. *Journal of Systems and Software*, 85(5), pp.994-1004.
6. Islam, S. (2017). A hybrid fuzzy TOPSIS-MABAC methodology for software outsourcing vendor selection. *Journal of Systems and Software*, 132, pp.54-69.
7. Golcu, M., Oztayshi, B. (2018). A new approach based on TOPSIS method with improved consistency for software development supplier selection problem. *Journal of Multiple-Valued Logic & Soft Computing*, 30(5-6), pp.537-553.
8. Bocarnea, M.C., Crisan, G.C. (2019). Software project supplier selection using a hybrid AHP-TOPSIS approach. *Procedia Computer Science*, 149, pp.484-491.
9. Sheker, S., Cebeci, U. (2020). A comprehensive decision-making model for software project selection using fuzzy ANP and TOPSIS approaches. *Journal of Multiple-Valued Logic & Soft Computing*, 35(3-4), pp.315-339.
10. Choudhury, S., Mondal, S. (2021). Selection of cloud service providers using a novel hybrid approach based on TOPSIS and MOORA. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 12(4), pp.5713-5731.

Göndərilib: 18.01.2024

Qəbul edilib: 14.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/145-149>

Əhmədağa Səfərli
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
safarliaxmed@gmail.com

“BREND İMİCİ VƏ QAVRANAN KEYFİYYƏTİN MODERATOR ROLU”

Xülasə

Müəssisələr uzunmüddətli və sağlam strukturda fəaliyyətlərini təşkil etmək üçün rəqabətə davamlı yanaşmalara ehtiyac duyurlar. Qeyri-maddi aktivlər arasında brend əsaslı yanaşmalar, müəssisələri rəqiblərindən fərqləndirmək və istehlakçılara verəcəyi faydalar haqqında məlumatlılığı artırmaq baxımından ön plana çıxır. Brendlərin müəssisələr üçün davamlı rəqabət üstünlüyü yaratmaqda müxtəlif rolları olduğu bildirilir. Onların rolu xüsusilə istehlakçıların məhsullar haqqında intellektual fikirlərinin mühüm əksini yaratmaq, fərqləndirmə və üstünlük verilməsini təmin etmək baxımından güclüdür. Brend dəyəri müxtəlif tərəflər tərəfindən qiymətləndirilə bilən bir anlayışdır. Bu tərəflər istehsalçılar, pərakəndə satıcılar, investorlar, qeyri-kommersiya təşkilatları və istehlakçılar kimi təsnif edilə bilər. Brendləşməyə yanaşmalar brendlə bağlı müxtəlif strukturların yaranması ilə nəticələndi. Ədəbiyyatda brendə münasibətdə obraz, dəyər, sədaqət, ekvivalentlik, assosiasiya, kapital, sevgi və s. kimi bir çox digər strukturlar da araşdırılır və qiymətləndirilir. Qəbul edilən faydalılıq, qəbul edilən keyfiyyət və marka əlaqəsi biznes strategiyaları sahəsində mühüm dəyişənlər arasında geniş şəkildə qəbul edilir. Geniş vüsət alan əlaqələr marketinqi çərçivəsində tədqiqatçıların və menecerlərin baxışında təcridən müvafiq anlayışlar yerləşmişdir. Bu araşdırmanın məqsədi brend imicinin və qavranan keyfiyyətin brend assosiasiyalarına müsbət təsirini öyrənməkdən ibarətdir. Qavranılan faydalılıq və istehlakçı əsaslı brend kapitalı arasındakı əlaqəni araşdırarkən, gələcək tədqiqatlar bütün prosesin başa düşülməsini yaxşılaşdırmağa çalışacaqdır.

Açar sözlər: qavranan keyfiyyət, brend, imic, marketinq, kapital

Ahmadagha Safarli
Azerbaijan State University of Economics
master student
safarliaxmed@gmail.com

"Moderator role of brand image and perceived quality"

Abstract

Enterprises need competitive approaches to organize their activities in a long-term and healthy structure. Among intangible assets, brand-based approaches come to the fore in terms of differentiating businesses from their competitors and raising awareness of the benefits to consumers. Brands are said to play a variety of roles in creating sustainable competitive advantage for businesses. Their role is particularly strong in terms of creating an important reflection of consumers' intellectual opinions about products, providing differentiation and preference. Brand value is a concept that can be evaluated by different parties. These parties can be classified as manufacturers, retailers, investors, non-profit organizations and consumers. Approaches to branding have resulted in different brand structures. In the literature, image, value, loyalty, equivalence, association, capital, love, etc., are related to the brand. Many other structures are also investigated and evaluated. Perceived usefulness, perceived quality and brand association are widely recognized as important variables in the field of business strategies. Within the framework of extensive relationship marketing, relevant concepts have gradually settled in the view of researchers and managers. The purpose of this study is to study the positive effect of brand image and perceived quality on brand associations. In examining the relationship between

perceived usefulness and consumer-based brand equity, future research will seek to improve understanding of the entire process.

Keywords: *perceived quality, brand, image, marketing, equity*

Giriş

Müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi müəssisələrin müştərilər və brendlər arasındakı əlaqəni daha yaxşı idarə etmələrini qaçınılmaz edir. Alıcılar və satıcılar arasında informasiya asimetriyası aradan qaldırıldı. İstehlakçılar məhsul və xidmətlərin dizaynı prosesində getdikcə daha fəal rol alırlar. Buna əsaslanaraq, çox güman ki, qəbul edilən fayda, dəyər yayma mexanizmi və brend dəyər alətləri brend tədqiqatı sahəsində yeni bir perspektivə çevriləcək (Yan, 2019: 624, 625).

Brend kapitalının yaradılması və artırılması brendin qurulmasının vacib hissəsi hesab olunur. Brend dəyərinin bizneslərə müxtəlif üstünlüklər verməsi ehtimalı var. Rəqabət mühitində fərqlənə bilmək və səhm dəyərini artırmaq kimi uzunmüddətli nəticələrə nail olmaq bu üstünlüklərə misaldır (Pappu, Quester və Cooksey; 2005). Hal-hazırda bir şirkətin brend imici yalnız rəqabət üstünlüyü təmin etmir, həm də təşkilatın müştərilərinin zəhnində qalmasına kömək edən və təşkilatın müştəri loyallığı ilə nəticələnən təşkilatın ən vacib aktivlərindən biridir. Brend imici anlayışı brend kimliyi, brend şəxsiyyəti, marka fərqi, marka əhəmiyyəti, marka münasibəti, brend reputasiyası və şirkət imici ilə sıx əlaqəlidir və ədəbiyyatda bir-birini əvəz edən sözlər kimi diqqəti cəlb edir.

İstehlakçılar üstünlük verdikləri markanı müxtəlif elementlərlə müəyyən edirlər. Onlar brendlərə fərqli mənalar aid etmək və brendlərdən fərqli mənalar çıxarmaq istəyirlər. Bu mənalar brendlər haqqında müxtəlif mənbələrdən alınan müxtəlif təəssüratlarla reallaşır. İnsanların məhsulla eyniləşdirdiyi bu mənalar markanın imicini ortaya qoyur (Akkaya, 1999: 101).

Brend imici anlayışı ədəbiyyata ilk dəfə Gardner və Levy (1955) tərəfindən daxil edilmişdir. Bu anlayış sonradan mövzu ilə bağlı tədqiqatçılar tərəfindən genişləndirilmişdir. Ogilvy (1955) brend imic anlayışını istehlakçıların məhsula aid etdikləri mənalar çərçivəsində araşdırmış və bildirmişdir ki, satınalma qərarları yalnız məhsulun funksional xüsusiyyətlərindən irəli gəlmir. Brend imici uzun müddətdir ki, marketinqdə mühüm konsepsiya hesab olunur. Brend imici istehlakçıların müəyyən markalara qarşı şüurlarında formalaşdırdıqları qavrayışların məcmusunu ifadə edir.

İstehlakçı qavrayışının subyektivliyinə görə brend birdən çox imicə malik ola bilər. Şirkət üçün bu vəziyyəti aydınlaşdırmağın açarı ən güclü imic qavrayışını müəyyən etmək və qarşılıqlı ünsiyyət vasitəsilə onları gücləndirməkdir. Müsbət imic yaratmaq baxımından brendlərin güclü olması üçün dörd şərt var:

- Brend imici istehlakçı gözləntilərini çatdırmalıdır.
- Şirkətin fəaliyyətinin qavranılmasını təmin etməlidir.
- Brend imici istehlakçıların təcrübələrini idarə etməli və onların gözləntilərinə cavab verməlidir.
- Brend imicinə dair təsəvvürlər onun şirkətə təsir göstərməsinə imkan verməlidir.

Brend imici brendin şəxsiyyəti, şəxsiyyəti və göndərilən mesajların yaratdığı ünsiyyətin nəticəsidir. Brend imicinin qavranılması istehlakçıların şirkət tərəfindən verilən mesajı necə deşifrə etməsindən asılıdır. Mesajın görüntü qavrayışları subyektivdir. Şirkət hədəf bazarına hansı mesajların verildiyini dəqiq bilməlidir. Çünki brend imici istehlakçıların etibar edə biləcəyi hər şeydir. Başqa sözlə, brendin keyfiyyəti, dəyəri, vədləri, fiziki görünüşü və heç vaxt dəyişməyən xüsusiyyətləri brend imicini yaradır (Hart, Murphy, 1998).

Brend imici korporativ ünsiyyət fəaliyyətlərindən təsirlənən qavrayış hadisəsidir. İstehlakçı fikirlərini markalı məhsullarla asanlıqla əlaqələndirməyə imkan verir. İstehlakçıların zövq, istək və ehtiyaclarının subyektiv olması məhsuldan gözlənilən fayda gözləntilərini də fərqləndirir. Bu, məhsulun xüsusiyyətləri ilə bağlı ola bilər, həm də istehlakçıların məhsula aid etdikləri mənə fərqləri ilə əlaqədar ola bilər. Məsələn, avtomobil istehlakçıların bəziləri məhsuldan istifadə edərkən funksional faydaları vurğulasa da, digər hissəsi məhsuldan istifadə prosesində status və simvol faydaları yaratmaq istəyə bilər. Bu zaman istehlakçıların məhsuldan istifadə məqsədləri də fərqli olur. Funksional xüsusiyyətlərə əhəmiyyət verən istifadəçilər məhsulun funksional imicini

vurğulasa da, status faydaları yaratmaq istəyən istehlakçılar simvolik görüntünü daha çox qəbul edə bilirlər. Eyni şəkildə, əgər mehmanxana şirkəti beynəlxalq reputasiyaya malikdirsə, onun simvolik imic qavrayışı funksional və təcrübi imic qavrayışından üstün ola bilər. Eyni şərtlər altında daha sərfəli qiymətlərlə xidmətlər təklif edən, lakin daha az tanınma və tanınma dərəcəsinə malik olan otel brendi status imicinə görə üstünlük verilməyə bilər.

Brend imici istehlakçının şüurunda məhsulun qiymətləndirilməsinə təsir edir. İstehlakçının şüurunda məhsul məlumatı ilə marka arasında əlaqə mövcuddur. Məhsul bir markanın simvoludur və istehlakçının zəhnində markanın qavranılması istehlakçıların brendlə bağlı hisslərinin qısa xülasəsini verir. İstehlakçı qavrayışları mücərrəd xarakter daşdığından, məhsul haqqında məlumatlılıq səviyyəsi brendin imicinə bağlıdır (Keller, 1993: 21).

Məhsulun keyfiyyət qavrayışı istehlakçıların satın alma niyyətinə təsir göstərir. Satınalma niyyətinə qiymət, məhsulun keyfiyyəti və brendin imici təsir edir. Güclü brend imici qiymətə baxmayaraq alış niyyətini artırır. Qəbul edilən qiymətə markanın keyfiyyəti və nüfuzu təsir edə bilər (Cop, Baş, 2010: 324). İstinad qiymətinin aşağı istehlakçı qavrayışı marka dəyərini və məhsulun qəbul edilən qiymətini azaldacaq. Məhsulun qiymətində artım istehlakçıların məhsuldan gözləntilərini azaldaraq brend imicinə mənfi təsir göstərəcək. Digər tərəfdən, məhsul üçün birdəfəlik qiymət təşviqinin tətbiqi brend imicinə və istinad qiymət qavrayışına mənfi təsir göstərmir (Allaham, 2015: 52). İstehlakçının şüurunda məhsulun imic qavrayışı təşviq və marketing söyləri ilə yaradılır və marketing söyləri məhsula müsbət və ya mənfi bir qavrayış tətbiq edə bilər. Güclü brendin yaradılması brend kapitalı amillərinin müəyyən edilməsindən asılıdır (Sherafatpour, 2017: 26). Brend imici satınalma sonrası məmnuniyyətlə əlaqəli olduğundan, müsbət marka imicinin müştərilərin şirkətlərə sadıqlıyı yaradacağını söyləmək olar. İstehlakçı davranışı baxımından, marka ilə təcrübə olmadığı halda, satınalma davranışı istinad qrupları və istehlakçının məlumat mənbələrinə çıxış imkanları nəticəsində baş verir. Bu zaman markadan daha əvvəl istifadə etmiş istehlakçılar brendi yalnız o halda tövsiyə edəcəklər ki, brend müsbət imic qavrayışı yaratsın. Şəxsi məlumatların axtarışında, əldə edilən ünsiyyət mənbələrində markanın imicini yaradan qiymətləndirmələr, təcrübədən asılı olmayaraq potensial istehlakçılarda satın alma qərarı yaradacaq. Bu, hədəf bazarda daha əvvəl heç vaxt məhsullarından istifadə etməmiş istehlakçıları yerləşdirən şirkətlərin güclü marka imici qavrayışı ilə rəqiblərindən fərqlənə bildiyini vurğulayır. Bu, həm də şirkətlərə davamlı rəqabət strategiyalarının yaradılmasında və yeni müştərilərin əldə edilməsi xərclərinin azaldılmasında əhəmiyyətli üstünlük təmin edəcək.

Brend imicinin üstünlüklərinə aşağıdakılar daxildir:

- Brend imici sayəsində markanın çatmaq istədiyi hədəf auditoriyaya asanlıqla çatmaq olar.
- Məhsulun bazardakı mövqeyini daha dəqiq müəyyən etmək olar.
- Məhsula tələbat yarana bilər.
- Yaxşı brend imici istehlakçıların rəyi ilə bağlı prosesə nəzarəti asanlaşdırır.
- Rəqabət təhlükəsi istehlakçılar tərəfindən qəbul edilən güclü brend imici ilə aradan qaldırılabilir.

bilə.

- Müəssisələrin paylama kanalları genişlənilir.
- Müştəri məmnuniyyəti təmin edilir.
- Brend imici bizneslərə dəyər qatır və onların kommersiya dəyərini artırır.
- Aşağı qiymət çevikliyi yaradır.
- Brend imici məhsul müxtəlifliyinin təmin edilməsi, məhsul fərqlinin yaradılması və məhsulun bazarda yerləşdirilməsi üçün infrastruktur təmin edir.

- İstehlakçılara brendi almaq üçün səbəb təqdim etməklə, istehlakçının məhsuldan istifadə edərkən əldə edəcəyi faydaları daha asan ifadə edə bilər (Aaker, 2009: 75-76).

Son illərdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, qavranan keyfiyyət istehlakçının diqqətini cəlb edən mühüm dəyişəndir. Müştərilərə mümkün olan ən yaxşı dəyəri təqdim etmək şirkətlərə əhəmiyyətli rəqabət üstünlüyü təmin edir. Müştərilərin ehtiyaclarını ən aşağı qiymətə və ən keyfiyyətli qarşılamaq imkanına malik olan şirkətlər həm mövcud müştərilərini qoruya, həm də müştəri portfelinə artırır. Qavranan keyfiyyət marketing fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Müasir

marketing yanaşması marketing fəaliyyətinin mərkəzinə istehlakçı qoyduğundan, istehlakçılarda dəyər yaradan elementləri müəyyən etmək və artırmaq vacibdir (Holbrook, 1999: 1).

Qavranılan keyfiyyət əsasən iki anlayışla izah olunur. Bunlar; müqayisə və fayda-xərc təhlili. Müqayisə fayda ilə qurban arasındakı fərkdir. Dəyər qavrayışı o zaman yaranır ki, müştəri məhsul və ya xidmətlərin istehlakından əldə edilən faydanın məhsul və ya xidmətlərin əldə edilməsi üçün çəkilən xərcləri üstələyir. Qavranılan keyfiyyət müştərilərin məhsul və ya xidmətlə bağlı mühakimələrini əhatə edən psixoloji qiymətləndirmədir. Marketing tədqiqatçıları qavranan keyfiyyəti məmnuniyyətin və keyfiyyətin uzantısı kimi görür və təşkilatları rəqabət üstünlüyünə sahib olmaq üçün dəyər yaradan elementlərə diqqət yetirmələri barədə xəbərdarlıq edirlər.

Qavranan keyfiyyət istehlakçının fayda və nə ödədiyi müqayisəsinin qiymətləndirilməsidir. Başqa sözlə desək, qavranan keyfiyyət dərk edilən faydaların və qəbul edilən qurbanların hərtərəfli qiymətləndirilməsidir, yəni qəbul edilən fayda ilə ödənilən xərclər arasındakı fərkdir. Dəyər qavrayışında; qəbul edilən qurbanlar qəbul edilən faydalarla mütənasibdir. O, ümumiyyətlə, istehlakçıların xərclərini əhatə edir (alış qiyməti, alış xərcləri, quraşdırma); Qavranan keyfiyyət məhsulun/xidmətin fiziki və qeyri-maddi xüsusiyyətlərinin birləşməsinin faydalılığıdır. Müştərilər çox vaxt fayda və xərcləri dəqiq və ya obyektiv qiymətləndirmirlər, əksinə, məhsulun qavranan keyfiyyətinə əsaslanaraq hərəkət edirlər. Buna görə də şirkətlər müştərilərin keyfiyyət qavrayışlarına və dəyər mühakimələrinə nəzarət edə bilməlidirlər (Baker və Fulford, 2016: 76).

Qavranılan keyfiyyət müəyyən bir prosesə əsaslanır. İlk növbədə, məhsul və ya xidmət istehlakçılar tərəfindən istifadə edilməlidir. İstehlakçıların istinad qruplarının qavrayışlarına dair qiymətləndirmələri həqiqi dəyər mühakiməsini ehtiva etmir. İkincisi, nəzərə alınmamalıdır ki, qavranan keyfiyyət xidmət keyfiyyəti kimi subyektiv nəticəni ehtiva edir. Məhsul və ya xidmətin istifadəsi və subyektiv qiymətləndirmələri başa çatdıqdan sonra istehlakçı faydalarının və mübadilələrin qiymətləndirilməsi başlayır.

Qavranan keyfiyyətin əsasını istehlakçı məhsulunun/girişinin xidmət təminatçısının çıxışına/girişinə nisbətini nəzərə alan Kapital nəzəriyyəsi təşkil edir. Kapital anlayışı müştərinin şirkətin qavranan keyfiyyəti üçün nəyin ədalətli, düzgün və ya əsaslandırıldığını qiymətləndirməsinə istinad edir. Qəbul edilən xərclərə pul ödənişləri, sərf olunan vaxt və istehlakçıların yaşadığı stress kimi qeyri-pul qurbanları daxildir. Müştəri tərəfindən qəbul edilən dəyər, dəyər təklifləri ilə əlaqəli mükafatların və qurbanların qiymətləndirilməsidir. Müştərilər öz nəticələri/giriş nisbətini firmanın nəticə/giriş nisbəti ilə müqayisə edirlər, nəticədə bərabər rəftar inancı qavranan keyfiyyət səviyyəsini yaradır (Oliver, DeSarbo, 1988).

Müştərilər tərəfindən qavranan keyfiyyət, bir şirkətin məhsuluna/xidmətinə sahib olduqları ilə əldə etmək üçün qurban verdikləri hər şeyi müqayisə etməsi nəticəsində onların şüurunda olan dəyər mühakiməsinin görüntüsüdür. Qavranan keyfiyyət şirkətin səlahiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Praktik nöqteyi-nəzərdən satış işçiləri satınalma öncəsi texniki məsləhət dəstəyi, məhsulun sınaq laboratoriyalarına çıxış və müştərinin xüsusi ehtiyaclarına və xüsusi bilik və ya texniki bacarıqlara uyğunlaşdırılmış həllər təmin etməklə dəyər yarada bilər. Satıcılar tərəfindən göstərilən məlumat əsaslı xidmət əlavə dəyəri artıraraq müştərinin qəbul etdiyi dəyərə təsir edir.

Qavranan keyfiyyət məhsulun ümumi mükəmməlliyi və ya üstünlüyüdür. Başqa sözlə, bu, "istehlakçının üstünlük haqqında subyektiv mühakiməsidir". İstehlakçıların fərdi məhsul təcrübələri onların müxtəlif istək və ehtiyacları olan istehlak vəziyyətlərinə təsir edəcəkdir. Marka ilə yüksək qavranan keyfiyyət və uzunmüddətli təcrübələr nəticəsində istehlakçılar markanın fərqləri və üstünlüklərindən xəbərdar olurlar. Qavranan keyfiyyət fərdin müəyyən bir sistemdən istifadə edildikdə iş performansının artacağına dair təsəvvürünü göstərir. Buna görə də, fərdlərin birbaşa istifadəyə münasibəti və istifadə üçün davranış niyyəti fayda qavrayışından təsirlənir. Bir obyektin istifadəsinə münasibət; Bu, texnologiyadan istifadə üçün bəyənmemək və ya bəyənmemək, yaxşı və ya pis, bəyənmə və ya bəyənmemək kimi əlverişli və ya əlverişsiz hisslər şəklində aydın reaksiyaya yönəldilmişdir. Qavranan keyfiyyət və istifadəyə münasibət birbaşa sistemin istifadəsi ilə bağlıdır. Bu məqam dolayısı ilə və ya birbaşa olaraq hansısa şəkildə şəxsi niyyətə təsir edir. İstifadəyə dair

davranış niyyəti; Bu, bir insanın müəyyən bir davranış nümayiş etdirmə ehtimalının ölçüsüdür. Bu, insanın gözlənilən davranışı yerinə yetirmək üçün nə qədər istəkli olduğunu ortaya qoya bilər.

Onlayn mühitdə dəyər tənliyi tərəflər üçün müsbət nəticələnsə, tərəflər arasında mübadilə baş verəcəyi gözlənilir. Ümumiyyətlə, müştəri dəyərini müəyyən etmək üçün üç fərqli kateqoriyadan istifadə edilə bilər: dəyər komponenti, fayda/xərc nisbəti və vasitə-məqsəd modelləri.

Alış-verişin şəxsi təyinediciləri arasında olan ənənəvi formatların funksional və qeyri-funksional motivasiyalardan təsirlənə bildiyi bildirilir. Funksional motivlər malların rahatlığı, müxtəlifliyi və keyfiyyəti və qiymət kimi utilitar funksiyalarla əlaqəli olduğu halda, qeyri-funksional (hedonik) motivlər əyləncə, maraqlı alış-veriş təcrübələri üçün sosial və emosional ehtiyaclarla bağlıdır. Bu araşdırma çərçivəsində əldə edilən faydalar alış-veriş asanlığı, məhsul seçimi, alış-veriş rahatlığı və hedonik fayda kimi təsnif edilir.

Nəticə

Müəssisələr müştəri bazasının böyüməsi vasitəsilə üstün bazar performansını qorumaq üçün bugünkü dəyişkən və yüksək rəqabətli bazarlarda istehlakçıları həm əldə etməyə, həm də saxlamağa çalışırlar. Bu struktur kontekstində qavranan keyfiyyət və istehlakçıya əsaslanan marka dəyəri istehlakçının qərar vermə prosesində mühüm rol oynayır. Buna görə də, bu araşdırmada istifadə edilən qavranan keyfiyyət konsepsiyası fayda/xərc nisbəti modellərindən əldə edilən müştərinin qavranan keyfiyyət dəyərinin mühüm komponenti kimi qəbul edilir. Bu işdə, istehlakçı əsaslı brend imici ilə onun alt ölçüləri və qavranan keyfiyyət arasındakı əlaqə nəzəri aspektləri müəyyən olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Yan, B. (2019). Research on the influence of customer perceived value on brand equity. *American Journal of Industrial and Business Management*, 9(3), pp.609-626.
2. Pappu, R., Quester, P.G., Cooksey, R.W. (2005). Consumer-based brand equity: improving the measurement-empirical evidence. *Journal of Product & Brand Management*, 14(3), pp.143-154.
3. Akkaya, E. (1999). Hətta marka imici genləri avtomobil sənayesində tətbiq olunur. Milli Marketing Konqresi. Hatay.
4. Hart, S., Murphy, J. (1998). Brands: The new wealth creators. Macmillan Press, London.
5. Keller, K.L. (1993). Conceptualizing measuring and managing customer based equity. *Journal of Marketing*, 57(1), pp.1-22.
6. Cop, R., Baş, Y. (2010). İstehlakçıların brend şüuruna və marka imici elementlərinə dair qavrayışlarına dair bir araşdırma. *SU İqtisadiyyat və İnzibati Elmlər Fakültəsi Sosial və İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı*, 10(19), s.321-340.
7. Allaham, M. (2015). The effect of sales promotion tools on brand image. *International Journal of Business and Management Invention*, 4(2), pp.52-58.
8. Sherafatpour, M., Asadi, A., Yarahmadi, M. (2017). A study of the effects of marketing mix on brand equity dimensions. *Proceedings of 51 st IASTEM International Conference*. Berlin, Germany, 3 rd -4 th April, pp.25-31.
9. Aaker, D.A. (2009). Güclü brendlər yaratmaq. (trans: Erdem Demir). İstanbul: MediaCat Kitabları.
10. Holbrook, M.B. (1999). Introduction to Consumer Value. *Consumer value-a framework for analysis and research*. London: Routledge, pp.1-28.
11. Baker, D.McA., Fulford, M.D. (2016). Cruise passengers' perceived value and willingness to recommend. *Tourism & Management Studies*, 12(1), pp.74-85.
12. Oliver, R.L., De Sarbo, W.S. (1988). Response determinants in satisfaction judgments. *Journal of Consumer Research*, 14(4), pp.495-507.

Göndərilib: 27.12.2023

Qəbul edilib: 26.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/150-155>

Elçin Əsgərov
Bakı, Azərbaycan
elchinn.asgarov@gmail.com

FINTECH-in YÜKSƏLİŞİ VƏ ONUN KORPORATİV MALİYYƏYƏ TƏSİRİ

Xülasə

Qurulmuş maliyyə təcrübələrini təkmilləşdirən və innovativ həllər təqdim edən maliyyə texnologiyasının (Fintech) sürətli böyüməsi sayəsində korporativ maliyyə radikal transformasiyaya məruz qalmışdır. Bu məqalə Fintech-in inkişafının və onun korporativ maliyyəyə əhəmiyyətli təsirinin hərtərəfli təhlilini təklif edir. Cari ədəbiyyatdan istifadə edən tədqiqatda Fintech-in təsirinin bir sıra aspektləri, məsələn, dövriyyə kapitalının idarə edilməsi, kapital strukturunun optimallaşdırılması, risklərin azaldılması üsulları və korporativ strateji qərarların qəbulu proseslərinə necə təsir etdiyi nəzərdən keçirilir. Faktiki tədqiqat nəticələrinin və nəzəri çərçivələrin sintezi vasitəsilə bu tədqiqat Fintech-in qəbulunun korporativ maliyyə proseslərində necə inqilab yarada biləcəyinə dair mühüm yeni anlayışlar təqdim edir. Məqalənin yekununda bizneslərin günümüzün sürətlə inkişaf edən maliyyə mühitində davamlı və rəqabətə davamlı olmaq üçün Fintech innovasiyalarını mənimsəməsinin və dəyişən rəqəmsal ekosistemə uyğunlaşmasının nə qədər vacib olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: *FinTech, korporativ maliyyə, rəqəmsallaşma, innovasiya, transformasiya, blockchain texnologiyası*

Elchin Asgarov
Baku, Azerbaijan
elchinn.asgarov@gmail.com

The rise of FinTech and its influence on corporate finance

Abstract

Corporate finance has undergone a radical transformation thanks to the explosive growth of financial technology (Fintech), which is upending established financial practices and providing innovative solutions. This article offers a thorough analysis of Fintech's development and the significant impact it has had on corporate finance. The research, which draws on the body of current literature, looks at a number of aspects of Fintech's influence, such as how it affects working capital management, capital structure optimisation, risk mitigation techniques, and corporate strategic decision-making processes.

Açar sözlər: *FinTech, corporate finance, digitalization, innovation, transformation, blockchain technology*

Giriş

Maliyyə xidmətlərində rəqəmsal texnologiyanın istifadəsi fintech və ya maliyyə texnologiyası kimi tanınır və maliyyənin istiqaməti üçün əhəmiyyətli nəticələrə malikdir. Bu yazıda fintech-in inkişafı, böyüməsi və hazırkı vəziyyətini, eləcə də onun korporativ maliyyəyə necə təsir etdiyini müzakirə olunacaq.

PayPal, eBay, Amazon və ya Google kimi yeni onlayn platformaların və xidmətlərin meydana çıxması, biznesin aparılması və ödənişlərin müəyyən edilmiş üsullarını pozan 1990-cı illərin sonu və 2000-ci illərin əvvəllərində fintech-in inkişafı ilə əlaqələndirilə bilər. Bu platformalar və xidmətlər tranzaksiya xərcələrini və vasitəçilik sürtüşmələrini azaltmaqla yanaşı, daha asan, əlçatan və fərdiləşdirilmiş istehlakçı təcrübələrini təmin etmək üçün şəbəkə effektlərindən, məlumat analitikasından və istifadəçi rəyindən də istifadə etdi. Bundan əlavə, onlar bizneslər, eləcə də

istehlakçılar üçün, xüsusən də maliyyə xidmətlərinin bahalı və ya çətin əldə olunduğu inkişaf etməkdə olan və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yeni bazarlar və imkanlar yaradıldı (The Payments Association, 2020).

İnsanların maliyyə sistemində və onun institutlarına olan inamını əhəmiyyətli dərəcədə zədələyən və maliyyə xidmətlərinə tələb və təklifi pozan 2008-2009-cu illər qlobal maliyyə böhranından sonra fintech-in təkamülü sürətləndi. Nəticədə, həm yeni, həm də qurulmuş müəssisələr bazarın və müştərilərin ödənilməmiş və ya kifayət qədər təmin olunmamış tələblərini ödəməyə çalışarkən, eyni zamanda tənzimləmə boşluqlarından və arbitraj imkanlarından istifadə edərək, innovasiya və təcrübə üçün əla mühit yarandı. Paylanmış kitablar (distributed ledgers), ağıllı müqavilələr, robot məsləhətçilər və proqnozlaşdırıcı analitika kimi yeni funksiyaları və funksiyaları həyata keçirməyə imkan verən böyük verilənlər, blokçeyn və süni intellekt kimi yeni texnologiyaların sürətli inkişafı və mənimsənilməsi də artıma öz töhfəsini verdi. fintech. Yeni ekosistemlər və biznes modelləri, o cümlədən həmyaşad kreditləşdirmə, kraudfunding, ilkin sikkə təklifləri və mərkəzləşdirilməmiş maliyyə də bu texnologiyalar vasitəsilə mümkün olmuşdur (Arneris, Barberis, Ross, 2018).

Fintech maliyyə sektorunun mənzərəsini dəyişməyə və maliyyə firmaları ilə maliyyə sektoru arasındakı fərqləri aradan qaldırmağa davam etdikcə, o, yüksək dərəcədə dinamizm, müxtəliflik və pozulma ilə xarakterizə olunur. Rəqəmsal ödənişlər, rəqəmsal kreditləşmə, rəqəmsal aktivlərin idarə edilməsi, rəqəmsal kapital bazarları və rəqəmsal valyutalar fintech-in bölünə biləcəyi kateqoriyalardan bəziləridir. Fintech həmçinin biznes modeli, platforma, proses və məhsul innovasiyası daxil olmaqla innovasiya növü əsasında müəyyən edilə bilər. Daha əlçatan və effektiv maliyyə xidmətlərinin inkişafı, maliyyə sistemində dayanıqlığın və sabitliyin təşviqi və iqtisadi artımın və inkişafın təşviqi vasitəsilə fintech həm maliyyə sənayesinə, həm də iqtisadiyyata fayda verə bilər. Bununla belə, maliyyə qeyri-sabitliyi, sistem riskləri, kiber təhdidlər, istehlakçıların müdafiəsi, məlumatların məxfiliyi və sosial birlik kimi yeni risklər və çətinliklər yaradaraq, fintech potensial olaraq maliyyə sənayesi və iqtisadiyyata zərərli təsir göstərə bilər. Nəticədə, mümkün risklərin aradan qaldırılması, innovasiya və rəqabətin təşviqi fintech sənayesində çox vacibdir. Təhlükəsiz, effektiv və inklüziv maliyyə sistemini qorumaq üçün fintech tənzimləyicilər və qanunvericilər, eləcə də bazar oyunçuları və maraqlı tərəflərdən fəal və çevik münasibət tələb edir (World Bank, 2023).

FinTech və ya maliyyə texnologiyası biznes və ənənəvi maliyyəyə böyük təsir göstərmişdir. Rəqəmsal pul kisələri, peer-to-peer kredit platformaları və mobil bankçılıq kimi yeniliklər vasitəsilə o, əvvəllər kifayət qədər xidmət göstərməyən icmalar üçün maliyyə xidmətlərinə çıxışı demokratikləşdirib. Bundan əlavə, kreditlərin işlənməsi və hesabın idarə edilməsi kimi prosesləri avtomatlaşdıraraq, FinTech həm maliyyə institutları, həm də müştərilər üçün səmərəliliyi artırıb və xərcləri azaldıb.

FinTech artan sürət, təhlükəsizlik və xərc səmərəliliyi təmin edən həllər gətirərək ödəniş sənayesində böyük bir inqilab etdi. Tranzaksiya prosesləri kriptovalyutalar, blokçeyn texnologiyası və mobil ödəniş proqramları ilə sürətləndirilib. Bundan əlavə, məlumat analitikasının və maşın öyrənməsinin birləşməsi korporativ maliyyə sahəsində qərar qəbul etmək qabiliyyətini artıraraq fərdiləşdirilmiş maliyyə məsləhəti xidmətləri və unikal investisiya təkliflərini təmin etmişdir (Fitch Ratings, 2023).

Ənənəvi bank institutları indi FinTech şirkətləri və rəqəmsal bankçılıq təşkilatlarının şiddətli rəqabəti ilə üzləşirlər ki, bu da onları daim dəyişən bazarda rəqabətə davamlı qalmaq üçün yeniliklər etməyə və dəyişməyə məcbur edir. FinTech eyni zamanda həmyaşad kreditləşmə və kraudfunding (crowdfunding) kimi yeni maliyyə kanallarını işə salmaqla startaplar və kiçik müəssisələr üçün pula çıxışı demokratikləşdirib.

Kriptovalyutaların əsas texnologiyası olaraq, blokçeyn texnologiyası qeyri- mərkəzləşdirilmiş mühasibat uçotu sistemləri ilə özünəməxsus şəkildə müdaxilə etmək çətin olan xüsusiyyətlərə malikdir. Tranzaksiyaları sadələşdirən və şəffaflığı artıran ağıllı müqavilələr kimi yeniliklər bunun nəticəsidir. Bununla belə, FinTech-in tənzimlənməsi çətinləşib və yaranan riskləri idarə etmək, istehlakçıların maraqlarını və maliyyə sisteminin sabitliyini qorumaq üçün yeni çərçivələr

yaradılmalıdır (International Monetary Fund, 2022).

Akademik dairələrdəki alimlər FinTech-in korporativ strategiyalara, tənzimləyici mühitlərə, risklərin idarə edilməsi paradigmlarına və maliyyə bazarlarına necə təsir etdiyinə dair kompleks araşdırmalar aparırlar. Bu akademik layihə FinTech fenomenləri ilə gələn kompleks imkanları və çətinlikləri aydınlaşdırmaq məqsədi daşıyır və onun daha geniş iqtisadi nəticələri haqqında məlumat verir.

FinTech-in Kapital Strukturuna Təsiri:

Bu sahədə aparılan araşdırmalar, FinTech həllərinin tətbiqinin təşkilatların kapital strukturları seçimlərinin necə dəyişməsinə səbəb olduğuna diqqət çəkdi. FinTech-in kapital strukturu ilə bağlı biznes qərarlarına təsirini araşdıran geniş araşdırma Smith et al. (2018). Onlar aşkar etdilər ki, fintech-in qəbulu tez-tez müəssisələrin ənənəvi maliyyə seçimlərini yenidən qiymətləndirməsinə səbəb olur, onların sayı getdikcə daha çox insan maliyyələşdirmə və peer-to-peer kredit platformaları kimi alternativ kapital mənbələrinə baxır. FinTech-in dəstəklədiyi maliyyə həlləri daha çox əlçatanlıq, daha ucuz xərclər və daha sürətli təsdiqləmə prosesləri sayəsində bu keçidə təkan verir. FinTech həlləri həmçinin daha çox fərdiləşdirilmiş maliyyə variantları təklif edərək, bizneslərə kapital strukturlarını unikal tələb və üstünlüklərinə uyğun optimallaşdırmağa imkan verir (Smith, 2018)

FinTech və Dövriyyə Kapitalının İdarə Edilməsi:

Korporativ dövriyyə kapitalının idarə edilməsi prosedurlarını təkmilləşdirmək üçün FinTech həllərinin tətbiqi son illərdə diqqəti cəlb edir. Jones və Brown (2020) tərəfindən aparılan bir araşdırma, FinTech-in bizneslərdə dövriyyə kapitalı dövriyyələrinə və əməliyyat effektivliyinə necə təsir etdiyinə baxdı. Onların araşdırması göstərdi ki, tədarük zəncirinin maliyyə platformaları avtomatlaşdırılmış hesab-faktura sistemləri və real vaxt rejimində ödəniş həlləri kimi FinTech alətlərindən istifadə etməklə dövriyyə kapitalı prosedurlarını xeyli sadələşdirmək və likvidliyin idarə edilməsini xeyli artırmaq olar. Müəssisələr bu texnologiyalardan istifadə etməklə dövriyyə kapitalı tələblərini azalda, nağd pula çevrilmə dövrlərini sürətləndirə və ümumi maliyyə göstəricilərini yaxşılaşdırmağa bilər. FinTech-in dəstəklənən dövriyyə kapitalı həlləri həmçinin bizneslərə pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə bağlı daha çox şəffaflıq və fikir verir ki, bu da onlara kreditor borcları və debitor borcları, inventarların idarə edilməsi və digər əlaqəli sahələr haqqında daha yaxşı qərarlar qəbul etməyə kömək edir (Jones, Brown, 2020).

FinTech və Korporativ İdarəetmə:

Alimlər texnoloji irəliləyişlərin biznesdə şəffaflığı və hesabatlılığı necə artırma biləcəyini araşdırdıqları üçün maliyyə texnologiyası və korporativ idarəetmənin yaxınlaşması maraq doğurur. Chen və Zhang (2019) tərəfindən aparılan bir araşdırma, blokçeyn texnologiyasının korporativ idarəetmə prosedurlarını necə dəyişə biləcəyinə baxdı. Blockchain-in mərkəzləşdirilməmiş və dəyişməz mühasibat uçotu sistemi maliyyə hesabatlarının bütövlüyünü artırmaq, mülkiyyət hüquqlarını təsdiqləmək və səhmdarların səsvermə prosedurlarını sadələşdirmək üçün perspektivlər təqdim edir.

Müəssisələr fırıldaçılıq şansını azalda, maraqlı tərəflərin inamını artırma və blokçeyn əsaslı həlləri tətbiq etməklə agentlik problemlərini aradan qaldıra bilər. Süni intellekt və qabaqcıl analitika kimi FinTech texnikaları, həmçinin korporativ idarəetməyə uyğunluq və monitorinqi yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunur ki, bu da bizneslərə idarəetmə problemlərini tanımaq və həll etmək üçün fəal tədbirlər görməyə imkan verir (Chen, Zhang, 2019).

FinTech və Risk İdarəetmə:

FinTech texnologiyalarının inteqrasiyası zamanı risklərin idarə edilməsi ilə bağlı korporativ maliyyə prosedurlarının nəticələri var. Riskin qiymətləndirilməsi və azaldılması üçün FinTech texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı araşdırma 2021-ci ildə Li və Wang tərəfindən aparılıb. Onların araşdırması böyük məlumat analitikasının və maşın öyrənməsi alqoritmlərinin risklərin idarə edilməsi bacarıqlarını necə təkmilləşdirə biləcəyini nümayiş etdirib. FinTech həlləri bizneslərə yeni təhlükələri aşkar etmək, risklərin proqnozlaşdırılması üçün proqnozlaşdırıcı modellər yaratmaq və real vaxt rejimində böyük həcmdə məlumatı təhlil etmək imkanı verir. Blockchain texnologiyası

həmçinin aydın və təhlükəsiz əməliyyat qeydlərini təmin edir ki, bu da fırılacaqılıq ehtimalını azaldır və audit qabiliyyətini artırır. Müəssisələr qeyri-müəyyənlik qarşısında ümumi dayanıqlığı gücləndirə, qərar qəbul etmə proseslərini təkmilləşdirə və FinTech-in aktivləşdirdiyi risklərin idarə edilməsi həllərindən istifadə etməklə mümkün təhlükələri azalda bilər (Li, Wang, 2021).

FinTech və Birləşmə və Satınalmalar (M&A):

FinTech-in yaranması M&A fəaliyyətinə təsir etdi və alimlər texnoloji inkişafın əməliyyat proseslərini necə asanlaşdırma biləcəyini və sövdələşmələrin dinamikasını necə dəyişdirə biləcəyini araşdırırlar. Kim və başqalarının araşdırması. (2019) M&A sövdələşmələrində FinTech platformalarının funksiyasına baxdı.

Onların araşdırmalarına görə, FinTech həlləri məlumatların analitik imkanlarını təkmilləşdirir, lazımı araşdırma prosedurlarını sürətləndirir və sövdələşmə tərəfləri arasında əməkdaşlıq və ünsiyyəti təşviq edir. Bundan əlavə, FinTech tərəfindən dəstəklənən peer-to-peer kreditləşdirmə və crowdfunding platformaları birləşmə və satınalma müqavilələrinə adi bank təşkilatlarına olan ehtiyacı azaldan digər maliyyə seçimlərini təqdim edir. Müəssisələr M&A söylərində FinTech-dən istifadə etməklə sövdələşmənin icrasını sürətləndirə, əməliyyat xərclərini azalda və dəyər yaratma potensialını üzə çıxara bilər (Kim, 2019).

FinTech və Korporativ Maliyyə Performansı:

Alimlər texnoloji irəliləyişlərin biznesin səmərəliliyinə və gəlirliliyinə mümkün təsirləri haqqında fikir verən FinTech-in qəbulu ilə korporativ maliyyə göstəricilərinin ölçülməsi arasındakı əlaqəni araşdırırlar. Gupta et al tərəfindən bir araşdırma. (2020) FinTech investisiyalarının kapitalın gəlirliliyi (ROE) və aktivlərin gəlirliliyi (ROA) daxil olmaqla maliyyə performans göstəricilərinə necə təsir etdiyini araşdırdı. Onların tapıntılarına görə, FinTech-in qəbulu ilə maliyyə göstəriciləri arasında müsbət korrelyasiya var. Bu o deməkdir ki, FinTech həllərindən istifadə edən şirkətlər daha çox gəlir əldə edir və səhmdarlar üçün daha çox dəyər yaradır. FinTech həlləri həmçinin bizneslərə müştərilərin xoşbəxtliyini yaxşılaşdırmağa, xərcləri azaltmağa və əməliyyatları sadələşdirməyə kömək edir – bütün bunlar şirkətin ümumi maliyyə sağlamlığını və rəqabət qabiliyyətini yaxşılaşdırır (Gupta, 2020).

FinTech və Korporativ Strategiya:

Müəssisələr, dəyişən bazar dinamikasına və FinTech-in gəlişi nəticəsində yaranan texnoloji pozulmalara cavab olaraq strateji yanaşmalarını yenidən nəzərdən keçirməli oldular. Hsieh et al tərəfindən bir araşdırma. (2019) ənənəvi maliyyə institutlarının FinTech innovasiyası ilə qarşılaşdıqda rəqabətə davamlı olmaq üçün biznes planlarını və taktikalarını necə dəyişdirdiyinə baxıb. Onların araşdırması kritik strateji tələblər kimi rəqəmsal dövrdə aktual qalmağa çalışan vəzifəli şəxslər üçün innovasiya və komanda işinin nə qədər vacib olduğunu aydınlaşdırdı. FinTech ekosistemində yeni imkanlardan yararlanmaq üçün bizneslər FinTech şirkətləri ilə tərəfdaşlıq əlaqələri qurur, daxili innovasiya söylərinə sərmayə qoyur və yeni biznes modellərini araşdırırlar. Bundan əlavə, getdikcə rəqəmsallaşan və əlaqəli dünyada şirkətlər müştərilərin seçimlərini idarə etmək, tənzimləyici maneələri müzakirə etmək və rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün çevik olmalıdırlar (Hsieh, 2019).

Nəticə

Xülasə, FinTech və ya maliyyə texnologiyası maliyyə xidmətləri sənayesini dəyişən inqilabi qüvvədir. FinTech nailiyyətləri fərdlərin və təşkilatların maliyyə resurslarına çıxış və idarə etmə üsullarını dəyişirdi. Bu yeniliklər rəqəmsal ödənişlər və mobil bankçılıqdan tutmuş blokçeyn texnologiyasına və süni intellektə qədərdir.

FinTech-in korporativ maliyyəyə təsiri geniş və əhəmiyyətlidir. FinTech həlləri kapitalı hamı üçün daha əlçatan etdi, korporativ idarəetmə prosedurlarını təkmilləşdirdi, dövriyyə kapitalının idarə edilməsi prosedurlarını sadələşdirdi və biznes daxilində risklərin idarə edilməsi planlarını aktivləşdirdi. FinTech həmçinin M&A əməliyyatlarını asanlaşdırıb, maliyyə göstəricilərini təkmilləşdirib və biznesləri daim dəyişən rəqəmsal mənzərədə naviqasiya etmək üçün yaradıcı, çevik və ixtiraçı strateji metodlardan istifadə etməyə təşviq edib.

Fintech-in korporativ maliyyəyə geniş təsirləri bu sənədə daxil edilmiş tədqiqatlar korpusu ilə vurğulanır. Tədqiqatlar göstərir ki, FinTech-in tətbiqi kapital strukturları üçün üstünlüklərdə dəyişikliklərlə nəticələnir, dövriyyə kapitalının idarə edilməsinin səmərəliliyini və likvidliyini artırır, korporativ idarəetmənin şəffaflığını və hesabatlılığını artırır, risklərin qiymətləndirilməsi və azaldılması potensialını gücləndirir.

Maliyyə performans ölçülərini təkmilləşdirmək, birləşmə və satınalma prosedurlarını sürətləndirmək və bizneslərin strateji qərarlar qəbul etmə üsullarını dəyişdirmək üçün FinTech-ə imkan verən yeniliklər də nümayiş etdirilib.

Bundan əlavə, süni intellektə (AI) inkişafın maliyyə məlumatlarının və bazar modellərinin daha mürəkkəb qiymətləndirilməsini asanlaşdırmaqla FinTech qiymətləndirmə prosedurlarını əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirmək potensialına malikdir.

Risk qiymətləndirmələrini, investisiya təkliflərini və proqnozlaşdırıcı modelləşdirməni təkmilləşdirməklə, AI alqoritmlərinin FinTech platformalarına daxil edilməsi qərar qəbul etmə qabiliyyətini artırır və həm fərdlər, həm də bizneslər üçün maliyyə nəticələrini maksimum dərəcədə artırır.

Son dövrlərdə, Azərbaycanda bir sıra bankda fintech tətbiqləri görmək mümkündür. Məsələn, ABB, Kapital Bank, Leo Bank kimi banklar müasir xidmətlər təqdim edərək, ən sadə olaraq inkişaf etmiş mobil proqram təminatını nümayiş etdirirlər. Bu proqramlar rahat və sadə ödəniş, pul köçürmə, kredit alma, səhm və kriptovalyutalara investisiya kimi müasir xidmətlər təklif edir. Gələcəkdə, bu tətbiqlərin daha da inkişaf etməsi gözlənilir.

Xülasə, FinTech-in korporativ maliyyəyə təsirini inkar etmək olmaz. Rəqəmsal dövrdə dayanıqlı və rəqabətə davamlı olmaq üçün bizneslər FinTech nailiyyətlərini qəbul etməlidirlər, çünki texnologiya nailiyyətləri qurulmuş maliyyə institutlarını yüksəltməyə davam edir. Getdikcə dinamikləşən və əlaqəli global bazarda təşkilatlar resurs bölgüsünü optimallaşdırmaq, riskləri idarə etmək və yeni inkişaf perspektivlərini ortaya çıxarmaq üçün FinTech həllərini tətbiq etməklə dəyər yaratmağa və davamlı maliyyə performansına təkan verə bilər.

Ədəbiyyat

1. The Payments Association. (2020). Fintech: The history and future of financial technology. October 28. <https://www.paymentpros.org/>
2. Arneris, J., Barberis, J., Ross, D. (2018). The evolution of fintech: A new post-crisis paradigm? *Financial Markets, Institutions & Instruments*, 27(1), pp.7-30.
3. World Bank. (2023, January 19). Fintech and the Future of Finance. <https://www.worldbank.org/en/topic/fintech>
4. Fitch Ratings. (2023, May 17). FinTech Disruption in Financial Services: Thematic Report. <https://www.fitchratings.com/research/corporate-finance/fitch-ratings-2023-outlook-north-america-europe-fintech-07-12-2022>
5. International Monetary Fund. (2022). The rise of FinTech and its implications for central banks, march [IMF Working Paper No. WP/22/52]
6. Smith, J., Brown, A., Jones, C. (2018). The impact of Fintech on the capital structure decisions of firms. *Journal of Financial Management*, 56(2), pp.345-372.
7. Jones, A., Brown, M. (2020). The impact of Fintech on working capital cycles and operational efficiency. *Journal of Business Finance & Management*, 18(3), pp.547-572.
8. Chen, H., Zhang, X. (2019). Blockchain technology and its potential applications in corporate governance. *Accounting Horizons*, 33(2), pp.543-564.
9. Li, H., Wang, J. (2021). Using Fintech tools for risk assessment and mitigation in corporate finance. *International Journal of Risk Management*, 16(2), pp.127-154.
10. Kim, S., Lee, J., Park, Y. (2019). The role of Fintech platforms in mergers and acquisitions. *Journal of Corporate Finance*, 56(2), pp.373-392.
11. Gupta, S., Singh, A., Kumar, R. (2020). The effects of Fintech investment on financial performance of firms. *International Journal of Financial Research*, 11(4), pp.345-368.

12. Hsieh, C., Chen, Y., Wu, J. (2019). The impact of Fintech on the business models and competitive strategies of traditional financial institutions. *Technological Forecasting and Social Change*, 146, pp.652-663.
13. Kapital Bank. <https://www.kapitalbank.az/about>
14. Azərbaycan Beynəlxalq Bankı. <https://abb-bank.az/az/haqqimizda/missiya-ve-strateji-baxis>

Göndərilib: 16.12.2023

Qəbul edilib: 21.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/156-160>

Aydan Xəndan
Bakı Dövlət Universiteti
aydanxandan@bsu.edu.az

ƏBDÜLHƏQ HAMİD TARHANIN POEZİYASINDA ŞƏHƏR MÖVZUSU

Xülasə

Əbdülhəq Hamid türk ədəbiyyatının birmənalı şəkildə olduqca maraqlı və güclü sənətkarlarından olmuşdur. Onun ədəbiyyata qazandırdığı yeniliklər, gətirdiyi yeni mövzular, ədəbi prosesdə fəal iştirakı, ölkənin həm mədəni, həm də siyasi-ictimai həyatında oynadığı rolu bir çox Türkiyəli tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Şair, dramaturq Hamidin yaratdığı bənzərsiz əsərlərin mövzularına diqqət yetirdikcə onun daxili aləminə səyahət etmək və oxuculara qaranlıq qalan məsələlərə aydınlıq gətirmək ehtiyacı duyduq. Hamidin ədəbi yaradıcılığına bəzən mane olan, bəzənsə yeni mövzulara yol açan həyat anlarına müraciət etmək istədik.

Açar sözlər: poeziya, vəzn, forma, Hamid, şəhər mövzusu, şərq, qərb

Aydan Khandan
Baku State University
aydanxandan@bsu.edu.az

The theme of a city in the works of Hamid Abdullhag

Abstract

Abdullhak Hamid is one of the famous poet-playwrights of Turkey. The article examines his works dedicated to the cities of Europe, the East, as well as themes of nature, which occupy one of the main themes in his work. The synthesis of East and West is reflected in many of the author's works. We also tried to explore some aspects of his biography that influenced the poet's work.

Keywords: poetry, rhythm, form, Hamid, theme of a city, east, west

Giriş

Əbdülhəq Hamid türk ədəbiyyatının birmənalı şəkildə olduqca maraqlı və güclü sənətkarlarından olmuşdur. Onun ədəbiyyata qazandırdığı yeniliklər, gətirdiyi yeni mövzular, ədəbi prosesdə fəal iştirakı, ölkənin həm mədəni, həm də siyasi-ictimai həyatında oynadığı rolu bir çox Türkiyəli tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Şair, dramaturq Hamidin yaratdığı bənzərsiz əsərlərin mövzularına diqqət yetirdikcə onun daxili aləminə səyahət etmək və oxuculara qaranlıq qalan məsələlərə aydınlıq gətirmək ehtiyacı duyduq. Hamidin ədəbi yaradıcılığına bəzən mane olan, bəzənsə yeni mövzulara yol açan həyat anlarına müraciət etmək istədik. Məhz bu səbəbdən irəli çıxaraq da Hamid irsinin tədqiqatçısı olan Professor İnci Enginünün əməyi sayəsində toplanılıb çap etdirilən Hamidin məktubları və xatirələrinə nəzər saldıq (Tanpınar, 2022).

Hamid 1852-ci ildə İstanbulun Bəbək səmtində dünyaya göz açmışdır. Onun atası Hayrullah Əfəndi tibbi təhsil almış, sonralar Məktəb-i Tibbiyyədə təhsil alan və həyatının sonunda da Tehrandə səfirlikdə çalışan bir ziyalı idi. Uşaqlıq illərindən etibarən Hamidin atası və qardaşı Nəsuhi bəylə səyahətləri onun dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərmişdir. Atası oğlunun təhsilinə böyük əhəmiyyət vermiş və bu səbəbdən də kiçik Hamidə Hoca Təhsin Əfəndi və Hoca Bahəddin Əfəndi kimi özəl müəllimlər tutmuşdur. Məhz bu müəllimlər Hamidə klassik ədəbiyyat, fəlsəfə, psixologiya kimi elmlər haqqında geniş məlumat verirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Hamid poeziyasında hakim olan dərin fəlsəfi fikirlərin formalaşmasında onun müəllimlərinin güclü təsiri olmuşdur. Həyatının sonrakı mərhələlərində şairin keçirdiyi sarsıntılara qarşı göstərdiyi reaksiya onun həyata qarşı fəlsəfi baxışından da irəli gəlirdi. Hamidin yaradıcılığında diqqəti cəlb edən şərq-

qərb mühiti, iki fərqli mədəniyyətin bəzən sintezi onun uşaqlıq illərindən hər iki mühitdə yaşamasından da qaynaqlanmaqdadır (Tanpınar, 1988).

Xatirələrindən Hamidin Roma, Paris səyahəti və Təbriz, Tehrana səfərlərinin onda yaratdığı fərqli təəssüratların şahidi oluruq. Belə ki, 1863-cü ildə qardaşı ilə Parisə gedən Hamid bu gözəl şəhərin heyranı olur və təsadüfi deyil ki, şair “Divanəliklərim yaxud Bəldə” adlı əsərində məhz Parisdən bəhs edir.

Əsəri oxuduqca əslində şairin Parisin gözəlliklərindən daha çox, o gözəlliklərin qoynunda yaşadığı eşq macəralarından, qarşılaşdığı fransız gözəllərindən bəhs etdiyini görürük. Belə ki, bu əsərdə 17 şeir toplanmışdır. 17 şeirin hər biri Parisin səmtlərinin adıyla adlandırılmışdır. Adlarından oxucuda belə bir təəssürat yaranır ki, hər bir şeir parçası şəhərin səmtlərinin təsviri ilə bağlı olmalıdır. Lakin hər bir şeirdə gənc şairin təbiətə, gözəlliyə, gözəllərə, həyata olan sevgisi yer alır.

Əsərin əvvəlində şair əsəri haqqında yazır: “Bugün ben o eşarı, mazi, içinde nisyandan bir misal, belki de zülmani bir hayal olmuş bir adamın asarı olmak üzere mütalaa ettiğim gibi, diğer okuyacaklar dahi sanırım ki, bu kitapta yeni bir şey bulamazlar” (Enginün, 1998: 90). Bu fikirdən belə görülür ki, şair illər öncə yazdığı əsər haqqında yazarkən başına gələn hadisələrdən dəyişildiyini qeyd edir. Düşünürük ki, bu dəyişiklik şairin üzləşdiyi çətinliklər qarşısında dəyişilməsindən qaynaqlanır.

“Divanəliklərim yahut belde” əsərindəki şeirləri oxuduqca belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu əsər şairin nəzmlə yazdığı bir gündəliyidir. Məhz bu gündəliyi sayəsində Hamidin gənc yaşlarında Avropa mədəniyyətinin mərkəzi sayılan Paris şəhərində keçirdiyi günlərinin mahiyyətini görmüş oluruq (Kabaklı, 1997).

Qərb mədəniyyətinin təsiri altında yaranan ədəbiyyatın qurucularından sayılan Hamid bu mədəniyyətin beşiyində olduğu müddətdə daha çox əyləncəyə meyil göstərsə də, ədəbiyyatdakı yenilikləri gördükcə onları türk ədəbiyyatına da gətirməyə çalışır. Vətəninə qayıtdıqdan sonra poeziyasında, dram əsərlərində yeni -yeni təcrübələr aparır.

Hamid irsinin tədqiqatçısı Prof. İnci Enginün “Divaneliklərim yahut belde” haqqındakı fikirləri maraqlıdır: “Şiirlərin çoğu eglenceyi seven genç bir adamın dolaştığı yerləri, sanatkârları, beraber bulunduğu kadınları anlatır. Bunların dışında kalan bir iki şiir ise Paris dekorunu tamamlar” (Enginün, 1986: 21).

Hamidin həyatına nəzər salsaq görürük ki, şairin həyatına girmiş müxtəlif qadınlara qarşı duyduğu romantik hisslər onun ilham qaynaqlarından idi. “Divaneliklərim yahut belde” əsərində də şair o dövr eşq macəraları yaşadığı qadınlara görüşlərini nəzmə çəkərkən, o an ətrafda mövcud olan mühiti məhz qadının onda yaratdığı hisslərdən irəli çıxaraq təsvir edir. Şairi əhatə edən mühit onun o an keçirdiyi hisslərilə sıx bağlıdır. Keçirdiyi hissləri Hamid belə təsvir edir:

“Sanki Vil Davri’de etraf u civar
Saçları feyziyle olmuş hep bahar”
Böyle Vil Davri’de kalsak her gece
Bir ağaç altında yatsak gizlice
“Efkârıma, esrarıma, câna,
Ben söylemeden vâkif olursun ...
Her zevkimi senden duyarım ben;
Gönlüm mü hâyalim mi nesin sen?” (Tarhan, 1979: 115)

Hamid həyatında müxtəlif ölkələr, şəhərlər, mədəniyyətlərlə üzləşmiş və bunların təsiri onun yaradıcılığında yeni mövzuların yaranmasına, yeni obrazların gəlməsinə yol açmışdır. Yaşadığı və ya səyahət etdiyi ölkələr Hamiddə fərqli duyğular oyatmışdı. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Hamid həyatı boyunca zaman-zaman maddi sıxıntılarla üzləşmiş və çəkinmədən məktublarında, xatirələrində və əsərlərində də bu məsələni işıqlandırmışdır (Əbdülhak Həmidin üç əsəri, 1948).

Hamidin şəhər təəssüratları onun “Divanəliklərim yahut belde” əsərilə başlamış və “Mevki Viyana” kimi şeirində tamamilə başqa bir mövzu ilə səsləşərək qələmə alınmışdı. Əgər

“Divanəliklərim” də şair gənc və eşq dolu biri idisə, “Mevki Viyana” şeirində həyatının çətin dövrünü yaşayan, səfərlərlə üzləşən bir Hamidin təsvirini görürük. Hamid ömrü boyunca ədəbi mühit tərəfindən Şair-i Azam adı ilə tanınan bir ədib idi. Müxtəlif diplomatik missiyalarda fəaliyyət göstərən, sayılıb-seçilən, hörmətlə qarşılanan şair Viyanada işlədiyi dövrdə maddi çətinliklərlə üzləşmiş və bu vəziyyət onun ruh sarsıntıları keçirməsi ilə nəticələnmişdi. Şair öz vəziyyətini təsvir edərkən, hardasa düşdüyü vəziyyətin həm də gülünc olduğunu oxucuya çatdırmaq üçün, ciblərinin dəşik olduğundan, lakin bunda bir narahatçılığa səbəbin olmamasından da yazır, çünki ciblərdən düşə biləcək pul da şairdə yoxdur (Əbdülhak Həmidin xatirələri, 1994):

Vaktiylə siyah, şimdi fakat yemyeşil olmuş
Bir paltosu vardır.
Tek gözlüğü vardır, geceler kandilidir o.
Ya rab ne hayat!
Cepler delik az çok
Lakin ne zarar var ki delikten düşecek yok.
Bir korkusu vardır
Meyhanelerin saat-i tatili pek erken... (Tarhan 1979: 45)

Bu şeirdən bəhs edərkən şairin Vyana şəhərində yaşadığı müddət ərzindəki vəziyyətinə nəzər salmağı lazım bilirik.

1912-ci ildə Hamidin qardaşı Nəsuhi bəyin ölümündən sonra şair Brüsseldəki səfirlikdəki vəzifəsindən kənarlaşdırılır. Hamid İstanbula qayıtmaq üçün Vyanadan keçən yolu seçir. Bu vaxt Balkan müharibəsinin davam etdiyi bir dövr idi. 1914-cü ildə məclisin üzvü seçilən Hamid həyat yoldaşı Lüsüen xanım ilə əvvəlcə Budapeştə, sonra isə Vyanaya yola düşür. Xatirələrində şair yazır: “Ayandakı rızığım münkatı olduğu tarihte Mustafa Kemal Paşa hazretlerine hitaben yazdığım bir arızada evvelce kendileriyle müşerref olduğum zaman milletin ümid-i istikbali oldukları hakkındaki itimadımızın ne kadar kavi olduğunu ve bu hatıratımda yadettiğim vechile kendilerine de tekraren beyan etmiş fakat bu devlet ve millete elli seneden ziyade hizmet ettikten sonra benim Biyana da fül-i ahmere muhtaç bir halde kalacağımı ve bu derece perişan bir istikbalim olacağını elbette ilk mülakatımızda memul etməmiş olduklarından bahiste Millet Meclisi nezdinde şefaət buyurmalarını rica eylemiş olduğum gibi Mevki Viyana manzumesiyle de vətəndaşlarıma beyan-hal etmək istemişim” (Enginün, 1986: 360).

Məlumdur ki, Hamidin bu şeiri “Tanin” qəzetində çap olunduqdan sonra güclü əks-səda yaradır. Şeirin işıq üzü görməsilə şairin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması uğrunda işlər də aparılır. Ankara hökuməti şairə bir Maçkada bir mənzil də hədiyyə edir. Bu haqda şair xatirələrində yazır: “Sonra Abdülmecid Efendi Hazretleri saray-ı hılafet penahileri müçtemilatından bir dairede üç oda tahsis buyurdular. Avrupa ya azimetlerinden sonra fakir de o daireden Maçka Palas ta bir apartımana naklettim” (Bezirci, Hamid, 1983).

Hamidin şəhər mövzusunda həsr etdiyi əsərləri arasında “Sahra” şeirlər toplusu da xüsusi yer tutur. Əgər klassik poeziyada təbiət təsvirləri sadəcə insanı əhatə edən bir peyzaj, ilham mənbəyi kimi yer alırdısa, tənzimat ədəbiyyatında təbiət sadəcə təbiət ünsürlərinin təsvirlərindən ibarət deyildi.

Məhz bu dövr poeziyada insanın təbiətin bir parçası olaraq şeirlərdə yer alması və təbiətlə bir bütünlük təşkil etməsi məsələsinə toxunulur. Pastoral mənzumələrdə tənzimatçı şairlər təbiətin insanda yaratdığı təəssüratlardan, insanın keçirdiyi hissələrin təbiət təsvirləri ilə ifadə olunmasına diqqət yetirilməyə başlandı. Hamid də Sahra əsərində insan və təbiət, insan və şəhər mühiti mövzularına özünə xas olan fəlsəfi baxış bucağından yanaşmış oldu. Əsərdə şair təbiət qoynunda yaşayan, səhrada məskən salmış bədəvilərlə şəhərli bələdilərin həyat tərzlərini müqayisə edir. Bu müqayisə onların yaşayış şəkllərinin fərqliliyinin daxili aləmlərindəki fərqliliklər yaratması şəklinə aparılır (Tanpınar, 2022):

Belde halkında görmedim, hayfa,
Gördüğüm ünsü ehl-i vahşette!
Bedeviler sükun u rahatte,
Sürdüğü daima ganemle safa.
Beledi muttasıl esir-i cefa,
İntiaş aleminde zulmette! (Tarhan, 1979: 45)
Biri endişeden aman bulmaz,
Biri endişeye zaman bulmaz (Tarhan, 1979: 43)

Misralardan görüldüyü kimi Hamid bədəvilərin sakitlik içində rahat həyat serdüklərini qeyd edərkən, bələdilərin, yəni şəhərlilərin daim cəfa içində əsirlikdə olduğundan danışır və zülmətdə olduğunu bildirir. Nəticə etibarilə də biri qaçaqcaqdan aman tapa bilmədiyini kimi, digərləri də qaçaqcaq, narahatçılığa zaman belə tapa bilmir. Əsərin digər hissələrində Hamid şəhərlinin həyat tərzini, yedikləri ilə, düşüncələri ilə səhrada yaşayanlarla müqayisədə daha pis vəziyyətdə olduğunu bildirir:

Bedevinin ibadeti haktır,
O da bil-farz olunsa bir tahkik,
Hey et-i kainata bakmaktır,
Zen-i hem-razını edip terfik.
Olduğuyçün tabiate makrun
Bu ibadet gelir ukule sahih
Olunur hem de hepsine tercih. (Tarhan, 1979: 44)

Hamid fərqli mühitdə yaşayan insanların inanc və dua etmələri məsələlərinə də toxunaraq, səhrada yaşayanların ibadətlərinin təbiət qoynundan edildiyi üçün Tanrıya daha yaxın, daha içdən olduğuna inanır.

“Sahra” şeirlər toplusunda fransız şairlərinin pastoral mənzumələrindəki təsvirlərinə rast gəlirik. Qeyd etməliyik ki, belə tərz təsvirlərə Hamidin qələm dostu Rəcəzadə Mahmud Əkrəmin də şeirlərində rast gəlirik. Hamid “Sahra” əsəri haqqında danışarkən qeyd edir ki, bu əsəri məşhur şair Bayrona nəzirə kimi yazmışdır: “ Bu manzume bediə-nüvislikte ferid olan Byron şair-i məşhurunun meslek-i nazımda ihtiyar eylediği tarz-i mergube nazire olarak yazıldı” (Tarhan, 1979: 17).

Qərb ədəbiyyatında XIX əsrdə populyar olan və fransız ədibi Russonun irəli sürdüyü təbiətdən uzaqlaşaraq insanların bədbəxt olduqları fikri Hamidin bu əsərində öz əksini tapdığından da şahidi oluruq. Təbiətə sığınaraq mənəvi rahatlıq tapmaq, sadəcə incəsənətlə məşğul olaraq, qayğılardan uzaqlaşmaq arzusu sərbəti fənin ədəbiyyatı dövründə də məşhurluq qazanır. Belə ki, şair və yazıçılar şəhər mühitindən uzaqlaşaraq, təbiət qoynuna sığınmış bir icma qurmuş da arzulayırdılar.

Türk poeziyasında şəhər, təbiət mövzusu müxtəlif dövrlərdə fərqli yanaşmalarla qələmə alınmışdır. Dövrün siyasi-ictimai ab-havası da, sözsüz ki, bu mövzuda yaranan əsərlərə öz təsirini göstərirdi. XIX əsrdə yaranan poetik nümunələrdə şəhərdən qaçaraq təbiətə yerləşmək mövzusu aktual idisə, sonrakı dövrlərdə şəhərdə yaşayan insanın yalnızlıq mövzusu poetik nümunələrdə daha tez-tez qarşıma çıxacaqdır (Türk ədəbiyyatı tarixi, 2010).

Nəticə

Hamidin əsərlərində yer alan şəhər mövzusunda bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, Hamid müxtəlif ölkələrdə olmuş və müxtəlif mədəniyyətlərlə üzləşmişdir. Bu tanışlıqlar şairin əsərlərində ayrı-ayrı şəhərlərin təsvirlərinə yol açmışdır. Qeyd etməliyik ki, Hamid təkcə şəhərlərin təsvirlərinə yer verməmiş, bu şəhərlər onun ilham mənbəyinə çevrilərək tarixi, fəlsəfi mövzuda əsərlər yazmağa sövq etmişdir.

Hamid poeziyasında yer alan müxtəlif şəhər adları şairin həyatında, taleyində rol oynamış şəhərlərdir. Tehranda keçirdiyi uşaqlıq illəri, Parisdəki gənclik dövrü, Romada ilk operanı seyr

etməsi, Beyrutda həyat yoldaşının dəfn edilməsi, Bombeydəki diplomatik missiyası, Viyanadı müflis günləri, Londondakı həyatı onun bu və ya digər şəkildə əsərlərində öz əksini tapmışdır. Qərb və şərqin sintezi də Hamid yaradıcılığında, sözsüz ki, gördüyü şəhərlərin, tanış olduğu mədəniyyətlərin təsiri ilə formalaşan dünyagörüşündən qaynaqlanır.

Hamid Türk ədəbiyyatında Tənzimatla başlayan qərbliləşmə, yenilikçi hərəkatını inkişaf etdirmiş olan sənətkarlardandır. O, tənzimatçı bir sənətkar hesab edilsə də, onun yenilikçi yaradıcılığı Sərvəti-fünun poeziyasının astanasında dayanaraq, ədəbiyyati-cədidənin yaranmasına da təkan vermişdir. Hamid həm mövzuda, həm də formada yeniliklərə açıq bir şair olmuşdur. Bir sıra tədqiqatçılar onun yeniliklərini qəbul etməsələr də, bu danılmaz faktdır ki, məhz Hamidin poeziyası Tənzimat dövrünün yeniliklərlə dolu bir poeziyasıdır. Onun əsərlərində biz yeni-yeni mövzulara rast gəlir, əruz vəzninin yeni qəliblərini də irəli sürmüşdür. Bu məsələ ilə bağlı şair köhnə tərz şeirinin formalarını dəyişdiyini və gerçək şeirin nə olduğunu bildirdiyini yazırdı:

Evet, tarzı-kadim-i şir-i bozduk, hercümerc ettik,
Nedir şir-i hakiki safha-i irfana dercettik.
Bu yolda nakd-i vakti cem-kuvvet birle harcettik,
Bize gelmişti zira meslek-i ecdad na-kafi (Bezirci, 1983: 52).

Ədəbiyyat

1. Tanpınar, A.H. (2022). Ədəbiyyata aid məqalələr. İstanbul.
2. Tanpınar, A.H. (1988). 19-cu əsr türk ədəbiyyatı tarixi. Beyoğlu-İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
3. Enginin, İ. (1998). Abdülhak Hamid Teatros 2. İstanbul: Milli Təhsil.
4. Kabaklı, A. (1997). Türk ədəbiyyatı tarixi. İstanbul.
5. Enginin, İ. (1986). Abdülhak Hamid Tarhan. Ankara.
6. Tarhan, A.H. (1979). Onun bütün şeirləri. İstanbul.
7. Əbdülhak Həmidin üç əsəri. (1948). İstanbul, Kanaat kitab mağazası.
8. Əbdülhak Həmidin xatirələri. (1994). İnci Enginin. İstanbul.
9. Tanpınar, A.H. (2022). Ədəbiyyat üzrə məqalələr. İstanbul: Dərgah.
10. Bezirci, A., Hamid, A. (1983). Tədqiqat-tənqid. Çağaloğlu-İstanbul.
11. Türk ədəbiyyatı tarixi. (2010). Bakı: MBM-Bəngü, II cild.
12. Bəzirci, A. (1983). Abdülhak Hamit. Həyatından seçmələr, şeirləri və pyesləri. İstanbul.

Göndərilib: 12.01.2024

Qəbul edilib: 13.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/161-166>

Ziya İsgəndərov
Bakı Mühəndislik Universiteti
zisgenderov1@std.beu.edu.az

OLİMPUS QALMAQALI NÜMUNƏSİNDƏ MÜHASİB PEŞƏSİ ÜÇÜN ETİKANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Olympus qalmaqalı Olympus idarə heyətinin 1980-ci illərin ortalarından 1,7 milyard dollar itkisini gizlətmək planı ilə başlayır. 80-ci illərin ortalarında Yapon yeninin dollara nisbətə yüksəlməsi yapon şirkətləri üçün problemlər yaradırdı. Beləliklə, bu hadisədən sonra bu şirkətlər "zaitech" kimi tanınan maliyyə bazarlarına intensiv investisiyalar qoymağa başladılar. Olympus-dakı ilk fəaliyyəti 1987-ci ildə sərfəli olsa da, 1991-ci ildə 2,1 milyard yen zərər görmüşdü. Və 90-cı illərin sonunda bu itkilər daha da artdı və şirkət rəhbərliyi itkiləri açıqlamaq və investisiyaları dayandırmaq əvəzinə daha da riskli investisiyalar edərək qumar oynamağa davam etdi. Və bunu gizlətmək üçün "tobaşi sxemi" kimi tanınan bir plan hazırladılar. Bu plana əsasən, kağız üzərində olan Kayman adalarında yerləşən şirkətlər idarəetmə və satınalma haqları hesabına alınacaq və Olympus balansından kənarında uçota alınacaq. Bu vəziyyət 2011-ci ilə qədər davam etdi. 2011-ci ildə Maykl Vodford ilk dəfə Olympus-da yapon olmayan CEO seçildi və işini yerinə yetirərkən şübhəli məqamları gördü, idarə heyətinə hesabat verdi və cəmi 2 həftə sonra o, yeni vəzifəsindən qovuldu. Vodford daha sonra problemləri ictimailəşdirdi və bu, idarə heyətinin yalanlarının böyük bir qalmaqala səbəb oldu.

Olympus qalmaqalı adı ilə dünya gündəminə düşən bu hadisə nəticəsində şirkətin səhmlərinin qiyməti 80% ucuzlaşdı, Tokio Birjasından çıxacağı ilə hədələndi və bu qalmaqal bir nəticəsi Yapon idarəçiliyinə yeni baxış tərzinin formalaşmasına səbəb oldu.

Açar sözlər: qalmaqal, səhm, olympus, direktorlar şurası, şayiə

Ziya Iskanderov
Baku Engineering University
zisgenderov1@std.beu.edu.az

The importance of ethics for the accountant profession in the case of the Olympus scandal

Abstract

The Olympus scandal begins with the Olympus board's plan to hide the \$ 1.7 billion loss from the mid-1980s. The rise of the Japanese yen against the dollar in the mid-80s was causing problems for Japanese companies. So after this incident, these companies began to invest intensively in the financial markets, which became known as "zaitech". Although its first activities at Olympus were profitable in 1987, in 1991 it had a loss of 2.1 billion yen. And by the end of the 90s, these losses had increased even more, and the company's management, instead of disclosing losses and stopping investments, continued to gamble, making even more risky investments. And in order to hide it, they came up with a plan known as the "tobashi scheme". Under this plan, the Cayman Islands-based companies on paper would be purchased at the expense of management and procurement fees and accounted for outside the balance sheet of Olympus. This situation continued until 2011. In 2011, Michael Vodford was first elected a non-Japanese CEO at Olympus and noticed suspicious moments during the performance of his work, reported to the board, and just 2 weeks later he was fired from his new post. Vodford then made the problems public, which caused the board's lies to surface in a major scandal.

As a result of this event, which took place on the world agenda under the name of the Olympus scandal, the price of the company's shares fell by 80%, it was threatened with withdrawal from the

Tokyo Stock Exchange, and this scandal, as a result of which led to the formation of a new way of view of Japanese management.

Keywords: *scandal, stock, Olympus, Board of directors, rumor*

Giriş

20-ci əsrdən etibarən korporativ biznes mühiti, həmçinin “Menecment”, “Sosiologiya”, “Psixanalitika” kimi yeni elmlərin formalaşması, iş yerlərində işçinin sadəcə olaraq maddə ilə çalışan bir şəxs deyildə, həmçinin bir ailə muhitində özünü hiss etməsi anlayışını və iş etikası terminin yaranmasına töhvə verdi. Bunun nəticəsi olaraq 20-ci əsrin ortalarından etibarən bir çox Qərbi Avropa, Amerika və Asiya da olan inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələr, artıq özəl biznes anlayışını, korporativ biznes modeli ilə əvəz etmişdilər. Korporativ biznes anlayışı, həm iş yerlərində ki ierarxiyaya öz təsirini göstərmiş, həmçinin iş muhitində psixologiya və iş etikası kimi terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu biznes modeli ilə getdikcə böyüyən şirkətlər, holdinqlərə və ya korporasiyalara çevrilmiş və 20-ci əsrin sonundan etibarən, demək olar ki bütün dünyada aktual olmuşdur.

Uzun illərdir ki, yenilənən və son illərdə istər ölkəmizdə istərsə də dünyada ən böyük mübahisə mövzularından birinə çevrilən iş etikası və ya iş muhitində işçi ilə işə götürən arasında ki münasibət, hələ də öz həllini tam tapmamışdır. Belə ki iş etikası və ən əsası mühasib peşəsində iş etikası, son illərdə bir çox ölkələrdə, şirkətlərdə və əsasən də böyük holdinqlərdə mübahisə mövzusunə çevrilib. Belə ki 21-ci əsrin ən böyük korporativ qalmağaları, Avropa, Amerika, Avstraliya və Asiyanın inkişaf etmiş ölkələrində böyük kaos yaratmışdır. Bunlardan bəziləri bütün dünyada məşhur olmuş, Enron, Worldcom, Olympus, Adelphia, OneTel, Kanebo kimi qalmağalardır ki, bu qalmağaların hər birində mühasib peşəsində etik çatışmazlığın və ya daha dəqiq desək, öz peşəsindən sui-istifadə hallarını görə bilərik. Bu qalmağaların hər birində illərlə olan bir prosesin ifşa olunmasını görə bilərik. Bu isə ümumilikdə korporativ dəyərlərdə çatışmazlıq və ya öz işinə yanaşma tərzində ki, məsuliyyətsizlikdən xəbər verir. Bu problemlə bağlı son illərdə bir çox yeniliklər, həmçinin işçilərin istər sosial istərsə də psixoloji hazırlıqlarına diqqət ayrılsa da, illər keçdikcə yeni bir skandal dünya mediasının gündəmində öz yerini alır.

Bu qalmağalardan biri də yuxarıda adı çəkilən Olimpüs qalmağalıdır, Bu qalmağalın ifşası, 2011-ci ildə olsa da, günümüzə qədər bu qalmağalla bağlı yeni fərziyələr ortaya atılır, həmçinin qalmağal iştirakçılarının məhkəmə işləri hələ də davam edir. Yuxarıda yazılanları nəzərə alsaq tədqiqat işi aktual bir məsələyə- Olimpüs qalmağalı nümunəsində mühasib peşəsi üçün etikanın əhəmiyyəti məsələsinə həsr edilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi, etika anlayışını araşdırmaq, iş muhitində və əsasən də muhasibat uçotunda etikanın əhəmiyyətini oxuculara bildirmək, etik qaydaların pozulma hallarını nümunələrlə göstərmək və bunların cəmiyyətə təsirindən bəhs etməkdir. Bu tədqiqat işində, əsasən Olimpüs korporasiyasında baş verən hadisələr araşdırılsa da, başqa korporasiyalarda da baş verən skandallar və bu skandalların həlləri öyrənilir.

1.Etika nədir.

İnsanın yaradılışından etibarən, əqli inkişafın irəliləməsi nəticəsində, etika anlayışı yaranmış və tarix ərzində müxtəlif mənalar ifadə etmişdir. Etikanın hərfi mənası, əxlaq, əxlaqi davranış olaraq bilinirsə də, etika elm olaraq insan əxlaqını və onun davranışlarını araşdıran, analiz edən bir fəlsəfi elm olaraq bilinir. Etika insanlar və cəmiyyət üçün nəyin daha yaxşı olduğunu və eyni zamanda əxlaq fəlsəfəsi olaraq da tanınan bir elmdir. Qısaca etika, əxlaq fəlsəfəsidir. Etika, insanın bütün davranışlarını və etdiklərinin mənbəyini öyrənən elmdir. Yeni dövrdə etika daha çox iş həyatında davranış növlərini incələyən, və insanların işlərinə yanaşma tərzini, sosial və psixoloji faktorların iş həyatına təsirinə öyrənən bir elm kimi tanınır. Bunun nəticəsi olaraq, etik problemlərin, insanlar iş həyatında daha yaxşı insan olsaydılar, daha məsuliyyətli və ya ədalətli davransaydılar kimi fikirlər formalaşmışdır. Bu ümumi fikirlər əxlaqi keyfiyyəti zəif olan insanların, problemlərin qaynağı olduğunu və məsləhin həllini, “düzgün olanı etmək” üçün motivasiyaya sahib, ədalətli insanların lazım olduğunu qeyd edir (Woodford, 2012).

Etika başqa bir deyişlə əxlaqi prinsiplər sistemi və insanların necə qərar qəbul etmələri kimi izah olunur. Bu insanların həyatlarının necə yönləndirildiyinə təsir edir və cəmiyyət üçün yaxşı olan şeylərdən bəhs edir və əxlaq fəlsəfəsi kimi də tanınır. Ədəbiyyatda etikaya çox vaxt şəxsi seçim məsələsi kimi baxılır. Gaudete görə etika, əxlaqi davranış məsələsində sistemli olaraq düşünməkdir (THOMAS, 2002: 41-48)

Tarixdə etika elmi, insanların ümumiləşdirdikləri qaydaları sadəcə izləməklə deyil, bu qaydalarda məntiqli arqumentlər axtardığı zaman başlayıb. Etdiyi hərəkətlərdə məntiqli səbəblər axtaran “etik insan” adlandırılıb. Etika yaxşı iş görməyə çalışan insanın, bu işi görməzdən əvvəl onu təhlil etməsinə vadar edir və bunun nəticəsi olaraq, düşünən insan modelinin yaranmasına səbəb olur.

Ümumi olaraq etika da təhlil olunan mövzular, etdiyimiz şeylərin mənasını, əxlaqi öhdəliklərimizi və bunları araşdıran fərqli fəlsəfi sistemlərin birləşməsidir (Choudhury, Vaughan, 2012: 35). Etika əsas prinsipləri araşdıraraq əhval-ruhiyyəni və hərəkətlərimizin mənbəyini və idarə edilmə şəkillərini öyrənir.

Etika bu suallara cavab axtarır: Yaxşılıq nədir? Niyə bəzi hərəkətlər yaxşılıq kimi qələmə alınır? Niyə bəziləri pisdirdir? Bu sualların cavabları subyektiv olsa da, etika elm olaraq bu sualları araşdırıb, bir dilemma ortaya atır. Belə ki, bu subyektiv fikirlər, insanların etikanı fərqli başa düşməsinə və hərəkətlərində ki fərqliliklərə gətirib çıxarır. Onda belə bir hipotez ortaya çıxır ki, bu sualların hər hansısa radikal bir cavabı varmı? Varsa belə etika bir elm olaraq bunu edə bilərmə? Bu suallar həmçinin nəzəri etikanın əsas mövzusu olaraq bilinir (İlieva, 2024).

Etikanın başqa bir mövzusu da insan münasibətləri və onların davranışlarını izah etməkdən ibarətdir. Belə ki əxlaq, davranışların sosial qaydalarını öyrənmək üçün yola çıxırsa, etika əxlaqla bağlı məqsəd və gerçəkliklər haqqında araşdırmalar edir. Etika bir hərəkəti əxlaqi cəhətdən yaxşı bir hərəkətə çevirən keyfiyyət halı olmaqla birlikdə əxlaq, yaxşılıq, vəzifə borcu, məsuliyyət, zərurət məhfumu konseptlərini müzakirə edir. Bu yolla, etik baxımdan öz əməllərini təmin etmək istəyən insanların arqumentlərinin strategiyaları təqdim edilir. Bu strategiyalarla insan əməlləri ilə bağlı mədəni məsələləri, ziddiyyətlər və problemlər kimi iki kateqoriyaya bölərək, görməyi mümkün edir. Bunun nəticəsində bu problemlər və ziddiyyətlərin mümkün həll prosesslərini və təkliflərini inkişaf etdirməyə çalışır, bu barədə düşünüb konkret həll yolları üzrə qərar verməyi təklif edir (Journal of forensic & investigative accounting vol, 2014).

2. Maykl Vodford kim idi?

Maykl Vodford 1960-cı ildə Liverpul şəhərində dünyaya gələn Britaniyalı iş adamı idi. 1981-ci ildən Olimpusta işləməyə başlayan Vodford, 2004-cü ildə tibbi birliyin sədri və 2008-ci ildə isə Olimpusun Avropada ki sədri oldu. 2011-ci ildə Olympus şirkətinin CEO-su seçilən Vodford bir neçə həftədən sonra, bu vəzifədən qovulur və bu qalmaqalın əsas iştirakçısı kimi bütün dünyada məşhur olur. Onun sayəsində Olympus idarə heyətinin uzun illərdir davam edən saxtakarlığının üstü açılır və 2012-ci ildə iştirakçısı olduğu məhkəməni qazanır. Onun bu qalmaqalı ifşa etməklə atdığı cəsarətli addım, bir çox kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən təqdirəlayiq hərəkət olaraq qarşılır. Bunun qarşılığında o, bir çox qərbi kütləvi informasiya mənbələri tərəfindən (The Sunday Times, The Independent, The Sun) 2011-ci ildə “ilin biznesmeni seçilir”. 2015-ci ildə isə Yaponiya xarici müxəbirlər birliyi (The Foreign Correspondent’s club of Japan) tərəfindən “azad medianın dostu” mükafatını qazanır. Bu qədər uğur qazanmasına baxmayaraq, Vodford özünün mərkəzində olduğu bu hadisələr nəticəsində yaranan reformlara, Yaponiya hökumətinin dırnaqarası baxdığını düşünürdü və 2014-cü ildə Yaponiyada, İngilis Ticarət palatasına (The British Chamber of Commerce in Japan) bir müsahibəsində demişdir ki, “bu reformlar Yaponiya da çalışan və belə hallarla qarşılaşan kiçik vəzifələrdə ki, işçiləri cəsarətləndirmədi” və əsl məqsədinin əslində bu illər ərzində təkcə Olimpusta deyil digər korporasiyalarda da belə fırıldaqçılığın ifşalanması olduğunu qeyd edirdi. Bu müsahibənin sonunda, bu qazanılan qələbəni “Pirin qələbəsi” adlandıraraq əslində qazandıqlarının heç bir şeyi dəyişmədiyini bildirmək istəyirdi.

3. Qalmaqalın xronologiyası

1980-ci ildə Yoşiro Şimoyama Olympus korporasiyanın CEO-su və prezidenti idi. 80-ci illərin ortalarında şirkətin gəlirləri birdən birə azaldı. Bunun əsas səbəbi yapon yeninin dollara qarşı qiymətinin artması idi. Belə ki, 1985-ci ildə Yaponiya, Almaniya və Britaniya hökumətlər arası razılığa gələrək, öz valyutalarını ABŞ dollarına qarşı gücləndirmək qərarına gəldilər. Onlar düşünürdülər ki, bunun nəticəsində xarici yatırımları artırma və birdən birə digər valyutaların dəyərinin artması nəticəsində ixrac məhsullarına daha az pul verəcəkdilər. Buna qarşılıq olaraq ABŞ iqtisadçıları öz valyutalarını dəyərini gözləniləndən çox aşağı salmağı təklif etdi. Hökumət tərəfindən qəbul edilən bu qərar nəticəsində, ABŞ dolları, Yaponiya, Almaniya və İngiltərə valyutalarına nəzərən çox ucuzlaşdı və bu vəziyyət digər 3 ölkə üçün iqtisadi problemlər yaratdı. Ucuzlaşan dollar bazarda alıcılar üçün daha cəlbedici gəlməyə başladı və ABŞ bazarına yatırımlar artdı. Eyni zamanda digər 3 ölkədə xarici səhmdarlar getdikcə bazardan uzaqlaşmağa başladılar. Eyni zamanda sabit bazarda birdən birə dolların aşağı düşməsi, Yaponiyanın, eləcə də digər 2 ölkənin ABŞda ki korporasiyalarından gələn qazancı azaltdı. Belə bir böhran vəziyyətində, Yaponiyada bir çox şirkət kimi Olympusda çıxış yolları axtarmağa başladı. Şimoyama şirkətin maliyyə direktoru olan Hideo Yamada ilə razılığa gələrək aqressiv yatırımlar etməyə qərar verdi. Bu yatırım növü “zaitech” adlanır və bu yatırımlar əslində gerçəkliyi əks elətdirmirdi. Zaitech yerli şirkətlərin biri-birinə yatırım etməsi mənasına gəlirdi. Belə ki, Yaponiya da olan bir çox böyük qruplar biri-birinin səhmlərinə yatırım edir və mənfəətlərini şişirdirdilər və sözdə çox böyük qazanclar əldə edirdilər. 1987-ci ildə Yamada aqressiv yatırımlardan məsuliyyətli şəxs oldu və özünə kəməççi kimi Hişasi Mori təyin edildi. Zaman keçdikcə Yamada və Mori arasında sövdələşmələr onları şirkətdə daha da yuxarı vəzifələrə daşdı. 1987-ci ildə ki mənfəətin ardından Mori icraçı vitse-prezident və idarə heyətinin direktoru, Yamada isə daimi korporativ auditor oldu. Ancaq bu yatırımlar böyük zərərlərə səbəb olurdu, iş birliyinin üzərindən 10 il keçdikdən sonra bu zərərləri bağlamaq üçün Yamada və Mori 2 qat və 3 qat faiz artımı təklif edən riskli maliyyə alətləri, eləcə də mürəkkəb strukturlaşdırılmış istiqrazlara investisiya etməyə başladılar (6).

90-ci illərin sonunda Olympusun zərəri 100 milyard yeni keçmişdir. Amma Yamada və Mori hələ də riskli investisiyalar etməyə davam edirdilər. Əslində onlara bunu etməyə yardımçı olan şey, o dövrdə Yaponiya hökumətinin qərarı idi. Belə ki 1997-ci ilə kimi Yaponiya da mühasibatlıq standartına əsasən şirkətlər ədalətli dəyərləri ilə yox, tarixi dəyərləri ilə uçota alınır. Yalnız 1997-ci ildə Beynəlxalq Maliyyə hesabatlarının standartlarına (İFRS) əsasən ədalətli dəyər metodu hökumət tərəfindən qəbul edildi (7). Mühasib olaraq Yamada və Mori bilirdilər ki, tezliklə əllərində olan dəyərsizləşmiş aktivlərin ədalətli dəyərini açıqlamağa məcbur olacaqlar.

1998-ci ildə isə prezident Şimoyamanın razılığı və təsdiqi əsasında Yamada və Mori yeni bir model hazırladılar. Bazardan bazara mühasibatlığın yaratdığı boşluq sayəsində onlar zərərin ayrılması mexanizmasını yaratdılar. Bu mexanizmin işləmə prinsipinə əsasən, onlar yeni xasta şirkətlərə investisiyalar edəcək və o şirkətləri konsolidasiyada Olympus qrupunun bir parçası olaraq qeydə almayacaqdılar. Belə balansdan kənar şirkətlərə mühasibatlıqda qabıq şirkətlər deyilir. Bu şirkətlərin dəyərsiz aktivlərinin Olympusun balansında göstərilməməsi üçün əvvəlcə sənəddə qurumlar lazım idi. Onlar bunun üçün apan Securities və Axes America-nın prezidentindən bu qurumları qurmağı xahiş etdi. 1998-ci ildə ilk dəfə “qənuledici fond” yaradıldı və bu fond “Mərkəzi Meşə”(Central Forest) adlanırdı. Kayman adalarında yerləşən bu şirkət zərərləri gizlətmək üçün idi. Yamada və Mori öz zərərlərini gizlətmək və Central Forest-ə yatırım üçün Lixteynşteyndə ki bir bankdan kredit götürməyi qərara aldılar. 30 milyard yen olan bu kreditin əvəzində onlar, Olympusa məxsus Yaponiya dövlət istiqrazlarını zəmin qoydular. Yamada və Mori Lixteynşteyndə ki bankdan əlavə, Sinqapurda ki bankdan da istifadə edərək saxta təşkilata 45 milyard yen əlavə yatırım etdilər. Entral Forest qurulduqdan sonra Yamada və Mori Easterside Investments adlı ikinci saxta qurum yaratdılar. Yamada və Mori yenidən istiqrazlardan istifadə edərək bu şirkətdə də 60 yen yatırım etdilər (8).

1998-ci ilə qədər Yamada və Mori Mərkəzi Meşədə ümumi balans dəyəri 64 milyard yen olan bu aktivləri gizlətməyə müvəffəq oldular. Yamada və Mori son bir saxta varlıq əlavə edərək, 32 milyard yen balans dəyərində malik Quick Progress-i qurdular. Yamada və Mori itkiləri aradan

qaldırmaq üçün bir yol tapmalı olduqlarını bildirdilər, buna görə də zərərin aradan qaldırılması sxemi qurmağa başladılar. Bu plana əsasən onlar şişirdilmiş qiymətlərlə start-up və sahibkarlıq müəssisələrinin satın alınmasını və birləşmə və satınalmalar (M&A) sövdələşmələri üçün böyük məsləhət haqlarının ödənilməsinə həyata keçirdilər.

Onlar yeni yatırımlar üçün ayrılan pulun bir hissəsini, saxta şirkətlər üçün aldıkları kreditləri ödəmək üçün istifadə etdilər. Onlar elə banklardan kredit almışdılar ki, həmin banklar saxta müəssisələri maliyyələşdirir, sonra isə investisiya fondlarına daxil olan pulu geri qaytarırdılar. Bu qara pulları yuma əməliyyatı üçün istifadə edilən kreditlər geri qaytarıldıqdan sonra, Yamada və Mori bu alışları və onlara xərclənən pulları balansda qudvil kimi qeydə almaq qərarına gəldilər. Yamada və Mori bu ideyalarının baş tutacaqlarından əmin idilər və düşündülər ki, qudvil zamanla sıfıra enəcək və onların törətdiyi çirkli pulların yuyulması əməliyyatından heç kimin xəbəri olmayacaq (9).

İllər sonra Olympus-un xarici auditoru olan KPMG, satınalmalara aid edilən həddən artıq qiymətləndirilmiş qudvillə razılaşmadı. Bunun nəticəsi olaraq Olympus əvvəlcə 2009-cu ilin martında 55.7 milyard yen, ardından 2010-cu ilin martında 1.3 milyard yen səhmlərdə dəyər düşüklüyü ilə üzləşdi.

Bu Olympus üçün artıq böhran vəziyyəti idi, amma Yamada və Mori üçün bu saxta şirkətlərdə ki gizlətdikləri yatırımları əldən çıxarmaq üçün bir fürsət idi və onlar Gyrus adında yeni saxta təşkilat yartdılar. Gyrus məqsədi KPMG tərəfindən qudvil kimi tanınmayan hissəni investisiya xərci ilə bağlamaq idi və onlar Gyrus-a 62 milyard yen yatırım etdilər.

Bu hadisələrdən sonra 2011-ci ildə Vodford CEO təyin olundu və gəldiyi gündən etibarən qudvili və əsasəndə startup və satınalmalara xərclənən pulları sorgulamağa başladı. Vodford bu araşdırmalardan sonra idarə heyətinə yeni kitab yazmaq istədiyini və kitabda bu saxtakarlığı qeyd edəcəyini bildirdi və CEO kimi 2-ci həftəsinin sonunda işindən qovuldu.

2011-ci ildə Olympus aparılan araşdırmalardan sonra müstəqil komitə quraraq ümumi araşdırma etməyə məcbur oldu. Bu komitə keçmiş ali məhkəmə hakiminin rəhbərlik etdiyi 6 nəfərdən ibarət idi və 12 həftəlik araşdırmadan sonra, nəticələri 6 dekabr 2011-ci ictimaiyyətə açıqladı. Olympus bu açıqlamalardan sonra dünyanın 2-ci ən böyük birjası olan Tokio fond birjasından (TSE) uzaqlaşdırılma təhlükəsi ilə üzləşdi amma komitenin qərarı ilə birjada qalması üçün son 5 ildə ki hesabatlarında düzəlişlər edib, şəffaf hesabatlar təqdim etməsi üçün son tarix qoyuldu və yalnız bu hesabatlardan sonra birjada qala biləcəyi bildirildi.

Şimoyama 2011-ci ilin noyabrında istefa verdikdən sonra, Şuiçi Takayama Olympus-un prezidenti və baş direktoru vəzifəsini icra etməyə başladı. Ümumilikdə, Takayama panelin nəticələrini araşdırmaq üçün üç komitə yaratdı: idarəetmə islahatı komitəsi, hüquqşünaslardan ibarət komitə və onların məsuliyyətini araşdıracaq idarə heyətinin direktorları və qeyri-direktorların və korporativ auditorların məsuliyyətini öyrənəcək kənar hüquqşünaslardan ibarət başqa bir komitə. Takayamanın rəhbərliyində Olympus, direktorlara qarşı məhkəməyə 8 yanvar 2012-ci il, audit firmaları da daxil olmaqla digər şəxslərə qarşı məhkəmə hesabatı üçün 17 yanvar 2012-ci ilə qədər hazır olmalı idi. Bundan sonra isə Olympus keçmiş prezidentini və 18 işçisini məhkəməyə verir və mühasibat dələduzluğuna görə 3.6 milyard yen tələb edir. Sonda isə çox cuzi məbləğ olan 10 milyon yen (130 min ABŞ dolları) müqabilində yenidən Tokyo birjasında aktiv üzvlərdən birinə çevrildi (10).

2012-ci ilin fevralında Yaponiya prokurorları Olympus-un keçmiş sədri Tsuyoshi Kikukawa, digər iki keçmiş icraçı, Hisaşi Mori və Hideo Yamada və qalmaqda əməkdaşlıq etdiyi iddia edilən konsaltinq şirkətlərindən üç nəfəri həbs edərək rəsmi ittiham irəli sürdülər. Bu altı nəfəri 10 ilə qədər həbs və 125.000 ABŞ dolları məbləğində cərimə gözləyirdi. "Nikkei" qəzeti, Olympus-un saxta mühasibatlığa görə 1,2 milyon dollar cərimə olunduğunu da bildirdi (Gallagher, 2012). Bu qalmaqal nəticəsində 22 iyul 2011-ci ildə 2769 yen olan Olympusun bir səhmi 11 noyabr 2011-ci ildə 460 yenə kimi düşdü (Tokyo Fond Birjası, 2012). Qalmaqalın üzərindən 12 il keçməsinə baxmayaraq, Yaponiya, ABŞ və Britaniya rəsmiləri hələ də araşdırmaları davam etdirir.

Tədqiqat metodu.

Bu məqalədə, Olympus qalmaqalı haqqında yazılan elmi işlərdən, Maykl Vodfordun yazdığı "Exposure: Inside of the Olympus scandal" kitabdan və tanınmış jurnallardan götürülmüş məlumatlar təqdim olunmuşdur

Nəticə

Olimpus skandalı, təkcə korporativ dünyanı deyil, həmçinin Yaponiyanın idarəetmə modelinə və prinsiplərinə ciddi dəyişiklər etməyə vadar etdi. Bu skandal Yaponiya da eləcə də dünyada bir çox şirkətin, mühasibatlıq və peşə etikasına olan baxış bucağını dəyişərək, daha sosial məsuliyyətli korporativ şirkətlərin qurulmasına təkan verdi.

Maliyyə bazarlarına təsiri.

Olimpus'un maliyyə manipulyasiyaları, maliyyə bazarlarına olan güvənin azalmasına səbəb oldu. Bu da, investorların şirkətlərə olan etimadını və investisiya strategiyalarını dəyişdirmələrinə səbəb oldu. Bundan sonra, investorlar daha çox şirkət etikasına önəm verməyə başladı.

Korporativ İctimaiyyət və Şəffaf İş Praktikaları

Bu skandal, korporativ sosial məsuliyyət (CSR) və şəffaf iş praktikaları mövzusunda yeni bir kəşf etdi. Şirkətlər, təhlükəsiz və şəffaf bir iş mühitinə nail olmaq üçün daha da böyük addımlar atmağa məcbur oldu. İş dünyasında sosial və ictimai dəyərlərə hörmət və bu şəraitlərin yaradılması üçün, eyni zamanda tətbiqi üçün yeni planlar irəli sürüldü.

Ədəbiyyat

1. Woodford, M. (2012). Exposure: Inside the olympus scandal: how i went from ceo to whistleblower. New York, NY: Penguin group.
2. Thomas, C. (2002). The rise and fall of enron. Journal of accountancy,194(4), pp.41-48.
3. Choudhury, A., Vaughan, L. (2012). Diamond quits as pressure mounts on barclays, july 3.
4. Ilieva, M. (2024). "The olympus scandal – the dark side of social networks and corporate culture". Critical perspectives on international business.
5. Journal of forensic & investigative accounting vol. (2014). 6, issue 3, special international issue, 236 zaiteku + tobashi = olympus accounting fraud michael c.knapp carol a.knapp
6. The importance of ethics in the auditing profession in contemporary business.
7. The importance of ethics for the accounting profession: olympus scandal case analysis-namik kemal sunnetci.
8. Financial scandals: a historical overview-<https://doi.org/10.1080/00014788.2019.1610591>
9. Ethical theory and business.
<http://www.tandfonline.com/action/showcitformats?doi=10.1080/00131720208984530>
10. Teaching ethics in accounting: a discussion of cross-cultural factors with a focus on confucian and western philosophy-<http://www.tandfonline.com/action/showcitformats?doi=10.1080/096392800413636>
11. Bacani, C. (2011). The olympus scandal: when a foreign ceo rebels, questex, 24 October.
12. Gallagher C., Negishi, Mayumi. (2012). Japan prosecutors charge key figures in Olympus scandal. Reuters, march 7.

Göndərilib: 02.01.2024

Qəbul edilib: 10.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/167-172>

Səmran Muradov

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
semranmuradov2001@gmail.com

AZƏRBAYCANDA MÖVCUD OLAN İSLAMDAN QABAQKI ARXEOLÖJİ VƏ TARİXİ-MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ

Xülasə

Bəşər sivilizasiyasının ilkin meydana gəlmiş ərazilərindən biri də Azərbaycandır. İlk növbədə buna səbəb insanların yaşaması üçün mülayim və münasib təbii şərait olmuşdur. Bizim ərazilərimizdə aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri göstərmişdir ki, Azərbaycanda yaşamış qədim insanlar tarix boyu şərəfli yaradıcılıq yolu keçərək çoxsaylı mədəniyyət əsərləri yaratmışlar və onlardan biri də tarixi-memarlıq abidələridir. Bu kontekstdə məqalədə ümumi araşdırmalar aparılmış və yerli müəlliflərin əsərlərinə istinad olunaraq dəqiq fikir və mülahizələr qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: Mədəniyyət, islam, arxeoloji abidə, tarixi-memarlıq abidəsi, mühafizə

Samran Muradov

Azerbaijan Tourism and Management University
master student
Semranmuradov2001@gmail.com

Pre-Islamic archaeological and historical-architectural monuments in Azerbaijan

Abstract

Azerbaijan is one of the first territories of human civilization. First of all, the reason for this was mild and suitable natural conditions for people to live. The results of the archaeological excavations conducted in our territories have shown that the ancient people who lived in Azerbaijan created numerous cultural works through the glorious creative path throughout history, and one of them is the historical-architectural monuments. In this context, general researches were conducted in the article and specific ideas and considerations were noted by referring to the works of local authors.

Keywords: culture, Islam, archaeological monument, historical-architectural monument, protection

Giriş

Memarlığın tarixi başlanğıcı ibtidai insanların yaşadığı təbii mağaralardan başlayır. Azərbaycan ərazisində belə mağaraların sayı olduqca çoxdur. Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının ətəklərində, Talış dağlarında, Naxçıvan MR-da, Zəngilan, Kəlbəcər, Gədəbəy, Xanlar, Şamaxı və nəhayət Füzuli rayonu ərazisində aşkar edilmiş Azıx mağarası buna misal ola bilər. Belə mağaralarda aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, burada yaşamış ibtidai insanlar 1,5 milyon il öncə, yaşayışlarını mağaralardakı şəraitə uyğunlaşdırmaq məcburiyyətində qalsalar da sonralar şüurun inkişafı və bəzi əmək və inşaat alətlərinin yaranması ilə əlaqədar olaraq onlar yaşadıkları təbii mağaraları öz yaşayış tərzlərinə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar.

Mağaranın ortasında yandırılmış ocaq tüstüsünü xaric etmək üçün tavandan deşik (baca) açılması, yaxud müəyyən lazımı ləvazimatların saxlanması üçün mağaranın daxili divar səthində xüsusi oyuqların açılması buna əyani sübutdur. İbtidai insanların təbii mağaralar üzərində apardıkları belə yenidənqurma işləri sonrakı dövrlərdə süni mağaraların yaranması ilə nəticələnmişdir. Təbii mağaralar kimi bir neçə küyüldən ibarət olan süni mağaralar da yer səthindən xeyli hündür məsafədə dik qayalar və dağ döşündə düzəldilmişdir.

Azərbaycan ərazisində süni mağaralara Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəklərində, Kiçik Qafqaz dağlarında, Qubadlı rayonunda Bərguşad, Əkərə çayları vadilərində, Şirvan regionunda Mərazə, Sündi və Dərəkənd yaxınlığında, eləcə də cənub əyalətlərində qədim Manna və Midiya dövlətlərinə mənsub olan ərazilərində də təsadüf edilmişdir. Harada tikilməsindən asılı olmayaraq, özlərini müdafiə etmək məqsədi ilə insanlar süni mağara tipli evlərin bir qayda olaraq yer səthindən xeyli hündür məsafələrdə düzəldirdilər. Lakin sonralar inşaat tipinin, konkret olaraq daş hörgüsü meydana çıxdıqdan sonra süni mağaralarda əvvəl azacıq sonralar isə tədricən ciddi dəyişikliklər baş verdi.

Daş hörgüsünün meydana çıxması nəticəsində yeni tipli qazma və yarımqazma binalar inşa edilməyə başladı. Belə binalar adətən dağların və yamacların döşündə inşa olunmuşdur. Hələ hörgü işinə o qədər mükəmməl yiyələnməyən və mənzili lazımı səviyyədə qızdırmağa malik olmayan ibtidai insanlar evlərinin yarı hissəsini yeraltı küyl şəkildə quraşdıraraq yalnız onun yer üstünə çıxan hissəsini — dəhlizini təbii daşlarla eyvan şəklində hörüb özlərini dəyişən təbiətin isti-soyuğundan qorumuşdur. Elmi mənbələrdə belə binaların hələ Midiya dövründən çox-çox öncə meydana çıxması və Midiya dövründə geniş yayıldığı qeyd olunur.

Mağara tipli yaşayış binalarının sonrakı inkişaf mərhələlərində daş hörgüdən əvvəllər küylün ön və yan divarlarında sonra isə arxa tərəfində istifadə olunmuşdur. Tədricən mənzil divarlarının daş hörgü ilə əvəz olunması və insanların bu hörgü ilə bağlı inşaat mədəniyyətinin təkmilləşməsi binaların qazma və yarımqazma formasından yerüstü inşasına gətirib çıxarmışdır.

Öz başlanğıcını süni mağaralardan almış belə binalar uzun bir tarixi inkişaf prosesi keçmiş və memarlıq tarixində "Qaradan" adı ilə məşhurlaşmışdır. Azərbaycan ərazisi müxtəlif təbii-coğrafi şəraitə və iqlim qurşaqlarına malik olduğu üçün burada inşa edilmiş qaradanlar da tədricən yerli iqlim şəraitinə uyğunlaşdırılaraq müxtəlif memarlıq-planlaşdırma xüsusiyyətlərinə malik olmuşdur. Adətən belə evlərdə insanlara məxsus olan ev heyvanları da saxlanılırdı. Tarixi məlumatlara görə Azərbaycanda qaradanlardan XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər istifadə edilmişdir.

Qobustanda aşkar edilmiş ən qədim yaşayış yerləri (mağaralar, müxtəlif primitiv sığınacaqlar və s.) ilə yanaşı, meqalit memarlıq abidələri-kromleklər, menhirlər (çoban daşı), dolmenlər və siklop tikililəri geniş yayılmışdı.

Hündür daşlardan quraşdırılmış bu qurğular el arasında "qalaça", yaxud "hөрükdaş" adlanır. Naxçıvan şəhərinin yaxınlığındakı Çalxanqala (Tunc dövrü) və Arpaçay sahilindəki Qaratəpə divarındakı Oğlanqala (e.ə. II-I minilliklər) müdafiə tikililəri siklop tikililərə aid edilir. Güney Azərbaycanın ərazisində, Araz yaxınlığında da qala tikililəri (Bastam, Danalı, Qalaoğlu və s.) aşkar edilmişdir.

Azərbaycan ərazisində Manna dövlətinin təşəkkülü (e.ə. IX-VII yüzillər), daha sonralar güneydə Atropatena dövlətinin yaranması ilə bağlı şəhərlər əmələ gəlmiş, müdafiə tikililəri, əzəmətli qala divarları inşa edilmişdi. Həsənli rayonundakı abidələr kompleksi, eləcə də Urmiya gölü sahilindəki qayalarda çapılmış sərđabələrin tədqiqi göstərir ki, VII yüzildən eyvanlı mənzil tipi təşəkkül tapmışdı. Həmin dövrün digər memarlıq qurğularından yeganə dini tikili olan od mehrablari (müqəddəs odun saxlandığı yer) dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Bu dövrdə yaranmış memarlıq tipləri Azərbaycan memarlığının sonrakı inkişafına, eləcə də Əhəmənilər dövründə İranın və ön Asiyanın digər ölkələrinin memarlığına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Atəşpərəstliyin yayılması ilə bağlı yaranan ibadətəgahlar (atəşgədələr) islamdan öncə tikilmiş əsas dini binalar olmuşdur (Hüseynov, 1981).

Qafqaz Albaniyası dövründə (e.ə. IV yüzil - eramızın VII yüzili) şəhərsalma sahəsində mühüm addımlar atılmışdır. Qəbələ şəhərinin möhkəm qala divarları, saxsı borularından çəkilmiş su kəməri, Dəmirqapı (Dərbənd) keçidində daşdan tikilmiş müdafiə sistemi ("uzun divarlar"), Çıraqqala (VI yüzil), Ləkit kəndindəki dairəvi xristian məbədi (V-VI yüzillər), Qum kəndindəki bazilika (təqribən VI yüzil), Mingəçevirdəki məbədlər kompleksi (VII yüzil) və s. bu şəhərsalma mədəniyyətinin yüksək səviyyəsini göstərir. Sasanilər dövrü memarlıq abidələrindən müdafiə tikililəri özəlliklə diqqəti cəlb edir.

Xəzər dənizinin sahilindən başlayaraq, Babadağın ətəyində qurtaran Gilgilçay səddi və indiki Dəvəçi rayonu ərazisində yerləşən Beşbarmaq dağından başlayıb, Xəzərin sahillərinə qədər uzanan Beşbarmaq səddi Azərbaycanda istehkam tikililərinin inkişafı haqqında geniş təsəvvür yaradır (Göyüşov, 1986).

Ərəb istilasından (VII yüzil) sonra Azərbaycanda islam dininin yayılması ilə bağlı memarlığın da inkişaf yönü dəyişdi. Memarlıqda yeni tipli binaların — məscid, mədrəsə, türbə, karvansara və s. tikilməsi əsas xətt oldu. Bərdə, Ərdəbil, Marağa, Urmiya, Şamaxı, Şəmkur (Şəmkir), Şabran, Beyləqan, Gəncə və Naxçıvan bu dövrdə Azərbaycanın ən önəmli şəhərləri idi. Şamaxı, Gəncə və Beyləqanın böyük şəhərlərə çevrilməsi də məhz bu dövrə aiddir.

Bu dövrdə islam dini ilə bağlı tikililərlə yanaşı, Qafqaz Albaniyasının bəzi əyalətlərində xristian məbədləri, müdafiə istehkamları inşa edilirdi. Bunlardan indiki İsmayılı rayonu ərazisində salınmış Cavanşir qalası (təqribən VII yüzil) və Qazax rayonunun Yuxarı Əskipara kəndi yaxınlığındakı qala kompleksi (V-VIII yüzillər) diqqəti özəlliklə cəlb edir (Göyüşov, 1986).

Azərbaycanın çoxəsrli tarixini özündə əks etdirən çoxlu incəsənət və memarlıq abidələri var. Alimlər sübut etmişdir ki, bu tarixi memarlıq abidələri turistləri hər zaman özünə cəlb etməyi bacarmışdır. Respublikamızın hər bir şəhər və rayonu özünəməxsus həmahəngliyi ilə seçilir. Tarixi-memarlıq abidələrinə ekskursiya təşkil edilərkən ekskursiya gidləri həmin vilayət və rayonun tarixini, toponimikasını, etnoqrafiyasını, və coğrafi baxımdan yerləşməsinə ətraflı şəkildə bilməli və müəyyən bilikləri ekskursiyaçılara çatdırmağı bacarmalıdırlar.

“Azərbaycan özünün güclü siyasəti ilə avropa mədəniyyət konvensiyasına qoşulmuş, YUNESKO ilə əməkdaşlıq etmiş və beynəlxalq aləmdə öz mövqeyimizin güclənməsi nəticəsində ölkənin turizm potensialını artırmışdır. Hazırda isə Azərbaycan MDB məkanında turist qəbuluna görə ön sırada durmağı bacarmışdır. Bunun əsl səbəbi isə ölkənin göz oxşayan təbiətinin rəngarəngliyi və dövlətimizin turizm sahəsinin inkişafına diqqətdən irəli gəlir. Tarixi abidələrə ekskursiyalar təşkil edilən zaman gid və ya ekskursiya rəhbəri tarixi-coğrafi bilikləri bilməli və təhlükəsizlik qanunlarına ciddi əməl edərək ekskursantları lazım olan biliklərlə təmin etməlidirlər” (Xəlilov, 1961).

İslam memarlığı-islam ölkələrində formalaşmış, fərqli üslublara malik olub dini, mədəni, siyasi xarakter daşıyır. Bu memarlıq nümunələrinə həm dini, həm də dünyəvi müəssisələrin binaları daxildir. İslam memarlığı müxtəlif müsəlman dövlətlərinin ənənələrini özündə cəmləşdirir. Quranın incəsənətin bütün növlərinə, xüsusən memarlığa, böyük təsiri olmuşdur. İslam dünyasının hər bir bölgəsinin memarlığı Səudiyyə Ərəbistanın, İraqın, Türkiyənin, İranın, Azərbaycanın, Suriyanın, Fələstinin, Misirin, Məqribin, Cənubi İspaniyanın yerli köklərindən yaranırdı. Hər bir islam ölkələrinin özünə məxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Buna görə də Suriyanın abidələri-İraqın və İranın abidələrindən orta əsr Əndəluz-Məqrib regionundan seçilirdi. Ərəb işğalçıları fəth etdikləri xalqların məbədlərinin (Roma, Yunan və Zərdüştlər məbədlərinin) yerində gözəl məscidlər yaradırdılar (8).

Qafqaz Albaniyasının memarlığı – Qafqaz Albaniyasının müstəqil və vassal dövlət kimi mövcud olduğu e.ə. II əsrdən b.e.-nin VIII əsrinə kimi onun tabeliyinə daxil olmuş ərazilərdə yaranmış və inkişaf etmiş memarlıqdır.

Qafqaz Albaniyasının ən qədim memarlıq ənənələri haqqında olduqca az məlumat vardır. Bu, həm həmin dövrləri əks etdirən tarixi mənbələrin olmaması, həm də sonrakı dövrlərdə memarlıq nümunələrinin köhnə ibadət yerlərində, bir sıra hallarda birbaşa köhnə məbədin binası üzərində inşa edilməsi ilə əlaqədardır. IV-VII əsrlərdə Qafqaz Albaniyası ərazisində aktiv inşaat işlərinin aparılmasını tarixi mənbələr də sübut edir. Daha aktiv inşaat-quruculuq işlərinin aparılması isə III Mömin Vaçaqan və Cavanşirin hakimiyyətləri dövrünə təsadüf edir (7).

IV əsrə Qafqaz Albaniyasında xristianlığın dövlət dini elan edilməsindən sonra bütün ölkə ərazisində oxsaylı dini tikililərin inşasına başlanılır, həmçinin köhnə məbədlərə əlavələr edilərək onlar xristian kilsəsinə çevrilirlər. Bu cür dəyişiklərə məruz qalmış abidələrə nümunə olaraq, Ləkit, Kilsədağ, Mamrux, Mingəçevir kilsələrini göstərmək mümkündür.

B.e. ilk əsrlərindən etibarən Qafqaz Albaniyası ərazisində bir və üç nefli bazilikaların inşasına başlanılır. Erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyası ərazisində unikal memarlıq xüsusiyyətlərinə malik dairəvi məbədlər inşa edilir. VII əsrdən başlayaraq isə zal kompozisiyalı binalara günbəzlər əlavə edilir. V–VI əsrlərdən etibarən Qafqaz Albaniyasında xaç-günbəz tipli kilsələrin inşasına başlanılır, VII əsrdən bu tipli dini binalar geniş yayılır. Qafqaz Albaniyasının memarlığı Cənubi Qafqaz və Cənubi Dağıstan xalqlarının memarlığına təsir etmişdir (7).

1960-cı illərdə Azərbaycan şəhərsalma və memarlığın inkişafında keyfiyyətə yeni dövr başlayır. Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhəri məhz bu illərdə paytaxt tipli böyük şəhərə çevrilmişdir. Bakının ən görkəmli yerlərində gözəl memarlıq ansambları yaradılmış, şəhərin simasını müəyyən edən müasir binalar ucadılmışdır. Bunların tam əksəriyyəti ümummilli liderimiz o zaman Azərbaycanın rəhbərliyinə gəlmiş Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə və fəal nəzarəti altında layihələndirilib tikilmişdir (Səfərləyeva, 2016).

“İçəri şəhər”in din mədəniyyətini əks etdirən tarixi-memarlıq abidələri vaxtilə xalqın ictimai inkişafına təsir göstərirdi. Beləki, orta əsrlərdə elm və təhsil sisteminin inkişafında məscidlər mühüm rol oynayırdı. Ərazidə yerləşən dini abidələr memarlıq quruluşuna görə fərqlənirlər. Came (Cümə) və Məhəllə məscidləri.

Came (Cümə) məscidləri – əsasən böyük həcmli, minarəli məscidlərə deyilir. Cümə namazını qılmaq üçün əhali came məscidinə toplaşar, müxtəlif dini mərasimlər də orada keçirilirdi.

Məhəmməd (Sınıq qala) məscidi – İçərişəhərin dövrümüzə qədər gəlib çatmış ən qədim məscidi olan bu tikili (471h) 1078/79-cu illərdə ustad rəis Məhəmməd Abu Bəkr tərəfindən tikilmişdir. Məscidin ikinci adı “Sınıqqala”dır, məscid bu adı 1723-cü ildə rusların Bakını top atəşinə tutması nəticəsində minarəsinin müəyyən qisminin dağılmasından sonra almışdır. Məscid ölkə əhəmiyyətli abidədir.

Şah məscidi - XV əsr abidəsi olan bu məscid Şirvanşahlar Sarayı Kompleksinin aşağı həyətidə yerləşir. Məscid minarəsinin stalaktit kəməri altında son dərəcə nəfis işlənmiş yazıda deyilir: “Böyük sultan Xəlilullah 845-ci ildə (1441/42) bu minarənin tikilməsini əmr etdi”. Məscid Şirvanşahlar Sarayı kompleksinə daxildir və dünya əhəmiyyətli abidədir (Azərbaycan tarixinin ən qədim zamanlardan X əsrə qədər dövrünü əhatə edən ekspedisiyaya həsr edilmiş elmi sessiyanın məruzə və xəbərlərinin tezisləri, 1956: 54).

Came (Cümə) məscidi – XIV əsrdə qədim məbədin yerində inşa edilmişdir. XIX əsrin sonunda isə qədim minarəsi qorunub saxlanılmaqla məscidin köhnə binası yenisi ilə əvəz olunmuşdur. Əsasən böyük həcmli, minarəli məscidlərə came məscidləri deyilir. Bu məscidlər gündəlik ibadətlərdən əlavə, həftənin cümə günlərində, bayram namazlarında və dini mərasimlərdə toplaşmaq üçün nəzərdə tutulurdu. Məscid ölkə əhəmiyyətli abidədir.

Bəylər məscidi: 1895-ci ildə tikilmiş Bəylər məscidinin inşasında Məhəmməd Həşim Əli - Bakuinin oğulları Hacı Baba və Hacı Cavad, eləcə də məşhur Bakı milyonçusu Ağa Murtuza Muxtarov, İbrahim Şirvani (xəttat), Mir Əli ən - Nağı, Mir Tağı, Seyid Hüseyn də (usta memar) iştirak etmişdilər. O daha qədim məscidin yerində tikilmiş və mükəmməl minarə ilə tamamlanan əyri xətt şəkilli küçənin planlaşdırılma xüsusiyyətinə uğurla daxil olmuşdur. Məscid yerli əhəmiyyətli abidədir.

Məhəllə məscidləri – “İçəri şəhər” bir necə məhəllədən ibarət olub. Məscidlər adətən məhəllənin imkanlı sakinləri tərəfindən inşa edilirdi. Məhəllə məscidləri birotaqlı, oxşar planlı və günbəzli olurdu. Məscidlərin sayı məhəllənin böyüklüyündən asılı idi. Ona görə də bəzən bir məhəllədə bir neçə məscid yerləşirdi.

Aşur məscidi – 1171-ci ildə Bakılı Nəccar İbrahim oğlu ustad Aşur tərəfindən qədim atəşpərəstlik məbədinin üzərində inşa edilmişdir. Stalaktitlərlə bəzədilmiş zəngin mehrabı, bir otaqlı geniş ibadət zalı və çatma formalı girişi vardır. Ölkə əhəmiyyətli abidədir.

Cin məscidi - XIV əsrdə inşa olunduğu adının isə, Qurani Kərimdəki “cin” surəsindən aldığı ehtimal edilir. Düzbucaq formalı məscidin çatma daş qübbə ilə örtülmüş bir otaqlı ibadət zalı və klassik tipli portal - girişi vardır. Yerli əhəmiyyətli abidədir (Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri: bibliografiya, 2016: 648).

Gileyli (Comərd Gəray) məscidi - 1309-cu ildə inşa olunan məscidə, XIX əsrdə bəzi əlavələr edilsə də kompozisiyanın vəhdəti pozulmamışdır. Taclı və çatma formalı günbəzlə inşa olunan məscidin ibadət zalının daxili interyerini zənginləşdirən naxışlı mehrabı və künclərdə kiçik otaqları vardır. Ölkə əhəmiyyətli abidədir.

Hacı Bani məscidi - XVI əsrdə memar Hacı Bani tərəfindən inşa edilmişdir. Plan üzrə mərkəzi günbəzlidir, iki böyük pəncərəsi vardır. 1902-ci ildə təmir olunandan sonra ənənəvi memarlıq üslubu saxlanılmaqla məscidə dəhliz və qadınlara üçün otaq da əlavə edilmişdir. Ölkə əhəmiyyətli abidədir.

Çin (Qazi Fədlallah bin Osman) məscidi – 1375-ci ildə Fəzlullah İmam Osman Şirvani oğlunun vəsiyyəti ilə inşa edilmişdir. Xalq etimologiyasına görə məscidin “Çin”adının alması bura gələn insanların arzu və diləklərinin çin olması ilə əlaqədardır. Ölkə əhəmiyyətli abidədir.

Keyqubad məscidi (qalıqlar) – XIV əsrdə inşa edilmiş məscid Şirvanşahlar Saray kompleksinə daxildir, hal-hazırda isə məscidin konservasiya olunmuş fraqmentləri qalmaqdadır. 1918-ci il mart soyqırımı zamanı dağıdılmış məscidin Şirvanşah I Keyqubad tərəfindən tikildiyi ehtimal olunur. Dünya əhəmiyyətli abidədir.

Mədrəsə məscidi – XII əsrdə inşa edilən və son orta əsrlərdə məscid-mədrəsə kimi fəaliyyət göstərmişdir. Mədrəsə ali təhsil ocağı idi. Burada müridlər (tələbə) mürşidlik (müəllim) dərəcəsi alırdılar. İslam dininin mahiyyətini dərk etmək üçün dünyəvi elmlərin də tədrisinə xüsusi diqqət verilirdi.

Belə ki, fiqh (şəriət hökmləri), təfsir (dinin izzahı), kəlam(dini əqidələri) kimi ilahiyyat elmləri ilə birlikdə, riyaziyyat, coğrafiya, məntiq, ədəbiyyat və s. elmlər də lazımi səviyyədə tədris olunardı. XVII əsrin ortalarında Bakıda 10-dan çox məktəb və 2 mədrəsə olmuşdur. Ölkə əhəmiyyətli abidədir (9).

Nəticə

Ümumiyyətlə, islamdan öncəki və sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ərazisində inşa edilmiş alban tikililəri memarlığın inkişafında önəmli rol oynamışdır. Bu abidələrdən Zaqatala rayonundakı Paşan və Muxax kəndlərində IV-V yüzillərə aid tikili qalıqları, Şəki rayonunun Böyük Gəldək kəndində Govurqala (VI yüzil), Qəbələ rayonundakı Böyük Əmirli kəndində (IV-VIII yüzil) alban məbədləri, Oğuz şəhərində alban kilsəsi (orta əsrlər), Dağlıq Qarabağın Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndində Alban kilsəsi (I yüzil), Sos kəndində (IV yüzil), İatsi kəndində (V, VII və VIII yüzillərə aid 4 məbəd), Taqaverd kəndində (675), Güneyçartar kəndində (1236) alban məbədləri, Ağdərə rayonunun Aterk (V yüzil), Kolatağ (614), Qoçoqot (672, 698), keçmiş Dostahir (713), Qasapet (718), Çaldıran (XII yüzil) kəndlərində, eləcə də Yuxarı Qarabağın başqa bölgələrindəki Susanlıq (IV-VI yüzillər), Vanq (IX yüzil), Traxtik (1094), Tsakuri (1131), Məmmədadzor (1147), Tuğ (1197) kəndlərində, Əsgəran rayonunun Şuşikənd (905), Çanaqçı (1065 və 1100), Xaçmaç (1100), Xantsk (1122), Xndzristan (1202) kəndlərində alban məbədləri dövrümüzədək mühafizə olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov, M. (1981) Azərbaycanın arxeoloji abidələri: Qədim daş dövrü – orta əsrlər: dərs vəsaiti. Q.İsmayılov; N.Quliyev; elmi red. F.Mahmudov; AzSSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, S.M.Kirov ad. ADU. Bakı, 67 s.
2. Göyüşov, R. (1986). Azərbaycan arxeologiyası. Rəşid Göyüşov; red. V.Əliyev; rəy.: T.Bünyadov, N.Rzayev, M.Hüseynov. Bakı: İşıq, 185 s.
3. Xəlilov, C. (1961). Maddi mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyəti və qorunması. Red. M.Müştaq; AzSSR EA Tarix İn-tu. Bakı: Azərnəşr, 56 s.
4. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0slam_memar%C4%B1%C4%9F%C4%B1
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Qafqaz_Albaniyas%C4%B1n%C4%B1n_memar%C4%B1%C4%9F%C4%B1
6. Səlimxanov, İ. (1967). Arxeoloji tədqiqatlarda bəzi yeni metodlar haqqında. Bakı: Bilik, 21 s.

7. Azərbaycan tarixinin ən qədim zamanlardan X əsrə qədər dövrünü əhatə edən ekspedisiyaya həsr edilmiş elmi sessiyanın məruzə və xəbərlərinin tezisləri. (1956). AzSSR EA, Azərbaycan Tarix Muzeyi. Bakı, 54 s.
8. Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri: bibliografiya. (2016). Tərt. ed. G.Səfərəliyeva; ixt. red. və burax. məsul K.Tahirov; red. L.Axundova. Bakı, 648 s.
9. <https://icherisheher.gov.az/az/70-route/>

Göndərilib: 23.01.2024

Qəbul edilib: 20.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/173-177>

Khayal Hajiyev
ADA University
master student
khajiyev4899@ada.edu.az

DOES IMPLEMENTATION OF OFFSHORE WIND TURBINE POLICY TRULY SUPPORT UK GOVERNMENT TO MEET ITS CLIMATE TARGETS?

Abstract

The United Kingdom's commitment to addressing climate change through offshore wind energy integration is examined in this research. The UK, a pioneer in climate legislation with the Climate Change Act (2008) and a signatory to the Paris Agreement, has set ambitious targets for reducing carbon emissions. Offshore wind energy presents a significant opportunity for the UK to meet these targets while fostering economic growth. This paper evaluates the development of offshore wind energy in the UK, its impact on climate policy, and its economic viability. It discusses the effectiveness of offshore wind farms in reducing greenhouse gas emissions, enhancing energy security, and creating jobs. Furthermore, it analyses the economic feasibility of offshore wind projects, considering factors such as cost-effectiveness, energy market dynamics, and policy incentives. The findings suggest that offshore wind energy is a worthy investment for the UK government, offering a reliable and sustainable solution to climate change while contributing to economic development. The study underscores the importance of accelerating the deployment of offshore wind farms to meet climate targets effectively.

Keywords: *Offshore Wind Energy, United Kingdom, climate change, climate targets renewable energy, economic viability, carbon emissions reduction, energy security, policy incentives, energy market dynamics*

Xəyal Hacıyev
ADA Universiteti
magistrant
khajiyev4899@ada.edu.az

Dəniz Külək Turbinləri siyasətinin həyata keçirilməsi Böyük Britaniya hökumətini iqlim hədəflərinə çatmaq üçün həqiqətən dəstəkləyirmi?

Xülasə

Bu tədqiqatda Böyük Britaniyanın dəniz külək enerjisi inteqrasiyası vasitəsilə iqlim dəyişikliyi ilə bağlı öhdəliyi araşdırılır. İqlim Dəyişikliyi Aktı (2008) ilə iqlim qanunvericiliyində qabaqcıl olan və Paris Sazişini imzalayan Böyük Britaniya karbon emissiyalarını azaltmaq üçün iddialı hədəflər qoyub. Dəniz külək enerjisi Böyük Britaniya üçün iqtisadi artımı gücləndirməklə yanaşı, bu hədəflərə çatmaq üçün əhəmiyyətli bir fürsət təqdim edir. Bu sənəd Böyük Britaniyada dəniz külək enerjisinin inkişafını, onun iqlim siyasətinə təsirini və iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirir. Burada istixana qazlarının emissiyalarının azaldılması, enerji təhlükəsizliyinin artırılması və iş yerlərinin yaradılmasında dəniz külək stansiyalarının effektivliyi müzakirə olunur. Bundan əlavə, o, iqtisadi səmərəliliyi, enerji bazarının dinamikası və siyasət stimulları kimi amilləri nəzərə alaraq dəniz külək layihələrinin iqtisadi məqsədəuyğunluğunu təhlil edir. Nəticələr göstərir ki, dəniz külək enerjisi Böyük Britaniya hökuməti üçün layiqli sərmayədir və iqtisadi inkişafa töhfə verməklə iqlim dəyişikliyinə etibarlı və davamlı həll təklif edir. Tədqiqat iqlim hədəflərini effektiv şəkildə yerinə yetirmək üçün dəniz külək stansiyalarının yerləşdirilməsinin sürətləndirilməsinin vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: Dəniz Külək Enerjisi, Böyük Britaniya, iqlim dəyişikliyi, iqlim hədəfləri, bərpa olunan enerji, iqtisadi həyat qabiliyyəti, karbon emissiyalarının azaldılması, enerji təhlükəsizliyi, siyasət stimulları, enerji bazarının dinamikası

Introduction

The Climate Change Act (2008) set the United Kingdom to be one of the fundamental states to develop a long-term legally binding framework to cut carbon emissions. It includes a target requiring emissions reductions by at least 100% by 2050. To limit the most damaging impacts of climate change, Commonwealth of Nations needs to reduce greenhouse gas emissions dramatically. A wider legal commitment – The Paris Agreement also exists, spanning the UK, the EU and globally, to address climate change. The majority of the UK's greenhouse gas emissions arise from the consumption and production of energy – whether that's transportation, manufacturing goods or just boiling a kettle. Emissions can be reduced by becoming energy efficient and by switching to low-carbon fuels. Both will be necessary to meet UK carbon targets, along with action to tackle non-energy emissions. But even the foremost modern economy will require to cope substantial demand for energy. So, it's necessary to improve towards an energy system based on fuels with low, or no-carbon, content (de-carbonisation) (Ambrose, 2019). This means moving from traditional coal and gas power to nuclear-generated electricity, renewable energy sources and new technologies such as carbon capture and storage. Meanwhile, erecting wind turbines on the United Kingdom's best offshore sites could provide more than enough clean energy to meet the country's electricity demand. In this research paper, I am going to try to illustrate how far the UK has developed on depleting offshore wind energy resources and explain the effects of this integration to government's policy to meet its climate targets. Furthermore, I will analyse future consequences of this climate combat prescription and economic conditions (2).

Offshore wind plants have become one of the most used renewable energy producers in the world. With many benefits such as wind speed consistency, less territory usage, and wildlife security, offshore wind farms have gained large ground as a tool to fight climate change catastrophe. Similarly, the UK government has assimilated the importance of the very technology and started implementation of the farms in larger scope. The question needs to be asked: "Can offshore wind farms make it extremely convenient for the UK to achieve its climate-related goals and be economically cheap to fund the technology's development budget? The UK is one among the most effective locations for offshore alternative energy within the world and is taken into account to be the most effective in Europe. The total offshore alternative energy capability put in within the UK as of February 2019 is eight,183 MW, the largest in the world. The UK became the planet leader of offshore alternative energy generation in Oct 2008 once it overtook Kingdom of Denmark. The UK is still a world leader in offshore wind farm progress, with more increasing installed capacity than any other country now. To secure its environmental sustainability, Great Britain has already installed offshore wind powers the equivalent of 4.5 million homes annually and will generate over 10% of its electricity by 2020 (3). Certainly, integration and expansion of offshore wind plants prevents more carbon dioxide to be released into the air of the island of Great Britain. Having depleted wind turbines for extended period of time, the UK has successfully attained to reduce other traditional energy resources which are playing indispensable role in contamination environment around the island and globally. According to statistics, In 2016, wind power, for the first time, surpassed coal in UK electricity generation. For note, coal is the single biggest contributor to anthropogenic climate change. The burning of coal is chargeable for forty sixth of greenhouse gas emissions worldwide and accounts for seventy-two of total gas (GHG) emissions from the electricity sector. Furthermore, in the first quarter of 2018 wind energy production surpassed nuclear power generation for the first time. These two of many examples are the proof of UK's environmentally friendly policy prescription (4). In addition to being focal green energy resource, offshore wind power consumption has also been proved to be positive contributor to energy security of the UK. As emphasized above, the wind is a free and non-exhaustible resource,

and as a windy island, the UK is uniquely well positioned to take advantage of it. Among a group of 16 wind-generating countries analysed in 2007, the UK had the highest estimated average capacity factor (the ratio of energy generated per capacity of wind power) of any country, nearly 50% higher than Germany and 20% higher than Spain. In the same way that the North Sea enabled the UK to become self-sufficient in oil up to the end of the 20th century. Onshore and offshore wind can help to make the UK more self-sufficient in energy over the first half of the 21st century by contributing a reduction in the energy supply gap by 2020 and carbon acid gas reduction. Unlike onshore wind power farms, by placing wind turbines in the middle of the ocean, the strength and uniformity of these winds have the potential to produce an impressive amount of energy as compared to ancient wind farms (5). For example, a turbine that is placed in a location with a typical wind speed of 16 miles per hour (mph) is estimated to produce 50% more electricity than a wind turbine that is placed in a location where the average wind speed is 14 mph. It is estimated that in the United Kingdom alone, approximately 50% of the total population lives along coastal areas, therefore the energy costs and demands of these areas can be extremely high. The use of offshore wind farms can therefore meet these energy needs, particularly in major UK coastal cities such as Bournemouth City, Weymouth and Portsmouth. All the factors mentioned above, once again profoundly illustrate and prove that offshore wind energy production has and will assist government to reach its climate targets and keep these goals improving in many ways (6).

Are offshore wind turbines really worthy? Are they going to support UK government economically as well as meet its climate targets? When we talk about climate change and how tackle with it, it is equally necessary that we consider economical side of the issue. The economic viability of offshore wind depends on the placement of a project, the existing energy market and policy incentives. Although the power produced by the three proposed offshore wind farms in the UK will be expensive, the UK Ministry of Economy has approved the power purchase agreements because the projects could help meet the country's renewable energy goals and provide a stable source of clean energy over the long run. In urban, densely underpopulated states on the region, a congested electricity grid, lack of suitable land for onshore wind, and high electricity prices make offshore wind relatively more attractive (Association, 2019). UK for a long time has been hesitant to apply offshore wind turbines because of its high costs. However, recent statistics show that it is actually cost effective to apply the farms in long term. The cost of electricity coming from renewable sources has been plummeting and we're now reaching the point in which such energy is cheaper than burning fossil fuels. Between 2016 and 2021 nearly £19bn is being invested in offshore wind in the UK and the cost of new offshore wind has fallen by 50% since 2015 and it is now one of the lowest cost options for new power in the UK – cheaper than new gas and nuclear power. Incorporating 29GW of offshore wind and 11GW of onshore wind into the UK's electricity system would result in a net addition of 8% to retail electricity prices and less than two hundredth to wholesale electricity costs by 2020 in our base case state of affairs. Successfully achieving the cost reductions outlined in this study would reduce these to a net addition of 1% to retail electricity prices and 3% to wholesale electricity prices by 2020 (Crabtree, Zappala, Hogg, 2015: 727-746). If petrol costs keep its prices higher than 90p/therm, offshore wind electricity production would be able to diminish electricity prices. gas. Offshore and onshore wind deployment at scale by 2020 would reduce the UK's reliance on gas imports, replace nearly half of the demand/supply gap created by decommissioning conventional plant and reduce UK carbon emissions by 14%, as part of a wider portfolio of measures required to reduce emissions by 60-80% by 2050. In addition to being economically (in terms of cost-benefit) consistent with UK climate targets, offshore wind power plants also play majestic role in supplying population with jobs and reliable source of income. The Jobs associate degreed Economic Development Impacts (JEDI) model is made off studies of actual and measured economic development edges of wind farms in an easy-to-use, and free, format. Wind development companies frequently develop their own estimates of job and economic development impacts based on their own experiences; but those studies and their methodologies are not always publicly available. As such, company-sponsored studies can be criticized as self-serving or overly

optimistic. Despite these assumptions, complementing nice Britain's five hundred wind producing facilities, the trade presently supports quite thirty thousand jobs in services like producing, installation, and maintenance in nearly each state, serving to wind become a bigger a part of our country's clean energy combine. As the trade keeps its increase, demand will accelerate for employees who have the capacity to build, conduct, and maintain offshore wind energy projects (9). In addition, America can would like staff up and down the availability chain to manufacture and assemble rotary engine elements and supply monetary, legal, and different support services. These staff also will stimulate native economies through their payment, which will spur additional hiring and business growth in their communities. The offshore wind sector has set out ambitious plans for a transformative sector deal that will generate tens of thousands of highly productive, skilled jobs across the UK and make offshore wind the backbone of a clean, reliable and reasonable energy system. Furthermore, it is very necessary for UK authorities to consider the economical side of the wind power plants, since fighting climate change could be very costly and may have detrimental impacts on the UK government's budget. As mentioned above, Land-based utility-scale wind is one of the lowest-priced energy sources available today, costing between two and six cents per kilowatt-hour, depending on the wind resource and the particular project's financing. Since wind farms ' power is sold over a long period of time at a fixed price and their oil is free, wind energy mitigates the market volatility that fuel costs bring to traditional energy sources (Committee on Climate Change, 2019).

Conclusion

In conclusion, not only the United Kingdom has the natural potential to integrate offshore wind power production to its electricity system, but its climate targets necessitate the very technology to be implemented in the near future. Given the crucial time frame up to 2020 during which emissions must start to decline, the speed of deployment of wind farms is of key importance for UK in combating climate change and fulfill its environment preservation policy. The UK Government holds the biggest lever to immediately reduce the cost of the 21GW of offshore wind power required to meet the EU 2020 targets beyond the 8GW already planned. Negotiating the relaxation of potential site constraints as part of its Strategic Environment Assessment (SEA) could reduce the investment cost of delivering 29GW of offshore wind power capacity by up to £16bn. If gas prices were to remain at the current forward rates predicted¹⁰⁶, then adding 40GW of wind energy would be cost effective or even be cheaper than conventional thermal generation and should be given the highest priority. Hence, wind power seems like the most reliable option that could be utilized to preserve mother nature. It already helps for decarbonisation process while contributing to economic growth in many countries proving it will continue to be a leading solution against climate change globally (11).

References

1. Ambrose, J. (2019). Offshore windfarms 'can provide more electricity than the world needs'. [online]
2. The Guardian. Available at: <https://www.theguardian.com/environment/2019/oct/24/offshore-windfarms-can-provide-more-electricity-than-the-world-needs> [Accessed 31 Oct. 2019].
3. Nortonrosefulbright.com. (2019). UK offshore wind: What impact is Brexit likely to have on the UK's offshore wind industry?. [online] Available at: <https://www.nortonrosefulbright.com/en/knowledge/publications/6561d296/uk-offshore-wind-what-impact-is-brex-it-likely-to-have-on-the-uks-offshore-wind-industry> [Accessed 31 Oct. 2019].
4. Carbontrust.com. (2019). [online] Available at: <https://www.carbontrust.com/media/42162/ctc743-offshore-wind-power.pdf> [Accessed 31 Oct. 2019].
5. Wwindea.org. (2019). [online] Available at:

- https://www.wwindea.org/wp-content/uploads/2018/06/UK_full.pdf [Accessed 31 Oct. 2019].
6. Energy.gov. (2019). Advantages and Challenges of Wind Energy. [online] Available at: <https://www.energy.gov/eere/wind/advantages-and-challenges-wind-energy> [Accessed 31 Oct. 2019].
 7. Association, R. (2019). Wind Energy Statistics - RenewableUK. [online] Renewableuk.com. Available at: <https://www.renewableuk.com/page/UKWEDhome/Wind-Energy-Statistics.htm> [Accessed 1 Nov. 2019].
 8. Crabtree, C., Zappala, D., Hogg, S. (2015). Wind energy: UK experiences and offshore operational challenges. Proceedings of the Institution of Mechanical Engineers, Part A: Journal of Power and Energy, 229(7), pp.727-746.
 9. GOV.UK. (2019). Offshore wind energy revolution to provide a third of all UK electricity by 2030. [online] Available at: <https://www.gov.uk/government/news/offshore-wind-energy-revolution-to-provide-a-third-of-all-uk-electricity-by-2030> [Accessed 1 Nov. 2019].
 10. Committee on Climate Change. (2019). UK regulations: the Climate Change Act - Committee on Climate Change. [online] Available at: <https://www.theccc.org.uk/tackling-climate-change/the-legal-landscape/the-climate-change-act/> [Accessed 1 Nov. 2019].
 11. Bloomberg.com. (2019). Bloomberg - Are you a robot?. [online] Available at: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-09-20/plunging-offshore-wind-costs-could-soon-end-u-k-subsidies> [Accessed 1 Nov. 2019].

Received: 01.01.2024

Accepted: 25.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/178-185>

Səbinə Poladova
Azərbaycan Dillər Universiteti
Orcid ID: 0000-0003-4886-971X
poladova_sabina@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN KIPLƏŞƏN-PARTLAYIŞLI SAMİT FONEMLƏRİNİN SPEKTRAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Uzun illərdir ki, ingilis dilində samitlərin kəmiyyət xüsusiyyətlərinə lazımi diqqət yetirilməyib. Bu problemə səthi münasibətin məntiqi nəticəsi olaraq dilçilik ədəbiyyatında müasir ingilis dilində samit fonemlərin kəmiyyət göstəriciləri ilə bağlı hələ də konsensus yoxdur. Məqaləyə əsasən tədqiqat işimizdə ingilis dilinin /p/ samitinin spektral təhlili üzrə apardığımız eksperimentdən bir hissə daxil edilib. Eksperimentdə, samit fonemlərin spektral təhlilində kar və cingiltili samitlər arasındakı ziddiyyətə xüsusi diqqət yetirilmişdir ki, bu da /p/ samitinin eyni fonetik mövqələrdə məruz qaldığı dəyişiklikləri müəyyən etməyə imkan verib. Məqalənin məqsədi aparılmış eksperimental tədqiqat nəticəsində müxtəlif növ sözlərdə fərqli fonetik mövqələrdə olan ingilis /p/ kipləşən-partlayışlı samitinin fonetik dəyişikliklərini aşkar etməkdir. Eksperimental fonetik təhlilə daxil edilmiş sözlərin spektroqrafik təsvirləri alınmış və əldə edilən spektroqramların seqmentasiyası aparılmışdır. Bundan sonra seqmentləşdirilmiş spektroqramlarda müvafiq samitlərin spektroqrafik mənalari müəyyən edilmişdir. Akustik təhlil apararkən bəzi nəzəri suallara cavab tapmağa çalışmışıq: a) təhlil edilən kipləşən-partlayışlı samitlərin formalaşmasında səsin iştirak dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi; b) tədqiq olunan kipləşən-partlayışlı samitlərdə partlayışın intensivlik dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi; c) kipləşən və partlayışlı fazaların səs uzunluğu arasındakı əlaqənin müəyyən edilməsi.

Açar sözlər: fonem, variant, spektral xüsusiyyət, kipləşən-partlayışlı samitlər, kar-cingiltili samitlər

Sabina Poladova
Azerbaijan University of Languages
Orcid ID: 0000-0003-4886-971X
poladova_sabina@mail.ru

Spectral properties of English occlusion-plosive consonant phonemes

Abstract

There has been little attention given in recent years to the quantitative characteristics of consonants in the English language. As a logical consequence of a superficial attitude to this problem, there is still no consensus on the quantitative indicators of consonant phonemes in modern English in linguistic literature. This article includes a part of the experiment we conducted in our research work on the spectral analysis of the consonant /p/ of the English language. In this study on the spectral analysis of consonant phonemes, special attention was paid to the contrast between voiceless and voiced consonants, which made it possible to determine the changes that the /p/ consonant undergoes in the same phonetic positions.

This article aims to reveal the phonetic changes of the English occlusion-plosive consonant /p/ in different phonetic positions in different types of words as a result of a research study. In the study, spectrographic images of the words included in the experimental phonetic analysis were obtained and segmented. Thereafter, the spectrographic meanings of the corresponding consonants were determined in the segmented spectrograms. When conducting an acoustic analysis, we tried to find answers to the following theoretical problems: a) determination of the degree of voice

participation in the formation of the occlusion-explosive consonants; b) determination of the degree of intensity of the explosion in the studied occlusion-explosive consonants; c) determination of the relationship between the sound length of the occlusion and explosive phases.

Keywords: *phoneme, variant, spectral feature, occlusion-explosive consonants, voiceless consonants*

Giriş

Səsli nitqin öyrənilməsi hər hansı bir dilin fonoloji sisteminin həyata keçirilmə imkanlarını, doğma və yad dillərdə nitqin qurulma xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, həmçinin nitqin həmsöhbətə təsir imkanlarını öyrənmək baxımından vacibdir. Səsli nitqin xüsusi elektroakustik alətlərin köməyi ilə tədqiqi alimlər üçün yeni və geniş imkanlar açır: birincisi, bu, sintaqmatikada fonoloji sistemin işləmə prosesinə daha dərinə nüfuz etməyə imkan verir; ikincisi, nitq istehsalının dinamikasını və dil daşıyıcılarının nitqinin qavranılmasını düzgün izləməyə imkan verir; üçüncüsü, natiqin kommunikativ aktda həmsöhbətinə çatdırmağa çalışdığı fonetik vasitələri və ifadəli çalarları çatdırmaq üsullarının tükənməz potensialını araşdırmağa imkan verir.

İngilis dilinin samit səslərinin akustik xüsusiyyətləri haqqında müvafiq məlumat əldə etmək və səs signallarını təhlil etmək üçün hazırlanmış və nitq signalının osiloqramı və spektroqramı ilə eyni dərəcədə işləməyə, habelə istənilən seqmentini dəfələrlə dinləməyə imkan verən "Praat" sisteminin müasir kompüter proqramından istifadə etdik. Eksperimental materialın ayrı-ayrı fraqmentlərini dəfələrlə dinləmək imkanı ayrıca osiloqramlarda və spektroqramlarda fərdi səslərin sərhədlərini müəyyənləşdirməyə və aydınlaşdırmağa imkan verir. Spektral təhlil tədqiqatçıya insan nitqinin səslərini öyrənmək üçün formant göstəricilərinin akustik ölçülməsini nəzərdən keçirməyə və araşdırmağa imkan verir. Nitq signalında ayrı-ayrı səslərin akustik təhlili zamanı bu və ya digər samit seqmentinə uyğun gələn seqmentlər müəyyən edilmişdir. Seçilmiş səs seqmentində biz tələffüz parçasına uyğun stasionar sahə müəyyən etdik. Səslənən nitqi seqmentləşdirərkən, nitq axınındakı qonşu səslərin artikulyar qarşılıqlı təsirlərindən asılı olaraq müəyyən dərəcədə konvensiya ilə edildiyi mümkün halları da nəzərə aldığımızı.

Müxtəlif samit səslər arasındakı keyfiyyət fərqləri, daha doğrusu, linqvistik məlumatlara görə, kifayət qədər mürəkkəb artikulyar nisbətlərlə səslərin artikulyar xüsusiyyətləri ilə birbaşa əlaqəli olan ilk iki formantın – F_I, F_{II} tezliklərinin qarşılıqlı tənzimlənməsi ilə müəyyən edilmişdir. Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən ən informativi ilk iki formantdır: F_I sait səsinin nə qədər açıq və ya qapalı olduğunu, F_{II} isə sait səsinin nə qədər frontal və ya arxa dildə olduğunu əyani şəkildə əks etdirir.

Alınmış spektroqramlar əsasında samit səslərin akustik parametrləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, təhlil edilən samitlərdə, samit səslərə xas olan tipik titrəyişlərin müddəti ölçülməklə əvvəldən axıra qədər qeydə alınıb. Bəzən samit səsin səsli-küylü hissəsi spektroqramda aydın qeydə alınmadığından samit səsin cingiltili və kar hissələrinin müddəti samit səsin özünün öz müddəti kimi qəbul edilirdi. Belə ki, sözün əvvəlində və ortasında gələn cingiltili samitlər sözün sonunda qarşılaşır. Məhz buna görə də biz kipləşən-partlayışlı kar samit səsinin mütləq müddətini təyin edərkən ilkin kvazperiodik səsli vibrasiyaları nəzərə almışıq.

Bir sıra linqvistik əsərlərdə samit səslərdə kar/cingiltili və güclü/zəif əlamətlərinin paralel fəaliyyət göstərməsi və onların müəyyən fonetik mövqelərdə qarşılıqlı mübadiləsindən bəhs edilir (Zinder, 2007: 576). Lakin bu akustik xüsusiyyətlərin paralel fəaliyyət göstərməsi belə onların konkret dilin fonoloji sistemində bərabərliyini sübut etmir. Məsələn, müasir ingilis dilində sözlərin sonunda cingiltili samitlərin kar samitlərlə avtomatik növbələşməsinə samitlərin kar/cingiltili qarşılıqlı mübadiləsini əsas fərqləndirici əlamət kimi hesab etmək linqvistik əsas sayıla bilər. L.R.Zinder (1957) hesab edir ki, "kar/cingiltili" və "güclü/zəif" kimi xüsusiyyətlər eyni əlamət üçün mahiyyətə fərqli anlayışlardır, çünki ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, eyni dildə cingiltili samitlər adətən kar samitlərdən daha zəif olur" (Zinder, 1957: 420).

Dünyanın bütün dillərində bir-birinə zidd olan kar və cingiltili samit fonemlər mövcuddur. İngilis dilinin fonem sistemində kar/cingiltili küylü samitlər ən ziddiyyətli məsələlərdən biridir. Bu ziddiyyətin də əsasında səsin formalaşması və ya səs qatlarının titrəməsi durur. Lakin samit səslərin

səsin varlığına/yoxluğuna görə bir-birini fərqləndirən cütlərə bölünməsi heç də alimlər tərəfindən birmənalı şəkildə qarşılanmayıb. Samitlərin fonoloji sistemində karlığın və cingiltiliyin akustik xüsusiyyəti yalnız küylü samitlər qrupunu əhatə edir (Nuqamanova, 2006). Sözlərin sonunda cingiltili samitlər çox vaxt kar korrelyasiya ilə əvəzlənir. İngilis samitlərinin alt sistemində aşağıdakı xüsusi (privativ) qarşılaşmalar mövcuddur: /t-d/, /p-b/, /k-g/, /s-z/, /f-v/, /ʒ-j/.

Müasir ingilis dilinin fonoloji sistemində /t/ və /d/ samit fonemləri bütün kipləşən-partlayışlı fonemlər arasında ən əhəmiyyətli hesab olunur. Bu nəzəri mövqə aşağıdakı linqvistik amillərlə dəstəklənir: a) kipləşən-partlayışlı samitlər /t/ və /d/ ingilis samit fonemləri arasında ən çox işlənən səslərdəndir; b) /t/ və /d/ samit səsləri geniş dəyişkənliyi ilə seçilir və kombinator-mövqə prosesləri baxımından son dərəcə dəyişkəndir.

İngilis küylü samitlərinə xas olan kar/cingiltili və güclü/zəif korrelyasiyalarının qarşılıqlı əlaqəsinə görə kar/cingiltili kimi fonetik xüsusiyyətinin əhəmiyyəti çox vaxt bəzi alimlər tərəfindən haqlı olaraq tənqid olunur. Belə ki, kar/cingiltili kimi fonemlərin korrelyasiyasının kipləşən-partlayışlı samitlərin əsasında həyata keçirilməsi üçün ən yaxşı şəraiti novlu samitlərin artikulyar xüsusiyyətləri təmin edir. Beləliklə, P.Martinetin (1936) fikrincə, *“səsin sonorluğu artikulyasiyanın gücü ilə birlikdə nəzərə alınmalıdır, çünki o, təkbaşına aparıcı amil ola bilməz”*. Cingiltili samitlərin əmələ gəlməsində səslə yanaşı, partlayışın intensivliyi, özündən sonra gələn saitin bu partlayışa məruz qalma müddəti və sait səsinin keçid mərhələsinin xüsusiyyətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cingiltili samitlərin məruz qalma intensivliyi və müddəti müvafiq kar samitlərdən daha qısa və çox zəifdir. Ümumiyyətlə, cingiltili /b/, /d/, /g/ samit səslərindən sonra gələn saitlərin uzunluq müddəti, /p/, /t/, /k/ kar samitlərindən əvvəl gələn saitlərin uzunluq müddətindən bəhə böyükdür (Martinet, 1936; Zeynalova, 2009).

Tələffüz aparatının fəaliyyətinin öyrənilməsi əsasında, eləcə də spektral və osilloqrafik təhlilin nəticələri əsasında alimlər kar və cingiltili samitlərin yeni təsvirini verməyə çalışırlar. Buna görə də, ingilis dilinin "kar" və "cingiltili" samit səslərinin xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq gərginlik /qeyri-gərginlik parametrləri təklif olunur (Cohen, 1969). Hətta bu izahat belə samit səslərin əmələ gəlməsində səsin varlığı-yoxluğu meyarının əhəmiyyətini azaltmır. Fikrimizcə, "kar" və "cingiltili" samitlərin əmələ gəlməsində və tanınmasında səs xüsusiyyətinin rolunu düzgün qiymətləndirməyin heç bir elmi əsası yoxdur. Səs faktoru kipləşən samitlərin tədqiqində xüsusilə zəruridir, çünki dünyanın bəzi dillərində "kar" və "cingiltili" samitlər arasındakı fərq məhz "səs formalaşmasının başlanğıcı" deyilən parametərə əsaslanır.

Təbii ki, burada kipləşmənin açılma anından əvvəl, onunla üst-üstə düşən və ya onunla müqayisədə gecikdirilən səs tellərinin titrəyişli hərəkətlərinin başlanğıc anı nəzərdə tutulur. Cingiltili samitlərin formalaşması ilə səs formalaşmasının başlanğıcı kar samitlərin tələffüzündən daha tez baş verir. İngilis dilində cingiltili samitlərin əmələ gəlməsi ilə səs əmələ gəlməsinin başlanğıcı kipləşmə anı ilə eyni vaxtda baş verir və kar samitlərin əmələ gəlməsi ilə "səs əmələ gəlməsinin başlanğıcı" kipləşmə anı ilə müqayisədə təxminən 60-80 m/s gecikir.

Kar və cingiltili kipləşən-partlayışlı samitlərin əsas akustik fərqləndirici xüsusiyyəti səsin müddətidir (uzunluğudur) - Kar kipləşən-partlayışlı samitlər uzun səsə, cingiltili kipləşən-partlayışlı samitlər isə əksinə qısa səsə malikdir. Səslənən nitqində kar/cingiltili və ya aspirasiya edilmiş/aspirasiya edilməmiş samitlərin tanınması səsin işə salınma vaxtından asılıdır (buna linqvistik mənbələrində VOT -voice onset time - deyilir). İngilis dilində kipləşən-partlayışlı kar və cingiltili samitlərin tanınması ilə bağlı C.Catford (1977) yazır: *“Müasir ingilis dilində sait səslər cingiltili samitlərdən əvvəl gələrsə daha uzun, kar samitlərdən sonra gələrsə daha qısa olur. Məsələn, "cat - cad" və "ceise - ceize" kimi ingilis sözlərində kar samitlər ardıcıl olaraq öz cingiltili cütlərindən uzun olduğu halda, kar samitlərdən əvvəlki saitlər cingiltili samitlərdən əvvəlki saitlərdən qısadır”* (Catford, 1977: 278).

İngilis dilində cingiltili samitlər yarımcingiltili və ya qeyri-yarımcingiltilidir. Burada yenə L.R.Zinderin (1969) fikrinə müraciət etmək lazımdır ki, ona görə *“yarımcingiltili samitlər səsin bütün samit boyu səslənməməsi ilə xarakterizə olunur. ... əvvəlində samit səslər cingiltili, sonunda isə karlaşa və ya əksinə ola bilər. Əgər bu kipləşən samitdirsə, o zaman o cingiltili kipləşən və kar*

partlayışlı və ya kar kipləşən və cingiltili partlayışlı ola bilər". Bundan əlavə, samit səsi tanınmasında cingiltili hissənin nisbi müddəti və bütövlükdə samitin mütləq müddəti mühüm rol oynayır. Kipləşən-partlayışlı cingiltili samitlərdə kipləşmə anında, kar samitlərdə isə partlayışdan əvvəl səsin olmamasını sıfır kimi deyil, müəyyən akustik qiymət kimi qəbul etmək məqsədaşdır. İngilis kar samitlərini tələffüz edərkən, artikulyasiya nöqtəyi-nəzərindən kipləşmənin uzunluğuna heç bir məhdudiyət yoxdur və samitlərin cingiltili cütlərində kipləşmə uzun sürə bilməz (Zinder, 1969: 109-116).

Samitlərin keyfiyyət və kəmiyyət dəyişməsi, ilk növbədə, aydın olmayan artikulyasiya və tələffüz gücünün zəifləməsi ilə əlaqədardır. Nitq axınıdakı samit səslərin modifikasiyası adi haldan daha fərqli tələffüz nəticəsində də baş verə bilər. Bu dəyişikliklər nadir hallarda baş verir və adətən vurğu ilə yaranır. Bu, əsasən kipləşən-partlayışlı və novlu samitlərə, daha az dərəcədə hamar olanlara təsir edir və titrəyişli samit səslərə ümumiyyətlə təsir etmir (Scherba, 1958). Gərgin artikulyasiya ilə bağlı fonetik dəyişikliklər tələffüzün zəifləməsi nəticəsində yaranan dəyişikliklərdən bir neçə dəfə kiçikdir.

Sait səslərdən fərqli olaraq spektroqramlarda samit səslər aydın formant quruluşuna malik deyildir. Yalnız sonor samitlər, xüsusən də saitlər arasında olan səslər spektral modelinə görə sait fonemlərinə ən yaxındır. Sonorları sait səslərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət onların intensivliyinin aşağı olmasıdır. Kipləşən-partlayışlı kar samitləri xarakterizə edən spektral komponentlərin paylanması da spesifikliyinə görə diqqəti cəlb edir. Onların formalaşmasında, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, impulsu küyün olmasıdır. Spektrin tərkibi praktiki olaraq bütün tezlik diapazonunda paylanmışdır və bu samitlər üçün partlayışın müddəti əhəmiyyətli dərəcədə qısadır. L.R.Zinder (1969) kipləşən samitlərinin spektroqrafik qanunauyğunluqlarını xarakterizə edərək qeyd edir ki, *"spektroqramlarda cingiltili samitlər natiqin səsinin əsas tonuna uyğun gələn aşağı tezlikli komponentlərin olması ilə seçilir: bu komponentlər sıfır formant F0 adlanır. Çox vaxt bu formant birinci formant F1 ilə birləşir"*.

Bu tədqiqat ingiliscə kipləşən-partlayışlı samitlərin spektroqrafik tədqiqi - /p/ samitinin keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərinin həyata keçirilməsinə birbaşa təsir edən fonetik mövqeləri nəzərə alaraq aparılmışdır:

- fonetik mövqe: kipləşən-partlayışlı cingiltili samitlər sözün strukturunda (ilkin, orta və son) yer tutur;

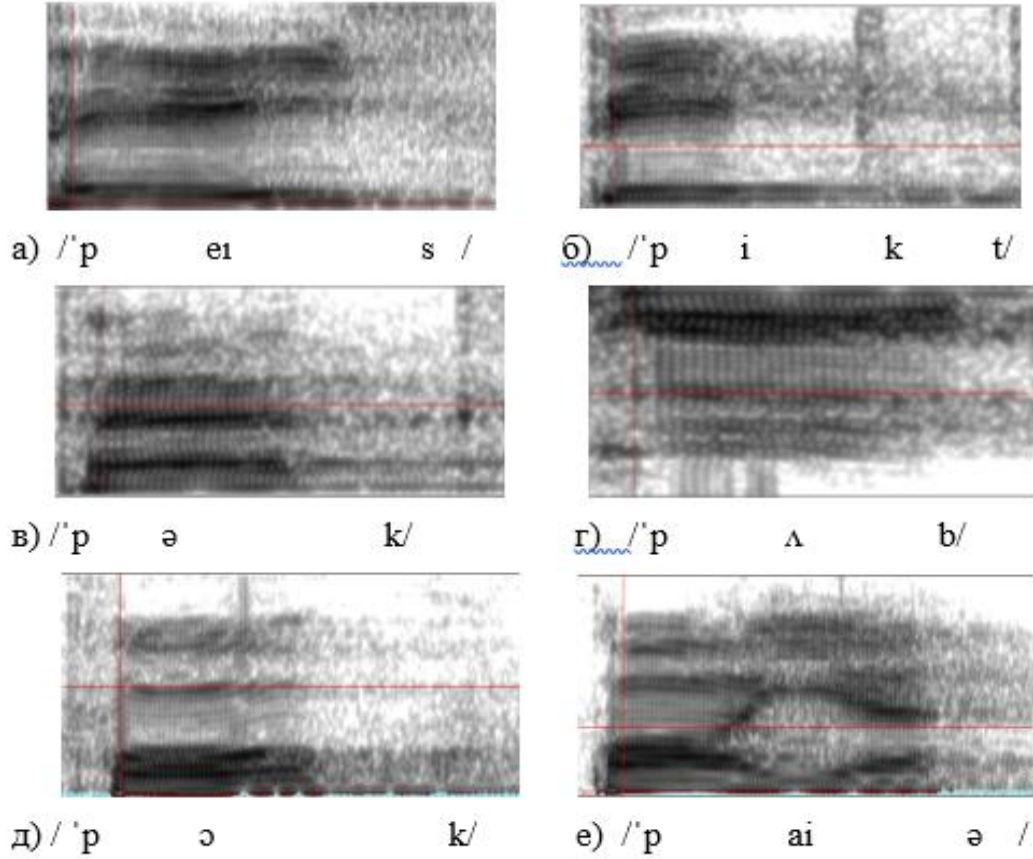
- fonetik mühit: intervokal; sözün mütləq sonu; cingiltili küylü səsdən əvvəl və sonra; kar küylü səsdən əvvəl və sonra; sonor səsdən əvvəl və sonra və s. Spektroqrafik təhlilin əsas vəzifəsi ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı samitlərinin invariant spektral xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və əldə edilmiş akustik məlumatlar əsasında ingilis samit fonemlərinin təsnifatını müəyyən etməkdir. Bizim işimizdə təhlil edilən obyektlər kipləşən-partlayışlı samitlərin səs reallaşmasının spektral şəkilləridir. Hər bir samiti xarakterizə edən və fonemik obrazını yaratmağa imkan verən spektral parametrlər müəyyən edilmişdir.

Sözlərin baş hərflərindəki kipləşən-partlayışlı /p/ samitinin səsi müxtəlif sait fonemlərdən əvvəl gəlir. "pace" [peɪs], "page" [peɪdʒ], "pain" [peɪn], "pair" [peə], "palate" [pælt] sözlərindəki /a/ saitindən əvvəl qeyd olunan samitin orta statistik müddəti, bütün diktörün göstəricilərinə görə, 92 m/san-dır. "piano" [ˈpjænəʊ], "picket" [ˈpɪkɪt], "picture" [ˈpɪktʃə], "piggy" [ˈpɪɡɪ], "pike" [ˈpaɪk], "pink" [pɪŋk] sözlərindəki /i/ saitindən əvvəl mövcud samitin uzunluğu 86 m/san təşkil edir. Növbəti "peace" [ˈpiːs], "pear" [peə], "people" [ˈpiːpl], "perfect" [ˈpɜːfɪkt], "perhaps" [pəˈhæps], "perk" [pɜːk], "pert" [pɜːt], "petrol" [ˈpetr(ə)l] sözlərdə /e/ saitindən əvvəl işlənmə uzunluğu 83 m/san-dır. /u/ saitindən əvvəl "pub" [pʌb], "puce" [pjuːs], "puddle" [ˈpʌdl], "puffy" [ˈpʌfi] tipli sözlərdə

/p/ samitinin səslənmə uzunluğu 97 m/san-dır. İngilis dilindəki "pock" [pɒk], "poem" [ˈpəʊɪm], "pole" [pəʊl], "police" [pəˈliːs], "point" [pɔɪnt], "polite" [pəˈlaɪt], "poker" [ˈpəʊkə], "polar" [ˈpəʊlə], "poll" [pəʊl] sözlərində bu samit səsin /o/ saitindən əvvəl orta uzunluğu 94 m/san təşkil edir. Bu samit səsin ingilis dilindəki "pyre" [ˈpaɪə], "pyramid" [ˈpɪrəˌmɪd], "pyjamas" [ˈpɛdʒ aːˈmæz], "pygmy" [ˈpɪɡmi]

['pɪɡmɪ] sözlərində /y/ sait səmindən əvvəl orta uzunluğu 81 m/san təşkil edir (bax. Şəkil 1. a, b, c, d, e, f).

SS və SSS (samit + sait və ya samit + sait + samit) birləşməsində ilkin fonetik vəziyyətdə kipləşən-partlayışlı kar samit /p/ təhlil olunan ingilis sözlərinin spektroqramlarında sıfıra uyğun gələn kar kipləşmə zamanı cingiltili partlayışla xarakterizə olunur (bax. Şəkil 1. a, b, c, d, e, f).

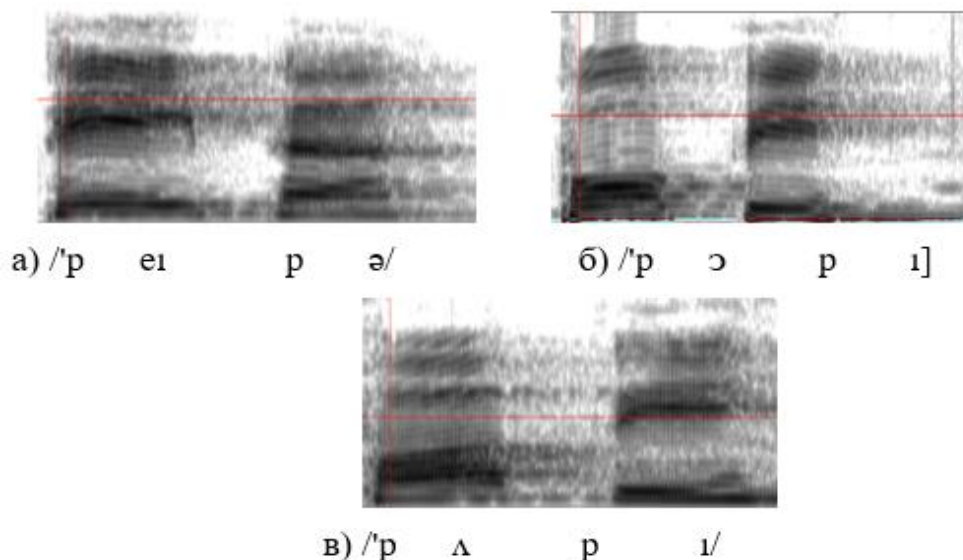

Şəkil 1. a, b, c, d, e, f

Sözlərin spektroqramı a) “pace” [peɪs], b) “picket” [ˈpɪkɪt], c) “perk” [ˈpɜːk],
d) “pub” [pʌb], e) “pock” [pɒk], f) “pyre” [ˈpaɪə]

Sözlərin ortasında bu samit SS, SSS heca modeli ilə “paper” [ˈpeɪpə], “pappy” [ˈpæpɪ], “papacy” [ˈpeɪpəsi], “paprika” [ˈpæprɪkə], “pepper” [ˈpepə], “peppery” [ˈpepəri], “people” [ˈpiːpl], “poppy” [ˈpɒpɪ], “poplar” [ˈpɒplə], “pupa” [ˈpjuːpə], “puppet” [ˈpʌpɪt], “puppy” [ˈpʌpɪ] sözlərdə 81 m/san. orta statistik uzunluğa malikdir.

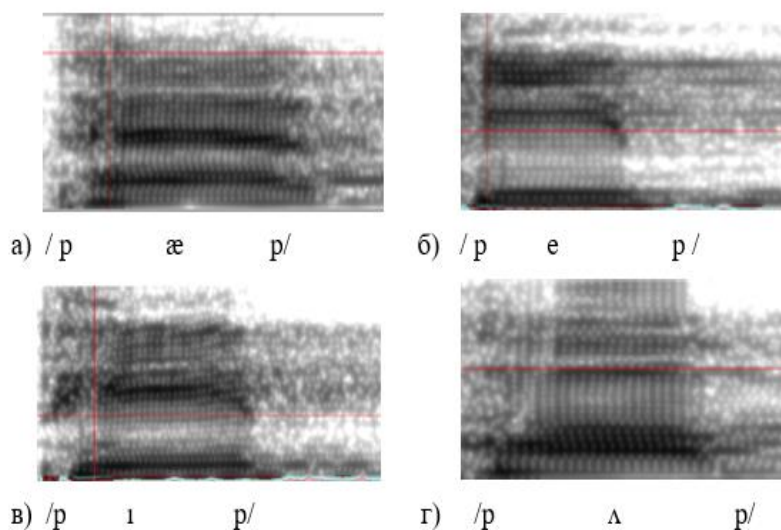
Başlanğıc və vokal mövqələrdə olan kar /p/ samitinin müqayisəsi onun başlanğıc hecadakı samitlərin spektrindən fərqi göstərir; küylü format samit spektroqramında saitlər arasındakı vəziyyətdə sabitləşir. Bu o deməkdir ki, /p/ samitinin akustik nöqtəyi-nəzərdən kar olmasına baxmayaraq, fonetik mövqeyindən asılı olaraq səslənmə faktı onun akustik parametrlərində qeydə alınır (bax şəkil. 2. a, b, c). İntervokal vəziyyətdə “pappy” [ˈpæpɪ], “pepper” [ˈpepə], “peppery” [ˈpepəri], “poppy” [ˈpɒpɪ], “puppet” [ˈpʌpɪt] sözlərində /p/ samit fonemi tapıldı və spektroqram məlumatlarını müqayisə edərkən məlum olur ki, birinci halda aspirasiya həqiqətən praktik olaraq yoxdur, lakin samitin özü diktorlar tərəfindən tələffüz olunur, çünki partlayış anı spektrdə əks olunur (bax şəkil. 2. b, c).

Şəkil 2. a, b, c

Sözlərin spektroqramı a) “paper” [ˈpeɪpə], b) “poppy” [ˈpɒpi], c) “puppy” [ˈpʌpi]

Son mövqedə SSS heca modelindən olan “pap” [pæp], “pep” [pep], “pip” [piɪp], “pipe” [ˈpaɪp], “pop” [pɒp], “pope” [ˈpɒvɪp], “pup” [pʌp], “tape” [ˈteɪp], “tap” [tæp] sözlərdə bu samitin müddəti 112 m/san-dır. (bax. şək. 3. a, b, c, d).

Şəkil 3. a, b, c, d

Sözlərin spektroqramı a) “pap” [pæp], b) “pep” [pep], v) “pip” [piɪp], g) “pup” [pʌp],

Sözlərin sonunda kipləşən-partlayışlı kar samitləri tələffüz edərkən aspirasiyanın olub-olmamasını təyin edərkən, aspirasiya partlayış anı ilə sonrakı saitənin başlanğıcı və ya səsənin dayandırılması arasındakı qeyri dövrü titrəyişə uyğun gələn spektroqramların və ya osiloqramların məlumatlarından istifadə olunur (Verdiyeva, Veysəlli, Ağayeva, 1981: 99).

/p/ kar samitinin uzunluğunun akustik göstəricilərinə əsasən deyə bilərik ki, bu parametrlər üçün ən yaxşı fonetik vəziyyət sözün mütləq sonudur. Spektroqramlardan görünür ki, sözlərin sonundakı samitlər sait elementinə malikdir - aşağı tezlikli bölgədə artım baş verir, küyün uzunluğu artır və bu küyün formant quruluşunu yaradır.

Təhlil olunan sözlərin spektrogramında bu "saitşəkilli nümunə" nin görünməsi artikulyasiya aparatının saitlə bitən ən əlverişli ardıcılığı yaratmaq istəyinin nəticəsidir (bax şəkil. 3. a, b, c, d). Yaranan kipləşən-partlayışlı samitlərin rəqəmsal göstəriciləri, əhəmiyyətli akustik xüsusiyyətlərin bu samitlərin spektrində deyil, sonrakı saitlərin spektrində, daha doğrusu, samitdən saitə keçidin akustik xüsusiyyətlərində "saxlanıldığı" fikrini bir daha sübut edir. Bu fikrin əyani sübutu kimi samit+saitinə (SS) modelinə görə eyni samitin müxtəlif saitlərin qarşısında dayanıb dayanmamasından asılı olaraq ifadənin mənalınının və spektral təsvirin parlaqlıq dərəcələrinin və akustik parametrlərin dəyişdirilməsinə bir nümunə verilə bilər. /p/ kar samit tezliyinə gəlincə, burada keyfiyyət-kəmiyyət mənzərəsi nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişir. Spektrogramlarda səsin intensivliyi adətən səsin müəyyən hissəsinin qaralması kimi ifadə edilir. Kar samitlərin meydana gəlməsi zamanı akustik sıfırın ardınca spektrogramlarda küylü komponentlərin az sayda tezliyi ilə təmsil olunan və bu kar samitlərin intensivliyini əks etdirən bir partlayış baş verir (bax şəkil. 1. a, b, c, d, e; 2. a, b, c; 3. a, b, c, d).

Kipləşən-partlayışlı kar samitlərin intensivliyi bilavasitə həm samitin daxili keyfiyyətindən, həm də ondan sonra gələn sait səsin akustik xüsusiyyətlərindən asılıdır. Əgər samitdən sonra geniş spektrli sait səs gəlirsə, samit səsin intensivliyi zəif olur, dar spektrli sait səs gəlirsə, intensivlik xeyli güclü olur. Osilloqrafik rəqəmlərdən aydın olur ki, /i/ və /u/-dan əvvəl /p/ samitinin intensivliyi /a/, /ʌ/, /æ/ və /ɔ/ saitlərindən əvvəlkindən qat-qat güclüdür (bax. 1.a, b, c, d, e, f; 2. a, b, c; 3. a, b, c, d).

Nəticə

Spektral təhlilin nəticələri göstərdi ki, nitq axınındakı sait səslərin səslənən samitlərdən əvvəl uzunluğu nəzərəcarpacaq dərəcədə qısalmışdır, onların cingiltili korrelyasiyaları isə bu xüsusiyyətə malik deyildir.

Kipləşən-partlayışlı kar samitlər, bir qayda olaraq, uzunluğuna görə mövcud cingiltili samiti üstələyir və daha çox əzələ gərginliyi ilə ifadə olunur və cingiltili korrelyasiya ilə müqayisədə hava axınının daha böyük intensivliyi ilə fərqlənir. Eyni zamanda spektroqrafik təhlil əsasında ingilis nitqində kipləşən-partlayışlı kar/cingiltili samitlərin qarşıdurmasının fonetik xüsusiyyətlərinin aydın şəkildə ifadə olunduğu aşkar edildi.

Bununla belə, kipləşən-partlayışlı kar/cingiltili samitlərin ən doğru və vacib fonetik xüsusiyyəti özündən əvvəlki sait səsin uzun müddət davamlılığı ilə şərtlənir.

Ədəbiyyat

1. Zinder, L.R. (2007). *Obshchaya fonetika i izbrannye stat'i*. SPb.: Filologicheskiy fakultet SPbGU. Moskva: Izdatelskiy tsentr «Akademiya», 576 s.
2. Zinder, L.R. (1957). *Sovremenniy nemetskiy yazıq*. Moskva: Izdatelstvo literaturı na inostrannikh yazıqakh, 420 s.
3. Nuqamanova, Z.A. (2006). *Variativnost priznaka zvonkosti angliyskikh shumnykh soqlasnykh v sovremennom britanskoye proiznositelnoy variante (eksperimentalno-foneticheskoye issledovaniye): dis. ... kand. filol. nauk*. Moskva, 160 s.
4. Martinet, P. (1936). *Role de la correlation dans la phonologiediachronique*. Travaux du Cercle Linguistique de Prague, t. 6.
5. Zeynalova, S.M. (2009). *Kolichestvenniy i kachestvenniy analiz izmeneniy segmentnikh yedinitı v potoke rechi*. Baku: Elm, 148 s.
6. Cohen, A. (1969). *On the Complex Regulating the voice Voiceless Distinction*. *Language and Speech*, v.12, pp.3-10.
7. Catford, J.C. (1977). *Fundamental problems in phonetics*. Bloomington: Indiana University Press, 278 p.
8. Zinder, L.R. (1969). *Nekotorye printsipialnye osnovı eksperimentalno-foneticheskikh issledovaniy*. V kn.: *Eksperimentalno-foneticheskie issledovaniya (Materialı mezhdvuzovskoqo simpoziuma, 21-23 iyulya, 1968 qoda)*. Minsk: vip. 2, s.109-116.

9. Shcherba, L.V. (1958). Izbrannıe rabotı po yazıkoznaniyu i fonetike. L.: Izd-vo Leninqrada, T. I.
10. Verdiyeva, Z.N., Veysəliyev, F.Y., Ağayeva, F.A. (1981). Eksperimental fonetika, Bakı: ADU nəşriyyatı, I hissə, 99 s.

Göndərilib: 30.12.2023

Qəbul edilib: 23.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/186-192>

Müşviq Mehbalıyev
Bakı Mühəndislik Universiteti
mmehbalıyev@beu.edu.az

İRANIN NÜVƏ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə İranın nüvə fəaliyyətinin əsas inkişaf mərhələləri nəzərdən keçirilir. Müəllif İran ətrafında yaranmış ümumi geosiyasi mənzərəni nəzərdən keçirərək, rəsmi Tehranın nüvə siyasətinin əsas məqamlarına aydınlıq gətirir. İranın beynəlxalq münasibətlərin aktorları ilə münasibətlərində son onilliklərdə nüvə fəaliyyəti kontekstində baş verən dəyişikliklərə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: İran, islam, nüvə fəaliyyəti, təhlükəsizlik, ABŞ

Mushviq Mehbalıyev
Baku Engineering University
mmehbalıyev@beu.edu.az

The main stages in the development of Iran's nuclear activities

Abstract

The article examines the main stages in the development of Iran's nuclear activities. Considering the general geopolitical landscape around Iran, the author specifies the main provisions of the nuclear policy of official Tehran. Particular attention is paid to changes in Iran's relations with participants in international relations in recent decades in the context of nuclear activities.

Keywords: Iran, Islam, nuclear activity, security, USA

Giriş

Əvvəlcə şah İranının, daha sonra İran İslam Respublikasının (İİR) nüvə proqramının formalaşması və inkişafı prosesinin kökü ABŞ Prezidenti Duayt Eyzenhauerin 8 dekabr 1953-cü ildə BMT Baş Assambleyasındakı məşhur “Sülh üçün atom” nitqinə gedib çıxır. Bu nitqdə mülki sahədə nüvə enerjisindən istifadənin qeyd-şərtsiz faydası fikri vurğulanırdı (Aliyev, 2004). ABŞ və İran arasında atom enerjisi sahəsində ölkələr arasında əməkdaşlığın başlanmasına səbəb olan yaxınlaşma İkinci Dünya müharibəsi dövründə başladı. 1941-ci ildə Rza Pəhləvinin taxtından imtina etməsi, demokratik hərəkətin genişlənməsi və 1941-1943-cü illərdə SSRİ-nin İranda mövqeyinin güclənməsi hakimiyyətdə qalan şah qüvvələrinin Böyük Britaniya və Amerika Birləşmiş Ştatları ilə yaxınlaşmağa istiqamətlənməsinə təkan verdi (2). ABŞ-ın İranla bu mərhələdəki əməkdaşlığının əsas məqsədlərindən biri SSRİ-nin İranda möhkəmlənməsinin qarşısını almaq, öz təsirini yaymaq, habelə neft yataqlarından istifadə təminatları əldə etmək idi. ABŞ-ın İranda mövqeyinin möhkəmlənməsi 1953-cü il avqust çevrilişindən sonra baş verdi, bu dövrdə Vaşinqtona loyal olmayan İran Baş naziri M.Müsəddiq hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Müsəddiqin devrilməsi və Qərb yönümlü Məhəmməd Rza Pəhləvinin təkbaşına hakimiyyətinin bərpası ilə amerikalılar İranın silahlı və təhlükəsizlik strukturlarının yenidən qurulmasında fəal iştirak etməyə başladılar. Vaşinqtonun dəstəyi ilə İranın siyasi sisteminin müdafiəsini təmin edən, İran Konstitusiyasına zidd olan kommunist və digər ideologiyalara qarşı mübarizə aparən Ölkə Təhlükəsizlik və İnformasiya Təşkilatı (SAVAK) yaradıldı (3). ABŞ 1957-ci ildə şah hökuməti ilə nüvə enerjisindən istifadə sahəsində əməkdaşlıq müqaviləsi imzaladı (4). Bu sənəd aşağıdakıları nəzərdə tuturdu (5):

1. İran və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında tədqiqat reaktorlarının layihələndirilməsi, tikintisi və istismarı, fiziki və bioloji tədqiqatlarda, tibbi terapiyada, kənd təsərrüfatında və sənayedə radioaktiv izotoplardan istifadə barəsində məlumat mübadiləsi.

2. İrana ABŞ-dan Sazişdə nəzərdə tutulmuş şərtlərlə və miqdarda izotopla zənginləşdirilmiş uran-235 göndərilməsi; İran ərazisindən işlənmiş nüvə yanacağıının çıxarılması.

3. Dinc məqsədli nüvə tədqiqatı layihələrinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan materialların satışı və digər formalarda tədarükü.

4. İranın ABŞ-ın Nüvə Enerjisi Komissiyasına illik hesabatları şəklində İranın nüvə enerjisindən dinc məqsədli istifadə sahəsindəki fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə nəzarət mexanizminin tətbiqi.

5. İranın Sazişə uyğun olaraq əldə edilmiş materialların, avadanlıqların və cihazların nüvə silahı yaratmaq məqsədi ilə, hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməməsi, habelə Komissiyanın müvafiq icazəsi olmadan üçüncü tərəfə verməməsi barədə öhdəlik götürməsi.

6. Tərəflərin nüvə enerjisindən, xüsusən də elektrik enerjisi istehsalı üçün nəzərdə tutulmuş reaktorların layihələndirilməsi, istismarı və dinc istifadəsi sahəsində əməkdaşlığının uzadılması və daha da genişləndirilməsi imkanı.

Bu sazişin imzalanması tərəflər arasında nüvə enerjisindən dinc məqsədlərlə istifadə sahəsində sıx əməkdaşlığın təməlini qoydu. Bu, CENTO-nun Nüvə Tədqiqatları İnstitutunun 1957-ci ildə Bağdaddan Tehrana köçürülməsində əksini tapdı. Bu institut 1959-cu ildə Məhəmməd Rza Pəhləvi tərəfindən qurulan Tehran Nüvə Tədqiqatları Mərkəzinin (TNTM) sələfi idi (Yevseyev, 2013).

ABŞ ilə razılaşma çərçivəsində götürdüyü öhdəliklərin bir hissəsi olaraq, İran 1963-cü ildə Atmosferdə, kosmik məkanda və su altında nüvə silahı sınaqlarının qadağan edilməsi haqqında Müqaviləyə qoşuldu.

Tehran Universiteti nəzdində TNTM-nin inşası 1967-ci ildə başa çatdı. Eyni zamanda, Amerikanın AMF şirkəti tərəfindən hazırlanmış 5 MVt gücündə nüvə tədqiqatı reaktoru işə salındı. İranın tədqiqat reaktoru üçün yanacaq kimi tələb olunan 5,15 kq yüksək dərəcədə zənginləşdirilmiş uran Amerikanın "General Dynamics" firması tərəfindən göndərildi (Ivanov, 1977). Tədqiqat reaktorunda istifadə olunan uranın 93% zənginləşdirildiyi bildirilirdi (8). Bundan əlavə, ABŞ tədqiqat məqsədləri üçün 112 qram plutonium və plutoniumun kimyəvi ayrılması üçün tələb olunan isti kameralar göndərdi (9).

1 iyul 1968-ci ildə İran 1970-ci ilin fevralında Məclis tərəfindən təsdiqlənən Nüvə Silahının Yayılmaması haqqında Müqaviləni (NSYM) imzaladı. Müqavilənin 4-cü maddəsində İranın "ayrı-seçkiliyə yol verilmədən nüvə enerjisini tədqiq, istehsal etmək və dinc məqsədlərlə istifadə etmək" hüququ təsbitini tapmışdı (10).

1969-cu ildə ABŞ və İran nüvə enerjisindən istifadə sahəsində əməkdaşlıq müqaviləsini daha 10 il müddətinə uzatdılar (11). Elə həmin il "Tehran layihəsi"nin iştirakçılarının sayı genişlənilir - İran Fransa Atom Enerjisi Komissarlığı ilə tədqiqat reaktorunun təmiri üçün xidmətlərin göstərilməsi barədə razılığa gəlir (Rıza, 2008). 1972-ci ildə şah İranda nüvə sektorunun inkişafını təmin etmək məqsədi ilə Kanada ilə əməkdaşlıq müqaviləsi imzaladı (Albright, Hinderstein, 2002). Daha sonra oxşar müqavilələr 1975 və 1978-ci illərdə Fransa, 1974 və 1976-cı illərdə Almaniya, 1976-cı ildə Hindistanla bağlandı (14).

1974-cü ildə Məhəmməd Rza Pəhləvi nüvə proqramını energetika siyasətində prioritet elan edərək İran Atom Enerjisi Təşkilatının (İAET) yaradıldığını bildirdi. Bunun əsas motivi bazarda dəyərinin artması səbəbindən "nəcib material" sayılan neftin ölkənin daxili ehtiyaclarına xidmət etmək üçün boş yerə sərf edilməməsinə inam idi (15).

1974-cü ilin martında Məhəmməd Rza ölkənin nüvə sektorunun inkişafı planlarını elan etdi. Bu istiqamətdə aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulurdu:

1. Növbəti 20 ildə 23 min MVt elektrik enerjisi istehsal etmək üçün 20 nüvə stansiyasının inşası.

2. Uranın zənginləşdirilməsi, yanacaq istehsalı və sərf edilmiş yanacağın yenidən emalı texnologiyaları da daxil olmaqla tam nüvə tsiklinin mənimsənilməsi.

Bu proqramın açıqlanmasından qısa müddət sonra İran xarici şirkətlərlə nüvə obyektlərinin inşası ilə bağlı bir sıra müqavilələr imzaladı. Belə ki, 1974-cü ilin noyabr ayında "Siemens Kraftwerk Union" (KWU) törəmə müəssisəsi ilə 1975-ci ildə başlayan və 1979-cu ilin əvvəllərində

İslam İnqilabı səbəbilə dayandırılan Buşehrədə iki reaktorun inşası barədə saziş əldə edildi. Fransanın “Framatome” şirkəti ilə 1979-cu ilin yanvarında başlayan və eyni səbəblə aprel ayında ləğv edilən Darhovində iki obyektin inşası ilə əlaqədar saziş bağlandı (Bruno, 2010). Nüvə mütəxəssislərinin hazırlanması üçün dünyanın bir sıra nüfuzlu universitetləri və texniki mərkəzləri ilə, xüsusən 1974-cü ildə Massaçusets Texnologiya İnstitutu ilə kadr hazırlığına dair ikitərəfli müqavilələr imzalandı (17). 1974-1977-ci illərdə nüvə alimlərinin sayı 67-dən 862-yə yüksəldi. 1975-1977-ci illər arasında İAET-in büdcəsi 30,6 milyon dollardan 3 milyard dollara qədər artaraq İran Milli Neft Şirkətindən sonra ikinci yeri tutdu (Cordesman, Al-Rodhan, 2006).

İrənin tam nüvə tsikli texnologiyasına yiyələnməkdə maraqlı olduğu nəzərə alınaraq Tehran tərəfindən nüvə sektoruna qoyulan sərmayələrin əhəmiyyətli dərəcədə artması və nüvə proqramının aşkar irəliləməsi Vaşinqtonda narahatlığa səbəb oldu. Məhəmməd Rza Pəhləvinin Hindistanın nüvə sınağından az sonra bir fransız jurnalistə verdiyi müsahibədə nüvə silahının yaradılması ehtimalından bəhs etdiyi açıqlaması iki ölkə arasındakı inamsızlıq mühitini gücləndirdi (Ehteshami, Zweiri, 2008). “Milli Kəşfiyyat Qiymətləndirməsi: Nüvə silahının daha geniş yayılması perspektivləri” başlıqlı avqust 1974-cü il tarixli sənəddə Tehranın nüvə silahı yaratmaq potensialı ilə əlaqədar “Şahın İrəni hesaba alınacaq gücə çevirmək istəklərinin şübhə doğurmadiğı” qeyd olunurdu (20). Məruzədə digər dövlətlərin, xüsusən Hindistanın milli nüvə proqramlarının İran proqramı ilə bağlı vəziyyətin inkişafına təsiri də vurğulanırdı. Tehran ilə Vaşinqton arasındakı münasibətlərdəki əlavə gərginlik mənbəyi Məhəmməd Rza Pəhləvinin 1974-cü ilin mayında Hindistanın nüvə silahını sınaqdan keçirməsi fonunda ehtiyatla qarşılanan nüvə materiallarının emalı üçün milli potensial yaratmaq istəyi oldu. Bu mövzuda konsensusun olmaması Amerika köməyinin azalmasına, ABŞ-dan nüvə texnologiyaları göndərilməsinin qadağan edilməsinə səbəb oldu (21). İrənlə ABŞ arasında nüvə enerjisi sahəsində gələcək əməkdaşlıq barədə danışıqlar prosesi 1978-ci ildə ABŞ-İrən sazişinin imzalanması ilə başa çatdı. Sənədin imzalanmasından əvvəl şah 18 iyun 1977-ci ildə ABŞ səfiri Uilyam Sallivan ilə görüşü zamanı uran emalı obyektinin inşası planından imtina etdiyini açıqladı (22). ABŞ prezidenti C.Karter isə 1977-ci ilin dekabrında Tehrana səfəri zamanı İrəni "azadlıq adası" elan etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Amerika tərəfi İrənlə problemlə vəziyyətin tez həll olunmasında son dərəcə maraqlı idi, bunu ABŞ-in şah rejiminə etdiyi güzəştlər sübut edirdi. Belə ki, nüvə materiallarının təkrar emalı məsələsindəki əsas alternativlərdən biri kimi ABŞ Milli Təhlükəsizlik Şurasının H.Kissincer tərəfindən imzalanmış sənədində əksini tapan İrənda çoxmillətli emal zavodunun inşası nəzərdən keçirilirdi (Iran Nuclear Chronology, 2011). 1976-cı ildə ABŞ prezidenti J. Ford İrəna plutoniumun nüvə reaktor yanacağından ayrılması üçün Amerika istehsalı olan emal qurğusunun satılması təklifini ehtiva edən sənəd imzaladı (Mousavian, 2012). Bundan əlavə, 1978-ci il Amerika-İrən Əməkdaşlıq Sazişinin 6-sı maddəsi tərəflərin bu mövzuda razılıq əldə etməsi halında nüvə materiallarının emalı və uranın zənginləşdirilməsi imkanını nəzərdə tuturdu. Müəyyən olunurdu ki, İrəna sonrakı sərəncam vermə zamanı aşağıda göstərilən alternativlərə uyğun olaraq istifadə edilmiş nüvə yanacağından istifadə üsulunu seçmək hüququ verilirdi:

1. İşlənmiş yanacağın İrənda saxlanması;
- 2.İstifadə olunmuş yanacağın müəyyən haqq müqabilində ABŞ-da saxlanması;
- 3.Sazişin hər iki tərəfinin tanıdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq işlənmiş yanacağın saxlanması, emalı və ya başqa formada istifadəsi (25).

1979-cu ildə İrənda İslam İnqilabı baş verdi, nəticədə Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu, Məhəmməd Rza şah ölkədən qaçdı. Siyasi mübarizənin gedişində Ayətullah Ruhullah Xomeyninin rəhbərlik etdiyi müsəlman ruhanilər hakimiyyətə gəldi. 1 aprel 1979-cu ildə İran İslam respublikası elan edildi. 1979-cu ilin noyabrında ölkə daxilindəki vəziyyətin sabitləşməsi və Amerika səfirliyində girovların götürülməsi fonunda Qərb ölkələri ilə Tehran arasında münasibətlərdə kəskin soyuqlaşma baş verdi.

İslam İnqilabının qələbəsi ilə İran İslam Respublikası (İİR) dövlətçiliyinin yeni tarixi dövrünə qədəm qoydu və ölkənin nüvə proqramının gələcək taleyi sual altında qaldı. 1979-cu il İslam İnqilabı nəticəsində qurulan yeni rejimin əsas vəzifələrindən biri də şah dövrünün siyasətindən

uzaqlaşmaq və hər şeydən əvvəl xarici və daxili siyasətdə Qərb yönümlü xətdən imtina etmək idi. Nüvə proqramı Qərb ölkələrinin və onların İranda işləyən mütəxəssislərinin birbaşa iştirakı ilə həyata keçirilən layihə olmaqla, islamçılar tərəfindən Qərbin qəbul etdirirdiyi bahalı layihə və monarxiyanın mirası kimi nəzərdən keçirilirdi. Buna baxmayaraq, Tehranın nüvə proqramının gələcək inkişafı ilə bağlı mövqeyi birmənalı deyildi. İranın nüvə silahları ilə bağlı mövqeyi də qaranlıq qalırdı. Ayətullah Xomeyninin "ideoloji və əxlaqi səbəblərə görə" nüvə silahının yaradılması ideyasını rədd etdiyi (26) təxminləri ilə yanaşı, İslam İnqilabı dövründə Xomeyninin müşavirinin enerji mütəxəssisi Feridun Feşarakiyə: "İslam Cümhuriyyəti üçün atom bombası yaratmaq sizin borcunuzdur" söyləməsi (Orr, 2010) barədə məlumatlar yayılmışdı.

İranın nüvə proqramının sonrakı inkişafına dair rəsmi mövqeyi Enerji naziri Həsən Abbaspur, onun müavini Sahabi və İran İslam Respublikasının ilk prezidenti Əbulhəsən Bənisədrın 17 iyun 1980-ci il tarixli birgə iclasından sonra elan edildi. Birgə açıqlamada deyilirdi: "Qəbul etdirilmiş müstəmləkəçi müqavilələr əsasında keçmiş rejimin başladığı reaktorların tikintisi ölkəyə iqtisadi, siyasi və texniki baxımdan zərər verərək, imperialist ölkələrdən güclü asılılığa səbəb olmuşdur. Bu müqavilələrin icrası inqilabın qələbəsindən sonra dayandırılmışdır" (28).

Lakin tezliklə ölkəni bürüyən elektrik enerjisi çatışmazlığı səbəbindən nüvə proqramının həyata keçirilməsinin mümkünlüyü qəbul edilməyə başlandı. Bu istiqamətdə fəaliyyətin bərpası İAET-in yeni rəhbəri Rza Amrolahi tərəfindən 1982-ci ilin əvvəlində rəsmən bəyan edildi.

Avropa ölkələri ilə münasibətlərdəki pozitiv dəyişikliklər İranla ABŞ arasındakı münasibətlərdəki böhranın kölgəsində qaldı, 1979-cu ilin noyabrında Tehrandakı Amerika səfirliyində girov götürülməsi və yeni İran hökumətinin Amerika və İsrail əleyhinə çıxışları nəticəsində bu böhran daha da ağırlaşdı. 1982-ci ilin sentyabrında ABŞ nüvə materiallarının ixracına nəzarəti sərtləşdirdi və İran da daxil olmaqla Amerika nüvə texnologiyasını əldə etmək üçün Vaşinqtonun xüsusi icazəsinə ehtiyac tələb olunan 63 ölkənin siyahısını hazırladı (Soofi, Ghazinoory, 2013). 1984-cü ildə nüvə materialları, avadanlıq və texnologiyaların göndərilməsi üzərinə tamamilə qadağa qoyuldu. Vaşinqton Tehranın nüvə proqramının inkişafının qarşısını almaq üçün digər ölkələrə təzyiq göstərirdi. BAEA-nın 1983-cü ildə İsfahandakı obyektə araşdıraraq İranın orada reaktor inşa etmək qərarını elan etdikdən sonra əvvəlcə kömək göstərəcəyini vəd etməsi, lakin sonradan ABŞ-in təsiri altında yardım qərarını geri götürdüyü də məlumdur (30).

1980-1988-ci illərdəki İran-İraq müharibəsi İranın nüvə proqramının inkişafına böyük təsir göstərdi. Beynəlxalq təcrid vəziyyətində olan İran nüvə sahəsində fəaliyyətin həyata keçirilməsində kömək edə biləcək etibarlı tərəfdaşlar axtarmağa başladı. İran tərəfinin Pakistanın nüvə proqramının yaradıcısı Əbdül Qadir Xanla əməkdaşlığı İranın nüvə proqramının taleyinə ciddi təsir göstərdi.

İranın nüvə proqramının tammiqyaslı bərpası 1989-cu ildə yeni prezident Əli Əkbər Haşimi-Rəfsəncaninin rəhbərliyi dövründə başlandı. 1990-cı ildə İAET rəhbəri Rza Amrolahi vitse-prezidentlərdən biri təyin edildi, bu da nüvə proqramının vacibliyini vurğulayırdı. Rəfsəncaninin dövründə uran yataqlarının işlənməsi, uranın emalı və zənginləşdirilməsi sahəsində fəaliyyətlər, ağır su reaktorunun layihələndirilməsi bərpa olundu.

Rəfsəncaninin prezidentliyi dövründə xarici siyasət təmasları genişləndi. Professor A.Ehteşaminin qeyd etdiyi kimi, Rəfsəncaniyə görə, İran İslam Respublikasının müstəqilliyi onun dünya birliyinə, dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyanı nəzərdə tuturdu (31). Əsas prioritetlərdən biri atom elektrik stansiyasının işə salınması vasitəsilə ölkənin enerji sektorunun bərpası olduğundan, Tehran BAEA ilə yaxınlaşmaya getdi. Belə ki, 1992-ci ilin fevralında İran Agentliyə özünün nüvə obyektlərini yoxlamaq imkanı verdi. Bildirilirdi ki, İsfahan, Tehran, Kərəc və Kalay şəhərlərindəki obyektlərdə aparılan yoxlamalar zamanı Tehran tərəfindən NSYM-nin heç bir pozuntusu aşkar edilmədi (32).

Vaşinqtonun təsiri altında 1990-cı illərdə ÇXR, Argentina, İspaniya, Braziliya, Hindistan, Pakistan və b. ölkələr İranla nüvə enerjisi sahəsində əməkdaşlığı dayandırdı (33). Bu vəziyyətdə SSRİ İrana milli nüvə proqramının inkişafında kömək etməyə və ABŞ-in təsirinə müqavimət göstərməyə qadir olan yeganə etibarlı tərəfdaş idi. İki ölkə arasındakı münasibətlərin əsasını SSRİ

ilə İran arasında 22 iyun 1989-cu ildə imzalanmış uzunmüddətli ticarət-iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq proqramı təşkil etdi. Bu sənədə uyğun olaraq tərəflərin atom enerjisindən dinc məqsədlər üçün istifadə sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutulurdu (34). 25 avqust 1992-ci ildə iki sənəd: Rusiya Federasiyası Hökuməti ilə İran Hökuməti arasında İran ərazisində atom elektrik stansiyası inşasında əməkdaşlıq haqqında Saziş və bu Sazişin şərtlərini konkretləşdirən əlavə Protokol imzalandı. 1995-ci ilin yanvarında tərəflər Büşehr AES-in 1998-ci ildə başlanan ilk enerji blokunun inşasına dair müqavilə imzaladılar. 2011-ci ildə AES istifadəyə verildi (US to tighten nuclear export controls, 1982).

ABŞ İranla nüvə enerjisi və raket proqramları sahəsində əməkdaşlıq edən Rusiya müəssisələrinə sanksiya tətbiq etdi (Aliyev, 2004). Buna baxmayaraq, Rusiya İranla münasibətlərin mehriban qonşuluq xarakteri daşdığı və atom enerjisi sahəsində əməkdaşlığı davam etdirməyə hazır olduğunu təsdiqlədi. 2001-ci ildə Rusiya Federasiyası və İran arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsasları və əməkdaşlığın prinsipləri haqqında müqavilə imzalandı (Vaez, Sadjadpour, 2013).

Nəticə

İrənin nüvə proqramı ilə əlaqədar vəziyyətdəki gərginliyin zirvəsi İran Xalq Mücahidləri Təşkilatının (İXMT) nümayəndəsinin 2002-ci ilin avqust ayında Natanz və Arakdakı obyektlərdə İranın gizli nüvə fəaliyyətini ifşa edən açıqlama ilə çıxışı oldu. 2002-ci ilin dekabrında obyektlərin müvafiq fotosəkilləri mətbuatda yer aldı. Elm və Beynəlxalq Təhlükəsizlik İnstitutunun (İSİS) hesabatında qeyd edildiyi kimi, tikilməkdə olan obyektlər ikili təyinatla malikdir və nüvə silahı istehsalı üçün istifadə edilə bilər. Bu andan etibarən İranın nüvə proqramı tarixindəki böhran mərhələsi başlandı. Bu mərhələ 14 iyul 2015-ci ildə Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planının qəbul edilməsi ilə başa çatdı.

Ədəbiyyat

1. Aliyev, S.M. (2004). İstoriya İrana. XX vek. M.: In-t vostokovedeniya RAN: Kraft+.
2. DNYAO. Problemy preodoleniya / Sayt sluzhby vneshney razvedki RF. URL: <http://svr.gov.ru/material/4-iran.htm>
3. Dogovor o nerasprostraneni yadernogo oruzhiya. Sayt OON. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/npt.shtml
4. Dogovor ob osnovakh vzaimootnosheniy i printsipakh sotrudnichestva mezhdu RF i IRI. Arkhiv MID RF – URL: http://archive.mid.ru/bdomp/spd_md.nsf/0/5D03959EA7B7215943257F7700477720
5. Dolgosrochnaya programma trgovno-ekonomicheskogo i nauchno-tekhnicheskogo sotrudnichestva mezhdu SSSR i IRI, na period do 2000 goda (Moskva, 22 iyunya 1989 g.). URL: <http://russia.bestpravo.ru/fed1991/data02/tex12913.htm>
6. Yevseyev, V.V. (2013). Perspektivy iranskoy yadernoy programmy pri prezidente Khasane Roukhani. M., IBV.
7. Ivanov, M.S. (1977). İstoriya İrana. M., Izdatel'stvo MGU.
8. Protokol k Soglasheniyu mezhdu Pravitel'stvom RF i Pravitel'stvom IRI o sotrudnichestve v sooruzhenii na territorii İrana AES ot 25 avgusta 1992 g. Rosatom. URL: http://www.rosatom.ru/resources/03a10680462aa521b6ecf6d490c073ed/protocol_russia_iran_rus.pdf
9. Rech' prezidenta SSHA g-na Dvayta D. Eyzenkhauera na zasedanii GA OON 8 dekabrya 1953 goda. Sayt OON. URL: <http://www.un.org/ru/ga/iaea/eisenhower-2.htm>
10. Soglasheniye mezhdu Pravitel'stvom RF i Pravitel'stvom IRI o sotrudnichestve v sooruzhenii na territorii İrana AES. Arkhiv MID RF. URL: http://archive.mid.ru/bdomp/spd_md.nsf/0/EA6DD2836253625243257F77004797BF
11. U yadernogo poroga: uroki yadernykh krizisov Severnoy Korei i İrana dlya rezhima nerasprostraneniya. (2007). Pod red. A.Arbatova. Mosk. Tsentr Karnegi. M.: ROSSPEN.
12. Riza, SH. (2008). Kratkaya istoriya İrana. SPb.: Peterburgskoye Vostokovedeniye.

13. Albright, D., Hinderstein, C. (2002). Iran Building Nuclear Fuel Cycle Facilities: International Transparency Needed. Institute for Science and International Security. December 12. URL: <http://isis-online.org/isis-reports/detail/iran-building-nuclear-fuel-cycle-facilities-international-transparency-need/8#images>
14. Beirut Marine Barracks Bombing Fast Facts. (2015). CNN/Updated October 19. URL: <http://edition.cnn.com/2013/06/13/world/meast/beirut-marine-barracks>.
15. Katzman, K. CRS Report for Congress: The Iran-Libya Sanctions Act. U.S. Department of State. URL: <http://fpc.state.gov/documents/organization/66441.pdf>
16. Bruno, G. (2010). Iran's Nuclear Program. Council on Foreign Relations. March 10. URL: <http://www.cfr.org/iran/irans-nuclear-program/p16811>
17. Canada and Iran Agreement for cooperation in the peaceful uses of atomic energy. UN Treaty Collection. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20977/volume-977-I-14184-English.pdf>
18. Cordesman, A., Al-Rodhan, K. (2006). Iran's Weapons of Mass Destruction: The Real and Potential Threat. Center for Strategic and International Studies. URL: <https://books.google.ru/books?id=dZy0nEILHJsC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
19. Ehteshami, A., Zweiri, M. (2008). Iran's Foreign Policy: From Khatami to Ahmadinejad.
20. Fayazmanesh, S. The United States and Iran: sanctions, wars and the policy of dual containment. Routledge studies in Middle Eastern politics.
21. Information on Two Top Secret Nuclear Sites of the Iranian Regime (Natanz & Arak). Iran Watch. December 1, 2002. URL: <http://www.iranwatch.org/library/ncri-info-2-top-secret-nuclear-sites-12-02>
22. Iran/Nuclear Threat Initiative Site – URL: <http://www.nti.org/learn/countries/iran/nuclear/>
23. Iran Nuclear Chronology. (2011). Nuclear Threat Initiative. May, 554 p. URL: http://www.nti.org/media/pdfs/iran_nuclear.pdf?_=1316542527
24. Mousavian, S.H. (2012). The Iranian nuclear crisis: a memoir. Carnegie Endowment for International Peace.
25. National Security Decision Memorandum 292. "U.S.-Iran Nuclear Cooperation". 22 April 1975, signed by Henry Kissinger, Secret. The National Security Archive. The George Washington University. URL: <http://nsarchive.gwu.edu/nukevault/ebb521-Irans-Nuclear-Program-1975-vs-2015/05.pdf>
26. Nuclear power in Iran. World Nuclear Association. Updated January 16. URL: <http://www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-g-n/iran.aspx>
27. Orr, T. (2010). Iran and nuclear weapons. The Rosen Publishing Group, 23 p. URL: <https://books.google.ru/books?id=61ODaAcFA-EC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
28. Pierre, B. Shahab-3 / Missile Defense Advocacy Alliance. URL: <http://missiledefenseadvocacy.org/missile-proliferation/iran/ballistic-missile-program-overview/shahab-2/>
29. Soofi, A., Ghazinoory, S. (2013). Science and innovation in Iran: Development, Progress and Challenges. Palgrave Macmillan. Vaez, A., Sadjadpour, K. Iran's Nuclear Odyssey: Costs and risks.
30. Special National Intelligence Estimate: Prospects for Further Proliferation of Nuclear Weapons. The National Security Archive. The George Washington University. URL: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB240/snief.pdf>
31. State Department cable 125971 to Embassy Tehran, "U.S.-Iran Nuclear Cooperation Agreement". 17 May 1978, Confidential. The National Security Archive. The George Washington University. URL: <http://nsarchive.gwu.edu/nukevault/ebb521-Irans-Nuclear-Program-1975-vs-2015/09.pdf>
32. U.S. Embassy Tehran cable 5192 to Department of State, "Shah's Alleged Statement on Nuclear Weapons," 25 June 1974, Confidential. The National Security Archive. The George Washington University. URL: <http://nsarchive.gwu.edu/nukevault/ebb521-Irans-Nuclear-Program-1975-vs-2015/01.pdf>

33. U.S. Embassy Tehran cable 5397 to State Department, “Audience with Shah”. 20 June 1977, Confidential. The National Security Archive. The George Washington University. URL: <http://nsarchive.gwu.edu/nukevault/ebb521-Irans-Nuclear-Program-1975-vs-2015/08.pdf>
34. United States of America and Iran Agreement for cooperation concerning civil uses of atomic energy. URL: https://ahlbauer.files.wordpress.com/2012/04/19570305_iran-usa_nuclear-cooperation.pdf
35. US to tighten nuclear export controls. (1982). The Milwaukee Journal. Sep 9. URL: <https://news.google.com/newspapers?id=FmoaAAAAIIBAJ&sjid=1yKEAAAAIIBAJ&pg=2991%2C4670430>
36. Vaez, A., Sadjadpour, K. (2013). Iran’s Nuclear Odyssey: Costs and risks. Carnegie Endowment for International Peace.

Göndərilib: 10.02.2024

Qəbul edilib: 17.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/193-197>

Şakir Abdullayev
ADA Universiteti
magistrant
sabdullayev4781@ada.edu.az

TƏHSİL PROSESİNDƏ VƏ İDARƏOLUNMASINDA İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYASININ (İKT) ROLU

Xülasə

Son illər bir çox sahələrdə olduğu kimi, respublikamızda təhsilin inkişafına, problemlərinin həllinə xüsusi diqqət yetirilir. Artıq yeniləşən təhsilimiz, bu gün bir çox göstəricilərinə görə dünyanın aparıcı dövlətlərinin təhsili ilə müqayisə olunur.

Azərbaycanda təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması və eyni zamanda yeni nəsil interaktiv avadanlıqlar (interaktiv, elektron, “ağıllı” lövhələr) ilə təchiz olunmaqdadır.

Təhsilimizin informasiyalaşdırılmasının əsas məqsədi müasir informasiya mədəniyyətinə malik şəxsiyyətlər yetişdirmək, ölkədə vahid təhsil və informasiya mühitini formalaşdırmaqdır. Bu mühit yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə aşağıdakıları təmin etməlidir:

- ölkədə təhsilin keyfiyyətinin artırılması;
- yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- vətəndaşların bütün pillələrdə təhsil alma imkanlarının bərabərləşdirilməsi.

Bunları həyata keçirmək üçün respublikanın vahid təhsil-informasiya sisteminin yaradılmasını, təhsilin idarəetmə, servis, elmi-tədqiqat, metodiki-tədris və texnoloji mərkəzlərinin birləşdirilməsinə nail olmaq, informasiya texnologiyaları vasitələrinin standartlaşdırılmasını və sertifikatlaşdırılmasını həyata keçirmək vacib şərtlərdəndir.

Açar sözlər: təhsil, İKT, təhsil proqramı, məktəb, kompüter

Shakir Abdullayev
ADA University
master student
sabdullayev4781@ada.edu.az

The role of information and communication technology (ICT) in educational process and management

Abstract

As in many fields in recent years, special attention is paid to the development of education and solving its problems in our republic. Our education, which has already been renewed, today is compared with the education of the world's leading countries according to many indicators.

In Azerbaijan, the education system is being informatized and at the same time equipped with new generation interactive equipment (interactive, electronic, “smart” boards).

The main goal of informatization of our education is to train individuals with modern information culture to form a unified educational and informational environment in the country. This environment should provide the following by using new information technologies:

- increasing the quality of education in the country;
- formation of a new information culture;
- equalization of opportunities for citizens to receive education at all levels.

In order to implement these, it is important to create a single education-information system of the republic, to achieve the unification of management, service, scientific-research, methodical-teaching and technological centers of education, and to implement the standardization of information technology tools.

Keywords: education, ICT, educational program, school, computer

Giriş

İctimai həyatımızda təhsilin əhəmiyyəti və rolu olduqca böyükdür. Elə bu səbəbdən də, hər an təhsilimizi inkişaf etdirməliyik ki, qarşımızda duran problemlərimizi həll edək, yaxud da gələcəkdə onların həllinə nail ola bilək.

İKT təlimin fərdiləşməsində şagirdlərin imkan və maraqları nəzərə alınaraq, onların müstəqilliyinə, yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafına, yeni məlumat mənbələrindən istifadə edilməsinə imkan yaradır.

“İKT-nin tətbiqi məktəbin idarə olunmasında yeni münasibət formalaşdırır. Əgər idarəetmə keçmişdə ancaq məktəb kollektivinin idarə olunması kimi başa düşülürdüsə, bu gün İKT-nin tətbiqi ona yeni məna kəsb etməyə imkan yaradır. Başqa sözlə, bu idarəetmədə şagirdlər təlim prosesinin istifadə olunmasında ön plana keçir. Bu zaman idarəetmənin subyektivi rəhbərlərlə yanaşı, həm də şagird və müəllimlərdir” (1).

İKT-nin təhsildə tətbiqi Azərbaycan vətəndaşlarının müasir bilik və bacarıqlara malik olan yeni nəslin formalaşmasına birbaşa təsir edən yüksək mahiyyətli məsələdir. Son illər təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə prioritet istiqamətlərdən biri olub. Bu dövrdə təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi sahəsində müxtəlif layihə və tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilib ki, bu da ölkənin təhsil sahəsində aparılan islahatların çox vacib məhəllələrindən biri olmaqla təhsil ocaqlarında İKT infrastrukturunun qurulmasına yönəlib. Eyni zamanda təhsil müəssisələrində müəllimlər də yeni sistem üzrə dərs keçirlər.

Uzun müddətdir ki, ölkə təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması prosesi gedir. Bütün təhsil səviyyələrində informasiya kommunikasiya texnologiyaları tətbiq olunur, texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası sürətlənir. Bu inteqrasiya prosesinin mərkəzində isə məhz müəllimlər dayanır. Məlumdur ki, İKT-dən istifadə etməklə müasir və interaktiv təhsil modelinin həyata keçirilməsi məktəbin və müəllim heyətinin qarşısına yeni tələblər qoyur. Pedaqoji heyətin İKT savadlılığını artırmadan, təlim-tədris prosesinə innovativ yanaşmasını formalaşdırmadan İKT-nin təhsil sistemində səmərəli tətbiqinə nail olmaq qeyri-mümkündür. Bu, müasir müəllimlərdən çeviklik və peşəkarlıq, tədrisə yaradıcı yanaşma və şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla sınıfdə texnologiyalardan istifadə bacarığı tələb edir. Hər şagirdə istedad gizlənə bilər. Texnologiyanın köməyi ilə müəllim şagirdin istedadını üzə çıxara, qarşılıqlı fəaliyyət göstərə bilər” (2).

Prezident İlham Əliyevin 21 avqust 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı proqramı (2005-2007-ci illər)” təhsilin qarşısına yeni və əhəmiyyətli vəzifələr qoydu. Sərəncamda qeyd edilir ki, son illər təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması istiqamətində görülən işlərə baxmayaraq, hələ də ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təchizi, ixtisaslı pedaqoji kadrlarla təminatı sahəsində öz həllini gözləyən ciddi problemlər mövcuddur.

Sərəncamın həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmış, orta məktəblərin kompüterlərlə təchizatı əsaslı şəkildə yaxşılaşmışdır.

Orta məktəblərdə informatika dərslərinin tədrisi aşağı siniflərdən başlanır. Əgər bu sərəncam verildiyi dövrdə Azərbaycanda hər 1500 şagirdə 1 kompüter düşürdüsə, məktəblərin internetə çıxışı haqqında ancaq bəzi böyük şəhər məktəblərində söhbət gedirdisə, bu gün ölkədə hər 25-27 şagirdə 1 kompüter düşür.

Ölkədə 2007-2013-cü illəri əhatə edən keyfiyyətli təhsil üçün “informatika və kommunikasiya texnologiyası Proqramı” işlənib hazırlanmışdır.

Proqram hazırlanarkən şagirdlərin, tələbələrin və valideynlərin rəyi öyrənilmiş, onların nə istədikləri müəyyənləşdirilmişdir.

“Bu proqramın ən mühüm vəzifəsi bütün əhalidə İKT-dən istifadə vərdişləri yaratmaqdır. Proqram bir neçə istiqamətdə layihələri ehtiva edir. Onlardan birincisi “Məktəb-informatika layihəsi”dir. Bu layihə İKT-dən tədris prosesində daha geniş istifadəni nəzərdə tutur. Artıq bir sıra fənlər üzrə elektron tədris vəsaitləri hazırlanmışdır. Proqramın ikinci bir layihəsi “Müəllimlərin

təhsili” adlanır. Layihə təkcə məktəb rəhbərlərinin, informatika müəllimlərinin deyil, bütün müəllimlərin öyrədilməsini nəzərdə tutur. Proqramın bir layihəsi də əhaliyə, valideynlərə İKT-dən istifadənin öyrədilməsini nəzərdə tuturdu” (3).

Müasir məktəbin əsas strateji vəzifəsi təhsilin şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin aktual və perspektiv tələblərinə uyğun yüksək keyfiyyətini təmin etməkdir. Bu məktəbdə təhsilin bacarıqla idarə olunması modelinin yaradılması ilə reallaşdırılır. Bu model özündə təhsil prosesinə müasir, qabaqcıl texnologiyaların tətbiqini, yaradıcı, yüksək peşəkarlığa malik kollektivin, səmərəli təlim mühitinin yaradılması, inzibati, proqram-məqsədli idarəetmənin özünüidarə ilə birləşdirilməsi, kadr, informasiya, motivasiya, proqram-metodik, normativ-hüquqi, təşkilati, maddi-texniki və maliyyə resursları daxil olmaqla bütün növ resurslardan səmərəli istifadə və idarə olunmasını birləşdirir.

“Müasir məktəbin idarə edilməsində məktəb rəhbərlərinin tənzimləmə funksiyası da mühüm rola malikdir. Tənzimləmə idarə olunan obyektin lazımi səviyyədə saxlanılmasına, onun yeni keyfiyyət halına keçirilməsinə kömək edilməsidir. Tənzimləmə prosesində demokratikləşmə o zaman təmin olunur ki, məktəb rəhbəri müəllim və şagirdləri də təlim-tərbiyə prosesinin vəziyyəti haqqında informasiyanın toplanması və təhlilinə cəlb edir. Tənzimləmə operativ (direktorun, müavinlərin yanında operativ müşavirə), tematik (istehsalat müşavirəsi, pedaqoji şura) və yekun (tədris ilinin yekunu üzrə pedaqoji şura) olur” (4).

Tədris prosesinin idarə edilməsində İKT-nin istifadəsi nailiyyətlərin artırılması üsullarından biridir. İKT yalnız təhsil alanın deyil, idarə edən və həm də müəllimin yaradıcı şəxsiyyət kimi inkişafına kömək edir. İKT-ünsiyyət, təhsil və özünü reallaşdırmağa, eyni zamanda insanın biliklərə olan tələbatını yerinə yetirməyə kömək edir. Təhsil prosesində İKT-nin tətbiqi tədrisin səmərəliliyini yüksəltməyə, müəllimləri keçmiş tədris metodlarından azad etməyə, tədris metodlarını vizuallaşdırmağa, tapşırıqların dərəcələrə ayırmağını həyata keçirməyə, eləcə də əks əlaqə formalarını təkmilləşdirməyə xidmət edir.

Multimedia sistemi didaktiv materialın verilməsini maksimum əlverişli və aşkar etmək imkanı verir ki, bu da təhsilə marağı artırır və bütövlükdə, boşluqları aradan qaldırmağa şərait yaradır. Təhsilənlərin yaradıcı nəticələrinin nəzarəti və qiymətləndirilməsinin əsas vasitəsi İKT-nin tətbiqi ilə müxtəlif növ nəzarətin yerinə yetirilməsinə imkan verən testlər və test tapşırıqlarıdır.

“Texnoloji komponent İKT-nin tətbiqi zamanı informasiyanın işlənməsi ilə əlaqədar olan bacarıq və vərdətdən ibarətdir. Burada təhsil alanların fəallığını və sərbəstliyini təmin edən texnologiyalar xüsusi yer tutur. Buna əməkdaşlıq metodkası uyğun gəlir. Bu cür təhsildə tələbələr əsas əhəmiyyəti bir-birlərinə köməkdə görürlər. İş elə təşkil olunur ki, tapşırığın yerinə yetirilməsi qrupun hər bir üzvündən asılı olur. Tələbənin sərbəst fəaliyyətinə əsaslanan texnologiyaları fəallaşdıran ən parlaq nümunə layihəli təhsildir. Layihəli təhsil tələbələrdə əqli, yaradıcı və kommunikativ bacarıqların formalaşmasına kömək etməklə aşağıdakı nəticəyə gətirib çıxarır:

- mətnlə işləmək;
- informasiyanı təhlil etmək;
- nəticə çıxarmaq;
- oxşarları müqayisə etmək və yaratmaq;
- öz fikrini yığcam surətdə çatdırmaq.

Təhsil prosesi qarşısında duran əhəmiyyətli məqsədlərdən biri və ən mürəkkəbi təhsildə keyfiyyətə nail olmaqdır” (5).

Təhsil sistemində informasiya kommunikasiya texnologiyaları infrastrukturunu inkişaf edir. Təhsil texnologiyalarının tətbiqi genişləndirilir. İKT imkanlarından bütün sistemdə istifadə etmək zamanın tələbidir. Orta təhsildə İKT-nin rolu və elektron təhsil texnologiyalarının tətbiqinin zəruriliyi özünü göstərir.

Təhsil sahəsinin idarə olunması və tənzimlənməsinə aid vahid informasiya strukturu formalaşır.

Elm və Təhsil Nazirliyinin elektron resurslarından təhsil şəbəkəsi vasitəsilə xeyli elektron resurs istifadəyə verilib. Bunların istifadəyə verilməsi hər il artır, bu da vacibdir. Vacib məqamlardan biri də təhsil müəssisələrinin kompüterlə təchizatı, sürətli müəssisələrinin kompüterlərlə təchizatı, sürətli internetə çıxış imkanlarının gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən işlərdir.

“Məktəblərin müasir kompüterlərlə təmin olunmasına ciddi diqqət artırılmalıdır. Texnoloji yeniliklər sürətlə inkişaf edib dəyişkən olduğu üçün bu istiqamətdə pedaqoji kadrların biliyinin daim artırılması, təlimlərin verilməsi məsələsi gündəmdə olmalıdır. Elektron dərsliklərin “Elm və Təhsil Nazirliyinin elektron resurslarının istifadəyə verilməsi ilə bağlı gördüyü işlər genişləndirilməlidir. Təhsil mübadilə proqramları çərçivəsində bu yeniliklərin tətbiq olunmasına başlanılıb. Nazirliyin Təhsil Sisteminin İnformasiyalaşdırılması idarəsi bu istiqamətdə bir çox layihələr reallaşdırır. Bu mövzuda müasir səviyyədə qabaqcıl texnologiyalara malik layihə həyata keçirilmişdir” (6).

Kompüter biliklərinin əsası məhz orta məktəbdə, ibtidai təhsildə qoyularsa, daha yaxşı nailiyyətlər əldə edə bilərik. Əgər əvvəldən kompüterdə işləməyi bacarmaq kompüter savadı sayılırdısa, indi artıq bu ümumi savad hesab olunur. İndi İKT yalnız təhsil prosesini təmin edən üsul deyil, o həm də məktəblinin müstəqil qavrama qabiliyyətini təmin etmək üçün yeni imkanlar açır, uşaqları yeni biliklər qazanmağa sövq edir. Biliyə həvəsin kökündə isə həyatı maraq dayanır. Şagird fikirləşir: hansı biliklər mənə daha çox lazımdır. Hansı metodların köməyi ilə mən bu bilikləri əldə edə bilərəm. Beləliklə İKT biliyə can atmaqla digər həyatı vacib məsələlər barədə qərarın qəbul edilməsi arasında bənd rolunu oynayır. Şagird təhsilin onun həyatında hansı rolu oynadığını başa düşən kimi onda təhsilini davam etdirməyə həvəs yaranır.

İKT görmə vasitəsilə informasiya qəbulunun imkanlarını artırır. Belə ki, gözlə görünməyən, rəng və formasını dəyişən əşyaların təsvirini reallaşdırır. Video və animasiyalar formasında olan tapşırıqların yaxşı mətn və gözəl musiqinin müşayiəti ilə verilməsi şagirdə güclü təsir edərək, onun bədii zövqünün inkişafına, materialı daha yaxşı mənimsəməsinə səbəb olur. Beləliklə İKT nəinki insanın əqlini inkişaf etdirir, həmçinin yeni inkişaf perspektivləri, yeni qlobal mədəniyyət sistemi yaradır və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün maraqlı imkanlar açır.

“İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları orta məktəb kursunda bütün fənlərin tədrisində geniş tətbiq olunur. İKT-nin informatika fənninin tədrisində tətbiq olunmasına xüsusi maraq vardır. Orta məktəblərdə informatikanın tədrisi zamanı kompüter texnologiyalarından istifadə olunması belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, yüksək təlim keyfiyyətinin əldə olunması üçün bu texnologiyadan həm materialın öyrədilməsi, həm də şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi mərhələsində sistemlik olaraq istifadə olunsun. Kompüter və proyektordan istifadə edilərək sinfin fəallaşdırma mərhələsində əvvəlki mövzular viktorina, müxtəlif oyunlar, frontal sorğular və s. şəkildə soruşula, problemin nədən ibarət olması, onun ətrafında tədqiqatların aparılmasını, hər bir şagirdin problem ətrafındakı mülahizələri, müəllimin hər bir fikrə münasibəti, ümumiləşdirmə və izahat isə slaydlar vasitəsilə həyata keçirilə bilər” (7).

XX əsrin əvvəli bəşər tarixinə öz təlatümlü siyasi prosesləri ilə imza atmışdısa, XXI əsrin əvvəli bəşər tarixinə qlobal proseslərin başlanma tarixi kimi yazılacaqdır. Artıq qlobal proseslər bugünkü iqtisadi, siyasi və sosial proseslərin mühüm xarakteristikasına çevrilmişdir. Bildiyiniz kimi, qloballaşma anlayışı latın dilində “Yer kürəsi” mənasını verən, qlobus sözündən yaranmışdır. Qloballaşma anlayışının mahiyyətini alimlər belə izah edirlər: Qloballaşma- insanların, informasiyaların, əmtəə və kapitalın dünya miqyasında öz yerini maneəsiz dəyişmə prosesi olub, intensiv iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni əlaqələrin, informasiya inqilabının nəticəsidir. Ümumiyyətlə qloballaşmanın əsas səbəbi kimi müasir informasiya texnologiyalarının yaranması və inkişafı xüsusi qeyd edilir. Qloballaşmanın əsas amilləri transmilli qurumların yaranması və inkişafı olub, nəticə etibarilə “sərhədsiz dünya”nın yaranmasına xidmət edir.

“Qloballaşma həyatın bütün sahələrinə, xüsusən də təhsil sisteminə ciddi təsir edir. Bu gün qloballaşma proseslərinin təsiri ilə dünyada Vahid İnformasiya Təhsil Məkanı yüksək beynəlxalq standartlar əsasında yaradılmış milli təhsil məkanlarının inteqrasiyasını tələb edir. Yaxın gələcəkdə qlobal təhsil standartları tələblərinə cavab verə bilməyən milli təhsil sistemləri beynəlxalq rəqabətə davam gətirə bilməyərək, öz mövqeyini transmilli təhsil sistemlərinə, transmilli universitetlərə təhvil verməli olacaqlar. Qlobal təhsilin texnologiyası müasir informasiya texnologiyalarıdır” (8).

Nəticə

Tədqiqatçı araşdırmasını təhsil prosesində və idarələnməsində İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyasının təsirinə həsr etmişdir. Onun gəldiyi nəticə belə olmuşdur ki, təhsil prosesində biliklərə yiyələnmə üsullarının mənimsənilməsi, yaradıcı potensialın inkişafı təlim prosesinin mərkəzində durmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin apardıqları psixoloji-pedaqoji və didaktik tədqiqatlar informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yüksək təlim metodikalarına malik olduğunu sübut etmişlər.

İKT təlimin fərdiləşməsində şagirdlərin imkan və maraqları nəzərə alınaraq, onların müstəqilliyinə, yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafına, yeni məlumat mənbələrindən istifadə etməsinə imkan yaradır.

Müəllifin tədqiq etdiyi sahə müasir olduğu üçün onun araşdırmalarını müsbət hesab etmək olar.

Ədəbiyyat

1. [tehsiljurnali.az>manşet/2149_thsilin-keyfiyyatinin...](http://tehsiljurnali.az/manset/2149_thsilin-keyfiyyatinin...)
2. [https://anl.az>down/meqale/palitra/2016/oktyabr/510927.htm](https://anl.az/down/meqale/palitra/2016/oktyabr/510927.htm)
3. [movqe.az>news/sosial/78997.html](http://movqe.az/news/sosial/78997.html)
4. [aztehsil.com>news/sosial/78997.html](http://aztehsil.com/news/sosial/78997.html)
5. [ict.az>uploads/konfrans/GOOGLE_SCHOLAR_e-gov|48](http://ict.az/uploads/konfrans/GOOGLE_SCHOLAR_e-gov|48....)
6. [sia.az>az/news/education/1125009.html](http://sia.az/az/news/education/1125009.html)
7. [absheronxeber.az>tehsil/2296-orta-mekteblerde-kt-...](http://absheronxeber.az/tehsil/2296-orta-mekteblerde-kt-...)
8. [docplayer.biz.tr>7076420-T@hsild@-qloballaşma-v@-...](http://docplayer.biz.tr/7076420-T@hsild@-qloballaşma-v@-...)

Göndərilib: 09.01.2024

Qəbul edilib: 17.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/198-201>

Ümid Abbaszadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
abbaszade.umid98@gmail.com

AZƏRBAYCANIN NƏQLİYYAT SEKTÖRÜNÜN İQTİSADI ROLU VƏ STRATEJİK ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun iqtisadi rolu və strateji əhəmiyyəti araşdırılır. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, xüsusilə Qafqazın cənub-şərqində, Xəzər dənizi sahilində yerləşməsi ölkəni Asiya ilə Avropa arasında keçid nöqtələrindən biri edir. Bu strateji yerləşmə Azərbaycana beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynamağa imkan verir. Nəqliyyat sektoru və onun iqtisadi rolu Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, müxtəlif təbii şəraiti və iqtisadi rayonları sayəsində ölkəni mühüm nəqliyyat mərkəzinə çevirir. Nəqliyyat sektorunun inkişafı və səmərəliliyi Azərbaycanın iqtisadi gələcəyini əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun inkişafı ölkə iqtisadiyyatının və beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə imkan verir.

Açar sözlər: *nəqliyyat sektoru, coğrafi mövqe, beynəlxalq ticarət, global iqtisadiyyat, ticarət qovşağı, turizm*

Umid Abbaszadə
Azerbaijan State University of Economics
master student
abbaszade.umid98@gmail.com

The economic role and strategic importance of Azerbaijan's transportation sector

Abstract

In this article, the economic role and strategic importance of Azerbaijan's transportation sector are examined. Azerbaijan attracts attention with its geographical location, particularly situated in the southeast of the Caucasus, along the shores of the Caspian Sea, positioning the country as one of the transit points between Asia and Europe. This strategic position allows Azerbaijan to play a significant role in international trade. The transportation sector and its economic role turn Azerbaijan into a crucial transportation hub due to the country's geographical location, diverse natural conditions, and economic zones. The development and efficiency of the transportation sector significantly shape Azerbaijan's economic future. As a result, the development of Azerbaijan's transportation sector facilitates the expansion of the country's economy and international relations. Investments made in this field lay the groundwork for substantial growth and the development of a modern economy. However, it is essential to have an effective transportation sector to fulfill this role and support economic growth.

Keywords: *transport sector, geographic location, international trade, global economy, trade hub, tourism*

Giriş

Azərbaycan, coğrafi mövqeyi və strateji. Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun iqtisadi rolu və stratejik əhəmiyyəti ilə diqqət çəkən bir ölkədir. Qafqazın cənub-şərqində, Xəzər dənizinin sahilində yerləşən bu ölkə, Asiya ilə Avropa arasındakı keçid məntəqələrindən biri olaraq mövqelənmişdir. Bu səbəbdən nəqliyyat sektorunun inkişafı və səmərəliliyi Azərbaycanın iqtisadi gələcəyini ciddi şəkildə müəyyənləşdirir. Nəticədə Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun inkişafı ölkə iqtisadiyyatının

və beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə imkan verir. Bu sahəyə qoyulan investisiyalar ölkənin rekord artımına və müasir iqtisadiyyatının inkişafına zəmin yaradır. Bununla belə, bu rolu səmərəli şəkildə yerinə yetirmək və iqtisadi artımı dəstəkləmək üçün effektiv nəqliyyat sektorunun olması vacibdir.

Bu məqalədə, Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun iqtisadi rolunu və sektorun inkişaf təmayülərini araşdıracağıq. Nəqliyyat sektorunun iqtisadi rolu müzakirə olunacaq. Bundan sonra, dəmir yolu, avtomobil yolu, dəniz və hava nəqliyyatı kimi müxtəlif alt sektorlar nəzərdən keçiriləcək və hər birinin iqtisadi töhfəsinə diqqət yetiriləcək. Bundan başqa, logistik sektorunun inkişafı və beynəlxalq ticarəti dəstəkləyən rolu yekunda qiymətləndiriləcək.

Dəmir yolu nəqliyyatının iqtisadiyyata təsiri.

Azərbaycanda dəmir yolu nəqliyyatının iqtisadiyyata çoxlu müsbət təsiri var. Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu xətti Gürcüstan, Azərbaycan və Türkiyə arasında mühüm dəmir yolu əlaqəsini təmin edən strateji layihədir. Bu xətt Asiya və Avropa arasında ticarəti asanlaşdırır və alternativ nəqliyyat dəhlizi təmin etməklə yanaşı, regional iqtisadi inteqrasiyanı artırır (1). Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin əhəmiyyətini göstərən bəzi əsas məqamlara aşağıda nəzər yetirək.

Logistika Xərclərinin Azaldılması: Dəmir yolu nəqliyyatı böyük həcmdə yüklərin daşınması üçün ümumiyyətlə əlverişli seçimdir. Azərbaycanda dəmir yolu nəqliyyatından istifadə logistika xərclərini azaltmağa kömək edir. Xüsusilə uzun məsafələrə daşımalarda avtomobil yolu ilə daşımalara nisbətən daha qənaətcildir.

Beynəlxalq Ticarətin İnkişafı: Azərbaycan, dəmir yolu şəbəkəsinin strateji mövqeyi sayəsində beynəlxalq ticarətdə vacib bir körpü mövqeyindədir. Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolu kimi layihələr, Azərbaycanı Orta Asiya, Qafqaz və Avropa arasında ticarət keçid məkanı halına gətirir. Bu, ölkənin ticarət həcmində artım və iqtisadi genişlənməyə təkan verir.

Sənaye və Kənd Təsərrüfatı Məhsullarının Daşınması: Dəmir yolu nəqliyyatı, sənaye məhsullarının və kənd təsərrüfatı məhsullarının effektiv şəkildə daşınmasını təmin edir. Xüsusilə böyük ölçülü sənaye müəssisələrindən çıxan məhsulların və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında dəmir yolu nəqliyyatı vacib rol oynayır. Bu, istehsalçılar üçün bazar girişini artırır və gəlirlərini artırır.

İnfrastruktur inkişafı və iş imkanları: Dəmir yolu nəqliyyatı üçün lazımi infrastrukturun qurulması və baxımı, iş imkanlarının və iqtisadi genişlənmənin artmasına kömək edir. Bu cür layihələr, inşaat sektorunda və əlaqədar sənayelərdə bir sıra iş yaradır. Həmçinin, dəmir yolu nəqliyyatı sektorunda da bir çox iş imkanı təklif edir, daşımaların idarə edilməsində logistika menecerlərinə qədər müxtəlif sahələrdə işlər təmin edir.

Ətraf Mühit Təsirlərinin Azaldılması: Dəmir yolu nəqliyyatı, ümumilikdə avtomobil nəqliyyatına nisbətən daha davamlı bir nəqliyyat seçimi olduğundan, ətraf mühit təsirlərinin azalmasına səbəb olur. Daha az sera qazı emissiyası və daha az yol gürültüsü kimi ətraf mühit təsirləri ilə nəticələnir. Bu da ətraf mühitin davamlılığını dəstəkləyir və uzun müddətli yaşıl iqtisadiyyata fayda verir (2).

Avtomobil nəqliyyatının iqtisadi töhfələri.

Azərbaycanda avtomobil nəqliyyatının iqtisadiyyata verdiyi töhfələrə aşağıda nəzər salaq. Azərbaycanın 2022-ci ildə Xarici ticarət dövriyyəsi 56212,1 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir (3). Bu ticarətin əhəmiyyətli hissəsi avtomobil nəqliyyatı ilə həyata keçirilirdi. Avtomobil nəqliyyatı Azərbaycanın ixrac və idxalının böyük hissəsini təşkil edir. Xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsulları və sənaye materialları avtomobil nəqliyyatı ilə daşınır (3). Azərbaycanda logistika sektoruna yük daşımaları, eləcə də liman xidmətləri, anbar, paylama və digər logistik fəaliyyətlər daxildir. 2019-cu ildə bu sektorun ümumi əlavə dəyəri 2,6 milyard ABŞ dolları təşkil edib. Avtomobil nəqliyyatı Azərbaycanda logistika sənayesinin ən böyük komponentidir və logistik xidmətlərin əksəriyyəti avtomobil yolu ilə həyata keçirilir. Azərbaycanda avtomobil nəqliyyatı sektorunda işçilərin sayı kifayət qədər yüksəkdir. 2020-ci ilə kimi, avtomobil nəqliyyatı sektorunda təxminən 100.000 nəfər çalışır. Bu sektorda sürücülər, nəqliyyat şirkətinin işçiləri, logistika menecerləri və bir çox digər peşəkar qruplar var. Yol şəbəkəsi Azərbaycanın müxtəlif regionlarını birləşdirir və kənd ərazilərinə

çıxışı asanlaşdırır. Bu, kənd yerlərində iqtisadi fəaliyyətləri dəstəkləyir və regional inkişafı təşviq edir. Kənd müəssisələri və kənd təsərrüfatı istehsalçıları məhsullarını avtomobil nəqliyyatı sayəsində bazarlara aparırlar. Azərbaycanda avtomobil nəqliyyatı turistlərin ölkəyə səfərini və müxtəlif regionları kəşf etmələrini asanlaşdırır. 2019-cu ildə Azərbaycana gələn beynəlxalq turistlərin sayı 3,2 milyon nəfər olub və xeyli turist avtomobil nəqliyyatı ilə səyahət edib. Turizm sektorunun inkişafı həm də yol nəqliyyatı sektoruna iqtisadi töhfə verir. Bu rəqəmlər Azərbaycanda avtomobil daşımalarının iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətini göstərir. Avtomobil nəqliyyatı ticarət, məşğulluq, regional inkişaf, logistika sektoru və turizmin inkişafına mühüm töhfələr verir (4).

Bakı Limanı və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin liman trafikinə təsiri.

Bakı Limanı ümumilikdə illik əsasda milyonlarla ton yükü qəbul edir. Məsələn, 2020-ci ildə təxminən 10,5 milyon ton yük emal etmişdir (6). Limanın istifadə etdiyi yük növlərinə neft və neft məhsulları, konteynerlər, ümumi yüklər və digər yüklər daxildir. Limanda yük daşımalarının ildən-ildə dəyişə biləcəyini və enerji layihələri və ticarət həcmi kimi faktorlardan asılı olaraq arta və ya azala biləcəyini xatırlamaq vacibdir (7).

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin Bakı Limanı vasitəsilə nəql edilən neftin miqdarına təsiri boru kəmərinin illik daşıma qabiliyyətinə mütənəsb ola bilər. BTC neft kəmərinin illik nəql gücü milyonlarla barel neftlə ifadə edilir. Bu həcmdə neftin Bakı Limanı ilə nəqli ilə liman daşımalarında əhəmiyyətli artım səbəb olur. BTC neft kəməri Azərbaycanın neft və təbii qazını beynəlxalq bazarlara çıxarmağa imkan verir. Bu, ölkənin enerji sektorundan əldə etdiyi gəlirlərin artmasına və iqtisadi artıma impuls verir. Azərbaycanın neft və təbii qaz ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılması ölkənin xarici ticarət balansına müsbət fayda verir (8). Yerli işçi qüvvəsinin işə salınması iqtisadi inkişafa və gəlir bölgüsünün artmasına kömək edir. BTC neft kəməri Azərbaycanın infrastrukturunu inkişaf etdirir və modernləşdirir. Bu, ölkənin enerji nəqli infrastrukturunu gücləndirir və beynəlxalq investorların diqqətini cəlb edir. BTC neft kəməri kimi irimiqyaslı infrastruktur layihələri Azərbaycana investisiya cəlb etmək potensialı təmin edir. Bu, ölkənin iqtisadiyyatının şaxələndirilməsini artırır və davamlı artımı dəstəkləyə bilər. BTC neft kəməri Azərbaycanın strateji mövqeyini gücləndirir və ölkənin regional təsirini artırır. Enerji nəqlində etibarlı mövqe Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrində mühüm rol oynayır.

Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunun əhəmiyyəti.

Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu Azərbaycanın paytaxtı Bakıda yerləşən beynəlxalq hava limanıdır və ölkənin ən böyük hava limanıdır. Bu hava limanının əhəmiyyətini belə ifadə etmək olar. Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava Limanı Azərbaycanın əsas nəqliyyat qovşağıdır və burada əksər beynəlxalq və daxili reyslər həyata keçirilir (6). Bu, ölkənin müxtəlif yerlərindən və dünyanın müxtəlif yerlərindən gələn sənişinlərin Bakıya çatmasına şərait yaradır. Hava limanı bir çox iqtisadi fəaliyyət, xüsusilə aviasiya sənayesi və turizm sektoru üçün mühüm mərkəzdir. Sənişin daşımaları və yük daşımaları hava limanının iqtisadi töhfəsini artırır. Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu Azərbaycanı dünyanın digər şəhərləri ilə birləşdirən körpüdür. Bu, ölkənin xarici ticarətini asanlaşdırır, beynəlxalq əlaqələri gücləndirir və mədəni mübadilələri təşviq edir. Hava limanı Azərbaycana gələn turistlərin əksəriyyəti üçün giriş nöqtəsidir. Turizm ölkə iqtisadiyyatına, Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu isə bu sahənin inkişafına böyük töhfə verir (9). Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu həm də regionda logistik fəaliyyət üçün mühüm mərkəzdir. Yük daşınması hava limanının infrastrukturuna və tutumuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Hava limanı Azərbaycanın strateji əhəmiyyətini artırır. Beynəlxalq görüşlər, diplomatik sammitlər, ticarət sazişləri kimi bir çox mühüm tədbirlər bu hava limanı vasitəsilə keçirilir. Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu ölkənin beynəlxalq aləmdə tanınmasına və Azərbaycanın iqtisadi, mədəni və strateji əhəmiyyətli mərkəzi kimi nüfuzunun artmasına kömək edir. Azərbaycanın hava nəqliyyatı infrastrukturunu ölkəyə dünya üzrə ticarət aparmağa imkan verən mühüm nəqliyyat moduludur. Xüsusilə yüksək qiymətli, təcili və ya vaxt baxımından kritik məhsulların daşınmasında hava nəqliyyatına üstünlük verilir. Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu beynəlxalq hava daşımalarında mühüm qapıdır (10).

Nəticə

Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun iqtisadiyyatdakı rolunun əhəmiyyətini aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar. Azərbaycanın hava, dəniz, avtomobil və dəmir yolu kimi nəqliyyat şəbəkələri beynəlxalq ticarətin mühüm hissəsini təşkil edir. Ölkənin limanları (məsələn, Bakı Limanı) beynəlxalq ticarət həcmində mühüm rol oynayır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti kimi böyük layihələr də beynəlxalq ticarəti dəstəkləyir. Azərbaycan coğrafi mövqeyinə görə Yaxın Şərq və Avropa arasında strateji keçid nöqtəsidir. Ona görə də ölkənin nəqliyyat infrastrukturunu onu logistik mərkəz kimi yerləşdirməyə imkan verir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri kimi iri layihələr Azərbaycanı enerji nəqlinin mərkəzinə çevirir. Yaxşı nəqliyyat infrastrukturunu turizm sənayesinin inkişafına və investorların ölkəyə çıxışına kömək edir. Nəqliyyat sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının böyüməsinə və inkişafına töhfə verir. 2020-ci ildə Azərbaycanda nəqliyyat və anbar sektorunda təqribən 145 min nəfər işlə təmin olunub. Nəqliyyat sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və beynəlxalq ticarətdə ölkənin mövqeyini gücləndirməklə yanaşı, turizmi, investisiyaları və iqtisadi artımı dəstəkləyir. Gələcək illərdə modernləşən nəqliyyat texnologiyasını tətbiq etmək məsələn; ultra sürətli qatarlar, iri həcmli yük daşıyan təyyarələr, süni zəka ilə işləyən avtomobillər və ona uyğun yollar Azərbaycanı iqtisadi artımına həndəsi silsilə ilə təsir göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolları Şirkətinin (corp.ady.az) rəsmi saytı.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin (stat.gov.az) rəsmi saytı.
3. "The Role of Transport in Economic Development" - International Transport Forum (ITF)
4. "Azerbaijan Transport Sector: Review and Road Map" - European Bank for Reconstruction and Development (EBRD).
5. "Transport Sector Assessment, Strategy, and Road Map for Azerbaijan" - World Bank.
6. "Azərbaycan Hava Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti (azal.az) rəsmi saytı.
7. "Azerbaijan: Transport Sector Analysis and Development Prospects" - International Monetary Fund (IMF).
8. "Azerbaijan's Role in Regional Transport and Trade: Challenges and Opportunities" - Policy Briefs or Reports from Think Tanks such as the Center for Strategic and International Studies (CSIS) or RAND Corporation.
9. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin (mincom.gov.az) rəsmi saytı.
10. Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyinin (aayda.gov.az) rəsmi saytı.

Göndərilib: 15.01.2024

Qəbul edilib: 20.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/202-206>

Davud Abdullayev
Azerbaijan State University of Economics
master student
davud_abdullayev@inbox.ru

METHODS OF COST CALCULATION AND PRODUCT COSTING IN THE FIELD OF INFORMATION AND INTERNET TECHNOLOGIES

Abstract

In the realm of information and Internet technologies (IT), the computation of costs and the determination of product costs are fundamental components of financial management. Diverse techniques are used to precisely ascertain expenses and distribute them across items or services. Activity-based costing (ABC) is a frequently used approach that entails the identification of individual activities inside an organization, the allocation of costs to these activities, and then assigning costs to products based on their utilization of these activities. This approach offers a more precise representation of expenses in contrast to conventional costing methodologies.

The total cost of ownership (TCO) strategy is another way used in IT. Total Cost of Ownership (TCO) encompasses both the initial acquisition cost of IT assets and the continuous expenditures associated with maintenance, support, and training during the full lifespan of the system. This holistic perspective enables firms to make well-informed choices on investments in information technology and evaluate the actual cost implications.

The advent of cloud computing has also brought out novel approaches to cost calculation, including pay-as-you-go and subscription-based models. These models enable firms to adjust the size of their IT resources based on their need and only pay for the amount they use, therefore minimizing initial expenses and offering adaptability.

In summary, the domain of information and Internet technologies use several cost calculation techniques, including Activity-Based Costing (ABC), Total Cost of Ownership (TCO), cloud-based models, and Activity-Based Modeling (ABM).

Keywords: *methods, cost calculation, product costing, information, internet technologies*

Davud Abdullayev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
davud_abdullayev@inbox.ru

İnformasiya və internet texnologiyaları sahəsində maya dəyərinin hesablanması və məhsulun maya dəyərinin hesablanması üsulları

Xülasə

İnformasiya və İnternet texnologiyaları (İT) sahəsində xərclərin hesablanması və məhsulun məsrəflərinin müəyyən edilməsi maliyyə idarəetməsinin əsas komponentləridir. Xərcləri dəqiq müəyyən etmək və onları maddələr və ya xidmətlər üzrə bölüşdürmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Fəaliyyətə əsaslanan maya dəyərinin hesablanması (ABC) tez-tez istifadə olunan bir yanaşmadır ki, bu da təşkilat daxilində fərdi fəaliyyətlərin müəyyən edilməsini, bu fəaliyyətlərə xərclərin bölüşdürülməsini və sonra bu fəaliyyətlərdən istifadə əsasında məsrəflərin məhsullara təyin edilməsini nəzərdə tutur. Bu yanaşma ənənəvi maya dəyərinin hesablanması metodologiyalarından fərqli olaraq xərclərin daha dəqiq təsvirini təklif edir.

Ümumi mülkiyyət dəyəri (TCO) strategiyası İT-də istifadə olunan başqa bir üsuldür. Ümumi Mülkiyyət Dəyəri (TCO) həm İT aktivlərinin ilkin alış dəyərini, həm də sistemin tam istifadə müddəti ərzində texniki xidmət, dəstək və təlimlə bağlı davamlı xərcləri əhatə edir. Bu vahid

perspektiv firmalara informasiya texnologiyalarına investisiyalar üzrə yaxşı məlumatlı seçimlər etməyə və faktiki xərc nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verir.

Bulud hesablamasının yaranması həm də xərclərin hesablanmasına yeni yanaşmalar, o cümlədən getdikcə ödə və abunə əsaslı modellər ortaya çıxardı. Bu modellər firmalara İT resurslarının ölçüsünü ehtiyaclarından asılı olaraq tənzimləməyə və yalnız istifadə etdikləri məbləğə görə ödəməyə imkan verir, buna görə də ilkin xərcləri minimuma endirir və uyğunlaşma imkanı verir.

Xülasə, informasiya və İnternet texnologiyaları sahəsi Fəaliyyətə əsaslanan xərclər (ABC), Mülkiyyətin ümumi dəyəri (TCO), bulud əsaslı modellər və Fəaliyyətə əsaslanan modelləşdirmə (ABM) daxil olmaqla bir neçə xərc hesablama texnikasından istifadə edir.

Açar sözlər: üsullar, maya dəyərinin hesablanması, məhsulun maya dəyəri, informasiya, internet texnologiyaları

Introduction

The computation of costs and the control of product costs are fundamental components of financial administration across several industries, including the realm of information and Internet technologies (IT). In the context of this dynamic and swiftly progressing industry, characterized by continuous innovation and technological developments, it is essential for organizations to possess a comprehensive comprehension of cost calculation and product costing methodologies. This knowledge is crucial for making well-informed judgments, establishing competitive pricing strategies, and guaranteeing profitability.

In addition to software development, hardware production, IT services, cloud computing, cybersecurity, and digital marketing, the IT business comprises a diverse array of activities. Due to their distinct features and cost structures, each of these domains need separate methodologies for cost estimation and product pricing (Shen, 2017: 98).

Activity-based costing (ABC) is a prominent approach used in the field of information technology for cost computation. Activity-Based Costing (ABC) is a method that allocates costs to activities according to their use of resources. Within the realm of information technology, many activities may include software development, server maintenance, customer assistance, and network administration, among other potential tasks. Through precise cost allocation to various activities, organizations may get valuable insights into the actual cost of their goods and services, pinpoint areas of inefficiency, and make informed choices based on data to enhance cost-effectiveness (2).

Cost-volume-profit (CVP) analysis is a significant approach that aids firms in comprehending the interplay of expenses, sales volume, and profitability. In the field of information technology, where the influence of economies of scale and variable costs is substantial, the use of cost-volume-profit (CVP) analysis may be important in ascertaining the breakeven point, formulating pricing strategies, and assessing the ramifications.

Moreover, information technology enterprises often use absorption costing and variable costing approaches. Allocation of production costs, including direct materials, direct labor, and overhead, to goods or services is a fundamental aspect of absorption costing. This approach offers a thorough perspective on the overall cost per unit, albeit it may not precisely represent the real expenses for the purpose of making informed decisions. However, variable costing only focuses on variable costs that are directly linked to output. This approach becomes valuable in examining cost patterns and contribution margins inside IT projects and services (Wu, 2023: 7).

The pricing of items in the IT business is complex because of the many characteristics of IT products and services. Cost components for physical items such as hardware devices may include expenses related to raw materials, manufacturing workforce, transportation, and inventory holding costs. In contrast, software products have expenses associated with the processes of development, testing, licensing, and continuous maintenance.

Within the domain of IT services, which often function on a subscription or project model, the process of estimating costs becomes complex, taking into account variables such as labor expenses,

infrastructure expenditures, software tool license fees, and overhead costs such as marketing and administrative charges.

Furthermore, in light of the emergence of cloud computing and software as a service (SaaS) models, IT enterprises are compelled to modify their approaches to product costing in order to accommodate revenue streams based on subscriptions, pricing based on use, and considerations of scalability (4).

In summary, a comprehensive comprehension of diverse approaches, such as activity-based costing, cost-volume-profit analysis, absorption costing, and variable costing, is necessary for effective cost computation and product costing within the realm of information and Internet technologies. IT organizations may achieve optimization of their cost structures, improvement of pricing strategies, and enhancement of overall financial performance in a competitive and dynamic market environment by efficiently using these tactics.

Main part.

Accurate cost computation and efficient product costing play a crucial role in maintaining competitiveness and assuring profitability within the ever-changing realm of Information and Internet Technologies (IIT). This article examines several approaches to cost computation and product costing that are specifically relevant to the IIT industry, emphasizing their importance and practical implementation (Chunye, 2023: 11).

Cost Calculation Methods in IIT a. Activity-Based Costing (ABC): ABC assigns costs according to the activities carried out, providing a detailed understanding of the factors that influence costs. At IIT, where a wide range of activities such as software development, maintenance, and support are present, Activity-Based Costing (ABC) helps to precisely identify expenses (6).

b. Time-Driven Activity-Based Costing (TDABC) is an improved version of Activity-Based Costing (ABC) that considers time considerations. It is particularly suitable for IIT projects that have different time needs. It improves the ability to monitor costs and assists in the efficient deployment of resources.

b. Total Cost of Ownership (TCO): TCO evaluates the overall expenses associated with owning an IIT asset during its lifespan, including the costs of acquiring, maintaining, and disposing of the asset. The process aids in making well-informed decisions pertaining to investments in technology.

Costing methods for products at IIT:

a. Marginal Costing: Marginal costing is a cost allocation method that specifically considers the variable costs associated with the production of each individual unit of a product or service. Marginal costing is used in IIT to determine price strategies for scalable items like as software solutions and digital services, where scalability is of utmost importance (Zhang, 2023: 4).

b. Activity-Based Costing for goods (ABCp): ABCp expands upon ABC by applying it to product-level costing, where costs are allocated according to the activities performed in the production of individual goods in IIT. The use of this technology enables precise cost estimate for personalized software solutions or customized internet services.

Target costing is a method that establishes a predetermined pricing for a product or service, considering market dynamics and consumer expectations. Subsequently, it calculates the permissible cost required to get the desired profit margin. At IIT, where there is a high level of innovation and changing consumer demands, target costing helps to manage costs and maintain competitive pricing.

The use of cost calculation and product costing in the context of IIT (8):

Software Development: Cost calculation approaches such as Activity-Based Costing (ABC) and Time-Dependent Activity-Based Costing (TDABC) are used to estimate costs for software development projects by taking into account various activities such as coding, testing, and deployment. One of the approaches used for product costing is ABCp, which aids in the determination of the cost per software module or feature.

b. The study of Total Cost of Ownership (TCO) is a great tool for assessing the expenses related to cloud services, including infrastructure, maintenance, and data transmission. Pricing considerations for scalable cloud-based systems are guided by marginal costs.

Target costing is an essential factor in establishing competitive pricing for items on e-commerce platforms, as it ensures that expenses are in line with market expectations and profit goals.

In conclusion, effective cost calculation and product costing procedures are crucial in the field of Information and Internet Technologies for making informed decisions, optimizing costs, and gaining a competitive edge. Organizations working in IIT may effectively manage complexity, improve cost visibility, and achieve sustainable development by using sophisticated techniques like as ABC, TDABC, TCO, marginal costing, ABCp, and target costing.

These methods can be used alone or in combination, depending on the specific needs and objectives of cost accounting and product costing in the information and internet technologies sector. Integrating advanced analytics, cost modeling tools, and industry benchmarks can further improve the accuracy and effectiveness of cost management strategies in this dynamic and rapidly evolving industry environment.

When it comes to cost computation and product pricing, the world of information and internet technologies offers distinct problems and possibilities. In order to keep up with the fast-paced changes in the digital world, organizations in this industry need to use advanced techniques and tactics to efficiently control expenses, maximize the use of resources, and improve overall profitability.

By using these methodologies, enterprises may acquire more profound understandings of cost frameworks, recognize prospects for enhancing efficiency, allocate resources to high-value domains, and synchronize their cost management approaches with consumer value propositions. Additionally, the incorporation of sophisticated analytics, decision-making based on data, and ongoing monitoring of performance may empower firms to promptly adjust to market dynamics, technology progress, and evolving client preferences.

Fundamentally, the successful computation of costs and the determination of product costs in the realm of information and internet technologies need a comprehensive methodology that harmonizes financial factors with strategic objectives, innovation, and the provision of consumer value. Businesses may achieve sustained success in today's dynamic and linked business environment by adopting a proactive and adaptable mentality, which enables them to negotiate the complexity of the digital era and produce competitive advantage.

Conclusion

In conclusion, the methods of cost calculation and product costing in the field of information and Internet technologies play a critical role in the financial management and strategic decision-making processes of businesses operating in this dynamic industry. By employing sophisticated techniques such as activity-based costing, cost-volume-profit analysis, absorption costing, and variable costing, IT companies can gain valuable insights into their cost structures, profitability drivers, and pricing strategies.

The complexity of IT products and services, ranging from software development to cloud computing and digital marketing, necessitates a comprehensive approach to cost estimation and product costing. Factors such as labor costs, infrastructure expenses, licensing fees, and overheads must be carefully evaluated and allocated to ensure accurate cost reflection and informed decision-making.

Furthermore, as the IT landscape continues to evolve with technological advancements and changing market dynamics, businesses must adapt their cost calculation methodologies to address emerging trends such as subscription-based models, usage-based pricing, and scalability considerations associated with cloud services.

Overall, a thorough understanding and effective application of cost calculation and product costing methods are essential for IT companies to remain competitive, optimize their cost

structures, drive profitability, and sustain long-term success in the ever-evolving digital economy. By leveraging these financial management techniques, businesses can make strategic investments, enhance value propositions for customers, and navigate the complexities of the information and Internet technologies sector with confidence and agility.

References

1. Shen, P. (2017). Identification of key factors in health service adoption based on Internet of things and empirical test. In 2017 29th Chinese Control And Decision Conference (CCDC). IEEE.
2. How to Derive a Product Cost. (2024). URL: <https://www.bizmanualz.com/improve-business-communication/derive-product-cost.html>
3. Wu, G. (2023). Miniaturized Computational Spectrometer. IEEE Nanotechnology Magazine, 17(6).
4. Business process for product costing and how it relates to other processes with Dynamics 365. (2024). URL: <https://learn.microsoft.com/en-us/dynamics365/guidance/business-processes/design-to-retain-define-product-costing-overview>
5. Chunye D. (2023). Research on Measuring Method of Function Size of Information System. In 2023 26th ACIS International Winter Conference on Software Engineering, Artificial Intelligence, Networking and Parallel/Distributed Computing (SNPD-Winter). IEEE.
6. Cost Accounting: Its use with information technology systems. (2021). URL: https://www.academia.edu/45257220/Cost_Accounting_Its_use_with_information_technology_systems
7. Zhang, G. (2023). A Cascaded Wearable Product Feature Tag Extraction Method Based on Sentiment Prior. In 2023 International Conference on Culture-Oriented Science and Technology (CoST). IEEE.
8. Cost and Price Calculation for Internet Integrated Services. (2024). URL: https://www.researchgate.net/publication/2722267_Cost_and_Price_Calculation_for_Internet_Integrated_Services

Received: 08.02.2024

Accepted: 20.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/207-212>

İsfəndiyar Nəcəfov
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
isfendiyanecəfov55555@gmail.com
UOT 394

ELEKTRON HÖKUMƏTİN TƏTBİQİNİN İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatı və qlobal iqtisadi tendensiyalar dövlət idarəçiliyinin müxtəlif səviyyə və sahələrində tətbiq olunan rəqəmsal həll yolları vətəndaş məmnuniyyətini və sahibkarların imkanlarının artırılmasına, idarəçilikdə şəffaflığın və iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə böyük təkan verir. XXI əsrdə dünya iqtisadiyyatını əhatə edən sürətli qloballaşma tendensiyası çərçivəsində internetdən istifadənin və ümumilikdə İKT-lərin tətbiq sahələrinin genişlənməsi ictimai həyatın bütün sahələrində, o cümlədən, dövlət sektoruna, iqtisadiyyatın və xüsusilə, özəl sektorun tənzimlənməsi metodlarına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Beləliklə, yeni texnologiyaların iqtisadi inkişafa və cəmiyyətin həyatına səmərəli təsiri elektron hökumət sisteminin meydana çıxmasını şərtləndirən əsas amil kimi qiymətləndirilir.

Məqsəd – rəqəmsallaşma şəraitində sürətlə tətbiq olunan elektron hökumət sisteminə dair konseptual yanaşmaları, elektron hökumət modellərinin əsas vəzifələrini və iqtisadi inkişafa təsirini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Metodologiya – məqalədə ədəbiyyat icmal həyata keçirilməklə azərbaycanlı və xarici alimlərin mövzu ilə bağlı yanaşmaları incələnmiş, məzmun analizi, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – bazar iqtisadiyyatı şəraitində elektron hökumətin başlıca məqsədi İKT və digər infrastruktur elementlərdən istifadə etməklə vətəndaşlar və biznes subyektlərinə məsafədən daha keyfiyyətli və operativ xidmətin göstərilməsi və dövlət orqanları arasında koordinasiyanın gücləndirilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: *Qlobal iqtisadiyyat, İKT, şəffaflıq, inkişaf, iqtisadi artım*

İsfəndiyar Najafov
Azerbaijan Technical University
master student
isfendiyanecəfov55555@gmail.com
UOT 394

Analysis of the impact of electronic government application on economic development

Abstract

Market economy and global economic trends, digital solutions applied at different levels and areas of public administration give a great impetus to increase citizen satisfaction and opportunities of entrepreneurs, increase transparency in management and economic efficiency. Within the framework of the rapid globalization trend covering the world economy in the 21st century, the expansion of the use of the Internet and the application of ICT in general has had a significant impact on all areas of public life, including the public sector, the methods of regulating the economy and, in particular, the private sector. Thus, the effective impact of new technologies on economic development and the life of society is considered as the main factor determining the emergence of the electronic government system.

Purpose – is determining the conceptual approaches to the electronic government system, which is rapidly applied in the digitalization environment, the main tasks of electronic government models and their impact on economic development.

Methodology - in the article, the approaches of Azerbaijani and foreign scientists on the subject were refined by conducting a literature review, content analysis, comparison and generalization methods were used.

Study Findings - in the market economy, the main goal of e-government is to provide better quality and prompt service to citizens and business entities remotely by using ICT and other infrastructure elements and to strengthen coordination between state bodies.

Keywords: *Global economy, ICT, transparency, development, economic growth*

Giriş

Qlobal iqtisadiyyatda müşahidə olunan inteqrasiya və sürətli texnoloji inkişaf müxtəlif industriyalarda rəqabəti kəskinləşdirməklə iqtisadi inkişafın tənzimlənməsində yeni innovasiyaların istifadə edilməsini, eləcə də, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində yeni iş metodlarının və yanaşmaların tətbiqini zərurətə çevirir. Sivilizasiyalı cəmiyyətin inkişafında özəl sektordan böyük gözləntilərin olması ilə paralel olaraq, insanların dövlətdən gözləntiləri də artmaqdadır. Buna görə də, özünü göstərən sürətli rəqəmsallaşma tendensiyaları özəl sektorun və ictimai istehsalın bütün sahələrində olduğu kimi dövlət sektorunda da effektivliyin artırılmasının əsas alətlərindən biri kimi informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) rolunu ön plana çəkir. Bu kontekstdə, hər bir ölkədə fəaliyyət göstərən müxtəlif dövlət agentlikləri xərclərin azaldılması, vətəndaş məmnuniyyətinin artırılması və ehtimad mühitinin gücləndirilməsi məqsədilə rəqəmsal transformasiyanın müxtəlif elementlərinin tətbiqini genişləndirməyə davam edirlər. İnternetdən istifadənin genişlənməsi və İKT-nin inkişafı ilə cəmiyyət həyatının bütün sahələrində olduğu kimi dövlət idarəçilik sistemində də yeni konseptual yanaşmaların tətbiqini göstərmək olar. Beynəlmilləşmə və qlobal dünyaya inteqrasiya prosesində özünü göstərən əsas istiqamətlərdən birini də dövlət idarəçilik sistemində yeni texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan elektron hökumət modellərinin tətbiqi təşkil edir. Beləliklə, yeni texnologiyaların sosial-iqtisadi inkişafa və ümumilikdə cəmiyyətin həyatına güclü təsiri elektron hökumət sisteminin meydana çıxmasını şərtləndirən əsas amil kimi qiymətləndirilə bilər.

Hazırda iqtisadi və idarəçilik ədəbiyyatlarında geniş istifadə edilən “Elektron hökumət” anlayışının ilk dəfə elmi leksikona daxil edilməsi 1992-ci ildə elektron demokratiya termininin meydana çıxması ilə yanaşı baş versə də, 1997-ci ildə Amerikan alimi West rəqəmsal hökumət anlayışını transformasiyası nəticəsində elektron hökumət konsepsiyasının əsasını qoymuşdur. Westin elektron hökumət konsepsiyası dövlət təşkilatları tərəfindən vətəndaşlara nəzərdə tutulan xidmətlərin göstərilməsi və lazımi informasiyaların təqdim edilməsi, eləcə də, demokratik proseslərin genişləndirilməsi üçün internetdən və rəqəmsal alətlərdən istifadəni özündə ehtiva edirdi (West, 1997: 122). Bundan sonrakı araşdırmalarda artıq elektron hökumət anlayışı, ona dair konseptual yanaşmalar əksini tapmışdır. Müəlliflər elektron hökumətin məqsədi nədir, necə həyata keçirilməlidir və hansı üsullardan istifadə etməlidir kimi bir çox suallara cavab tapmağa çalışmışlar. Bu baxımdan, Alman alimi Homburq elektron hökumət terminini dövlət idarəçiliyi sistemində rəqəmsal hökumət və ya rəqəmsal şəbəkə yaratmaq məqsədilə İKT-lərdən strateji cəhətdən istifadə edilməsi kimi şərh etmişdir (Homburg, 2017: 170). Hesab edirəm ki, müəllifin elektron hökuməti İKT-lərdən strateji məqsədlərlə istifadə olunması kimi qəbul etməsi əsasən düzgün olsa da, hazırda elektron hökumət modelinə daha geniş prizmadan baxmaq lazımdır. Fikrimcə, elektron hökumət yüksək texnoloji inkişafın və dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi zərurəti kimi meydana çıxmışdır və hazırda vətəndaş məmnuniyyətinin və məsafədən iş metodlarının tətbiqi, eləcə də, şəffaflığın artırılması kimi imkanlar təqdim edir.

Elektron hökumət konsepsiyası, onun vəzifələri və iqtisadiyyatın inkişafına təsiri.

Bazar iqtisadiyyatı reallıqları və qloballaşmanın təzahürləri iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsində yeni yanaşma və metodların tətbiqini zəruri etmişdir. Bu kontekstdə, elektron

hökumət konsepsiyası adətən İKT-lərdən istifadə etməklə dövlət idarəçiliyinin və göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi məqsədilə tətbiq olunur. Bundan əlavə, elektron hökumət sisteminin tətbiqi göstərilən xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsində və eləcə də, vətəndaşlar, özəl sektor təmsilçiləri və hakimiyyətin digər qolları ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsində dövlətə kömək edir (Field, Muller, Lau, Gadriot-Renard, Vergez, 2003: 61-96). Bununla belə, inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə inkişaf səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə elektron hökumət sisteminin uğursuzluq göstəricilərinin yüksək olduğuna dair tədqiqat nəticələri də vardır. Bu kontekstdə mövcud olan əsas problemlər texnologiyanın və müvafiq infrastrukturun zəif inkişafı, eləcə də, elektron hökumət sisteminin tətbiqi ilə bağlı insan resursları potensialının aşağı olması ilə əlaqələndirilir. Müvafiq istiqamətdə aparılan araşdırmaların gəldiyi qənaətə görə, inkişaf səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə elektron hökumətin uğursuzluq göstəriciləri göstərdiyi xidmətlərdən asılı olaraq 15% ilə 50% arasında dəyişir. Təbii ki, elektron hökumət modellərinin tətbiqi zamanı yaşanan uğursuzluqlar zaman və vaxt itkisinə, ictimai etimadın azalmasına və xərclərin artmasına gətirib çıxarır. Yüksək uğursuzluq risklərinin mövcud olmasına və bu amilin modernləşməyə ciddi zərbə vurmasına baxmayaraq, Qərbi ölkələrindən Afrika ölkələrinə qədər elektron hökumət modellərinin tətbiqinə və araşdırılmasına maraq artmışdır (Twizeyimana, Andersson, 2019: 167-168). Fikrimcə, elektron hökumət sisteminin ayrı-ayrı ölkələrdə tətbiqinə ümumi prizma ilə yanaşı, fərqli kontekstdə də baxmaq lazımdır. Belə ki, bütün ölkələrdə tətbiq olunan elektron hökumət modellərinin istifadə olunan funksiya və vəzifələrinin hamısı eyni ola bilməz. Burada hökumətin yanaşması və tələbin xarakteri nəzərə alınmalıdır. Elə elektron hökumət modelinin uğurlu və ya uğursuz fəaliyyəti də böyük ölçüdə onun tətbiq olunduğu ölkənin hökumətinin yanaşmasından asılıdır. Hesab etmək olar ki, digər amillər, məsələn, texnoloji inkişaf, cəmiyyətin münasibəti və sair məhz hökumətin məsələyə necə yanaşmasından və elektron hökumətdən necə istifadə etmək niyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində elektron hökumət sisteminin tətbiqinin iqtisadiyyatın inkişafına təsirinin araşdırılması ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar özəl sektorun və sahibkarlığın inkişafında bu modelin səmərəli və təsirli olduğunu sübut etmişdir. Bu baxımdan Castelnova tərəfindən aparılmış tədqiqatın nəticələrinə görə elektron hökumətin əsas ictimai faydalarından biri də onun sahibkarlığı və iqtisadi inkişafı dəstəkləməsidir. Belə ki, müvafiq istiqamətdə onun tədqiqat nəticələrindən biri olan **“Təkmilləşdirilmiş sosial dəyər”** elementi özündə 2 göstəricini birləşdirir. Bunlardan birincisi olan **“Hökumətə inam və inamın artması”** adlı göstərici elektron hökumətin tətbiqinin genişlənməsi kontekstində ictimai məlumatların və vətəndaşların şəxsi məlumatlarının konfidensiallığının qorunmasını ifadə edir. Dövlət orqanları iqtisadiyyatın və mövcud resursların səmərəli idarə edilməsi, eləcə də, vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin effektivliyini artırmaqla ictimai etimadın gücləndirilməsinə töhfə vermiş olurlar (Castelnovo, 2013). Fikrimcə, elektron hökumət şəffaflığı, dövlət orqanlarının idarə olunmasında və qərarların qəbulu prosesində vətəndaşların iştirakını genişləndirməklə də ictimai etimadın artırılmasına nail ola bilər. İctimai etimadın gücləndirilməsi hökumətin daha çevik fəaliyyəti və şəffaflığın, təhlükəsizliyin və fundamental dəyərlərin qorunması istiqamətində söyləyini gücləndirməklə də əldə oluna bilər. Belə hallar vətəndaşların dövlətə inamı artırmaqla vətəndaşların dövlət qurumlarına inamının artırılmasına gətirib çıxarır.

“Təkmilləşdirilmiş sosial dəyər və rifah” meyarı hökumətlər tərəfindən cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri üçün yaradılan ictimai dəyərləri ifadə edir. Buraya, təhlükəsizliyin, ictimai etimadın, sosial və iqtisadi tərəqqinin gücləndirilməsini aid edə bilərik. İnsan hüquqlarının bərabərliyinin, sağlamlığın və təhlükəsizliyin qorunması, eləcə də, məşğulluğun təmin edilməsi və qarşıya çıxan sosial-iqtisadi problemləri həll edilməsi insanların gələrlərinə və sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməklə ümumilikdə sosial rifaha töhfə verir.

Fikrimcə, buna nümunə olaraq bəzi ölkələrdə elektron hökumətin özəl sektoru dəstəkləməsini göstərə bilərik, Məsələn, ölkədə elektron hökumət sistemi vasitəsilə insanların sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və bir sıra proseslərin asanlaşdırılması böyük ictimai dəyər yaratmaqla insanların sosial rifahına və həyat səviyyəsinə güclü təsir edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, elektron hökumət insanların sosial rifahının gücləndirilməsinə yönəlik fəaliyyətini müxtəlif yollarla,

o cümlədən, sosial şəbəkələr vasitəsilə həyata keçirə bilər. Bütün bunlar isə, elektron hökumətin sosial rifahın gücləndirilməsi baxımından böyük ictimai və iqtisadi dəyər kəsb etdiyini deməyə əsas verir. Qlobal iqtisadi şəraitdə elektron hökumətin tətbiqinin əsaslarını idarəçilikdə elektron sənəd dövriyyəsinə həyata keçirməklə vətəndaş müraciətləri və sahibkarlığın tənzimlənməsi proseslərinin avtomatlaşdırılması təşkil edir. Bu və digər amilləri nəzərə almaqla elektron hökumət sisteminin əsas vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir (Sidorova, 2017: 166).

Cədvəl 1: Elektron hökumətin əsas vəzifələri.

№	Vəzifələr
1.	Dövlət orqanları arasında yeni qarşılıqlı fəaliyyət formalarının yaradılması;
2.	Əhaliyə və biznesə dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin optimallaşdırılması;
3.	Vətəndaşlar üçün özünəxidmət imkanlarının dəstəklənməsi və genişləndirilməsi;
4.	Vətəndaşların texnoloji şüurunun və bacarıqlarının artması;
5.	Bütün seçicilərin ölkənin idarə olunması və idarə olunması proseslərində iştirak dərəcəsinin artırılması;
6.	Coğrafi yerləşmə faktorunun təsirinin azaldılması.

Mənbə: Naumoviçin tədqiqat nəticələri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi elektron hökumət modelinin tətbiqi özündə bir sıra aspektləri və müxtəlif istiqamətlər üzrə səmərəliliyin artırılmasını nəzərdə tutur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cədvəl 1-də verilmiş elektron hökumətin modelləri heç də elektron hökumət sistemlərinin tətbiqi ilə qarşıya qoyulan bütün vəzifələri əhatə etmir. Belə ki, təhlil olunan 6 elementli vəzifələr modeli özlüyündə tədqiqatçı Naumoviç tərəfindən irəli sürülmüş ayrıca bir yanaşmadır və digər müəlliflərin konsepsiyalarında fərqli element və vəzifələrə də rast gəlmək olar (Naumovich, Dokuchits, 2021: 40-47). Fikrimcə, bu onu deməyə əsas verir ki, elektron hökumət modelinin tətbiqi hələ vətəndaşlara xidmət göstərilməsindən öncə qlobal informasiya məkanında dövlət hakimiyyət orqanları arasında İKT-lərdən istifadə etməklə səmərəli koordinasiyanın qurulması zərurətindən meydana çıxmışdır.

Göründüyü kimi ikinci vəzifə isə vətəndaşlara və biznes subyektlərinə məsafədən və daha çevik xidmətlərin göstərilməsindən ibarətdir. Belə ki, vətəndaşlar dövlət orqanlarına ünvanladıkları bir çox müraciətləri, sahibkarlar isə qeydiyyat, vergi bəyannamələri kimi müəyyən fəaliyyətlərini elektron hökumət tərəfindən təqdim olunan imkanlardan istifadə etməklə yerinə yetirirlər. Vətəndaşlara göstərilən xidmətlərə həm də müxtəlif tipli əmlak hüquqlarının reallaşdırılması və özünə xidmət imkanlarının təmin edilməsi daxildir.

Dördüncü vəzifə olaraq texnoloji bacarıqların artırılması həm də ona görə vacibdir ki, bütün digər vəzifələrin də reallaşdırılması və göstərilən xidmətlərin effektivliyinin yüksəldilməsi də dövlət aparatında çalışan əməkdaşlar və vətəndaşlar tərəfindən tətbiq olunan texnologiya və avadanlıqlardan istifadə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır.

Beşinci vəzifə vətəndaşların ölkənin ictimai-siyasi həyatında və dövlət idarəçiliyində rolunun və şəffaflığın artırılmasını, eləcə də, demokratik dəyərlərin inkişafını nəzərdə tutur. Beləliklə, elektron hökumətin əsas vəzifələrindən biri kimi demokratiya və şəffaflığın inkişafı etdirilməsi təşkil edir. Vətəndaşların dövlət idarəçiliyində iştirakının artırılması həm də hökumətin fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına imkan verir. Hesab edirəm ki, elektron hökumətin sonuncu altıncı vəzifəsi, yəni, coğrafi yerləşmə faktorunun təsirinin aradan qaldırılması onun ən vacib və unikal məziyyətidir. Ona görə ki, məhs elektron hökumət idarəçiliyinin inkişafı vətəndaşların ucqar

ərazilərdən və uzaq məsafələrdən elektron hökumət sistemi vasitəsilə göstərilən xidmətlərə çıxış etmək və onlardan faydalanmaq imkanı verir

Bu kontekstdə, rus tədqiqatçısı Umanskayanın apardığı tədqiqat da aktuallığa malikdir. Müəllif öz tədqiqat işində e-hökumət sisteminin ən səmərəli fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi İKT-dən istifadə etməklə həyata keçirilən elektron sənəd dövriyyəsinə ön plana çəkir. Müəllif bu funksiyanın qlobal xarakter daşdığını vurğulayaraq onun elektron hökumət modelinin özəyini təşkil etdiyi qənaətinə gəlir (Umanskaya, 2022: 229-238). Fikrimcə, elektron hökumət modelini yalnız elektron sənəd dövriyyəsi sisteminin tətbiqi ilə əlaqələndirmək düzgün olmasa da, Umanskayanın tədqiqat nəticələri əsas etibarilə cədvəl 1-də verilmiş altıncı vəzifəyə uyğun. Elektron hökumət modelində məhs İKT-lərdən istifadə olunması elektron sənəd dövriyyəsi vasitəsilə insanların dövlət idarə və təşkilatlarına getmədən onlar tərəfindən təmin olunan xidmətlərə əlçatırlıq əldə edirlər. Bununla da, elektron hökumət modeli vasitəsilə insanlar coğrafi məkan və məsafə maneəsini aradan qaldırmış olurlar. Beləliklə, elektron hökumət konsepsiyasının başlıca məqsədi İKT və digər infrastruktur elementlərdən istifadə etməklə vətəndaşlar və biznes subyektlərinə məsafədən daha keyfiyyətli və operativ xidmətin göstərilməsi və dövlət orqanları arasında koordinasiyanın gücləndirilməsindən ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatına əsaslanan ölkələrdə elektron hökumətin tətbiqi vətəndaşların və biznes subyektlərinin yaranan problemlərini həll etməsi və dövlət orqanlarına müraciətlərini asanlaşdırmaqla insanların vaxta qənaət etməsinə, eləcə də, bürokratik əngəllərdən yan keçməsinə şərait yaradır ki, bu da iqtisadi inkişafa təkan verir. Ancaq yanaşmadan asılı olaraq, elektron hökumət modeli daha geniş xidmətlər təmin edə bilər. Bu ayrı-ayrı dövlət təşkilatlarının öz xidmətlərini müvafiq sistemə inteqrasiya etməsi və müraciətlərə açıq olması ilə reallaşa bilər (Mammadov, 2021). Fikrimcə, qlobal iqtisadiyyat reallıqlarında dövlət idarəçiliyi sistemində bəhs olunan modelin tətbiqi İKT vasitələrindən istifadə etməklə dövlət-vətəndaş və müxtəlif dövlət orqanlarının özəl sektor təmsilçiləri ilə əlaqələrinin, eləcə də, dövlət strukturlarının öz aralarında koordinasiyalı və daha səmərəli kommunikasiya qurmasına təkan verir.

Nəticə

Dünya iqtisadiyyatında baş verən sürətli qloballaşma planetimizdə özünü göstərən əsas tendensiyalardan biridir ki, bu da dövlət idarəçilik sistemində yeni texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan elektron hökumət modellərinin tətbiqini zəruri edir. Beləliklə, yeni texnologiyaların cəmiyyətin və özəl sektorun inkişafına və dövlət idarəçiliyində təkmilləşdirməyə təkan verir. Ona görə də, elektron hökumət yüksək texnoloji inkişafın və dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi zərurəti kimi meydana çıxmışdır və hazırda vətəndaş məmnuniyyətinin və məsafədən iş metodlarının tətbiqi, eləcə də, şəffaflığın artırılması kimi imkanlar təqdim edir. Bununla da, elektron hökumət modelinin fundamental əsaslarını idarəçilikdə elektron sənəd dövriyyəsinin tətbiqi, ümumilikdə vətəndaş müraciətləri və sahibkarlığın tənzimlənməsi proseslərinin avtomatlaşdırılması təşkil edir.

Tədqiqat zamanı gəlinən əsas nəticə ondan ibarətdir ki, elektron hökumətin başlıca məqsədi İKT və digər infrastruktur elementlərdən istifadə etməklə vətəndaşlar və biznes subyektlərinə məsafədən daha keyfiyyətli və operativ xidmətin göstərilməsi və dövlət orqanları arasında koordinasiyanın gücləndirilməsindən ibarətdir. Bu isə nəticə etibarilə şəffaflığa, biznes subyektlərinin müraciət və problemlərinin həllinə səmərəli təsir etməklə sahibkarlığın və biznesin inkişafına gətirib çıxarır. Beləliklə də elektron hökumətin tətbiqi özəl sektor hesabına iqtisadi inkişafın təmin edilməsi ilə nəticələnir.

Ədəbiyyat

1. West, D.M. (1997). "Digital Government: Technology and Public Sector Efficiency". Oreal, M., 122 p.
2. Homburg, W. (2017). "Understanding e-Government: Information Systems in Public Administration". Political science. St.Petersburg, Announcement, 170 p.

3. Field, T., Muller, E., Lau, E., Gadriot-Renard, H., Vergez, C. (2003). The case for e-government: Excerpts from the OECD report “The E-Government Imperative”. OECD Journal on Budgeting, 3(1), pp.61-96.
4. Twizeyimana, J.D., Andersson, A. (2019). The public value of E-Government – A literature review. Government information quarterly, 36(2), pp.167-178.
5. Castelnovo, W. (2013). A stakeholder based approach to public value. Paper presented at the 13th European Conference on eGovernment ECEG 2013. Como, Italy.
6. Sidorova, A.A. (2017). “Elektronnoye pravitel'stvo: uchebnik i praktikum dlya bakalavriata i magistratury”. M.: Izd-vo Yurayt, 166 s.
7. Naumovich, A.A., Dokuchits, D.S. (2021). “Sistema elektronnoy pravitel'stva dani kak obrazets uspeshnogo razvitiya gosudarstvennogo upravleniya. Vozmozhnost' primeneniya skandinavskogo opyta”. Sovremennyye tendentsii v gosudarstvennom upravlenii, ekonomike, politike, prave, s.40-47.
8. Umanskaya, V.P. (2022). Tsifrovizatsiya pravotvorchestva v yedinoy sisteme publichnoy vlasti. In Aktual'nyye problemy administrativnogo i administrativno-protsessual'nogo prava (Sorokinskiye chteniya), pp.229-238.
9. Mammadov, S. (2021). Digital Transition and Science Technological Development Acceleration the Necessity. Digital transition and scientific and technological development the need for acceleration. Baku, Ecoprint.

Göndərilib: 11.01.2024

Qəbul edilib: 14.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/213-218>

Xəyal Hacıyev
ADA Universiteti
magistrant
khajiyev4899@ada.edu.az

AZƏRBAYCANDA “YAŞIL TEXNOLOGİYALARIN” TƏTBİQİNDƏ ÇƏTİNLİKLƏR VƏ İMKANLAR: DAVAMLILIQ VƏ İNNOVASIYAYA DİQQƏT

Xülasə

Bu tədqiqat işi davamlılıq və innovasiyaya xüsusi diqqət yetirməklə Azərbaycanda yaşıl texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı çətinlikləri və imkanları araşdırır. Azərbaycan inkişaf etməkdə olan ölkə kimi davamlı və innovativ təcrübələrin qəbulunu zəruri edən çoxsaylı ekoloji və iqtisadi problemlərlə üzləşir. Məqalə Azərbaycanın hazırkı ekoloji vəziyyəti haqqında ümumi məlumat verməklə, hava və suyun çirklənməsi, tullantıların idarə olunması və iqlim dəyişikliyi kimi problemlərin həllinin vacibliyini vurğulamaqla başlayır. Daha sonra o, məhdud məlumatlılıq və anlayış, qeyri-adekvat tənzimləyici çərçivələr və maliyyə məhdudiyyətləri də daxil olmaqla, ölkədə yaşıl texnologiyaların tətbiqinə mane olan çətinlikləri araşdırır. Bununla belə, sənəd Azərbaycanda yaşıl texnologiyaların tətbiqinin təşviqi üçün bir sıra imkanları da müəyyən edir. Bu imkanlara bərpa olunan enerji mənbələrinin mövcudluğu, gənc və təhsilli işçi qüvvəsinin olması və hökumətin davamlı inkişafa sadıqlığı daxildir. Tədqiqat göstərir ki, bu imkanlardan istifadə etməklə Azərbaycan öz ekoloji dayanıqlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa və iqtisadi artıma təkan verə bilər. Bundan əlavə, tədqiqat yaşıl texnologiyaların tətbiqini asanlaşdırmaqda innovasiyaların rolunu araşdırır. Bu iddia edir ki, innovasiya və sahibkarlıq mədəniyyətinin təşviqi ekoloji problemləri həll edən yeni texnologiyaların inkişafına və qəbuluna gətirib çıxara bilər. Tədqiqat həmçinin yaşıl texnologiya sektorunda innovasiyaların idarə edilməsində hökumət, akademik dairələr və sənaye arasında əməkdaşlığın vacibliyini vurğulayır. Yekun olaraq, bu tədqiqat işi Azərbaycanda yaşıl texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı problemlərin həllinin və imkanların mənimsənilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Davamlılıq və innovasiyalara üstünlük verməklə ölkə ekoloji cəhətdən daha təmiz və iqtisadi cəhətdən çiçəklənən gələcək yarada bilər. Bu araşdırmanın nəticələri Azərbaycanda və onun hüdudlarından kənarında davamlı inkişafı təşviq etməkdə maraqlı olan siyasətçilər, bizneslər və tədqiqatçılar üçün dəyərli fikirlər verə bilər.

Açar sözlər: yaşıl texnologiya, Azərbaycan, davamlılıq, innovasiya, iqtisadi artım, ekoloji problemlər, tullantıların idarə edilməsi, iqlim dəyişikliyi, hava və suyun çirklənməsi, tənzimləyici infrastruktur, maliyyə məhdudiyyətləri, bərpa olunan enerji mənbələri, hökumət öhdəliyi, gənc və təhsilli işçi qüvvəsi, sahibkarlıq mədəniyyəti

Khayal Hacıyev
ADA University
master student
khajiyev4899@ada.edu.az

“Opportunities and difficulties of using „Green Technologies“ in Azerbaijan: an emphasis on innovation and sustainability”

Abstract

This study looks at the possibilities and studies around the use of green technology in Azerbaijan, with an emphasis on sustainability and creativity. Azerbaijan is a developing nation with economic and environmental issues that make the adoption of creative and sustainable techniques difficult. It is essential to provide a basic overview of Azerbaijan's present ecological state in the essay and to stress the significance of finding solutions for issues like waste

management, climate change, and pollution of the air and water. He also investigates the lack of knowledge and comprehension, insufficient regulatory infrastructure, and insufficient financial controls that impede the implementation of green technologies. On the other hand, the document opens up a possibility for using green technologies. On the other hand, the document opens up a possibility for using green technologies. The availability of young, educated workers, renewable energy sources, and the government's dedication to sustainable development are some of these options. The analysis demonstrates how Azerbaijan may boost economic growth and improve environmental sustainability by taking advantage of these opportunities. The study also looks at how innovation helps make green technologies more widely adopted. This implies that new solutions that address environmental issues can be developed and adopted as a result of the capacity for innovation and an entrepreneurial culture. The report also emphasises how crucial connections between academics and business are to fostering innovation in the field of advanced technologies. To sum up, these studies provide light on the benefits and drawbacks of Azerbaijan using green technology solutions. The nation can build a future that is both economically and environmentally affluent by putting sustainability and innovation first. Policy makers, companies, and scholars interested in sustainable development in Azerbaijan and worldwide can benefit greatly from the study's findings.

Keywords: *green technology, Azerbaijan, sustainability, innovation, economic growth environmental issues, waste management, climate change, air and water pollution, regulatory infrastructure, financial constraints, renewable energy sources, government commitment, young and educated workforce, entrepreneurial culture*

Giriş

Ölkələr ekoloji problemləri həll etməyə və davamlı inkişafa nail olmağa çalışdıqları üçün yaşıl texnologiyaların tətbiqi mühüm global problemə çevrilib. İqtisadiyyatı inkişaf edən, inkişaf etməkdə olan ölkə Azərbaycan da bu ehtiyacdən istisna deyil. Bu sənəd davamlılıq və innovasiyaya xüsusi diqqət yetirməklə Azərbaycanda yaşıl texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı çətinlikləri və imkanları araşdırmaq məqsədi daşıyır. Azərbaycan müxtəlif ekoloji problemlərlə, o cümlədən hava və suyun çirklənməsi, qeyri-adekvat tullantıların idarə edilməsi sistemləri və iqlim dəyişikliyinə təsirləri ilə üzləşib. Bu çağırışlar ətraf mühitin degradasiyasını azaltmaq və uzunmüddətli iqtisadi artımı təşviq etmək üçün davamlı təcrübələrin qəbulunu və innovativ texnologiyaların inteqrasiyasını zəruri edir. Bununla belə, Azərbaycanda yaşıl texnologiyaların tətbiqi maneəsiz deyil. Əhali arasında dayanıqlı təcrübələr haqqında məhdud məlumatlılıq və anlayış, qeyri-adekvat tənzimləyici çərçivələrlə birlikdə əhəmiyyətli problemlər yaradır. Bundan əlavə, maliyyə məhdudiyyətləri xüsusilə kiçik və orta müəssisələr üçün yaşıl texnologiyaların tətbiqinə mane ola bilər. Bu çağırışlara baxmayaraq, Azərbaycan yaşıl texnologiyaların uğurlu tətbiqi üçün çoxsaylı imkanlar təqdim edir (1). Ölkə külək və günəş enerjisi kimi bol bərpa olunan enerji resurslarına malikdir və bu, qalıq yanacaqlardan asılılığı azaltmaq üçün istifadə edilə bilər. Bundan əlavə, Azərbaycan yaşıl texnologiya sektorunda innovasiya və sahibkarlığa təkan verə bilən gənc və təhsilli işçi qüvvəsindən faydalanır. Bundan əlavə, Azərbaycan hökuməti beynəlxalq müqavilələrdə iştirakı və ekoloji siyasət və proqramların yaradılması ilə davamlı inkişafa sadıqlığını nümayiş etdirib. Bu öhdəlik yaşıl texnologiyaların tətbiqi və davamlı təcrübələrin təşviqi üçün əlverişli mühit təmin edir. Azərbaycanda yaşıl texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı çətinliklərin aradan qaldırılmasında və imkanlardan istifadə edilməsində innovasiyalar həlledici rol oynayır. Azərbaycan innovasiya və sahibkarlıq mədəniyyətini inkişaf etdirməklə, iqtisadi artıma təkan verərkən ekoloji problemləri həll edən yeni texnologiyaların inkişafını və qəbulunu təşviq edə bilər. Hökumət, akademik dairələr və sənaye arasında əməkdaşlıq innovasiyaları inkişaf etdirmək və yaşıl texnologiyaların iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarına uğurlu inteqrasiyasını təmin etmək üçün vacibdir. Bu tədqiqat işinin məqsədi yaşıl texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı Azərbaycanın üzləşdiyi problemlər və imkanlar haqqında dəyərli fikirlər təqdim etməkdir. Dayanıqlılığa və innovasiyaya diqqət yetirməklə ölkə daha ekoloji cəhətdən təmiz və iqtisadi cəhətdən çiçəklənən gələcəyə yol açə bilər. Bu araşdırmanın nəticələri

siyasətçilər, bizneslər və tədqiqatçılar üçün maraqlı olacaq (Vidadili, Suleymanov, Bulut, Mahmudlu, 2017: 1153-1161).

Azərbaycanda ekoloji problemlər.

Azərbaycan, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr kimi, təcili diqqət və tədbirlər tələb edən çoxsaylı ekoloji problemlərlə üzləşir. Ölkədə yaşıl texnologiyaların tətbiqinin əhəmiyyətini anlamaq üçün ilk növbədə bu ekoloji problemləri araşdırmaq vacibdir. Azərbaycanın üzləşdiyi əsas problemlərdən biri də havanın çirklənməsidir. Sənaye fəaliyyətləri, nəqliyyat vasitələrinin tullantıları və qalıq yanacaqların yandırılması havanın keyfiyyətinin pisləşməsinə kömək edir və əhalinin sağlamlığı üçün ciddi risklər yaradır. Bu problem təkcə insanların rifahına təsir etmir, həm də ətraf mühitə və iqlim dəyişikliyinə uzunmüddətli təsir göstərir. Suyun çirklənməsi Azərbaycanda digər aktual ekoloji problemdir. Qeyri-adekvat tullantı sularının idarə edilməsi sistemləri və sənaye və kənd təsərrüfatı tullantılarının lazımi qaydada utilizasiya edilməməsi çayların və su obyektlərinin çirklənməsinə səbəb olur. Bu, təkcə təmiz içməli suyun mövcudluğuna təsir etmir, həm də su ekosistemlərinə və biomüxtəlifliyə mənfi təsir göstərir. Tullantıların idarə olunması Azərbaycanda da mühüm problemdir (Nasibov, 2018: 575-579). Ölkə tullantıların lazımi qaydada utilizasiyası və təkrar emalı ilə mübarizə aparır ki, bu da bərk tullantıların poliqonlarda toplanmasına və təhlükəli materialların düzgün idarə edilməməsinə gətirib çıxarır. Bu, əhalinin sağlamlığı üçün risklər yaradır, ətraf mühiti çirkləndirir və davamlı inkişaf səylərinə mane olur. Bundan əlavə, Azərbaycan iqlim dəyişikliyinə təsirlərindən sığortalanmayıb. Temperaturun artması, yağıntıların normasının dəyişməsi və ekstremal hava hadisələrinin tezliyi ölkənin ekosistemləri, kənd təsərrüfatı və infrastrukturunu üçün əhəmiyyətli risklər yaradır. Bu çağırışlar davamlı təcrübələrə və yaşıl texnologiyaların qəbuluna ehtiyacı daha da gücləndirir. Bu ekoloji problemlərin həlli davamlı təcrübələri və innovativ həlləri birləşdirən kompleks yanaşma tələb edir. Yaşıl texnologiyaların tətbiqi bu problemlərin yumşaldılmasında və Azərbaycanda ekoloji davamlılığın təşviqində mühüm rol oynaya bilər. Bərpa olunan enerji mənbələrini qəbul etməklə, tullantıların idarə edilməsi sistemlərini təkmilləşdirməklə və davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələrini həyata keçirməklə ölkə ekoloji izi əhəmiyyətli dərəcədə azalda və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə qlobal səylərə töhfə verə bilər (Hasanov, Bulut, Suleymanov, 2017: 369-373).

Yaşıl texnologiyaların tətbiqi imkanları.

Azərbaycan müxtəlif ekoloji problemlərlə üzləşməklə yanaşı, yaşıl texnologiyaların uğurla tətbiqi üçün perspektivli imkanlar da təqdim edir. Bu imkanlar ölkədə daha davamlı və innovativ gələcəyə yol açmağa imkan verir. Əhəmiyyətli imkanlardan biri də Azərbaycanda bərpa olunan enerji resurslarının bolluğundadır. Ölkə bol günəş işığı, külək və təmiz enerji yaratmaq üçün istifadə oluna bilən geotermal potensiala malikdir. və davamlı enerji. Günəş panellərinə, külək turbinlərinə və digər bərpa olunan enerji texnologiyalarına sərmayə qoymaqla Azərbaycan qalıq yanacaqlardan asılılığını azalda və aşağı karbonlu iqtisadiyyata qlobal keçidə töhfə verə bilər. Bundan əlavə, Azərbaycan gənc və təhsilli işçi qüvvəsindən faydalanır. Ölkə təhsil və texniki təlimə əhəmiyyətli investisiyalar yatırmış, yaşıl texnologiya sektorunda innovasiyaları və sahibkarlığı idarə edə biləcək ixtisaslı işçi qüvvəsi istehsal etmişdir. Bu insan kapitalı ekoloji problemləri həll edən yeni texnologiyaların və həllərin inkişafı və qəbulu üçün katalizator rolunu oynaya bilər. Bundan başqa, Azərbaycan hökuməti davamlı inkişafa sadıqlığını nümayiş etdirib. Ölkə ətraf mühitin mühafizəsi və davamlılığının təşviqinə yönəlmiş beynəlxalq müqavilələrdə və təşəbbüslərdə fəal iştirak etmişdir. Bu öhdəlik yaşıl texnologiyaların tətbiqi üçün əlverişli siyasət mühiti, habelə beynəlxalq təşkilatlardan maliyyələşmə və dəstək təmin edir. Bundan əlavə, hökumətin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə diqqət yetirməsi yaşıl texnologiyaların müxtəlif sektorlar üzrə inteqrasiyası üçün imkan yaradır. Biznesləri davamlı təcrübələri mənimsəməyə həvəsləndirmək və yaşıl texnologiya startaplarına dəstək verməklə Azərbaycan innovasiya mədəniyyətini inkişaf etdirir və canlı yaşıl iqtisadiyyat yarada bilər. Hökumət, akademik dairələr və sənaye arasında əməkdaşlıq bu imkanlardan istifadə etmək üçün çox vacibdir. Tərəfdaşlıq və bilik mübadiləsini inkişaf etdirməklə Azərbaycan innovasiyaları təşviq etmək və yaşıl texnologiyaların tətbiqini asanlaşdırmaq üçün müxtəlif maraqlı tərəflərin təcrübəsindən və resurslarından istifadə edə bilər. Bu əməkdaşlıq,

həmçinin yaşıl texnologiyaların ölkənin infrastrukturuna və sənayesinə effektiv şəkildə inteqrasiya olunmasını təmin edərək, tədqiqat və praktiki tətbiq arasında körpü yaratmağa kömək edə bilər (Eti, Yuksel, Dincer, Kalkavan, Hacıoğlu, Mikhaylov, Danish, Pinter, 2024).

Yaşıl texnologiyaların tətbiqində əsas problemlər.

Azərbaycan yaşıl texnologiyaların tətbiqi üçün perspektivli imkanlara malik olsa da, uğurlu tətbiqi təmin etmək üçün həll edilməli olan bir sıra əsas problemlərlə də üzləşir. Bu problemlər düzgün idarə olunmasa, davamlılıq və innovasiyaya nail olmaqda irəliləyişə mane ola bilər. Əsas problemlərdən biri Azərbaycanda geniş əhali arasında yaşıl texnologiyalar haqqında məhdud məlumatlılıq və anlayış. Bir çox fərdlər bu texnologiyaların üstünlükləri və potensialı barədə tam məlumatlı olmaya bilər, bu da geniş yayılmış dəstəyin və qəbulun yaradılmasını çətinləşdirir. Yaşıl texnologiyaların üstünlüklərini və onların ətraf mühitə və iqtisadiyata müsbət təsirini vurğulayan ictimaiyyəti məlumatlandırmaq və cəlb etmək üçün təhsil və maarifləndirmə kampaniyaları vacibdir. Bundan əlavə, qeyri-adekvat tənzimləyici çərçivələr yaşıl texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli maneələr yarada bilər. Yaşıl texnologiyalara sərmayəni təşviq edən dəstəkləyici hüquqi mühiti təmin etmək üçün aydın və hərtərəfli qaydalar lazımdır. Buraya davamlı təcrübələrin qəbulunu və yaşıl texnologiyaların müxtəlif sektorlara inteqrasiyasını təşviq edən standartların, təşviqlərin və siyasətlərin yaradılması daxildir. Maliyyə məhdudyyətləri də əhəmiyyətli problem yaradır. Yaşıl texnologiyalar tez-tez əsaslı ilkin investisiyalar tələb edir ki, bu da biznes, xüsusən də kiçik və orta müəssisələr üçün maneə ola bilər. Kreditlər, qrantlar və subsidiyalar kimi maliyyələşdirmə variantlarına çıxış bu maliyyə maneələrini aradan qaldırmaq və biznesləri yaşıl texnologiyalara sərmayə qoymağa həvəsləndirmək üçün çox vacibdir. Bundan əlavə, tədqiqat və inkişaf infrastrukturunun və dəstək sistemlərinin olmaması yeni yaşıl texnologiyaların innovasiyasına və inkişafına maneə ola bilər. Azərbaycanda. Akademiya, tədqiqat institutları və sənaye arasında əməkdaşlıq innovasiyaları təşviq etmək və yaşıl texnologiyaların inkişafı üçün vacibdir. Tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması və tədqiqat və təkmilləşdirmə təşəbbüsləri üçün maliyyənin təmin edilməsi bu problemin həllinə kömək edə bilər. Digər problem potensialın artırılması və bacarıqların inkişafı ehtiyacıdır. Yaşıl texnologiyaların uğurlu tətbiqi zəruri texniki təcrübəyə malik ixtisaslı işçi qüvvəsini tələb edir. Təlim proqramlarının və təhsil imkanlarının təmin edilməsi bacarıq boşluğunu aradan qaldırmağa və fərdləri yaşıl texnologiyalarla işləmək üçün lazım olan bilik və bacarıqlarla təchiz etməyə kömək edə bilər. Nəhayət, yaşıl texnologiyaların mövcud infrastruktur və sənayelərə inteqrasiyası mürəkkəb proses ola bilər. Binaların retro uyğunlaşdırılması, istehsal proseslərinin yenilənməsi və davamlı təcrübələrə keçid əhəmiyyətli dəyişikliklər və investisiyalar tələb edə bilər. Səmərəli planlaşdırma və koordinasiya ilə birlikdə dövlət və özəl sektorlar arasında əməkdaşlıq hamar keçidi təmin etmək və fasilələri minimuma endirmək üçün çox vacibdir (6).

Çətinlikləri aradan qaldırmaq və imkanları artırmaq üçün strategiyalar.

Azərbaycanda yaşıl texnologiyaların tətbiqində çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və imkanları maksimum dərəcədə artırmaq üçün bu problemləri birbaşa həll edən effektiv strategiyaların hazırlanması çox vacibdir. Aşağıdakı strategiyaları qəbul etməklə Azərbaycan maneələri dəf edə və davamlılıq və innovasiya üçün yaşıl texnologiyaların tam potensialını açar (Triguero-Ruiz, Avila-Cano, Aranda, 2023).

1. Təhsil və Maarifləndirmə: Yaşıl texnologiyaların faydaları haqqında ictimaiyyəti məlumatlandırmaq üçün hərtərəfli maarifləndirmə kampaniyası həyata keçirilməsi. Buraya məktəblərdə, universitetlərdə və icmalarda ekoloji problemlərin həllində davamlılığın əhəmiyyəti və yaşıl texnologiyaların potensialı haqqında məlumatlılığı artırmaq üçün təşəbbüslər də daxildir.

2. Tənzimləyici Çərçivə: Yaşıl texnologiyaların qəbulunu və inteqrasiyasını dəstəkləyən aydın və möhkəm qaydaların yaradılması. Buraya standartların müəyyən edilməsi, təşviqlərin təmin edilməsi və biznesləri, sənayeləri davamlı təcrübələrə investisiya qoymağa və qəbul etməyə təşviq edən siyasətlərin həyata keçirilməsi daxildir.

3. Maliyyə Dəstəyi: Yaşıl texnologiyaların tətbiqinin maliyyə yükünü yüngülləşdirmək üçün aşağı faizli kreditlər, qrantlar və subsidiyalar kimi əlçatan maliyyələşdirmə variantları yaradılması,

davamlı layihələr üçün maliyyə dəstəyi və stimullar təmin etmək üçün maliyyə institutları, dövlət qurumları və özəl sektorun maraqlı tərəfləri arasında tərəfdaşlığı təşviq edilməsi vacib faktorlardan biridir.

4. Tədqiqat və İnkişaf: İnnovasiya və yeni yaşıl texnologiyaların inkişafı üçün akademiya, tədqiqat institutları və sənaye arasında əməkdaşlığın təşviq edilməsi, tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması və davamlı təcrübələrə, yaşıl texnologiyaların inkişafına diqqət yetirən tədqiqat və inkişaf təşəbbüsləri üçün maliyyə təmin edilməsi də vacib faktorlardan biridir.

5. Bacarıqların Artırılması: İşçi qüvvəsini yaşıl texnologiyalarla işləmək üçün lazımi bilik və təcrübə ilə təchiz etmək üçün təlim proqramlarına və bacarıqların inkişafı təşəbbüslərinə investisiya qoyunması, davamlılıq və yaşıl texnologiya sahəsində praktiki təlim və təcrübə imkanları təmin etmək üçün təhsil müəssisələri və sənaye tərəfdaşları ilə əməkdaşlığın edilməsi.

6. Dövlət-Özəl Tərəfdaşlıq: Yaşıl texnologiyaların tətbiqinə təkan vermək üçün dövlət və özəl sektorlar arasında əməkdaşlığı gücləndirilməsi, davamlı inkişaf təşəbbüsləri üçün resurslardan, təcrübədən və infrastrukturdan istifadə etmək üçün bizneslər, dövlət qurumları və tədqiqat institutları arasında tərəfdaşlıq və bilik mübadiləsinin təşviq edilməsi.

7. Beynəlxalq əməkdaşlıq: beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edilməsi və yaşıl texnologiyanın tətbiqində təcrübə, maliyyə və ən yaxşı təcrübələrdən istifadə etmək üçün qlobal təşəbbüslərdə iştirak etmək vacib faktorlar kimi nəzərə alınmalıdır. Təcrübələrini öyrənmək və müvafiq strategiyaları yerli kontekstə uyğunlaşdırmaq üçün yaşıl texnologiyaları uğurla tətbiq etmiş ölkələrlə tərəfdaşlıq axtarılması yaşıl texnologiyanın tətbiqini sürətləndirəcək amillərdən biridir.

Nəticə

Bu strategiyaları həyata keçirməklə Azərbaycan çətinliklərin öhdəsindən gələ və yaşıl texnologiyanın tətbiqi imkanlarını maksimum dərəcədə artır bilər. Bu, təkcə davamlılıq və innovasiyaya təkan verməyəcək, həm də ölkənin iqtisadi inkişafına, ətraf mühitin qorunmasına və vətəndaşların rifahına töhfə verəcək. Ümumiyyətlə, düzgün strategiyalar və bütün maraqlı tərəflərin birgə səyi ilə Azərbaycan uğurla inkişaf edə bilər. Yaşıl texnologiyaların tətbiqi, davamlı inkişafın sürətləndirilməsi və innovasiya və iqtisadi artımı dəstəkləyərkən iqlim dəyişikliyinə azaldılmasında qlobal səylərə töhfə verməklə Azərbaycan gələcək nəsillər üçün daha parlaq və ekoloji cəhətdən təmiz gələcək yarada bilər (Karataşev, Lisiakiewicz, Grodek-Szostak, Kotulewicz-Wisinska, Nizamova, 2021: 6983-6994).

Ədəbiyyat

1. Hasanov, F., Mukhtarov, S., Suleymanov, E. (n.d.). The role of renewable energy and total factor productivity in reducing CO2 emissions in Azerbaijan. Fresh insights from a new theoretical framework coupled with autometrics. *Energy Strategy Reviews*.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2211467X23000299>
2. Vidadili, N., Suleymanov, E., Bulut, C., Mahmudlu, C. (2017). Transition to renewable energy and sustainable energy development in Azerbaijan. *Renewable & Sustainable Energy Reviews*, 80, pp.1153-1161. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.05.168>
3. Nasibov, V. (2018). Sustainability And Efficiency of Azerbaijan Energy Performance and the Potentials of their Improvement. *IFAC-PapersOnLine*, 51(30), pp.575-579.
<https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2018.11.214>
4. Hasanov, F., Bulut, C., Suleymanov, E. (2017). Review of energy-growth nexus: A panel analysis for ten Eurasian oil exporting countries. *Renewable & Sustainable Energy Reviews*, 73, pp.369-386. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.01.140>
5. Eti, S., Yuksel, S., Dincer, H., Kalkavan, H., Hacioğlu, U., Mikhaylov, A., Danish, M.S.S., Pinter, G. (2024). Assessment of technical and financial challenges for renewable energy project alternatives. *Cleaner Engineering and Technology*, 18, 100719.
<https://doi.org/10.1016/j.clet.2023.100719>

6. Vezzoni, R. (n.d.). Green growth for whom, how and why? The REPowerEU Plan and the inconsistencies of European Union energy policy. *Energy Research & Social Science*.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214629623001949>
7. Triguero-Ruiz, F., Avila-Cano, A., Aranda, F.T. (2023). Measuring the diversification of energy sources: The energy mix. *Renewable Energy*, 216, 119096.
<https://doi.org/10.1016/j.renene.2023.119096>
8. Karatayev, M., Lisiakiewicz, R., Gródek-Szostak, Z., Kotulewicz-Wisinska, K., Nizamova, M. (2021). The promotion of renewable energy technologies in the former Soviet bloc: Why, how, and with what prospects? *Energy Reports*, 7, pp.6983-6994.
<https://doi.org/10.1016/j.egy.2021.10.068>

Göndərilib: 03.01.2024

Qəbul edilib: 08.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/219-223>

Yusif Həsənlı
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
svinksyusif@gmail.com

“YAŞIL İQTİSADİYYAT”: XÜSUSİYYƏTLƏRİ, NÜMUNƏLƏR VƏ MÜASİR DÖVRDƏ İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİ

Xülasə

“Yaşıl” iqtisadiyyat termini insan rifahını və sosial ədalətli təmin edən və eyni zamanda, ətraf mühit risklərini kəskin azaldan iqtisadiyyat kimi müəyyən edilir. Onun əsas komponentlərindən olan “Yaşıl biznes müəssisələri” qlobal və yerli səviyyədə ətraf mühitə, cəmiyyətə, icmalara və iqtisadiyyata zərərli təsir etməyən iqtisadi inkişafı, sosial tərəqqini və ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən müəssisələrdir.

İqtisadiyyatın “yaşıl” olması üçün onun dörd amilə cavab verməsi zəruridir: dayanıqlı inkişaf prinsipləri iqtisadi qərarlara daxil edilir; ekoloji təmiz məhsul istehsal istehsal edilir, xidmətlər göstərilir və bunlar “yaşıl” olmayan xidmət və məhsulları əvəzləyir: ənənəvi rəqabətə nisbətə “yaşıl”dır; kommersiya fəaliyyətində ekoloji prinsiplərə sadıqlıyını bəyan edir.

“Yaşıl” biznesin əsas təşəbbüsü xidmət və istehsal prosesi zamanı meydana gələn zərərli kimyəvi maddələrin, material və tullantıların təsirini azaltmaq, yaxud aradan qaldırmaqdır.

Açar sözlər: *yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl texnologiyalar, yaşıl inkişaf, yaşıl hidrogen*

Yusif Hasanlı
Azerbaijan State Oil and Industry University
master student
svinksyusif@gmail.com

“Green economy” characteristics, examples and development goals in the modern era

Abstract

The term “Green economy” is defined as an economical development, that promotes human well-being and social justice while drastically reducing environmental risks. “Green business enterprises”, which are its main components, are enterprises that do not have a harmful effect on the environment, society, communities and economy at the global and local level, and ensure economic development, social progress and environmental protection.

In order for the economy to be “green”, it must meet four factors: the principles of sustainable development are included in economic decisions; environmentally friendly products are produced, services are provided, and these replace services and products that are not “green”: they are “green” competition; declares its commitment to ecological principles in its commercial activities.

The main initiative of “Green Business” is to reduce or eliminate the impact of harmful chemicals, materials and waste generated during the service and production process.

Keywords: *green economy, green technologies, green development, green hydrogen*

Giriş

İqtisadi inkişaf nəticəsində bir tərəfdən texnoloji yeniliklərin enerjiyə tələbatı, digər tərəfdən isə məişət və sənaye tullantılarının, çirkab suların həcmının artması da müşahidə edilir. Hazırda bu sahələrin idarə olunması, ətraf mühitin mühafizəsi, insanların sağlam təbii şəraitdə yaşaması, təbii sərvətlərdən dünya əhalisinin rifahı naminə daha dolğun istifadəsi kimi məsələlər əsas prioritetlərdir. Bu prioritetlər daxilində son zamanlar enerjiddən səmərəli istifadə edən və ekoloji cəhətdən əlverişli texnologiyaların- “yaşıl texnologiya”ların tətbiqi geniş vüsət almışdır. “Yaşıl

texnologiya”lar təbiətdən yararlanan qurğuların hazırlanması, işə salınması və bu zaman ətraf mühit üçün tam zərərsiz və ya minimal zərərlə işləyən texnologiyalardır.

“Təmiz texnologiyaları, innovasiyaları tətbiq etməklə bazarı yenidən formalaşdırmaq mümkündür. Siyasət qurucuları ənənəvi yanacaq subsidiyalarını ləğv etməklə, enerji yoxsulluğu ilə mübarizəni gücləndirməklə, karbon emissiyası üzrə qiymətqoyma sxemlərini yaratmaqla və mövcud texnologiyalardan istifadə yolu ilə düzgün mesajlar formalaşdırıla bilər. Günəş və külək enerjisi texnologiyalarının maya dəyəri düşür, litium-ion batareya texnologiyası üçün də oxşar inkişaf trayektoriyası gözlənilir. Bununla yanaşı, əldə olunan enerjinin ötürülməsi, paylanması və istehlakı sahəsində də təmiz texnologiyalar inkişaf etdirilməlidir. Hidrogenəsaslı texniki həllər, təmiz hidrogen hasilatı və istehsal infrastrukturunu genişləndirilməlidir. İqlim probleminin həllində daha bir texnologiya karbonun tutulması və saxlanmasıdır” (1).

“Yaşıl İqtisadiyyat” iqtisad elmində son onilliklərdə meydana gəlmiş yeni istiqamətdir. “Yaşıl iqtisadiyyat” təbii mühitin bir hissəsi olan, həmçinin ondan asılı olan bir iqtisadiyyatdır.

“Yaşıl iqtisadiyyat”ın konsepsiyası iqtisad elmində və fəlsəfədə mövcud olan postmodernizm, resursyönümlü iqtisadiyyat, ekoloji iqtisadiyyat, ətraf mühitin iqtisadiyyatı, yaşıl siyasət və s. kimi bir çox istiqamətlərin ideyalarını özündə birləşdirir.

“OECD, UNEP kimi beynəlxalq təşkilatlar “yaşıl inkişaf” və ya “yaşıl iqtisadiyyat” ekoloji təhlükəsizliyi təmin edən mal və xidmətlərin istehsal və istehlakını, həmçinin “yaşıl inkişaf”a yatırılan investisiyaları nəzərdə tutan bir anlayış kimi qəbul edirlər. Bu baxışda ekoloji davamlılıq təmin edilərkən iqtisadi inkişaf, gəlir artımı, məşğulluq və yoxsulluğun azaldılması amilləri ətraflı şəkildə düşünülür” (2).

Dünyada ətraf mühitin çirklənməsi, azalan təbii ehtiyatlar və artan tələbat fonunda dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün “yaşıl iqtisadiyyat”ın genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər böyük əhəmiyyət daşıyır. Təsadüfi deyildir ki, Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də 5-ci prioritet “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım” ölkəsi adlanır. Sənəddə ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilməsi, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpaasının təşviqi, ekoloji baxımdan əlverişli olan “yaşıl texnologiyalar”ın tətbiqinin genişləndirilməsi ilə bağlı qarşıya konkret tapşırıqlar qoyulub.

“Qeyd edək ki, Azərbaycanda qurulmuş təkrar emal prosesi “yaşıl iqtisadiyyat”ın inkişafına, rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsullarının istehsalının genişləndirilməsinə, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Müasir iqtisadiyyatda “təkrar emal” anlayışı mühüm yer tutur. İstehlak prosesindən sonra tullantıların bir qismini yenidən istifadəyə yararlı hala gətirmək mümkündür. Təkrar emal yenidən istifadəsi mümkün olan materialların dövrü olaraq istehlak prosesinə daxil edilməsidir. Əsas məqsəd təbii sərvətlərin israfını və ekoloji çirklənmənin qarşısını almaq, eləcə də əlavə xammal bazası yaratmaqdır. Təkrar emal ilkin istehsaldan fərqli olaraq, asan və tez başa gəlir ki, bu da enerji qənaətinə imkan verir” (3).

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin, məsələn, balıqçılıq, meşə təsərrüfatı və ya kənd təsərrüfatı sektorlarında sertifikatlaşdırılmış xammal ixracı, davamlı istehsal və təchizat zəngirlərinə investisiyaların artırılması da daxil olmaqla yeni ticarət imkanlarından istifadə edərək davamlı ticarətin genişləndirilməsindən faydalanma ehtimalı böyükdür.

Davamlı inkişaf, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit və İnkişaf Konfransından (UNCED)- 1992-ci ildən bəri beynəlxalq birliyin əsas məqsədi olmuşdur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Proqramı (UNEP), BMT-nin İqtisadi və Sosial Məsələlər Departamenti (DESA), Birləşmiş Millətlər Ticarət və İnkişaf Konfransı (UNCTAD), Beynəlxalq Təşkilat (ILO) tərəfindən yaşıl iqtisadiyyat və ya yaşıl böyümə ilə bağlı son nəşrlər, Dünya Bankı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD), Qlobal Yaşıl Böyümə İnstitutu (GGG), Yaşıl İqtisadiyyat Koalisiyası, Paydaşlar Forumu, yaşıl böyümə liderləri və digərləri bu məlumat boşluqlarına cavab verməyə və bu anlayışları pozmağa başladılar.

“Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) tərəfindən 2011-ci ilin fevralında yayımlanan “Yaşıl İqtisadiyyata Doğru” adlı hesabatda, yaşıl iqtisadiyyat “həyat

şəraitinin yaxşılaşdırılması və daha çox sosial bərabərliklə nəticələnərək ətraf mühit risklərini və ekoloji çatışmazlığı azaltmaqla” nəticədir. Başqa sözlə, yaşıl iqtisadiyyatda karbon azdır, mənbələrdən səmərəli istifadə edir və sosial cəhətdən əhatə olunur.

Həqiqətən- yaşıl iqtisadiyyat cəmiyyətlə təbiət arasındakı əlaqə haqqında mövcud konsepsiyaların yaxşılaşdırılması ilə qurulur. Hakim məntiq ondan ibarətdir ki, təbii mühit iqtisadi bir alt sistemdir və əmələ gələn tullantıların istehsal və udulması üçün zəruri olan maddi, enerji və biotik mənbələri təmin etmə funksiyasını yerinə yetirir” (4).

Azərbaycanda iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, innovativ inkişafı, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, enerji səmərəliliyinin təmini ilk növbədə iqtisadi artıma istiqamətləndirilsə də, əslində əsas məqsəd hər bir insanın həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və gələcək nəsillərin normal rifah şəraitinin təmin edilməsidir.

Bu məsələ hazırda formalaşdırılmaqda olan informasiya cəmiyyəti iqtisadiyyatının prinsipləri əsasında davamlı inkişafın təmini kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu isə dünya və ölkə miqyasında istehsalın və istehlakın ekolojiləşdirilməsini zəruri edir.

“Avropa Birliyi yaşıl iqtisadiyyatı davamlı istehsal-istehlak enerji səmərəliliyi və bərpa olunan enerji istifadəsi ilə iş imkanlarının yaradılması və insan rifahının artırılması ilə yaxından əlaqəli şəkildə olan iqtisadiyyat kimi müəyyən edir.

“Yaşıl iqtisadiyyat”, əslində yeni iqtisadiyyat anlayışı olaraq da ifadə edilə bilər və ya klassik iqtisadiyyatın təməllərinə insan və təbiət faktorlarının əsaslı şəkildə əlavə olunması kimi də təyin oluna bilər. İnsanın və təbiətin dəyərinin bilinməsi, insanların rifahının yüksəldilərək yoxsulluğun azaldılması, məhdud təbii ehtiyatların effektiv və optimal şəkildə istifadə edilməsi “yaşıl iqtisadiyyat”ın təməl prinsiplərini meydana gətirir” (5).

2050-ci ilədək karbon emissiyalarını sifirə endirməyi hədəfləyən Avropa ölkələri “yaşıl keçid” platformasının əsas istiqamətlərindən sayılan hidrogenin istehsalı, onun saxlanması və ixracına nail olunması sahəsində intensiv iş aparırlar. Hidrogen isə planetimizdə ən bol elementlərdən biri olmaqla yanaşı, təmiz yanacaq növü kimi getdikcə daha çox maraq kəsb edir.

“Yaşıl hidrogen” bərpaolunan enerjidən istifadə edilərək elektroliz nəticəsində əldə olunan enerji növüdür. Belə ki, hidrogen istehsalında külək və günəş enerjisi kimi bərpaolunan enerjidən istifadə olunduğundan onun tərkibində heç bir istixana qazı emissiyası yoxdur.

Hidrogen yüngül qaz olduğu üçün yanma zamanı ondan üç dəfə çox istilik almaq mümkündür. Təsadüfi deyil ki, bu sahədə potensialın yüksək olmasına və ekoloji təmizliyinə görə hidrogeni “gələcəyin yanacağı” adlandırırlar. Məlum olduğu kimi, hazırda istehsal olunan hidrogenin çox cüzi hissəsi, təqribən 1 faizi “yaşıl hidrogen”dir. Bununla belə, Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinin məlumatına görə, 2050-ci ilə qədər enerji istehsalının 12 faizi hidrogenin payına düşəcək.

“Məlum olduğu kimi, 2016-cı il aprelin 22-də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Mənzil qərargahında BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Paris Razılaşması imzalanıb. Sazişə imza atan 171 ölkədən biri də Azərbaycan Respublikası olub. Həmin ilin oktyabr ayının 28-də isə Prezident İlham Əliyev “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası ilə bağlı Tərəflərin 21-ci konfransında qəbul olunmuş Paris Sazişinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu təsdiqləyib. Dövlət başçısının “Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə sahəsində layihələrin həyata keçirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 2019-cu il 5 dekabr tarixli sərəncamına əsasən isə Azərbaycanda Bərpa olunan enerji mənbələri üzrə komissiya yaradılıb” (6).

Hazırda dünya İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyası (İKT) sənayesinin özünün yaşıl texnologiyalar əsasında yenilənməsinə və istehsalına ciddi önəm verir. Bu sahədə müvafiq elmi tədqiqatlar aparılır, layihələr icra olunur, yaşıl texnologiyalar işlənir. Yaşıl İKT, Yaşıl kompüter mausu, İKT sahəsində yaşıl innovasiya, Dayanıqlı kompüter və kommunikasiyalar, Dayanıqlı inkişaf üçün İKT, Dayanıqlı İKT layihələndirilməsi, Yaşıl kompüter şəbəkələri, Smart Şəhərlər və yaşıl İKT sistemləri, Yaşıl Məlumat Mərkəzləri, Yaşıl İKT Konfranslar, Yaşıl e-cihazlar, Yaşıl biotibb, Yaşıl Media, Yaşıl İKT Media Kitabxanası, İdarəetmədə yaşıl İKT, Yaşıl metrika, Səhiyyə

və yaşıl İKT və s. kimi elmi-texniki sferalarda mütərəqqi innovativ tenologiyalar işlənilməkdə və tətbiq olunmaqdadır.

“... Hazırkı informasiya bolluğunda Big Data texnologiyalarına dair yeni tələblər irəli sürülməkdədir. Belə ki, insanların müxtəlif təyinatlı kompüter- informasiya şəbəkələrindən daha çox istifadə etməsi getdikcə artan informasiya bolluğunu yaradır. Nəticədə informasiya resurslarının həcmi hədsiz artır və lazımı informasiyadan lazımsızları ayırmaq getdikcə çətinləşir. Bu, əlavə vaxt və maliyyə resurslarının sərfinə səbəb olur. İnformasiya bolluğu müəyyən müddətdən sonra informasiya “zibilliyi” yaradır. Onların vaxtında ləğv edilməməsi ciddi problemlərə səbəb olur. Hər hansı şəxsə, təşkilata aid informasiya rəqəmsal formada olsa da onların saxlanması, sistemləşdirilməsi, emalı, qorunması, ötürülməsi texnologiyalarına yaşıllaşdırma nöqtəyindən yanaşılması tələb edilir. İnformasiya mədəniyyəti, informasiyadan istifadə, informasiya axtarışı üsulları da həmin tələblər əsasında yenidən işlənilməlidir. Bəvə yük həcmli verilənlərin effektiv və məhsuldar istifadəsi üçün uyğun texnologiyalar inkişaf etdirilməlidir. Bütün bunlara baxmayaraq, cəmiyyətdə həm də informasiya bolluğu ilə yanaşı, informasiya qıtlığı problemi də mövcuddur. Müvafiq sahələrdə- nəqliyyatda, kənd təsərrüfatında, ticarətdə, tibbdə və s. ən zəruri informasiyanın vaxtında əldə olunması sənaye iqtisadiyyatının informasiya tullantılarını yaradır və artıq vaxt və maliyyə xərcinə səbəb olur. Ona görə də informasiyalaşdırma prosesinin sürətli və güclü inkişaf etməsi arzu olunan haldır və cəmiyyətin inkişafına təkanverici qüvvədir. Eyni zamanda, informasiyalaşdırma prosesi sənaye iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində həyata keçirilən yaşıllaşdırma texnologiyalarından biridir” (7).

“Bəşəriyyətin tərəqqisi naminə ekoloji problemlərin həllinin zəruriliyi dünyanın bütün dövlətlərinin yekdil qəbul etdiyi “Minilliyin İnkişaf Məqsədlərində öz əksini tapmaqla yanaşı, ekoloji davamlılıq məqsədi xüsusi qeyd edilir. Son dövrlərdə dünya ümumdaxili məhsulunun 4 dəfə artması yüz milyonlarla insanın həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Lakin bu artım, əsasən, təbii kapitalın (meşə və kənd təsərrüfatı, torpaq, su resursları və biomüxtəlifliyin, meşə sahələrinin azalması, səhrələşmə və s. neqativ proseslər intensivləşdi. Ekoloji məhdudiyyətlərin güclənməsi dünyada iqtisadi inkişafın tipinin formalaşması zərurəti yaratdı, yeni “yaşıl iqtisadiyyat”ın hazırlanmasına səbəb oldu. Bu sahənin konturları BMT təşəbbüslərində “yaşıl iqtisadiyyat”a (green economy) keçid təkliflə

ri, yaşıl inkişaf (green groth) proqramları ilə başladı. “Yaşıl iqtisadiyyat”a keçid məsələləri BMT-nin Rio+20 sammitinin prioritet məsələlərindən oldu. Beynəlxalq sənədlərdə “yaşıl sənaye” (green industry), “yaşıl bazarlar” (green market), “yaşıl məşğulluq” (green jobs), “yaşıl” sifətli terminlər getdikcə geniş istifadə edilməyə başladı. Artıq “yaşıl” innovasiyalar terminindən də geniş istifadə edilir. Burada ətraf mühitə təsir edən (alternativ energetika, ekonəqliyyat, bioloji yanacaq və s.) yeni texnologiyalar nəzərdə tutulur” (8).

Nəticə

Müəllif araşdırmasında ilk dəfə 1989-cu ildə Böyük Britaniyada gündəliyə gətirilən “Yaşıl iqtisadiyyat” termininin iqtisadi tərəflərinə nəzər yetirmiş və qarşısına qoyduğu məqsədə çatmışdır, demək olar.

1989-cu ildə Böyük Britaniya hökuməti üçün bir qrup aparıcı ekoloji iqtisadçı tərəfindən Yaşıl İqtisadiyyatın Planı (Pearce, Markandya və Barbier) adlı qabaqcıl hesabatda ilk dəfə olaraq “Yaşıl İqtisadiyyat” terminindən istifadə edilmişdir.

1991 və 1994-cü illərdə müəlliflər Blueprint 2: Dünya iqtisadiyyatının yaşıllaşdırılması və Blueprint 3: Dayanıqlı inkişafın ölçülməsi adlı ilk hesabatın davamını buraxdılar. İlk Blueprint hesabatının mövzusu iqtisadiyyatın ətraf mühit siyasətinin köməyinə gələ biləcəyi və gəlməli olduğu olsa da, davamçılar bu mesajı qlobal iqtisadiyyatın problemlərinə- iqlim dəyişikliyi, ozon təbəqəsinin tükənməsi, tropik meşələrin qırılması və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə resurs itkisini dünyanın diqqətinə çatdırdı.

Yaşıl iqtisadiyyat resursdan səmərəli istifadə edən və sosial cəhətdən inklüziv olan bir iqtisadi sistemdir. Yaşıl iqtisadiyyatda məşğulluq və gəlir artımı, karbon emissiyalarının və çirklənmənin

azaldılmasına, enerji və resurs səmərəliliyinin artırılmasına, biomüxtəlifliliyin və ekosistem xidmətlərinin itirilməsinin qarşısının alınmasına imkan verən iqtisadi fəaliyyətlərə, infrastruktura və aktivlərə dövlət və özəl sərmayələr vasitəsilə nəzarət olunur.

Ədəbiyyat

1. vergiler.az/news/economy/19960.html
2. Palitra qəzeti, N99 (2914), 6 iyun 2017. 13 s.
3. economy.gov.az/az/page/yaşil-iqtisadiyyat
4. az.svayambhava.org/economia-verde-8689
5. ict.az/az/iqtisadiyyat/127971-yaşil-...
6. xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/127971-yaşil-...
7. jpis.az/uploads/article/az/THE_ROLE,PROB-LEMS-AND...
8. muhaz.org/mesimova-arzu

Göndərilib: 14.01.2024

Qəbul edilib: 17.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/224-233>

Kamran Sadıqlı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
kamransadigli3@gmail.com

DÖRDÜNCÜ SƏNAYE İNQİLABI: İQTİSADI ARTIMIN VƏ İNNOVASIYANIN GƏLƏCƏYİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə

Bu məqalə texnoloji innovasiyaların iqtisadiyyata əhəmiyyətli və müxtəlif təsirlərini araşdırır, süni intellekt, blokçeyn, avtomatlaşdırma və əşyaların interneti kimi nailiyyətlərin qlobal iqtisadiyyatları necə yenidən formalaşdırdığını öyrənir. Tarixi şəraiti, Dördüncü Sənaye İnqilabının yaranması və onun iqtisadi artıma, əmək bazarlarına, qlobal ticarətə və sosial problemlərə təsirini təhlil edərək, biz bu texnoloji sərhədin gətirdiyi üstünlükləri və mənfi cəhətləri araşdırma bilərik. Məqalə bu irəliləyişlərin iqtisadi inkişafa daxil edilməsinin çətinliklərini araşdırır, inklüziv inkişafı təşviq etmək və etik problemləri həll etmək üçün diqqətli siyasətin qurulmasının zəruriliyini vurğulayır. Məqalə dayanıqlı iqtisadi artım üçün texnologiyadan səmərəli istifadə etmək üçün praktiki siyasət tövsiyələri verməklə yekunlaşır. Bu tövsiyələr qlobal əməkdaşlığın, işçi qüvvəsinin təliminin, rəqəmsal əlçatanlığın və ətraf mühitin davamlılığının vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: *texnoloji siyasət, dördüncü sənaye inqilabı, süni intellekt, əşyaların interneti, etik mülahizələr, blokçeyn texnologiyaları, qlobal ticarət*

Kamran Sadıqlı
Azerbaijan State University of Economics
master student
kamransadigli3@gmail.com

The fourth industrial revolution: shaping the future of economic growth and innovation

Abstract

This article examines the significant and impactful effects of technological innovation on the economy, exploring how advances such as artificial intelligence, blockchain, automation, and the Internet of Things are reshaping global economies. In historical context, the stakes of the Fourth Industrial Revolution and its impact on economic growth, labor markets, global trade and social development, we explore the advantages and power markets brought about by this technological frontier. The article emphasizes the importance of examining the clusivist activities of incorporating these advances into economic development, fostering innovative development, and fostering careful policy-making to address ethical challenges. The article concludes by providing practical policy guidelines for the sustainable use of technology for economic growth. These principles emphasize the importance of globalization, workforce training, digital accessibility and environmental sustainability.

Keywords: *technology policy, fourth industrial revolution, artificial intelligence, internet of things, ethical considerations, blockchain technologies, global trade*

Giriş

21-ci əsrdə iqtisadi mühiti böyük və əsaslı şəkildə dəyişdirən texniki innovasiyalarda sürətli və görünməmiş artım baş verdi. Süni intellekt (AI), blokçeyn, avtomatlaşdırma və əşyaların interneti (IoT) sahəsində əldə edilən nailiyyətlər təkcə biznesin fəaliyyət tərzini deyil, həm də qlobal iqtisadiyyatları əsaslı şəkildə dəyişdirir. Bu məqalə texnologiyanın iqtisadiyyata müxtəlif təsirini

araşdırır, xüsusilə onun məhsuldarlığa, məşğulluğa, sənaye dinamikasına və iqtisadi siyasətə təsirini təhlil edir.

Texnologiyaların birləşməsinə və fiziki, rəqəmsal və bioloji aləmlər arasında sərhədlərin bulanıqlığını nəzərdə tutan Dördüncü Sənaye İnkilabına yaxınlaşdıqca, bu transformasiyaların iqtisadi nəticələrini dərk etmək çox vacibdir.

Bu araşdırma texnologiyanın iqtisadi tərəqqiyə tarixi təsirini tədqiq etməklə başlayır. Biz texnoloji inkişafın qeyri-müəyyən aspektlərini, o cümlədən iqtisadi genişlənmə və yaradıcılığı stimullaşdırmaq qabiliyyətini, habelə iş yerlərinin itirilməsi, bacarıq çatışmazlıqları və rəqəmsal uçurum baxımından təqdim etdiyi çətinlikləri araşdıracağıq.

Texnologiya ilə formalaşmış iqtisadi ərazinin bu kəşfi bizi Silikon Vadisinin icraçı iclas otaqlarından avtomatlaşdırma ilə çevrilmiş istehsal obyektlərinə, adi maliyyəyə meydan oxuyan innovativ blokçeyn firmalarından tutmuş, dünya miqyasında problemləri həll edən süni intellektlə işləyən həllərə qədər istiqamətləndirəcək. Bu məqalə texnologiyanın eramızın iqtisadi hekayələrini necə formalaşdırdığını, siyasətin qurulması və fərdi yaşayış vasitələri kimi müxtəlif aspektlərə təsir etdiyini hərtərəfli başa düşməyə çalışır. O, buna sənaye mütəxəssislərinin fikirlərini, iqtisadi statistikanı və nümunə araşdırmalarını birləşdirərək nail olur (Qureshi, 2022).

Bu incəliklərlə məşğul olarkən məqsəd texnologiyanın təsir etdiyi indiki iqtisadi şəraitin qısa icmalı təqdim etmək deyil, həm də gələcəyi nəzərdən keçirməkdir. İqtisadiyyatlar mənfi nəticələrini minimuma endirərkən texnoloji tərəqqilərdən öz üstünlükləri üçün necə səmərəli istifadə edə bilirlər? Rəqəmsal dövrdə ədalətli genişlənməni təmin etmək üçün hansı siyasət və çərçivələr lazımdır? Bu məqalə texnologiya və iqtisadiyyatın bir-biri ilə necə əlaqəli olduğunu aydınlaşdırmağa, gələcək imkanları və problemləri necə idarə etmək barədə təlimat verməyə çalışır.

Texnologiyanın və iqtisadi inkişafın tarixi konteksti tarix boyu texnoloji tərəqqinin və iqtisadi tərəqqinin baş verdiyi fon və şəraitə istinad edir.

Elmi tərəqqi və iqtisadi artım arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə bəşəriyyətin tərəqqisinə paralel olan dərin tarixi hekayəni əks etdirən xeyli müddət ərzində alimləri ovsunlamışdır. Texnologiya, Birinci Sənaye İnkilabında buxar mühərrikinin əsas rolundan tutmuş internetin yaratdığı rəqəmsal inqilaba qədər tarix boyu iqtisadi paradigmalardan müəyyən edilməsində və icmalara və sənayelərə təsir göstərməkdə mühüm rol oynamışdır. Texniki irəliləyişlərin bu retrospektiv tədqiqi ardıcıl pozğunluq və tənzimləmə dövrünü aşkar edir, burada hər bir innovasiya dalğası təkcə istehsal üsullarını yenidən müəyyənləşdirmir, həm də məşğulluq bazarlarını, ticarət modellərini və iqtisadi genişlənmənin əsas xarakterini dəyişdirir.

İqtisadi nəzəriyyələr bu texnoloji dəyişikliklərə paralel olaraq innovasiya, məhsuldarlıq və zənginlik arasındakı mürəkkəb əlaqəni dərk etmək və proqnozlaşdırmaq məqsədi daşıyan inkişaf etmişdir. Adam Smit və Devid Rikardo kimi 18-19-cu əsrlərin klassik iqtisadçıları texnoloji tərəqqinin iqtisadi artıma təsirinə dair fundamental fikirlər yaratdılar. Joseph Schumpeter, 20-ci əsrdə ilk dəfə "yaradıcı məhv" ideyasını inkişaf etdirdi. Bu anlayış yeni texnologiyaların köhnələri necə əhəmiyyətsiz edə biləcəyini, eyni zamanda iş yerlərinin və sənayelərin məhvinə, eyni zamanda yenilərinin yaradılmasına səbəb ola biləcəyini vurğulayır. Dördüncü Sənaye İnkilabının təqdim etdiyi fərqli çətinlikləri və imkanları araşdırarkən tarixi şərait bizim cari araşdırmamız üçün əsas verir. Bu kontekstdə biz süni intellekt və blokçeyn kimi müasir texnoloji irəliləyişlərin davamlı olaraq iqtisadi mühiti yenidən formalaşdırdığı, səmərəliliyi artırdığı və qlobal iqtisadi hökmranlığı yenidən müəyyənləşdirdiyi mürəkkəb yolları araşdırırıq (Petropoulos, Brekelmans, 2020).

Bu mürəkkəb tarixi materialı diqqətlə araşdırdıqda aydın olur ki, texnologiya iqtisadi inkişafda ikili rol oynayır. O, tərəqqi üçün stimullaşdırıcı rolunu oynayır, eyni zamanda fərdlərdən, şirkətlərdən və millətlərdən daimi uyğunlaşma tələb edən dəyişikliyin proqnozlaşdırıcısı kimi çıxış edir. Əvvəlki texnoloji pozulmalardan əldə edilən anlayışlar, texnoloji inkişafın incəliklərində uğurla naviqasiya edərkən bizi iqtisadi cəhətdən səmərəli gələcəklərə apararaq, bugünkü nailiyyətlərdən səmərəli istifadə strategiyalarına işıq sala bilər.

Dördüncü Sənaye İnkilabına Baxış.

Dördüncü Sənaye İnkilabının başlanğıcı texnologiyanın fəvqəladə birləşməsi ilə xarakterizə olunan, fiziki, rəqəmsal və bioloji sahələr arasındakı fərqlərin qeyri-müəyyənləşdiyi, nəticədə yeni bacarıqların və misilsiz iqtisadi perspektivlərin ortaya çıxdığı dövrün başlanğıcını qeyd edir. Bu inqilab süni intellekt (AI), Əşyaların İnterneti (IoT), blokçeyn, avtomatlaşdırma və digər texnologiyaların birləşməsi ilə seçilir. Bu texnologiyalar sənayeləri, iqtisadiyyatları və cəmiyyətləri geniş miqyasda əsaslı şəkildə dəyişdirən mürəkkəb, bir-biri ilə əlaqəli sistemlər yaratmaq üçün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə qurur.

Böyük həcmdə məlumatları sürətlə toplamaq və təhlil etmək qabiliyyəti ilə süni intellekt müxtəlif sənayələrdə qərar qəbul etmə proseslərini, əməliyyat səmərəliliyini və müştəri təcrübələrini dəyişdirir. Əşyaların İnterneti (IoT) kəşfiyyatı ümumi şeylərə inteqrasiya edərək bu potensialı genişləndirir və onlara məlumatların səsiz mübadiləsinə imkan verir. Bu, enerji istehlakının optimallaşdırılmasına, sənaye prosedurlarının təkmilləşdirilməsinə və istifadəçi qarşılıqlı əlaqələrinin fərdiləşdirilməsinə imkan verir. Blockchain texnologiyası əməliyyatların aparılması və məlumatların idarə edilməsi üçün təhlükəsiz və şəffaf üsul təqdim edir. O, maliyyə xidmətləri, təchizat zəncirinin idarə edilməsi və şəxsiyyətin yoxlanılması proseslərində inqilab etmək potensialına malikdir.

Avtomatlaşdırma və robot texnikası əmək anlayışında inqilab edir, çünki robotlar tədricən təkrarlanan işləri öz üzərinə götürür və insan işçilərə öz səylərini daha innovativ və strateji səylərə həsr etməyə imkan verir. Bu keçid təkcə işin səmərəliliyinə təsir etmir, həm də gələcək iş imkanları, bacarıqlar və öyrənmə ilə bağlı mühüm sorğular yaradır. Hazırda biotexnologiya və gen mühəndisliyində irəliləyişlər baş verir ki, bu da səhiyyə, kənd təsərrüfatı və biofabrikasiya sahələrində yeni imkanlara gətirib çıxarır. Bu nailiyyətlər biologiya və texnologiya arasındakı sərhədlərin daha az fərqli olmasına səbəb olur (West, 2011).

Buna baxmayaraq, bu transformasiya öz maneələrindən də xali deyil. Texnologiya innovasiyalarının sürətli tempi məxfilik, etika və təhlükəsizliklə bağlı mühüm narahatlıqlar doğurur və bu irəliləyişlərin bütövlükdə cəmiyyət üçün faydalı olmasını təmin etmək üçün güclü çərçivələr və qaydalar tələb edir.

Bundan əlavə, həm ölkələr daxilində, həm də ölkələr arasında rəqəmsal resurslara çıxışda bərabərsizliyin artırılması potensialı bu texnologiyalara və onların üstünlüklərinə hamı üçün bərabər çıxışı təmin edən inklüziv yanaşmaların zəruriliyini vurğulayır.

Dördüncü Sənaye İnkilabını daha da araşdırdıqca, onun təsirinin yalnız texnoloji tərəqqidən kənara çıxdığı aydın olur. Bu fenomen iqtisadi sistemlərdə, iş bazarlarında və cəmiyyətin dinamikasında əsaslı transformasiyaya səbəb olur, mövcud iqtisadi siyasətlərin, korporativ yanaşmaların və sosial konvensiyaların yenidən qiymətləndirilməsini tələb edir. Hazırkı texnoloji yaxınlaşma dövrü mürəkkəb bir müəmma yaradır, burada müxtəlif texnologiyaların birləşməsi yeni iqtisadi imkanların kəşfi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, eyni zamanda diqqətli naviqasiya tələb edən əhəmiyyətli maneələr təqdim edir. Bu çərçivədə, Dördüncü Sənaye İnkilabının amillərini, nəticələrini və imkanlarını dərk etmək təkcə intellektual axtarış deyil, həm siyasətçilər, həm korporativ rəhbərlər və həm də fərdlər üçün həyati bir işdir, çünki onlar iqtisadi tərəqqi üçün bu texnologiyaların potensialından istifadə etməyə çalışırlar. və ictimai rifah.

3. İqtisadi artımın və məhsuldarlığın artırılması

Texnoloji tərəqqi və iqtisadi genişlənmə arasında qarşılıqlı asılı əlaqə müasir iqtisadi nəzəriyyə və tətbiqin əsas prinsipidir, müxtəlif sənaye sahələrinin səmərəliliyinə və tərəqqisinə təsir göstərir. Texnologiya inkişaf etdikcə, məhsuldarlığın artırılmasında və xalqların rifahı üçün vacib olan iqtisadi artımın təşviqində həlledici rol oynayır. Texnologiya və iqtisadi tərəqqi arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə yalnız yeni alətlər və sistemlərin tətbiqini deyil, həm də bu nailiyyətlərin əmtəə istehsalına, xidmətlərin göstərilməsinə və təşkilatların fəaliyyətinə dərin təsirini nəzərdə tutur (Haber, Seru, Lazear, 2024).

Bu əlaqənin əsas aspekti məhsuldarlıq anlayışı ətrafındadır ki, bu da daxiləmlərin (əmək və kapital kimi) məhsula (mal və xidmətlərə) çevrilməsində effektivliyə istinad edir. Tarix boyu buxar mühərriki, internet və süni intellekt kimi texnoloji nailiyyətlər məhsuldarlığın artırılmasında

mühüm rol oynamışdır. Texnologiya təkrarlanan tapşırıqları avtomatlaşdırmaq, istehsal proseslərini sadələşdirmək və yeni məhsul və xidmətlərin inkişafında innovasiyaları təşviq etməklə iqtisadi artım üçün katalizator rolunu oynayır. Bu, firmalara daha az resursla daha çox şey əldə etməyə imkan verir.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının meydana çıxması ilə əlamətdar olan rəqəmsal inqilab, istehsalın artmasının yeni dövrünü təqdim etdi. Yüksək sürətli internetin, bulud hesablamalarının və böyük verilənlərin analitikasının geniş şəkildə tətbiqi iqtisadi mühiti əsaslı şəkildə dəyişdirdi, ani ünsiyyəti, uzaq komanda işini və məlumatların təhlili əsasında qərar qəbul etməyi asanlaşdırdı. Bu texnologiyalar əməliyyat səmərəliliyini artırıb, yeni bazarlar və innovasiya imkanları yaradıb, ÜDM-in artımına və dünya miqyasında rəqabət üstünlüyünə gətirib çıxarıb.

Bundan əlavə, alıcılar və satıcılar arasında əlaqələri asanlaşdıran rəqəmsal platformalar tərəfindən asanlaşdırılan platforma iqtisadiyyatının ortaya çıxması, digərləri arasında nəqliyyat və mənzil kimi sektorları əhatə edən xidmət sənayesini əsaslı şəkildə dəyişdirdi. Bu platformalar uyğunlaşma proseslərini təkmilləşdirmək, əməliyyat xərclərini azaltmaq və həm təchizatçılar, həm də istehlakçılar üçün dəyər yaratmaq üçün texnologiyadan istifadə edir, beləliklə, görünməmiş şəkildə iqtisadi artıma töhfə verir (Broughel, Thierer, 2019).

Bununla belə, texnologiyanın məhsuldarlığa və iqtisadi artıma təsiri bütün sənaye və ya sahələrdə ardıcıl deyil, nəticədə artım templərində və üstünlüklərin bölüşdürülməsində fərqlər yaranır. Qabaqcıl iqtisadiyyatlar, ən müasir texnologiyalara və yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə çıxışı sayəsində məhsuldarlıqda daha əhəmiyyətli irəliləyişlərə malikdirlər. Bunun əksinə olaraq, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar qeyri-bərabər təsirlərlə qarşılaşa bilər. Bundan əlavə, texniki irəliləyişlərin sürətli tempi həm təşkilatlar, həm də insanlar üçün çətinliklər yaradır, davamlı uyğunlaşma və bacarıqların artırılmasına investisiya tələb edir.

Rəqəmsal erada iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün istehsalı artırmaq və faydaların ədalətli bölüşdürülməsini təmin etmək üçün texnoloji nailiyyətlərdən səmərəli istifadə etmək çox vacibdir. Bunun üçün təkcə texnologiyaya və infraquruluca ayrılan maliyyə resursları deyil, həm də işçilərə texnologiyaya əsaslanan iqtisadiyyat üçün lazımi bacarıqları təmin edən təhsil və təlim təşəbbüsləri vasitəsilə əldə edilən insan kapitalına investisiyalar tələb olunur. Bundan əlavə, dəstəkləyici qaydaların tətbiqi və startaplar və tədqiqatlar üçün güclü ekosistem yaratmaqla innovasiyalar üçün əlverişli atmosfer yaratmaq vacibdir. Bu, uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı iqtisadi artımı qorumaq üçün çox vacibdir.

Texnologiya, məhsuldarlıq və iqtisadi artım arasındakı əlaqəni araşdırarkən aydın olur ki, texniki innovasiyalar iqtisadi tərəqqiyə təkan verməkdə mühüm rol oynayır. Cəmiyyətlər texnoloji dəyişiklikləri qəbul etməklə və onlarla gələn problemləri effektiv şəkildə həll etməklə görünməmiş rifah və tərəqqi səviyyələrinə nail ola bilərlər. Bu, texnologiya və iqtisadi inkişafın sıx bağlı olduğu, qarşılıqlı fayda verən və bir-birinin inkişafına təkan verən gələcəyə gətirib çıxaracaq.

4. Əmək bazarlarına və məşğulluğa təsirlər.

Texnologiyanın, xüsusən də avtomatlaşdırma və süni intellektin (AI) əmək bazarları və məşğulluqla yaxınlaşması dövrümüzdə olduqca əhəmiyyətli və mübahisəli iqtisadi hadisədir. Avtomatlaşdırma və süni intellekt texnologiyalarının inkişafı ilə onlar əvvəllər insanların yeganə məsuliyyəti hesab edilən işləri yerinə yetirməkdə daha bacarıqlı olurlar. Bu texnologiya inkişafı sadəcə mövcud iş imkanlarını dəyişdirmir, həm də işin özünün mahiyyətini əsaslı şəkildə dəyişdirir, nəticədə global əmək bazarlarında dinamik dəyişiklik olur (Muro, Maxim, Whiton, 2019).

Qabaqcıl süni intellekt sistemlərinin və robotik proseslərin ortaya çıxması maşınların mürəkkəb analitik tapşırıqları yerinə yetirmək, geniş məlumat dəstlərindən istifadə edərək mühakimə yürütmək və fiziki işi dəqiqlik və səmərəliliklə yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik olduğu yeni eranı təqdim edib. Bu keçid istehsal, logistika, xidmətlər və maliyyə daxil olmaqla müxtəlif sektorlar üzrə səmərəliliyin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşması ilə nəticələndi. Buna baxmayaraq, bu üstünlüklərə əlavə olaraq, işçilərin robotlarla əvəzlənməsi mühüm məsələyə çevrilib. Düşüncə və ya fiziki iş tələb etməsindən asılı olmayaraq, təkrarlanan tapşırıqları ehtiva edən işlər itirilməyə daha həssas olur və bu, iş yerlərinin ixtisar edilməsi və cəmiyyətdə pozulmalarla nəticələnmə bilər.

Eyni zamanda, AI və avtomatlaşdırmanın artan yayılması texnologiyaya əsaslanan sənayelərdə yeni iş perspektivləri yaradır, rəqəmsal bacarıqlar, proqramlaşdırma, məlumatların təhlili və rəqəmsal dizaynda təcrübəli işçi qüvvəsi tələb edir. Bu bərabərsizlik əmək bazarında artan bərabərsizliyi vurğulayır, burada yüksək inkişaf etmiş texniki bacarıqlara ehtiyac kifayət qədər təlim keçmiş kadrların mövcudluğunu üstələyir. Qarşıda duran vəzifə təkə mövcud işçi qüvvəsinin bacarıq və biliklərinin artırılmasını deyil, həm də gələcək nəsilləri süni intellektin təsiri altında olan iqtisadiyyatın tələbləri ilə təchiz etmək üçün təhsil və təlim müəssisələrinin yenidən qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Bu dəyişikliklərin nəticələri iqtisadi sahədən kənara çıxır və sosial və etik aspektlərə də təsir edir. Gəlir qeyri-bərabərliyi, iş yerlərinin keyfiyyəti və yeni bacarıqların təkmilləşdirilməsi və əldə edilməsi imkanlarının mövcudluğu ilə bağlı məsələlər diqqət mərkəzində olur, çünki texnoloji inkişafın üstünlükləri və çatışmazlıqları qeyri-bərabər şəkildə yayılır. Üstəlik, konsert işi və frilanser seçimlərinə imkan verən rəqəmsal platformalar tərəfindən asanlaşdırılan məşğulluğun inkişaf edən xüsusiyyətləri əmək hüquqları, iş sabitliyi və sosial təhlükəsizlik şəbəkələri ilə bağlı əhəmiyyətli narahatlıqlara səbəb olur.

Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün hökumətlər, bizneslər, təhsil müəssisələri və işçilər daxil olmaqla bütün maraqlı tərəflərin iştirakını əhatə edən hərtərəfli strategiya lazımdır. Həyatı boyu davamlı öyrənməni təşviq edən, karyeranın dəyişməsinə kömək edən və rəqəmsal dövrün təqdim etdiyi imkanlara ədalətli çıxışı təmin edən siyasətlərin olması çox vacibdir. Bundan əlavə, mənəvi nəticələrin aradan qaldırılması və süni intellektlə idarə olunan iqtisadiyyata keçidin ədalətli, ədalətli və davamlı olmasına zəmanət vermək üçün sosial diskursun zəruriliyi getdikcə daha çox qəbul edilir.

Avtomatlaşdırmanın və süni intellektin əmək bazarlarına və məşğulluğa təsirlərini araşdırdıqca, həlledici dönüş nöqtəsində olduğumuz aydın olur. Hal-hazırda qanunvericilər, biznes rəhbərləri və ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən qəbul edilən qərarlar gələcək nəsillər üçün əməyin trayektoriyasını müəyyən edəcəkdir. İşçilərin şərəf və hüquqlarını qoruyarkən yeni ideya və metodları mənimsəməklə biz texnologiyanın imkanlarından hər kəsi əhatə edən həm səmərəli, həm də ədalətli gələcək qurmaq üçün istifadə edə bilərik.

5. Texnoloji tərəqqi ilə qlobal ticarətin kəşiməsi.

Texnoloji yeniliklər qloballaşma və rəqəmsal əlaqə ilə xarakterizə olunan bir dövrdə beynəlxalq bazarları və əmək münasibətlərini dəyişən qlobal ticarət və ticarətin mühüm katalizatorlarına çevrilmişdir. Rəqəmsallaşmanın ticarət proseslərinə təsiri və böyük iqtisadiyyatın yaranması beynəlxalq miqyasda əmtəə, xidmət və işçi qüvvəsinin mübadiləsində əhəmiyyətli dəyişikliyi nümayiş etdirir. Texnologiya inkişaf etdikcə, o, hamar qlobal ticarətin təmin edilməsində və e-ticarət platformalarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsində mühüm rol oynayır. Bu, bütün dünya iqtisadiyyatları üçün həm imkanlar, həm də çağırışlar təqdim edir (Brynjolfsson, McAfee, 2014).

Rəqəmsal inqilabın gəlişi beynəlxalq ticarət qarşısındakı maneələri xeyli azaldıb, hətta ən təvazökar müəssisələrə də qlobal bazarlara səylə daxil olmaq imkanı verib. Qabaqcıl logistika və ödəniş texnologiyaları ilə təmin edilən e-ticarət platformaları bazara çıxışı daha əlçatan edib və bizneslərin qlobal miqyasda istehlakçılara çatmasına şərait yaradıb. Blockchain texnologiyası əməliyyatlar və təchizat zəncirinin idarə edilməsində şəffaflığı, təhlükəsizliyi və səmərəliliyi artırmaqla ticarət proseslərini optimallaşdırmaq potensialını təklif edir. Bu yeniliklər nəinki ticarətin həcmi artırır, həm də ixrac və idxal üçün yeni imkanlar yaratmaqla iqtisadi artımı artırır.

Yeni iqtisadiyyat qlobal e-ticarətin genişlənməsi ilə birlikdə bütün dünyada əməyin təbiətində inqilab etdi. Qlobal miqyasda frilanserlər və müəssisələr arasında əlaqəni asanlaşdıran rəqəmsal platformaların ortaya çıxması yeni əmək bazarının yaranmasına səbəb oldu. Bu bazar çevikliyə, uzaqdan iş seçimlərinə diqqət yetirməsi və adi məşğulluq strukturlarından uzaqlaşması ilə seçilir. Upwork və Fiverr kimi onlayn platformaların yaranması coğrafi məhdudiyyətləri aşaraq bizneslərlə dünya üzrə işçilər hovuzu arasında əlaqəni asanlaşdırdı. Bu, şirkətlər üçün istedadların əldə edilməsi prosesini asanlaşdırdı və fərdlərə iş üçün daha geniş imkanlar təqdim etdi. Buna baxmayaraq, bu

keçid həm də məşğulluğun sabitliyi, işçilərin hüquqları və tədricən müvəqqəti razılaşmalar və müstəqil iş ilə xarakterizə olunan əmək bazarının nəticələri ilə bağlı sorğulara səbəb olur.

Texniki tərəqqinin dünya miqyasında ticarətə və əmək bazarına təsiri mürəkkəbdir, iqtisadi inteqrasiya və məhsuldarlığın artırılması üçün imkan yaradır, eyni zamanda tənzimləyici çətinliklər yaradır.

Rəqəmsal ticarətin yaranması xüsusi olaraq e-ticarət, məlumatların ötürülməsi və kibertəhlükəsizliklə məşğul olan yenidən işlənmiş beynəlxalq ticarət müqavilələrini tələb edir. Eynilə, dünya miqyasında böyük iqtisadiyyatın coğrafi yerindən və ya iş statusundan asılı olmayaraq işçilərin qorunmasına və ədalətli mükafatlandırılmasına zəmanət vermək üçün əmək hüquqları, sosial təminat və vergilər üçün ixtiraçılıq strategiyalarına ehtiyacı var.

Texnologiyanın global ticarətə və əmək bazarlarına necə təsir göstərməsinin mürəkkəb aspektləri ilə məşğul olanda aydın olur ki, bu transformasiyaların üstünlüklərindən istifadə etmək üçün sinxron beynəlxalq səy lazımdır. Rəqəmsal dövrdə uzunmüddətli iqtisadi artımı təşviq etmək üçün innovasiya və ticarəti dəstəkləyən, eyni zamanda işçilərin müdafiəsi və ədalətli rəqabəti qoruyan siyasətlərin həyata keçirilməsi çox vacibdir. Bu maneələrin öhdəsindən gəlməklə, biz bir-biri ilə əlaqəli dünyada inklüzivliyi, rifahı və davamlılığı təşviq edərək, dünya iqtisadiyyatına müsbət təsir kimi texnologiyanın tam imkanlarını işə sala bilərik.

6. Siyasət və İqtisadi Bərabərsizliyin Nəticələri

Müasir iqtisadi problemlərin mürəkkəb mənzərəsi daxilində rəqəmsal boşluq iqtisadi bərabərsizliyi gücləndirməklə bərabər, ədalətli böyüməyə nail olmaq imperativi ilə texnologiyanın potensialını əlaqələndirən mühüm məsələ kimi ortaya çıxır. İqtisadiyyatda rəqəmsal texnologiyanın artan əhəmiyyəti ilə rəqəmsal alətlərə və bacarıqlara çıxışı olan şəxslərlə olmayanlar arasındakı fərq sosial ədalətə və iqtisadi uğura nail olmaq üçün əsas maneədir. Bu bərabərsizlik nəinki mövcud fərqləri pisləşdirir, həm də hərtərəfli iqtisadi artımın mümkünlüyünə mane olur, bölünməni daraltmaq və texnologiyadan hamının xeyrinə istifadə etmək üçün nüanslı anlayış və fəal siyasət tədbirlərini tələb edir (Schwab, 2017).

Rəqəmsal boşluq yüksək sürətli internetə çıxış imkanı, rəqəmsal qadctlərin mövcudluğu, rəqəmsal texnologiyadan istifadə bacarığı və iqtisadi və sosial tərəqqi üçün texnologiyadan istifadə etmək bacarığı da daxil olmaqla bir çox aspektlərdə özünü göstərir. Bu resursların məhdud olduğu ərazilərdə fərdlər və müəssisələr rəqəmsal iqtisadiyyatla tam məşğul ola bilmədiklərindən əhəmiyyətli bir dezavantajla üzləşirlər. Rəqəmsal innovasiyalara çıxışın olmaması iqtisadi iştirak, təhsil, səhiyyənin əlçatanlığı və vətəndaş iştirakı üçün əldən verilmiş şanslara gətirib çıxarır ki, bu da yoxsulluq və bərabərsizlik dövrlərini davam etdirir.

Bu qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq üçün texnologiyanın sadəcə fiziki mövcudluğunu təmin etməkdən kənara çıxan hərtərəfli həll lazımdır. Rəqəmsal texnologiyalar dövründə ədalətli və balanslaşdırılmış iqtisadi artıma nail olmaq üçün infrastrukturun inkişafına, eləcə də təhsil və bacarıqların artırılmasına kömək edən siyasətlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bu, əhaliyə rəqəmsal dünyadan səmərəli şəkildə istifadə etməyə imkan verəcək. Dövlət-özəl əməkdaşlıq, rəqəmsal savadlılıq proqramları və az təmsil olunan qruplar arasında rəqəmsal sahibkarlığın təşviqi genişzolaqlı internetin əlçatanlığını genişləndirmək üçün vahid strategiyanın mühüm elementləridir.

Bundan əlavə, hökumət siyasəti innovasiyaları təşviq edən və onun üstünlüklərinin ədalətli şəkildə bölüşdürülməsini təmin edən atmosferi inkişaf etdirməklə texnologiya vasitəsilə iqtisadi bərabərsizliyin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Bu, rəqabəti təşviq etməyə, rəqəmsal bazarda istehlakçıların hüquqlarını qorumağa və sosial problemləri həll edən texnologiyalarda tədqiqat və inkişafa kömək etməyə yönəlmiş təşəbbüsləri əhatə edir. Bundan əlavə, sosial təhlükəsizlik şəbəkələrinin və əmək qanunvericiliyinin rəqəmsal iqtisadiyyatın aktuallığına uyğunlaşması, sabitlik və məşğulluq arasında keçid edən və ya avtomatlaşdırmanın təsirinə məruz qalan işçilər üçün yardımın təmin edilməsi vacibdir.

Rəqəmsal uçurumun və onun iqtisadi nəticələrinin aradan qaldırılması zərurəti texnoloji inkişafın sürətli tempi və iqtisadiyyatın hər bir elementinə geniş təsiri ilə vurğulanır. Hazırda həyata keçirilən siyasət və tədbirlər davam edən texnoloji irəliləyişlərin inklüziv iqtisadi artımla

nəticələndiyini və ya mövcud bərabərsizlikləri gücləndirdiyini müəyyən edəcək. Məqsəd aydındır: rəqəmsal texnologiyadan ədalətli iqtisadi tərəqqi üçün sürücü kimi istifadə etmək, innovasiyanın faydalarının rəqəmsal dövrdə ilkin mövqeyindən asılı olmayaraq hər kəs üçün əlçatan olmasını təmin etmək. Rəqəmsal resurslara çıxışda boşluğun aradan qaldırılması və iqtisadi bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasına sadıqlıq təkcə mənəvi öhdəlik deyil, həm də 21-ci əsrdə uzunmüddətli və ədalətli iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq üçün əsas prinsipdir.

7. Maneələr və Mənəvi Müzakirələr

Texnoloji innovasiyalar sahəsini və onun iqtisadi təsirlərini tədqiq edərkən, bu irəliləyişlə gələn mürəkkəb problemləri və etik narahatlıqları başa düşmək və həll etmək çox vacibdir. Süni intellekt (AI) kimi texnologiyanın sürətli tərəqqisi, məlumatların məxfiliyi və kibertəhlükəsizliklə bağlı artan narahatlıqlarla birləşərək mürəkkəb çətin vəziyyət yaradır. Bu məsələlər sadəcə olaraq texnologiya ilə bağlı deyil, daha çox insan hüquqlarının, fərdi azadlığın və planetimizin məsuliyyətli idarə olunmasının fundamental aspektlərini əhatə edən dərin etik təsirlərə malikdir. Bundan əlavə, texnologiyaya əsaslanan iqtisadi fəaliyyətlərin ekoloji nəticələri əlavə mürəkkəblik səviyyəsini təqdim edir və bizi innovasiya istəyi ilə davamlılığın zəruriliyi arasında tarazlıq tapmağa məcbur edir (Ford, 2015).

Fövqəladə gücləri və potensialı ilə süni intellekt bu etik mülahizələrin başında dayanır. Süni intellekt sistemləri iqtisadiyyatın bir çox sahələrində, məsələn, səhiyyə və maliyyə qərarlarının qəbulu və sənayenin avtomatlaşdırılmasında daha dərinə yerləşdikcə qərəzlilik, hesabatlılıq və şəffaflyq məsələləri daha aktuallaşır. Süni intellekt sistemlərinin insan hüquqlarını və ləyaqətini qoruyan tərzdə yaradılmasını və həyata keçirilməsini təmin etmək üçün ciddi etik çərçivələr, standartlar və nəzarət prosedurları yaratmaq və tətbiq etmək lazımdır. Məqsəd qərəzlərin böyüdülməsi və ya məxfiliyin aşınması kimi gözlənilməz nəticələrdən qorunmağı təmin edərkən AI-nin tam imkanlarından istifadə etməkdir.

Məlumatların məxfiliyi və kibertəhlükəsizlik rəqəmsal iqtisadiyyatda mühüm etik məsələlərdir. Məlumatların əhəmiyyətli iqtisadi dəyərə malik olduğu bir dövrdə şəxslərin məxfiliyinin qorunması və məlumatların icazəsiz giriş və sui-istifadədən təhlükəsizliyinin təmin edilməsi son dərəcə vacibdir. Bu, təkcə davamlı texnoloji həlləri deyil, həm də innovasiya zərurəti ilə şəxsi məlumatların qorunması arasında balans yaradan sərt hüquqi çərçivələri əhatə edir. Bu kontekstdəki məsələlər texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq daim dəyişir və genişlənilir. Onlar müəssisələrdən, tənzimləyicilərdən və qlobal ictimaiyyətdən daim ayıq və uyğunlaşmaq qabiliyyətini tələb edir.

Texnologiyaya əsaslanan kommersiya əməliyyatlarının ətraf mühitə təsiri etik mənzərəni daha da çətinləşdirir. Rəqəmsal texnologiyanın artan yayılması enerji istehlakı və nəticədə karbon təsiri ilə əlaqədar əhəmiyyətli ekoloji problemlər yaradır. Texnologiya sənayesi məlumat mərkəzlərinin genişmiqyaslı enerji istehlakı və köhnəlmiş avadanlıqdan elektron tullantıların utilizasiyası kimi məsələlərin həllini əhatə edən ətraf mühitə təsirini azaltmağa üstünlük verməlidir. Bu, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni, enerjiyə qənaət edən cihazların təkmilləşdirilməsini və elektron tullantıların təkrar emalı və məsuliyyətlə idarə olunmasını əhatə edən davamlı təcrübələrə həsr etməyi tələb edir.

Bu problemləri və etik mülahizələri uğurla həll etmək üçün texnologiya, iqtisadiyyat və cəmiyyət də daxil olmaqla müxtəlif sahələrdən olan maraqlı tərəfləri cəlb edən əməkdaşlıq yanaşmasını qəbul etmək çox vacibdir.

Siyasətçilər, korporativ liderlər, akademiklər və vətəndaş cəmiyyəti arasında əməkdaşlıq texnologiyanın bütövlükdə cəmiyyətə fayda gətirməsinə zəmanət verən etik standartların, tənzimləyici çərçivələrin və ən yaxşı təcrübələrin yaradılması və həyata keçirilməsi üçün zəruridir. Texnoloji yeniliyin yolunu və onun iqtisadi nəticələrini nəzərdən keçirərkən ədalətlik, hesabatlılıq və davamlılığa üstünlük vermək vacibdir. Bu o deməkdir ki, rəqəmsal erada irəliləyiş təkcə iqtisadi artım əsasında deyil, həm də onun insanların rifahını necə yaxşılaşdırdığına və gələcək nəsillər üçün ətraf mühiti necə qoruduğuna görə qiymətləndirilməlidir.

8. Potensial imkanlar və inkişaf edən texnologiyalar.

Gələcək texniki irəliləyişlərin astanasına yaxınlaşdıqca, inkişaf edən texnologiyaların potensial iqtisadi təsirləri həm vəd, həm də qeyri-müəyyənlik yaradır. Kvant hesablamaları, qabaqcıl biotexnologiyalar, yeni nəsil bərpa olunan enerji həlləri, süni intellekt və maşın öyrənməsində əlavə irəliləyişlər kimi texnoloji inkişaf iqtisadi artım, məhsuldarlıq və ictimai rifahın sərhədlərini yenidən müəyyən etməyə hazırdır. Bu texnologiyalar öz innovativ imkanları ilə iqlim dəyişikliyi, səhiyyə, enerji davamlılığı və qlobal bərabərsizlik kimi bəşəriyyətin hazırda üzləşdiyi kritik narahatlıqları həll etmək potensialına malikdir. Bununla belə, biz bu naməlum bölgəni araşdırdıqca davamlı iqtisadi inkişaf üçün bu texnologiyalardan səmərəli istifadə etmək üçün yaxşı düşünülmüş siyasət və strategiyaların hazırlanması getdikcə daha vacib olur (Aghion, Jones, Jones, 2017).

Kvant hesablama, eksponensial sürətdə sürətləndirilmiş emal dərəcələri potensialına görə, əvvəllər həll olunmayan məsələləri həll edilə bilən hala gətirərək sənayeləri dəyişdirmək qabiliyyətinə malikdir. Bu irəliləyişlər kriptografiya, materialların tədqiqi və mürəkkəb sistem simulyasiyası kimi fənlər üçün əhəmiyyətli nəticələrə səbəb ola bilər, iqtisadi artım və innovasiyalar üçün yeni imkanlar təmin edə bilər. Buna baxmayaraq, kvant hesablama dövrünə doğru keçid kibertəhlükəsizlik, əqli mülkiyyət hüquqları və bu texnologiyadan səmərəli istifadə edə bilən təcrübəli işçi qüvvəsinin zəruriliyi ilə bağlı əhəmiyyətli narahatlıqları doğurur.

Səhiyyə sənayesi, kənd təsərrüfatı istehsalı və ətraf mühitin mühafizəsi genlərin redaktəsi, sintetik biologiya və fərdi tibb kimi biotexnologiyada irəliləyişlər vasitəsilə transformasiyaya hazırlaşır. Bu texnologiyalar innovativ müalicələrə, davamlı bioyanacaqlara və artan ərzaq təhlükəsizliyinə gətirib çıxaran genetik səviyyədə dəqiq dəyişiklikləri təmin etmək potensialına malikdir. Buna baxmayaraq, bu irəliləyişlər həm də üstünlüklərin ədalətli şəkildə bölüşdürülməsinə və əvvəllər mövcud olan bərabərsizlikləri pisləşdirməməsinə zəmanət vermək üçün diqqətlə idarə edilməli olan mənəvi çətinliklər və hüquqi maneələr yaradır.

Bərpa olunan enerji texnologiyaları, xüsusilə qabaqcıl günəş batareyaları, külək turbinləri və enerji saxlama həlləri qlobal iqlim dəyişikliyi probleminin həllində mühüm rol oynayır. Bu inkişaf səmərəliliyi artırmaq və bərpa olunan enerji ilə bağlı xərcləri azaltmaqla davamlı enerji gələcəyinə keçidi sürətləndirmək potensialına malikdir. Bu dəyişikliyin iqtisadi nəticələri genişdir və təkcə enerji sənayesini deyil, həm də istehsal, nəqliyyat və şəhərsalma sahələrini əhatə edir. Bərpa olunan enerjiyə investisiyaları təşviq edən, innovasiyaları təşviq edən və bu texnologiyaların elektrik enerjisi sisteminə daxil edilməsini asanlaşdıran səmərəli siyasətlər onların imkanlarından tam istifadə etmək üçün çox vacibdir.

Gələcəyi gözlədiyimizə görə, texnoloji tərəqqinin gedişatını və onun iqtisadi nəticələrini müəyyən etməkdə siyasətin əhəmiyyətini şişirtmək olmaz. Siyasətçilər innovasiyaları və yeni yaranmaqda olan texnologiyalara sərmayəni stimullaşdıran iqlimi təşviq edərək, eyni zamanda təqdim etdikləri sosial, etik və ekoloji dilemmalarla mübarizə apararaq, nüanslı tarazlığa nail olmalıdırlar. Bu, fərdlərin texnologiyaya əsaslanan iqtisadiyyatda uğur qazanmaq üçün lazımı bacarıqlara malik olmasını təmin etmək üçün təhsil və işçi qüvvəsinin inkişafı istiqamətində resursların ayrılmasını əhatə edir. Bundan əlavə, o, etik innovasiyaları təşviq edən və potensial təhlükələri aradan qaldıran tənzimləyici çərçivələrin yaradılmasını nəzərdə tutur (Goldin, Katz, 2008).

Texnologiyanın gələcəyinin və onun iqtisadi nəticələrinin tədqiqi çətinliklərlə doludur, həm də imkanlarla zəngindir. Cəmiyyətlər davamlı inkişaf, ümumi həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və cari qlobal problemlərin həlli üçün inkişaf edən texnologiyadan səmərəli istifadə etmək üçün irəliyə doğru düşünüən və inklüziv strategiyadan istifadə edə bilər. İndiki dövrdə edilən seçimlər gələcəyin iqtisadi mühitini müəyyən edəcək, firavan və ədalətli gələcəyə doğru kursun müəyyənləşdirilməsində irəliyə doğru düşünüən liderliyin və əməkdaşlıq söylərinin əhəmiyyətini vurğulayacaq.

9. Xülasə və Siyasət Təklifləri.

Texnologiya ilə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı araşdırmamızı yekunlaşdırarkən aydın olur ki, rəqəmsal və yeni texnologiyalardakı tərəqqi iqtisadi genişlənməni stimullaşdırmaq, səmərəliliyi artırmaq və qlobal miqyasda icmaların üzləşdiyi mürəkkəb problemləri həll etmək üçün

böyük potensialla malikdir. Bununla belə, bu ekspedisiya bu texnologiyaların məşğulluq bazarlarına, məxfiliyə, əxlaqi prinsiplərə və ekosistemə təsiri ilə bağlı mühüm müzakirələri də işıqlandırır. Bu mürəkkəb relyefdə uğurla naviqasiya etmək üçün hər hansı potensial çatışmazlıqları aktiv şəkildə həll etməklə və minimuma endirməklə, texnologiyanın tərəqqisinin üstünlüklərini optimallaşdıran strateji və düşünülmüş strategiya qəbul etmək lazımdır.

Əsas tapıntılar:

Texnoloji innovasiya sektorları dəyişdirərək və yeni bazarlar yaradaraq iqtisadi artımın sürətləndirilməsində və məhsuldarlığın artırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Əmək bazarlarına və məşğulluğa adi işləri avtomatlaşdırma və səmərəliliyi artırma bilən texnologiya təsir edir. Bununla belə, texnologiya həm də iş yerlərinin dəyişdirilməsi və bacarıq çatışmazlığı kimi problemləri təqdim edir. Buna görə də, işçi qüvvəsinin inkişafı və uyğunlaşması üçün güclü siyasətlərin qurulması çox vacibdir (Lu, Zhou, 2021).

Rəqəmsal texnologiyaların yaranması qlobal ticarəti dərinlən dəyişdirərək müəssisələrin dünya bazarlarına çıxışını asanlaşdırdı. Bununla belə, bu inkişaf tənzipləmə, məlumatların məxfiliyi və kibertəhlükəsizliyə ehtiyacla bağlı narahatlıqlara da səbəb oldu.

Sosial təsirlər: Rəqəmsal boşluğun mövcudluğu və yeni texnologiyalarla bağlı etik narahatlıqlar texnologiyadan ədalətli istifadəyə və etik istifadəyə zəmanət verən siyasətlərin həyata keçirilməsinin vacibliyini vurğulayır.

Siyasət təklifləri:

İnnovasiyaları təşviq etmək və tədqiqat və inkişafa kömək etmək üçün həm hökumətlər, həm də kommertiya qurumları üçün qabaqcıl texnologiyanın inkişafı üçün resurslar ayırmaq çox vacibdir. Əhəmiyyətli iqtisadi və sosial fayda gətirmək potensialına malik olan sektorlara üstünlük verilməsi tövsiyə olunur (McKinsey & Company, 2021).

Bacarıqlardakı qeyri-bərabərliklə mübarizə aparmaq və işçi qüvvəsinin inkişafını təkmilləşdirmək: Rəqəmsal savadlılığa, texniki bacarıqlara və davamlı öyrənmə perspektivlərinə xüsusi diqqət yetirməklə, işçiləri gələcək məşğulluq üçün zəruri bacarıqlarla təchiz etmək üçün hərtərəfli təhsil və təlim təşəbbüsləri yaradır.

Rəqəmsal daxilolma və əlçatanlığı asanlaşdırmaq: Əhalinin hər bir sektorunun rəqəmsal texnologiya və internetdən istifadə edə biləcəyinə və rəqəmsal iqtisadiyyatda fəal şəkildə iştirak edə biləcəyinə zəmanət verən rəqəmsal girişdə boşluğu daraltmağa yönəlmiş strategiyaları formalaşdırmaq.

Etik və Tənzipləyici Çərçivələri inkişaf etdirmək: İnkişaf etməkdə olan texnologiyaların təqdim etdiyi etik, məxfilik və təhlükəsizlik maneələrini effektiv şəkildə həll edən, fərdi hüquqlar və ictimai prinsipləri qoruyarkən irəliləyişlərə zəmanət verən hərtərəfli tənzipləyici çərçivələr qurun.

Rəqəmsal və sənaye əməliyyatlarının ekoloji nəticələrini azaldan, davamlı iqtisadi gələcəyə dəstək verən ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların və təcrübələrin inkişafını və tətbiqini təşviq etmək.

Qlobal Əməkdaşlığı Təşviq etmək: Kibertəhlükəsizlik riskləri, süni intellekt üçün etik prinsiplər və texnoloji üstünlüklərin ədalətli bölüşdürülməsi kimi dünya miqyasında problemlərin həlli üçün texnologiya siyasəti, standartlar və tənzipləmə sahəsində beynəlxalq tərəfdaşlıqları inkişaf etdirmək (International Monetary Fund, 2023).

Nəticə

Bu siyasət ideyalarını qəbul etməklə, dövlətlər iqtisadi genişlənməni stimullaşdırmaq, dünya miqyasında problemləri həll etmək və hər kəs üçün firavan, ədalətli və davamlı gələcəyi təmin etmək üçün texnologiyanın inqilabi potensialından istifadə edə bilərlər. Tərəqqiyə nail olmaq üçün siyasətçilərin, sənaye liderlərinin, alimlərin və dünya ictimaiyyətinin birgə işləməsi lazımdır. Bu əməkdaşlıq mövcud texnologiya irəliləyişlərinin daha yaxşı və daha əhatəli gələcəyə aparmasını təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Qureshi, Z. (2022). How digital transformation is driving economic change. Brookings Institution. Brookings, January 18.
2. Petropoulos, G., Brekelmans, S. (2020). The impact of artificial intelligence on growth and employment. CEPR's Policy Portal. CEPR.
3. West, D.M. (2011). Technology and the Innovation Economy. Brookings Institution. Brookings
4. Haber, S., Seru, A., Lazear, E. (2024). How Innovation Drives Economic Growth. Stanford Graduate School of Business. Stanford GSB, March 6.
5. Broughel, J., Thierer, A. (2019). Technological Innovation and Economic Growth: A Brief Report on the Evidence. Mercatus Center. Mercatus Center. March 4.
6. Muro, M., Maxim, R., Whiton, J. (2019). Automation and Artificial Intelligence: How machines are affecting people and places. Brookings Institution. Brookings.
7. Brynjolfsson, E., McAfee, A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W.W. Norton & Company.
8. Schwab, K. (2017). The Fourth Industrial Revolution. Crown Publishing Group.
9. Ford, M. (2015). Rise of the Robots: Technology and the Threat of a Jobless Future. Basic Books.
10. Aghion, P., Jones, B.F., Jones, C.I. (2017). Artificial Intelligence and Economic Growth. National Bureau of Economic Research, Working Paper No. 23928. NBER
11. Goldin, C., Katz, L.F. (2008). The Race Between Education and Technology. The Belknap Press of Harvard University Press.
12. Lu, Y., Zhou, Y. (2021). Implications of AI innovation on economic growth: a panel data study. Journal of Economic Structures, 10(1). SpringerOpen.
13. McKinsey & Company. (2021). Modeling the global economic impact of AI. McKinsey.
14. International Monetary Fund. (2023). The Macroeconomics of Artificial Intelligence. IMF.

Göndərilib: 10.01.2024

Qəbul edilib: 09.03.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/234-238>

Səmran Muradov

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
semranmuradov2001@gmail.com

ARXEOLÖJİ TURİZMİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TURİZM İNDUSTRİYASINDA YERİ

Xülasə

Sivilizasiyalı insan cəmiyyəti öz gələcəyini tarixi irs və əldə edilmiş təcrübə əsasında qurduğu kimi qlobal iqtisadi şəraitdə özünün sosial-iqtisadi tərəqqisinin təmin edilməsində də tarixi mədəni-irs nümunələri, o cümlədən, arxeoloji turizm potensialından səmərəli istifadə edir. Hazırda turizm industriyası qlobal iqtisadiyyatın onurğa sütunlarından birini təşkil edir və bu kontekstdə xalqın maddi-mədəni irs nümunələri və arxeoloji qaynaqlarından istifadə etməklə həyata keçirilən mədəni turizm əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir. Təbii ki, arxeoloji turizm beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən niş bazar hesab olunur, ancaq eyni zamanda elitar segment kimi qəbul edilir.

Məqalədə turizm industriyası və onun tərkib hissələrindən biri kimi arxeoloji turizmin əsas xüsusiyyətləri və bazar iqtisadiyyatı şəraitində turizm sektorunda rolu araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı ədəbiyyat icmalı, məzmun təhlili, müqayisəli və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: turizm, arxeologiya, mədəni irs, iqtisadi-inkişaf, fərsətlər

Samran Muradov

Azerbaijan Tourism and Management University
master student
semranmuradov2001@gmail.com

Characteristics of archaeological tourism and its place in the tourism industry

Abstract

As civilized human society builds its future on the basis of historical heritage and acquired experience, it effectively uses the potential of historical cultural-heritage examples, including archaeological tourism, to ensure its socio-economic progress in global economic conditions. Currently, the tourism industry is one of the backbones of the global economy, and in this context, cultural tourism, which is carried out using the material and cultural heritage samples and archaeological resources of the people, is one of the main directions. Of course, archaeological tourism is considered a niche market by international organizations, but at the same time it is considered an elite segment.

The article examines the main features of the tourism industry and archaeological tourism as one of its components, and its role in the tourism sector in the market economy. Literature review, content analysis, comparative and generalization methods were used during the research.

Keywords: tourism, archaeology, cultural heritage, economic development, opportunities

Giriş

Arxeoloji qaynaqlar və əsrlərin süzgəcindən keçib gələn maddi-mədəni irs hər bir xalqın mədəni sərvəti və fəxarət mənbələrindən biri olduğu kimi, bu sərvətlərdən səmərəli istifadə insanların sosial-iqtisadi inkişafında da mühüm rol oynayır. Təbii ki, söhbət arxeoloji və ya başqa adı ilə mədəni turizmdən gedir. Bu turizm növü ziyarətçi sayına görə turizm industriyasının digər növlərindən geri qalsa da, onun ziyarətçiləri daha elitar olması və maddi-mədəni irs nümunələrinə böyük marağı ilə seçilir. Ona görə də həmin insanlar, arxeoloji turizm xidmətlərindən istifadə etmək

müqabilində yüksək ödənişlər ödəməyə hazır olurlar. Bu da ölkənin iqtisadi gəlirlərinə və sosial-iqtisadi inkişafa müsbət töhfə kimi qəbul olunur. Ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, tarixi, mədəni, o cümlədən, arxeoloji, regional və iqtisadi aspektlər turizm bazarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Hesablamalara görə, hər bir regionun iqtisadi potensialı yaşayış məntəqələrində və planlaşdırma rayonlarında iqtisadi dövriyyəyə uyğun gəlir. Turizmin coğrafi və iqtisadi təbiəti onun regional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Beləliklə, regionun iqtisadiyyatı təbii-coğrafi və keçid dövrləri baxımından tamamilə realdır. Hər bir regionun öz resursları, texnologiyaları, iqtisadi aspektləri, xüsusiyyətləri, əhali və məskunlaşma problemləri var. Təhlil bu sahələrin qiymətləndirilməsi, regionların hərtərəfli inkişafı, yeni iş yerlərinin yaradılması və fəaliyyət sahəsi kimi məhsuldar iqtisadi zonaların yaradılması kimi vacib meyarlarla özünü doğruldur. Regionların iqtisadiyyatı, onun iqtisadi aspektləri, kənd turizmi ölkə iqtisadiyyatının ayrılmaz hissəsidir. Turizm bazarının əsas özəlliyi ondan ibarətdir ki, turistlər və onlara xidmət edən sahibkarlar öz münasibətlərini qarşılıqlı maraqlar və səmərəlilik üzərində qururlar. Turizm bazarının bu xüsusiyyəti xeyli mürəkkəb bir prosesdir. Belə ki, turizmdə reklam-informasiya fəaliyyəti bu vəziyyətin aradan qaldırılmasında xüsusi rol oynayır (Bilalov, Gülahiyev, 2015). Turizm sənayesinin davamlı inkişaf etdirilməsi ideyası keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq elmi tədqiqatların populyar istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu sahəyə marağın artması əsasən bir sıra istiqamətlərdə özünü göstərmişdir ki, bu baxımdan daha çox tədqiq olunan aspektlər turizm tələbinin rolu, turizm resurslarının xarakteri, sosial-mədəni tərəqqinin təşviqində turizmin rolu, turizmin davamlılığının ölçülməsi və davamlı inkişafının formaları olmuşdur. Davamlı turizm sənayesinin həm iqtisadiyyata və cəmiyyətə verdiyi töhfənin davamlı artımını, həm də resursların və ətraf mühitin davamlı şəkildə düzgün istifadəsini tələb edir. Bu baxımdan turizm tələbinin düzgün idarə edilməsi üçün sağlam yanaşma olmadan heç bir səmərəli nəticə əldə edilə bilməz. Lakin bir neçə müəlliflər istisna olmaqla davamlı turizm mövzusunda müzakirələrdə tələb-təklif məsələləri ümumiyyətlə diqqətdən kənar qalmışdır. Çox güman bu ona görədir ki, davamlı turizm konsepsiyası ilkin rüşeymlərini kifayət qədər rahat və səmərəli resurslara daimi və ya artan ümumi tələbin ödənilməsinə qarşıya məqsəd qoyan dayanıqlı inkişaf mövzusunda elmi ədəbiyyatlardan götürmüşdür. Bununla belə, tələb formaları və iqtisadi strukturların dəyişməsi fonunda milli və ya regional səviyyədə heç bir sənaye industriyası öz məhsullarına artan tələb axınının tam miqyasını müəyyən edə bilməz (Khayrulloevna, 2020: 39-40). Turizm bazarı yalnız üç əsas şərt yerinə yetirildiyi zaman normal şəkildə işləyir: İstehsalçılar bir-biri ilə sərbəst rəqabət apara bilsinlər, bütün turizm məhsulu istehsalçıları üçün bərabər şərait yaradılsın, alıcılar seçim hüququna malik olsunlar, məhsulun təhlükəsizliyi təmin olunsun. Turizm məhsulu turistlərə təklif olunan xidmətlər kompleksi və ya məcmusudur. Buraya nəqliyyat, yerləşdirmə, yemək, ekskursiyalar üzrə bir sıra xidmətlər, səfərin məqsədindən asılı olaraq digər xidmətlər daxildir (Bilalov, Gülahiyev, 2015).

Turizm sektoru sahibkarlar üçün olduqca cəlbedici sahə olmaqla bərabər böyük sosial xarakterə malikdir. Belə ki, sahibkarlar əsas məqsəd kimi gəlir götürmək üçün bu industriyada özlərinə biznes qurmaqla paralel olaraq həm də müəyyən sosial funksiyalar yerinə yetirmiş olurlar. Daha dəqiq izah etsək, hər hansı bir iş adamı öz maraqları və mənfəəti naminə turizm fəaliyyətinə başladığında şəxsi rifahı ilə yanaşı, yeni iş yerlərinin və fəaliyyət sahələrinin yaradılmasına, mahiyyət etibarilə çoxsaylı insanların məşğulluğunun və sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasına kömək etmiş olur. Bundan əlavə, turizmin inkişafı ümumilikdə biznes mühitinin inkişafını sürətləndirir, dövlət büdcəsinə gəlirlərin və ümumi daxili məhsulun artımına səbəb olmaqla bütövlükdə iqtisadi inkişafa böyük töhfə vermiş olur.

Turizmin maddi-texniki bazasına bunlar daxildir: turizm şirkətləri, mehmanxanalar, turist bazaları, ictimai iaşə, ticarət, nəqliyyat müəssisələri, turist aksesuarları və avadanlıqların icarəsi məntəqələri, nəzarət və xilasetmə xidmətləri, turizm klublar və s. daxildir.

Turizm məhsullarını almaq və saxlamaq mümkün deyil. Turizm məhsulları yerlərdə yaşayan insanlar və oraya səyahət edən turist qrupları tərəfindən istifadə olunur. Turizm məhsulunu almaq və onu istehlak etmək anlayışları arasında əlbəttə ki, müəyyən zaman və digər tərəfdən də məkan fərqləri mövcuddur. İstehlakçısı olduğu digər məhsulları da alıb istifadə edir və orada yaşayır.

Turist birlikdə turizm məhsulu aldıqda ondan tamamilə fərqli məkan və zamanda və çox vaxt uzun müddət sonra istifadə edir.

Turizm məhsullarına tələbat - turizm məhsullarına tələbat bir neçə faktorla müəyyən edilir:

İqtisadi amil – ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyəti; əhalinin pul gəlirləri; məhsul və xidmət qiymətləri və canlı məhsul qiymətləri, inflyasiya dərəcəsi və s.

Sosial amil – hökumətin sosial yönümlü siyasi kursu, müəyyən norma və qaydalar, mədəni-mənəvi ənənələr və insanların ümumi həyat səviyyəsi və s.

Demoqrafik amillər – əhalinin sayı və tərkibi (struktur, gender strukturu, ailələrin sayı və tərkibi; şəhər və kənd əhalisinin nisbəti, təbii-iqlim faktoru, temperatur, günəşli günlərin sayı, coğrafi şərait, təbii ehtiyatların mövcudluğu;

Milli-tarixi amil - gömrük və adətlər, yaşayış şəraiti və s.;

Xüsusi amillər - kişilər və qadınlar, gənclər və yaşlı əhali qrupları, sağlamlıq faktorları (Rəhimov, 2004).

Turizm sektorunun sosial-iqtisadi baxımdan əhəmiyyəti bu sahənin ölkənin iqtisadi potensialının, iqtisadi artımın, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində oynadığı rolu ilə xarakterizə olunur. Araşdırma göstərir ki, turizm sənayesi sadəcə bir iqtisadi fəaliyyət sahəsi olmaqla qalmır, onun mövcud imkanları sahələrarası, yerli və xarici resursları səfərbər etməyə və cəmiyyətin ümumi tərəqqisi naminə iqtisadi, sosial, ekoloji, mədəni, sağlamlıq və maliyyə xüsusiyyətləri daşımağa yüksək səviyyədə faydalı olmağa qadirdir. Məhs buna görədir ki, dünyada elə ölkələr vardır ki, onların sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsasında turizm industriyası dayanır. Turizm milli və beynəlxalq xarakter daşımaqla bərabər, həm də regional və yerli xüsusiyyətə malikdir. Ona görə də, turizmin inkişafı bir çox ölkələrdə regional inkişafın əsas drayveri, bəzi yerlərdə isə yeganə aparıcı qüvvə kimi çıxış edir. Regional inkişaf kontekstindən yanaşdıqda, daha çox kənd turizminin funksionallığına önəm verilir. Düzdür, müalicə-rekreativ və mədəni turizmin də bu kontekstdə böyük payı vardır. Ancaq kənd turizminin əsas üstünlüyü ondadır ki, o daha çox insanın turizmdən gəlir götürməsinə və orta təbəqənin güclənməsinə stimullaşdırır. Məhs buna görə də, kənd turizmi xüsusi olaraq regionların sosial-iqtisadi inkişafı baxımından olduqca böyük populyarlığa malikdir.

Arxeoloji turizm və onun əsas xüsusiyyətləri.

Arxeologiya və ya arxeoloji turizm mədəni turizmin bir növüdür və onun məqsədi arxeologiya və tarixi abidələri qorumaq və onlara marağı artırmaq hesab olunur. Arxeoloji turizm xidməti arxeologiyanın tətbiqi sahələrindən biridir və burada ictimaiyyətin iştirakı və dəstəyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Arxeoloji turizmin əsas məqsədi qədim tarixi, arxeoloji və dini abidələrin orijinallığını qorumaqla bərabər və ictimaiyyət arasında mədəni irsə münasibətdə onlara marağı artırmaq və ziyarətçilərə xidmət göstərməkdir. Arxeologiya ilə turizmin əlaqəsi qədimdir tarixə malikdir, alimlərin fikrincə, o, İntibah dövrünə gedib çıxır. Arxeoloji turizmin ixtisaslaşmış sahəsi kimi mədəni irsin qorunması və təbliği ahədə məsələnin vacibliyini göstərən xüsusiyyət və funksiyalara malikdir. Arxeoloji turizm insanları mədəni irslə tanış edir və insanlar mədəni irsə sahib olurlar həqiqətən mənzərəni dəyişir. Arxeologiyayı turizmlə əlaqələndirmək həm dövlət iqtisadiyyatıdır, həm də mədəni irs üçün çox faydalıdır (Qulboyev, 2020: 283-287).

Hər bir ölkənin və regionun iqtisadiyyatının bütün “formalarında” turizm hərəkətverici qüvvədir. Arxeoloji abidələr, eləcə də qazıntılar nəticəsində yaranan əşyalar turizm məhsulu sayılır və turistləri cəlb edir. Qazıntı prosesi də arxeoloji turun bir hissəsi hesab olunur yeni tapıntılar vasitəsilə ziyarətçilərin arxeoloji sahəyə marağı əldə etməkdə maraqlı olan turistlərə əla fürsət təqdim edir. Yəni turistlər qazma prosesində birbaşa iştirak etmək imkanı əldə edəcək. Turistlərin özləri özünü arxeoloq kimi hiss edir və mədəni sərvətlərə baxır, maraqlı faktlarla tanış ola bilir (Yarkulov, 2023: 67). Bu da arxeoloji turizmin populyarlaşması və spesifik maraq kəsb etməsinə səbəb olur. Arxeoloji turizm ehtiyatları qiymətli və unikaldir. Çünki onlar qocalıblar o dövr insanlar tərəfindən yaradılmış və o dövrün mühitini qoruyub saxlamışdır. Bu obyektlər zaman keçdikcə daha qiymətli olub və bundan sonra da dəyər qazanacaq. Bu ən mühüm amil arxeoloji abidələrə hər hansı səbəbdən zərər vurmamaqdır. Ona görə ki, bu zədə bərpa edilə bilməz. Ona görə də yalnız onlar

digər turizm mənbələridir görünüşündə təqdim etməklə istifadə edilməlidir. Bu kimi xüsusiyyətlərə gəlinə, biz arxeoloji sərvətləri turizm məhsullarına çevirməyə çalışdığımız zaman qorunma davamlı inkişafa xüsusi diqqət yetirməliyik (Kulboyev, 2022: 283-287).

Arxeoloji turizmin inkişafına turizmin formalaşmasında çıxış edən bütün amillər təsir etsə də, bunlardan ikisi daha həlledici təsirə malikdir. Bunlar, demoqrafik amillər, yəni, əhalinin sayı və tərkibi (struktur, gender strukturu, ailələrin sayı və tərkibi; şəhər və kənd əhalisinin nisbəti, təbii-iqlim faktoru, temperatur, günəşli günlərin sayı, coğrafi şərait, təbii ehtiyatların mövcudluğu və milli-tarixi, yəni, gömrük və adətlər, yaşayış şəraiti və sairələridir.

Beynəlxalq təşkilatlar və müvafiq sahənin tədqiqatçıları tərəfindən də qeyd olunduğu kimi arxeoloji turizm turizm sektorunun əsas simvollarından biri kimi qəbul olunmaqdadır. Turizm industriyasının bu qolu mədəni zənginliyə, hər bir ölkənin mədəni müxtəlifliyinə və unikal tarixi irsinə əsaslanır. Arxeoloji turizm mədəni sərvətlərin qorunması, eləcə də, mədəni irsin və iqtisadi sosial irsin dirçəldilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Beləliklə, arxeoloji turizm həm hər bir ölkənin mədəni irsinə diqqətin artırılmasına, həm də onun sosial tərəqqisinin sürətlənməsinə təkan verir.

Bu baxımdan, həm Ümumdünya Turizm Təşkilatı (UNWTO), həm də, Abidələrin və Tarixi Yerlərin Qorunması üzrə Beynəlxalq Şuranın (ICOMOS) arxeoloji və ya mədəni turizmlə bağlı verdiyi tərif, onu göstərir ki, müvafiq sahədə ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatlar arxeoloji turizmi ümumilikdə turizm industriyasının “niş növü” kimi qəbul edirlər. Yanaşma ondan ibarətdir ki, bu sfera turizmin miqyasına görə bir qədər kiçik elementidir. Bununla belə, həm də elitər və ya yüksək segmentasiyasıdır. Bu o deməkdir ki, arxeoloji turizm turizm sektorunda çox da böyük pay sahibi olmasa da, əsasən bahalı turizm növüdür. Arxeoloji turizm ziyarətçilərinin sayına görə digərlərindən az gəlir gətirsə də, hər bir ölkənin mədəni müxtəlifliklərinin, tarixi və mədəni irsinin təqdimatı və tanıtılması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir (İmranzadə, 2022: 492-494). Ancaq bu fikirlə heç də tam razı deyiləm. Hesab edirəm ki, mədəni turizm geniş ziyarətçi kütləsinə ssahib olmasa da, onun hər bir ölkənin turizm sektorunda payı həmin ölkənin tarixi-arxeoloji irsi, ərazisində yerləşən abidələr, mədəni sivilizasiya nümunələri və bir də arxeoloji turizmin təşkili xüsusiyyətlərindən asılıdır. Fikrimi onunla əsaslandırma bilərəm ki, məsələn dünyanın ən qədim mədəniyyət beşiklərindən biri olan Misir Ərəb Respublikası ilə Afrika qitəsində yerləşən Nigeriyanın və ya digər hər hansı ölkənin tarixi turizm potensialı eyni ola bilməz. Misirdə yerləşən təkcə piramidalar milyonlarla insanların maraq dairəsinə uyğundur və ölkə iqtisadiyyatında turizmin bu sahəsindən gəlirlər böyük paya sahibdir. Buraya Misirdə yerləşən digər möcüzələri də aid etdikdə ölkənin necə böyük mədəni turizm potensialına və tarixi irsə malik olduğunu görə bilərik. Məhs bu amil arxeoloji turizmin sosial-iqtisadi rolunu kiçiltməmək üçün kifayət edir. Ama arxeoloji turizm təkcə iqtisadi gəlirlər gətirməklə kifayətlənmir, o həm də, ölkənin maddi-mənəvi irsinin, onun tarixinin bütün dünyada tanıtılması vasitəsi kimi də çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının sahib olduğu təbii zənginliklər, o cümlədən də zəngin təbii irs və tarixi memarlıq abidələri ölkəmizdə arxeoloji turizmin inkişafı üçün geniş perspektivlər açır. Xüsusilə ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi və reallaşdırdığı böyük qayıdış layihəsi Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə arxeoloji-mədəni turizmin inkişafına böyük imkanlar yaradır (Əlirzayev, 2010). Ona görə ki, müasir turizm qlobal xarakter daşımaqla yerli və beynəlxalq səviyyədə baş verən dəyişikliklər və tendensiyalardan tez təsirlənir, çevik struktur siyasətinin aparılmasını və resurslardan səmərəli istifadəni zəruri edir. Bu baxımdan, qəbul olunmuş strateji sənədlər və dövlət proqramları ölkədə turizm industriyasının inkişafına və işğaldan azad edilmiş bölgələrin arxeoloji turizm məkanlarından birinə çevrilməsinə fərsətlər yaradır. Təkcə onu qeyd etməklə kifayətdir ki, tarixin incilərindən olan qədim azıx mağarası, Xocavəndin Tuğ kəndində və digər ərazilərdə yerləşən arxeoloji abidələr, ümumilikdə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun zəngin mədəni irsi və memarlığı burada mədəni turizm destinasiyalarının yaradılmasına imkan verir.

Nəticə

Aparılan araşdırma onu deməyə əsas verir ki, hazırda turizm industriyası qlobal iqtisadiyyatın onurğa sütunlarından birini təşkil edir və bu kontekstdə xalqın maddi-mədəni irs nümunələri və

arxeoloji qaynaqlarından istifadə etməklə həyata keçirilən mədəni turizm əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir. Təbii ki, arxeoloji turizm beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən niş bazar hesab olunur, ancaq eyni zamanda elitar seqment kimi qəbul edilir.

Arxeoloji turizm ehtiyatları qiymətli və unikal olmaqla hər bir ölkənin tanındılmasında mühüm rol oynamaqla yanaşı, həm də onun sosial-iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verə bilər. Burada ən narahatedici amillərdən biri arxeoloji abidələrə hər hansı səbəbdən zərər vurmamaqdır. Ona görə ki, bu zədələr bərpa edilə bilməz. Ona görə də yalnız onlar digər turizm mənbələridir görünüşündə təqdim etməklə istifadə edilməlidir. Bu kimi xüsusiyyətlərə gəlincə, biz arxeoloji sərvətləri turizm məhsullarına çevirməyə çalışdığımız zaman onların qorunmasına və davamlı inkişafına xüsusi diqqət yetirməliyik.

Ədəbiyyat

1. Bilalov, B.Ə., Gülalıyev, Ç.G. (2015). Turizmin Əsasları. Bakı.
2. Khayrulloevna, A.M. (2020). The substantial economic benefits of tourism. Academy, (3 (54)), pp.39-40.
3. Rəhimov, S.H. (2004). Turizm-ekskursiya işinin təşkili. Bakı: Mütərcim.
4. Qulboyev, N. (2020). Archaeological tourism and its characteristics. Organization of open-air museums. Science and Innovation, 1(8), pp.283-287.
5. Yarkulov, A. (2023). Some special features of archaeological parks. Scientific journal of the Fergana State University, (1), 67 p.
6. Kulboyev, N. (2022). Archaeological tourism and its features. Organization of open-air museums. Science and innovation, 1(C8), pp.283-287.
7. İmranzadə, R. (2022). Azərbaycan Respublikasında mədəni turizmin inkişafı. Ulusal Eğitim Jurnalı, 2 (8 Noyabr - Qələbə Günü Xüsusi Sayı), s.492-494.
8. Əlirzayev, Ə.Q. (2010). Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.

Göndərilib: 01.01.2024

Qəbul edilib: 09.03.2024

İÇİNDƏKİLƏR

Həsənağa Ramazanlı

Şimali Azərbaycanın tarixəqədərki dövrlərində maddi-mənəvi istehsal mədəniyyətinin bəzi xüsusiyyətləri6

Aghajafar Mammadov, Araz Gadimaliyev

The study of the role of micro, small and medium-sized businesses in the economy of Azerbaijan12

Gunel Malikli

Priority directions of youth and educational policy implemented by the president of the republic of Azerbaijan Ilham Aliyev20

Tural Dadashov

A comprehensive analysis of the NATO-Azerbaijan partnership in new geopolitical contexts26

İlkin Mustafayev

1900-1903-cü illərdəki global böhranın ilkin şərtləri və sonrakı illərdəki nəticələri32

Səbinə Hacıyeva

Aqrar sahədə kadr potensialından səmərəli istifadə imkanları37

Tural Dadashov

Understanding USA-Azerbaijan relations within the framework of South Caucasus policy 42

Zenfira Seyidova

Fondun komplektləşdirilməsi 48

Zəminə Rəsulova

Şəki Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin tarixi 53

Günay İsmayılova

Musiqi təliminin tərbiyəedici inkişafı 61

Gülnara Quliyeva, Anar Hüseynov, Sara Həsənova

Azərbaycanda otel biznesinə təsir edən amillər 65

Seyidkhanım Abasova

"The role of international cooperation in safeguarding Human Rights and cultural diversity" 70

Murad Əliyev

Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətində şəffaflıq amilinin və təhlükəsizlik siyasətinin biznesin inkişafında rolu 79

İbrahim Möhsümov

Domar Artım Modelinin Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisinə təsirinin qiymətləndirilməsi 85

Arzu Shukurova

Definition of information technologies and types of crimes committed through them 91

Elvin Aliyev

"The role of trust and mistrust in the Israeli-Palestinian conflict: a comparative analysis of negotiations" 96

Əmrah XXX

Qazaxıstan və Türk Dövlətləri Təşkilatı ölkələri arasındakı xarici ticarət əlaqələrinin təhlili 105

Movlud Aydamir	
Checks and balances system and their larger political effects in the USA, the UK and France	112
Günel Muxtarova	
İrsimizin gələcək nəsillərə ötürülməsində bərpanın rolu	117
Davud Abdullayev	
Məsərəflərin uçotu və məhsulun maya dəyərinin hesablanması standart və müasir üsullarının tətbiqi	121
Afiq Cəfərov	
Ümumi təhsil müəssisələrinin Azərbaycan tarixi fənnində Qarabağ xanlığının interaktiv üsullarla tədrisi metodikası	128
Yunis Əvəzov	
Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətində biznes fəaliyyətinin təşkili və şəffaflığın təmin olunması	132
Anar Mirzayev	
Service selection problem by using TOPSIS approach	139
Əhmədağa Səfərli	
"Brend imici və qavranan keyfiyyətin moderator rolu"	145
Elçin Əsgərov	
Fintech-in yüksəlişi və onun korporativ maliyyəyə təsiri	150
Aydan Xəndan	
Əbdülhəq Hamid Tarhanın poeziyasında şəhər mövzusu	156
Ziya İsgəndərov	
Olimpus qalmaqalı nümunəsində mühasib peşəsi üçün etikanın əhəmiyyəti	161
Səmran Muradov	
Azərbaycanda mövcud olan İslamdan qabaqkı arxeoloji və tarixi-memarlıq abidələri	167
Khayal Həjiyev	
Does implementation of offshore wind turbine policy truly support UK government to meet its climate targets?	173
Səbinə Poladova	
İngilis dilinin kipləşən-partlayışlı samit fonemlərinin spektral xüsusiyyətləri	178
Müşviq Mehbalıyev	
İrənin nüvə fəaliyyətinin əsas inkişaf mərhələləri	186
Şakir Abdullayev	
Təhsil prosesində və idarə olunmasında informasiya kommunikasiya texnologiyasının (İKT) rolu	193
Ümid Abbaszadə	
Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun iqtisadi rolu və stratejik əhəmiyyəti	198
Davud Abdullayev	
Methods of cost calculation and product costing in the field of information and internet technologies	202
İsfəndiyar Nəcəfov	
Elektron hökumətin tətbiqinin iqtisadiyyatın inkişafına təsirinin təhlili	207
Xəyal Hacıyev	
Azərbaycanda "yaşıl texnologiyaların" tətbiqində çətinliklər və imkanlar: davamlılıq və innovasiyaya diqqət	213

Yusif Həsənlı

"Yaşıl iqtisadiyyat": xüsusiyyətləri, nümunələr və müasir dövrdə inkişaf məqsədləri 219

Kamran Sadıqlı

Dördüncü sənaye inqilabı: iqtisadi artımın və innovasiyanın gələcəyinin
formalaşdırılması 224

Səmran Muradov

Arxeoloji turizmin xüsusiyyətləri və turizm industriyasında yeri 234

İmzalandı: 27.03.2024
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 30,25 ç.v.
Sifariş: 743

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

